

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI**

E.G.G'OZIYEV

PSIXOLOGIYA

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

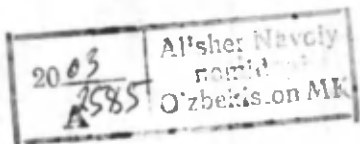
TOSHKENT „O'QITUVCHI“ 2003

Mazkur darslik umumiy psixologiya faniga bag'ishlangan bo'lib, psixologiyaga kirish, shaxs va uning individual-ti pologik xususiyatlari to'g'risidagi materiallarni qamrab olgan. Kitobda shaxs ehtiyojlari, qiziqishi, hissiyoti, xarakteri, irodasi, temperamenti, bilish jarayonlariga oid masalalar qiziqarli aks ettirilgan.

Darslik kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun mo'ljallangan bo'lib, undan nopsixologik fakultet talabalari ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar: T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika ilmiy-tadqiqot instituti bo'lim boshlig'i, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent *M.Sh.Rasulova*,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti ijtimoiy psixologiya kafedrasi dotsenti *R.Y.Toshimov*

10 10 29544
3

G* $\frac{3032002000 - 63}{353(04) - 2003}$ Qat'iy buyurtma - 2003

ISBN 5-645-04055-4

© „O'qituvchi“ nashriyoti, 2003

MUQADDIMA

Borliqdagi narsa va hodisalardan zavqlanish, nafis his-tuyg'ularga g'arq bo'lish, atrof-muhit jozibasini chuqur his etish, insoniyat yaratgan mo'jizalardan hayajonlanish, shaxslararo munosabatga kirishish me'yorini bilish psixologiya fani tufayligina o'z yechimini topadi. O'tmish zahmatlari-yu, hozirgi davrning iliq nafasi, kelajak ezgu niyatlari-yu, olam xayolati, ijodiy o'y-fikrlar, mantiqiy mulohazalar, mustahkam iroda, kuchli xarakter, yuksak aql-zakovat xususiyatlari va ularning o'ziga xosligi — bularning barchasi psixologik tahlilning mahsulidir. Tevarak-atrofni sezish, moddiy dunyoni idrok qilish, zaruriy ma'lumotlarni eslab qolish, mustaqil fikrlash, voqelik mohiyatini tushunish tegishli tarzda psixologiya fani mazmunidagina aks etadi va u asta-sekin inson miyasida, ongida mujassamlasha boradi.

Shaxsning fazilatlarini, faoliyati, xulq-atvori, muomalasi, uning faollashuvi, ruhiy tushkunligi-yu shijoati, intiluvchanligi, mardligi, mehnatsevarligi, fidoyiligi, vatanparvarligi, e'tiqodi, dunyoqarashi, qiziqishining namoyon bo'lishi va kechishi, rivojlanishi — bularning hammasi psixologik qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Insonning hodisalar, holatlar, vazifalar va shart-sharoitlarga munosabati o'zini o'zi anglashda, o'zini o'zi baholashda, o'zini o'zi nazorat qilishda, o'ziga o'zi taskin hamda buyruq berishda, o'z ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda mujassamlashadi. Inson ham ichki, ham tashqi tomondan o'zini o'zi anglashi, milliy o'ziga xoslik alomatlarini, betakror nafosat egasi ekanligi, milliy didi (ta'bi) — bular milliy qiyofa yordami hamda milliy o'zini o'zi (o'zligini) anglashda pishib yetiladi. Milliy qiyofa, milliy xarakter, milliy ong, milliy xulq-atvor, milliy an'analar, marosimlar, rasm-rusumlar tavsifi, milliy yoki etnos (elati) psixologiyasi tuzilmasida aks etadi. Oila a'zolari orasidagi o'zaro munosabatlar, ayol yoki erkaklar o'ra-

sidagi muloqot, voyaga yetganlarning voyaga yetmagan yoshlar bilan o'zaro fikr almashuvi, bir-birlariga ta'sir o'tkazishi, hamkorligi, hamdardligi, o'zaro yordam va o'zaro hurmati, omilkorligi, odilligi mohiyatan psixologiyada o'z ifodasini topadi.

O'yin, mehnat va ta'lim faoliyatlari samaradorligi, maqsadga yo'nalganlik, mahsuldorlik, bilimdonlik dinamikligi inson shaxsini shakllantiradi, ongini o'stiradi, turli ko'nikma va malakalarni tarkib toptiradi. Ta'lim jarayonida fan asoslaridan bilimlarni egallash sifati ko'p jihatdan insonning diqqatiga, e'tiboriga, qiziqishiga, fikrlash imkoniyatiga, aqliy qobiliyatiga, mantiqiy xotirasiga bog'liq. Shu jihatdan hozirgi kunda bilimlarni o'zlashtirish ko'proq ta'limiy o'quv vositalariga, yaratilgan tabiiy sharoitga, o'quvchi va o'qituvchi orasidagi munosabatga, o'qitishning yangi pedagogik texnologiyasiga borib taqaladi. Ta'lim jarayoni faol metodlar asosiga qurilsa, o'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rgatilsa, keng ko'lamdagi ma'lumotlar ularga ixcham, yig'iq tarzda yetkazilsa, bilim olishga qiziqish orttirilsa, iste'dodlar, imkoniyatlar ro'yobga chiqishiga shunchalik puxta zamin hozirlangan bo'ladi. Ta'kidlash joizki, bunday hodisalar, holatlar zamirida psixologiya fani yotadi. Shunday ekan, uni o'rganish va egallangan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Odatda, egallangan bilimning yo'nalishi, uning qay daraja puxta va mustahkam egallanganligi kasbiy (ixtisosiy) qiziqishni vujudga keltiradi. Oqibatda o'quvchilarda kasb tanlashga moyillik, kasbiy tayyorgarlik, kasbning ahamiyati, nufuzi to'g'risida ijtimoiy tasavvurlar paydo bo'ladi. Kasbiy maslahat, kasbiy maorif, kasbiy moslashish, kasbiy shakllanish yuzasidan muayyan ma'lumotlarga, taassurotlarga ega bo'lish natijasida esa u yoki bu kasb-hunar tanlanadi. Bu o'rinda kasb-hunarning ijtimoiy ahamiyati bilan uning moddiy manfaatdorligi ham muhim o'rin egallaydi. O'quvchi shaxsan o'zi yoqtirib, o'zining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda kasb-hunar tanlasa, u turg'un va barqaror hisoblanadi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalar yuzasidan shaxsiy fikrga, ma'lum bilimga ega bo'lish uchun psixologiya fani bilan tanishish va uni chuqurroq o'rganish joiz bo'ladiki, to bu jarayon o'zini o'zi oqilona, xolisona baholash imkonini vujudga keltirsin.

Ma'lumki, „Ta'lim to'g'risidagi“ Qonunda, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“da ta'limning uzluksizligi, uning mutlaqo yangi mazmuni kasb-hunar kolleji nufuzini oshirishga, jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rniga yuksak baho berilgan. Zamonaviy ta'lim markazida shaxs turadi, unga ta'sir etuvchi, zaruriy fazilatlarni shakllantiruvchi bo'lib o'qituvchi timsoli mujassamlashgan. Barkamol, mustaqil fikrlovchi shaxs esa ijtimoiy hayotimizni farovon qiluvchi, rivojlanishni harakatlantiruvchi qudratli kuch sifatida namoyon bo'ladi. Xoh shaharda, xoh qishloqda bo'lishidan qat'iy nazar kasb-hunar egalariga ehtiyoj katta. Bu o'rinda kasb-hunar sohibi — kollej o'quvchilariga havas qilsa arziydi, chunki ular ham o'rta to'liq ma'lumot, ham bir hunar egasi bo'lib, o'z hayotini va o'qishni oliy ma'lumot olish bilan davom ettirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Prezidentimiz I. A. Karimov o'z asarlarida yoshlarga, ayniqsa, kasb-hunar kollejlari va akademik litsey o'quvchilariga yuksak ishonch bildirib, ularni barkamol avlod deb yuksak qadrlaydilar. Ko'p tarmoqli kasb-hunar kollejlari safi kengayishi, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlanishida yurtboshimiz I.A.Karimovning xizmatlari beqiyosdir. Zero, kasb-hunar kolleji o'quvchilari kelajagi buyuk O'zbekistonning rivojiga qudratli kuch sifatida muhim hissa qo'shsalar, murod hosil bo'lgan bo'lar edi. Kasb-hunar kolleji o'quvchilarining kamolotiga psixologiya fani muayyan hissa qo'shadi, degan umiddamiz.

Birinchi bo'lim **PSIXOLOGIYAGA KIRISH**

I bob

PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI

Psixologiya haqida tushuncha

Jahon fanlarining ma'lum qonuniyatlariga asoslangan holda bu fan muayyan turkumga kiritilgan. Chunki psixologiya fani bu tizimda nufuzli o'rin egallashiga barcha obyektiv shart-sharoitlar yetarli. Bunday qat'iy ishonch bilan aytilgan fikr zamirida bir qator muhim ham tabiiy, ham ijtimoiy omillar mavjud. Zero, psixologiya fani insoniyat tomonidan kashf qilingan fanlarning ichida eng murakkabligi bois, biosferik ta'limotdan kelib chiqqan holda, psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyatini aks ettiruvchi kategoriya sifatida o'rganilib kelindi. Lekin bugungi kunda neosferik ta'limotga binoan fazoviy munosabatlar, sayyoralararo aloqalar, o'zaro ta'sirlar, moddalar, zarrachalar, nurlar harakati, almashinishi, qo'shilishi to'g'risida faraziy asosda bo'lsa ham mulohazalar yuritilmoqda. Shunga muvofiq, biosferaga kirib kelayotgan moddalar o'zaro birikib, ayniqsa, muayyan fazoviy maydonning hosil qilishi, to'planishi inson tana a'zolariga ijodiy ta'sir ko'rsatmoqda, natijada favqulodda holatlar sodir bo'lishi, kashfiyotlar yuz berishi, intuitiv (lotincha *intueri* — *sinchkovlik*, *diqqat bilan qaramoq* yoki *ichki sezgirlik* demakdir) shakldagi ruhiy holatlarning kuchayishi namoyon bo'lishi kutilmoqda. Bular qatoriga telepatik (yunoncha *tele* — *uzoqni*, *pathos* — *sezaman* degan ma'no anglatadi) samaralar, o'ta sezgirlik, ekstrazenitivlik (lotincha *extra* — *o'ta*, *sensus* — *sezgirlik* degani), ekstrasenslik (lotincha *extra* — *o'ta*, *sensus* — *his qilaman* ma'nosini bildiradi) kabi psixologik holatlarning kechishi sabablarini kiritsa bo'ladi. Biroq omadsizlik, ichikish, kasal

kimnidir intizor kutishi, nasib etmaslik, ishqiy kechinmalar, tushda ayon bo'lish kabi ruhiy holatlar, hodisalar hanuzgacha ishonchli dalillar bilan tushuntirib berilgani yo'q. Ammo bilish obykti (lotincha *objectum* — *jism* demakdir) bilan subyektining (lotincha *subjectum* — tashqi olamni biluvchi inson) birikuvida psixologiyaning qulay imkoniyatlari mavjud ekanligini ta'kidlab o'tish o'rinli.

Ushbu fikrning tushunarliroq bo'lishi uchun ayrim misol va talqinlarni qayta tahlil qilib o'tamiz. Masalan, chaqaloq dunyoni taniy boshlagan kundan boshlab uning idrokida tevarak-atrof va unga mehr bilan boqayotgan kishilarning muhiti aks eta boshlaydi. Shundan so'ng unda dastavval obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) odamlar o'rtasidagi muhitga moslashishga oid sodda instinktlar (lotincha *instinctus* — *tabiiy qo'zg'atuvchi, tug'ma xususiyat* demakdir), shartsiz reflekslar (lotincha *reflexus* — aks ettirish) yordamida oddiy ta'sirlanish tarzida namoyon bo'ladi. Taraqqiyotning mazkur davrida u o'zligini tushuna va anglay olmaydi, hatto buning yuzaga kelishi haqida mulohaza yuritishi ham aslo mumkin emas. Bola bir yoshgacha davrda tez sur'atlar bilan rivojlanadi, yil davomida uning jismoniy a'zolari 50% gacha o'sib yetilishi mumkin. Bu davrda jismoniy o'sish — psixik (ruhiy) taraqqiyotni tezlashtirishga puxta zamin hozirlaydi, natijada ko'rish, ushlab, talpinish, xo'mrayib lab burish va quvonish, samimiylik ham beg'uborlik singari insoniy tuyg'ular vujudga keladi. Bora-bora nutq faoliyatining paydo bo'lishi esa uning tushunish darajasini yangi sifat bosqichiga ko'taradi. Endi hola psixikaning muayyan xususiyatlari, holatlari, hodisalari, xossalari, sifatlari, fazilatlari, qonuniyatlari orqali moddiy dunyoni anglay boradi. Bolalik dunyosining ichki murakkab qatlamlaridan asta-sekin „o'zlik“ni, shaxsiy „men“ likni tushunish tuyg'usi, sezish, his qilish jarayonlari shakllana boshlaydi hamda u yoki bu o'ziga xos to'siqlarni yengish imkoniyati paydo bo'la boshlaydi. Mazkur taraqqiyot bosqichi psixologiya fanida „men“ davri yoki „o'zlik“ni anglash davri deb yuritiladi. Bu davr holada nutq paydo bo'lganidan boshlanib, bir necha rivojlanish

bosqichlarini o'ziga qamrab oladi. „Men“ davrining anglashilgan shakl va ko'rinishlarining namoyon bo'lishi o'smirlik davriga ham to'g'ri keladi. O'smirlik davrida o'g'il va qizlarning ruhiyatida o'zlikni anglash bilan bog'liq bir talay muammoli savollar va ularning turmushda qaror toptirish tuyg'ulari, istaklari, orzulari paydo bo'lib, ko'pincha bu narsalar yakka shaxsning „kimligi“, „qandayligi“, „kimga va nima uchun kerakligi“ga yo'naltiriladi. Bolaning psixik xususiyatlari, funksiyalari (lotincha *functio* — *ijro etish, bajarish* degan ma'no anglatadi) uni qurshab turgan jonli va jonsiz tabiat ajoyibotlarini jismoniy va ijtimoiy vositalar orqali egallash uchun xizmat qiladi.

Xuddi shunga o'xshash o'zligini anglash jarayoni insoniyatning barcha tarixiy va evolyutsion (lotincha *evolutio* — tabiiy ravishda o'zgarish) taraqqiyoti davrlariga xos xususiyat sanaladi. Ibtidoiy jamoa davrida kishilarning kuch-quvvati, asosan, yashash uchun kurashga va tashqi dunyoni egallashga sarflangan. Keyinroq esa tabiat haqidagi dastlabki bilimlar — tajriba va saboqlar orqali o'zlashtirilgan. Ajdodlarimiz olovni kashf qilganlar, yovvoyi hayvonlarni ovlaganlar, tabiat ne'matlaridan bahramand bo'lganlar va shu tariqa tabiat bilan tanisha boshlaganlar. Moddiy dunyoning saxiyligi, tabiat ehsonlari va ofatlari to'g'risida, hayvonot olamini madaniylashtirish (xonakilashtirish), yer ilmini o'rganish bo'yicha bilimlarning to'planishi natijasida inson tabiat boqimandaligidan qutila borgan soniyadan e'tiboran o'zligini (kimligini) anglash imkoniyati tug'ila boshlagan. Lekin u davrdagi odamlar o'zligini omilkor sifatida tasavvur eta olmaganlar. Insoniyat taraqqiyotining tarixiy bosqichlarida kishilarda ichki ruhiy imkoniyatlar yuzaga kelib, tug'ma mayl va layoqat alomatlari asta-sekin iste'dodga, qobiliyatga aylana borgan. Bu jarayon birining o'rniga ikkinchisi ko'r-ko'rona (yunoncha *mechanike* — *qurol* yoki *sodda tarzda* demakdir) yuzaga kelganligini bildirmay, balki, aksincha, murakkab sifat o'zgarishlari, organlarning takomillashuvi, tajribada to'plangan bilimlar orqali tartibga solinayotganligini ifodalaydi. Insonning

jismoniy (biologik), ruhiy (psixik), ijtimoiy (sotsial) rivojlanishi natijasida yer kurrasida tashqi dunyo, ichki dunyo, ma'naviyat, yozuv, fan, adabiyot, san'at, texnika yaratilgan. Bularning zahirida inson tafakkuri, ongi, aql-zakovati, kuchli irodasi, mustahkam xarakteri (yunoncha *xarakter* — *qiyofa, xislat* degani), ijodiyoti, xayolati yotadi. Insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida odam o'zini hayajonlantirgan, taajjubga solgan savollariga javob izlay boshlaydi. Buning natijasida „Inson qanday fikrlaydi?“, „Odam qanday yangilik yaratishi mumkin?“, „Ijod qilish qay yo'sinda paydo bo'ladi?“, „Aql-zakovatning o'zi nima?“, „Insonga uning ichki ruhiy dunyosi qaysi qonunlar asosida bo'ysunadi?“, „Inson o'ziga o'zi ta'sir o'tkaza oladimi?“, „O'zgalarga-chi?“ kabi muammolar yechimini topishga kirishadi. Bularning barchasi psixologik bilimlarning tug'ilish nuqtasini vujudga keltirgan bo'lib, ana shu daqiqadan boshlab inson o'zini o'zi angladi. Binobarin, psixologik bilimlarning namoyon bo'lishi o'zini o'zi anglash omiliga aylanadi, ular tobora uyg'unlashib, mutanosiblashib borib, izchil, uzluksiz aloqaga o'sib o'tadi. Bu esa insoniyatning beqiyos yutug'i — tafakkurning kashf qilinishiga olib keldi. Avvallari uning fikri, xayoli tashqi dunyoni egallashga qaratilgan bo'lsa, tafakkur kashf qilingan davrdan boshlab subyekt — obyekt (inson fikrlashi tashqi olamga qaratilgan) munosabati o'rnini, subyekt (insonning fikri o'zini o'zi anglashga yo'naltirilgan) munosabati egallay boradi. Demak, inson obyektiv dunyoni subyektiv tarzda aks ettirish orqali o'zini o'zi tadqiq qilishdek murakkab ishni amalga oshirishga qaror qiladi. Shu bois psixologiya fanining vazifalari ko'lamini kengaytdi, takomillashdi, ichki tarkibda keskin burilish yasaldi, psixologiya o'z predmetiga insonni ilmiy jihatdan o'rganishdan tashqari, o'zini o'zi anglashini ham kiritdi.

Psixologiya fani boshqa fan sohalaridan amaliy, tatbiqiy jihatlari bilan farqlanadi hamda ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida bevosita qatnashadi va ularga muayyan darajada ta'sir o'tkazadi. Psixologiya fani boshqa fan soha-

laridan o'z tatbiqiy ma'lumotlari, natijalarining ko'pqirrali va ko'pyoqlamaligi bilan ajralib turadi va u mutlaqo boshqa sifat ko'rsatkichiga ega. Ayniqsa o'zini o'zi boshqarish jihati bilan alohida ahamiyat kasb etadi. U tabiatni o'rganish ilmidan farq qilib, o'zining psixik jarayonlari, funksiyalari, holatlari, hissiyoti, irodasi, xarakteri, temperamenti kabi-larni boshqarishda o'z ifodasini topadi.

Hozirgi kunda jahon psixologiyasi fani o'zini o'zi boshqarish va kamol toptirish, o'zini o'zi qo'lga olish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi tarbiyalashga doir boy materiallar to'plagan. Bu o'z navbatida inson munosabati, maqsadi, holati va kechinmalarining o'zgarishi va yangidan yaralishi haqida ilmiy-tatbiqiy ma'lumotlar beradi, kundalik turmush psixologiyasi rang-barangligini ta'minlab turadi. Psixologiya fani inson psixikasini aniqlash, shakllantirish, yangi sharoitga ko'chirish, kamol toptirish, rivojlanish dinamikasini ta'minlash, yangi sifat bosqichiga o'tishini qayd qilish imkoniyati borligi bilan o'ta amaliy, tatbiqiy fanga aylangandir. Psixologiya fani sohalari uning amaliyot uchun muhim ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi (huquqshunoslik psixologiyasi, klinik psixologiya, mehnat psixologiyasi, savdo psixologiyasi, sotsial psixologiya, pedagogik psixologiya, maxsus psixologiya, sport psixologiyasi va hokazo). Psixologiya amaliy, tatbiqiy jihatdan o'z predmetiga ega bo'lib, amaliy sotsial psixolog, muhandis psixolog, oilaviy psixoterapevt, tibbiyot psixologi, maktab psixologi kabi sohalarni o'z ichiga qamrab olgandir.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga yakun yasab, shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixologiya fani ko'hna tarixga ega bo'lsa-da, u hali navqiron fan sanaladi, chunki ilmiy psixologiya faniga nemis psixologi V. Vundt tomonidan 1879- yilda Leypsig (Germaniya) universitetida birinchi eksperimental laboratoriya ochish bilan asos solingandi. Shuning uchun endigina refleksiyaning (lotincha *reflexus* — o'zining ruhiy holatini tahlil qilish degani) ilmiy jihatdan o'rganishni psixologiya fani predmeti tarkibiga kiritish davri keldi.

Psixologiya fani tabiatshunoslik fanlari va falsafa negizida paydo bo'lgan bo'lib, hanuzgacha uning na gumanitar, na tabiiy fanlar qatoriga kiritilishi aniqlangani yo'q, biroq shunga qaramay, uni har ikkala yo'nalishdagi sohalar bo'yicha to'plangan ma'lumotlar, qonuniyatlar birlashuvining mahsuli deb atash mumkin. Ammo psixologiyaning tarkibida ham gumanitar, ham ijtimoiy bilimlar mavjud bo'lishidan qat'iy nazar, u alohida xususiyatga ega bo'lgan mustaqil fandır. Bizningcha (*E.G.*), ehtimol uning mohiyatini ochib berish uchun boshqa manbaga murojaat qilish haqiqatga yaqinroq. Chunki psixologiya fani yaqqol inson fazilati, muayyan taraqqiyot xususiyatlari, mexanizmlari, qonuniyatlari, o'ziga xoslik, alohidalik, yakkahollik tabiati yuzasidan bahs yuritadi. Shu jihatdan psixologiya fanini tahlil qilishda uning qay fan sohasi bilan aloqasini aniqlashdan ko'ra ilmiy va kundalik turmush psixologiyasi o'rtasidagi munosabat to'g'risida mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, har qanday fan negizida muayyan darajada odamlarning turmush va amaliy tajribasi o'z aksini topgan bo'ladi. Masalan, *kimyo* predmeti moddalarning xususiyatlari, ularning zichligi, og'irligi, o'zaro birikuvi to'g'risidagi kundalik turmush bilimlariga suyanadi, *matematika* fani sonlar, miqdoriy munosabatlar, geometrik shakllarning xossalari, trigonometrik funksiyalar haqidagi inson tasavvurlari asosiga quriladi. Lekin psixologiya yuzasidan ana shunday mulohazalar yuritish yoki bildirish mumkin emas, chunki uning zamirida tubdan boshqacha o'ziga xoslik yotadi. Har qaysi shaxs kundalik turmushning o'ziga xos psixologik bilimlarini egallagan bo'lib, o'z saviyasi, salohiyati bilan turlicha kamolot ko'rsatkichiga egadir, hatto uning turmush tajribasi va bilimlari ilmiy psixologik bilimlardan ustunroq turishi ham mumkin (*„Qari bilganni — pari bilmas“*). Chunonchi, yirik yozuvchilar (shaxslararo munosabat va muomala, muloqot xususiyatlari yuzasidan kuzatuvchanlikka egadirlar), shifokorlar, o'qituvchilar, ruhoniylar, savdogarlar kishilar bilan uzluksiz ravishda muomalaga kirishishlari uchun

ularning ichki dunyosi va xulq-atvoriga oid bilimlari ham yuksak darajadadir. Lekin har qanday insonda ozmi, ko'pmi psixologik bilimlar mavjuddir. Buning dalili sifatida odamlarning bir-birlarini tushunishlari, ta'sir o'tkazishlari, xulq-atvor oqibatini oldindan bashorat qilishlari, kishining yakkahol xususiyatlarini hisobga olgan holda unga yordam ko'rsatishlarini ta'kidlab o'tishning o'zi kifoya.

Shulardan kelib chiqib, endi kundalik turmushning psixologik bilimlari bilan ilmiy psixologik bilimlar o'rtasidagi tafovutlarga doir mulohaza yuritish mumkin. Kundalik turmushga oid psixologik bilimlar dastavval, yaqqol va alohida olingan holat hamda vaziyatni o'z ichiga qamrab oladi. Masalan, sinchkov bola o'z muddaosiga yetish uchun otasiga, onasiga, buvasiga, opasi hamda akasiga har xil uslub bilan ta'sir o'tkazadi, turlicha vositalardan foydalanadi. U ko'zlagan maqsadiga erishish uchun katta yoshdagilarning individual-tipologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutadi.

Kundalik turmushga oid psixologik bilimlar aniq vaziyatga qaratilganligi, biror shaxsga yo'naltirilganligi bilan ilmiy psixologik bilimlardan farq qiladi.

Ilmiy psixologiya muayyan metodlar, vositalar, uslublar, usullar, operatsiyalar yordamida ma'lumotlar to'plash va ularni umumlashtirishga intiladi, izlanayotgan obyektning xususiyati, holati, munosabati, bog'lanishi kabilarni aks ettiruvchi ilmiy tushunchalar, ta'riflar, qonuniyatlar, xossalar yordamida psixologik mexanizmlar kashf qilishga harakat qiladi.

Odatda, shaxsning turmush sharoitidagi xususiyatlari, sifatleri, fazilatlari, xislatlari, xulq-atvorlari, xatti-harakatlari bilan, fan olamidagi ilmiy tushunchalar, atamalar o'zaro o'xshab ketsa-da, lekin ilmiy psixologik mazmun, mohiyat, majmua o'zining tuzilishi, tarkibi, aniqligi, mantiqan izchilligi, ma'noning yig'iqiligi bilan keskin farq qiladi.

Yuqorida aytib o'tilgan mulohazalar kundalik turmush tajribasida to'planadigan psixologik bilimlar bilan ilmiy bilimlar orasidagi dastlabki farqni sharhlashga yo'nal-

tirilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Lekin shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, turmushga oid amaliy psixologik bilimlarga asoslanmay turib, ilmiy psixologik nazariyalarni yaratish ham mumkin emas. Holbuki amaliy bilimlar genetik kelib chiqishi nuqtayi nazaridan birlamchi hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, kundalik turmushning psixologik bilimlari aksariyat hollarda farosatlilik, sezgirlik, topqirlik asosida, intuitiv tarzda namoyon bo'ladi. Buning sababi egallanayotgan bilimlar ko'pincha hayotiy tajribada uchragan voqelikka munosabat, amaliy sinovlar negizida vujudga keladi, vaqt o'tgan sayin undagi ayrim dag'allik va nuqsonlar silliqlanadi. Shu bois bunday psixologik bilimlar maxsus uslublar yordamida qabul qilinadi, ammo mantiqiy tahlil qilinmay turib to'g'ridan to'g'ri muomala tizimiga uzatilaveradi.

Go'daklarning turmushda uchraydigan har xil ko'rinishdagi xarxashalari va ularning maqsadga erishish istaklari kundalik hayotiy tajribalarning sinovlarida toblanadi. Sezgir bolalar esa katta yoshdagi odamlarning zaif va qat'iy jihatlarini puxta o'rganadilar va muayyan qarorga keladilar, so'ng har qaysi shaxsga alohida yondashishni amalga oshirib ko'radilar. Shu tariqa amaliy psixologik bilimlar muayyan tizimga kiritiladi, ularning barqaror xususiyat kasb etganlari esa turmushda qo'llanila boshlanadi.

Ijtimoiy hayotda juda ko'p uchraydigan, ayniqsa, o'qituvchilar, murabbiylar, trenerlar, rahbarlar, shifokorlar faoliyatida namoyon bo'luvchi ta'limiy, tarbiyaviy, tibbiy uslub arziyas ijobiy siljishni payqash imkonini yaratadi. Biroq amaliy faoliyatda erishilgan ushbu samara psixologik tahlilga muhtojdir, chunki uni keltirib chiqaruvchi obyektiv yoki subyektiv omillarni dalillash ancha mushkul. Buning uchun o'zgalarga ta'sir o'tkazish usuli, ularda ichki imkoniyatga ishonch tuyg'usini uyg'otish qo'zg'ovchisi, ta'sirga beriluvchanlikni kuchaytiruvchi motivlar (fransuzcha *motif* — *qo'zg'atuvchi sabab* ma'nosini bildiradi) tabiatini chuqur tahlil qilish kerak. Faqat shu yo'l bilan siljishning psixologik ma'no kasb etishini dalillash mumkin bo'ladi.

Hayotiy psixologik bilimlarning ilmiy psixologik bilimlardan yana bir farqli tomoni shundan iboratki, ilmiy jihatdan asoslangan bilimlar anglashilgan, mantiqiy puxta, oqilona xususiyatga ega bo'ladi. Ilmiy psixologik bilimlar esa faraz va g'oyalarni ilgari surish daqiqasidan boshlab shakllana boradi va ulardan kelib chiqadigan natijalarni mantiqan tekshirish bilan yakunlanadi. Shunda ham olg'a surilgan g'oyalar tekshirish jarayonida biron-bir tasdiq yoki inkor ma'nosiga erishsagina ilmiy psixologik bilimlar tizimiga kiritiladi.

Hayotiy psixologik bilimlarning ilmiy psixologik bilimlar bilan qiyoslashni davom ettiradigan bo'lsak, unda ular o'rtasidagi tafovutlar yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, hayot psixologiyasida to'plangan bilimlarni meros sifatida bevosita qoldirish yoki ularni yosh avlod ongiga qaysidir yo'l bilan yetkazish imkoniyati o'ta cheklangandir. Chunki keksa avlod tomonidan yaratilgan turmush psixologiyasini yosh avlod to'g'ridan to'g'ri qabul qila olmaydi. Har bir yosh yakkahol ravishda hayotiy psixologik bilimlarni shaxsiy tajribasidan o'tkazganidan keyingina ularning to'g'riligiga ishonch hosil qiladi. Shu bois keksa yoki katta avlod bilan yosh avlod o'rtasida yuz beradigan nizolar, tushunmovchiliklar uzluksiz davom etayotganligi sababli abadiyat qonuniyatlariga aylanib ketgan. Avlodlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, anglashilmovchilik to'sig'i hayot dialektikasini vujudga keltirib, mangulik muammosiga aylanib qolgan insof, iymon, nafosat, adolat, erk tushunchalari atrofidagi bahslarni davom ettirishga puxta zamin hozirlaydi. Ilmiy psixologik bilimlar, bundan farqli o'laroq, tajribalarda, ilmiy tushuncha va qonuniyatlarda yanada oydinlashadi, so'z va alomatlar orqali, nutq yordamida muayyan yozma nutq manbalarida qoldiriladi. Shuning uchun ularning yoyilish ko'lami keng, tarqalish sur'ati tezdir.

Kundalik turmushda to'planadigan psixologik bilimlar ko'proq kuzatishlar, mulohazalar u yoki bu yaqqol holatga nisbatan biror qarorga kelish zamiriga quriladi. Ilmiy psixologik bilimlar tashxis qilish, sinash, tajriba (eksperiment) o'tkazish orqali bir voqelikni takroran tekshirishlar yor-

damida umumlashtiriladi. Agar kundalik turmush psixologiyasining materiallari tabiiy ravishda ro'y bergan vaziyat, holat, voqelik kabilarni tahlil qilish natijasiga ko'ra kelsa, ilmiy psixologik bilimlar keng qamrovli tajriba ma'lumotlariga tayanadi. Tajribalar esa bir necha bosqichlardan, qismlardan tashkil topgan holda vaziyatlar tabiiy ko'rinishini kutib o'tirmay olib borilaveradi.

Shu omilni yana ta'kidlash o'rinliki, ilmiy psixologiyada katta hajmdagi materiallar, shu jumladan, qonuniyatlar, xususiyatlar umumlashtiriladi, insonning ichki imkoniyati, iste'dodi, ishchanligi, qobiliyati yuzasidan umuminsoniy tavsifga ega bo'lgan teran xulosalar chiqariladi. Buning natijasida odam psixikasini aniqlash, bashorat qilish, ayrim ruhiy nuqsonlarni tuzatish, noxush kechinmalarning oldini olish imkoniyati tug'iladi, bu esa ijtimoiy psixologik bog'lanishlar mohiyatini oqilona tavsiflash uchun xizmat qiladi. Ijtimoiy va yakkahol turmush og'irliklari va tashvishlarini kamaytirish, aqliy hamda jismoniy zo'riqishlarni pasaytirish, shaxslararo nizolarni bartaraf etish singari sa'y-harakatlarni faqat ilmiy psixologik materiallarga asoslangan holda oshirish mumkin.

Shuning uchun psixologiyaning turli sohalarida (yosh psixologiyasi, pedagogik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, sotsial psixologiya va boshqalar) o'tkazilgan tadqiqot ishlari ilmiy ravishda psixika, psixik holat, psixik hodisa, psixik jarayon, psixik funksiya, psixik xususiyat, ijodiyot, faoliyat, ong, xulq, muomala singari tushunchalar asosida materiallar to'plab beradi, shuningdek, psixik aks ettirishning (fizik, fiziologik, psixik, ong, o'zini o'zi anglash) moddiy asoslari, mexanizmlariga doir qonuniyat ochishga imkon yaratadi, hatto insonning o'zligini anglash va boshqarish sari yetaklaydi.

Endi psixologiya fanining predmeti to'g'risidagi savolga javob berishga urinib ko'ramiz. Ma'lumki, psixologiya tarixida bu muammoni tahlil qilishga bag'ishlangan sansonosiz tadqiqotlar mavjud. Lekin ular haqida batafsil fikr yuritmoqchi emasmiz, chunki bu to'g'rida keyinroq to'xtalib o'tiladi.

„Psixologiya“ (*psychelogos* — yunoncha soʻz boʻlib, u „jon“, „ruh“ haqidagi „fan, taʼlimot“, degan maʼnoni anglatadi). — „jon“ tushunchasi oʻrniga „psixika“ni qoʻl-lashda davom etmoqdamiz. Lingvistik nuqtayi nazardan „jon“, „psixika“ tushunchalari aynan bir xil maʼnoni bildiradi. Lekin „psixika“ tushunchasi bugungi kunda „jon“dan koʻra kengroq qamrovga ega boʻlib, ham koʻzga koʻrinadigan, ham koʻzga koʻrinmaydigan degan ifodani oʻzida aks ettiradi. Agar psixikaning tarkibiy qismlari — faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon boʻlish xususiyatiga ega boʻlsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechinmalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar miyada mujassamlashgan boʻlib koʻzga koʻrinmaydi. Psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti ular oʻrtasida bir talay tafovutlarni keltirib chiqardi.

Psixika toʻgʻrisida dastlabki tasavvurga ega boʻlish uchun dastavval psixik hodisalar mohiyati bilan tanishish lozim. Odatda psixik hodisalar deganda ichki, subyektiv tajriba-faktlar (voqelik) namoyon boʻlishi tushuniladi, boshqacha aytganda psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllarda namoyon boʻladi. Ichki, subyektiv tajribaning oʻzi nimani anglatadi? Insondagi quvonch yoki zerikish tuygʻulari, uning nimalarnidir esga tushirishi, biron-bir xohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, hadiksirash hislarining barchasi shaxsning ichki dunyosini tarkibiy qismlari boʻlib, ularning hammasi subyektiv psixik hodisalar sanaladi.

Subyektiv hodisalarning asosiy xususiyati — ularning bevosita subyektga taalluqliligidir. Agar inson idrok qilsa, sezsa, fikrlasa, eslasa, xohish bildirsa, albatta ana shu hodisalarni ayni paytda tushunib (kuzatib) ham turadi. Inson intilsa, ikkilansa, bir qarorga kelsa, biz ularning barchasi sodir boʻlayotganligini anglab turamiz. Shuning uchun psixik hodisalar bizning ruhiyatimizda sodir boʻlishidan tashqari, ular bevosita koʻz oʻngimizda ham namoyon boʻlib turadi. Obrazli qilib aytadigan boʻlsak, odamning ichki dunyosida turli hodisalar vujudga keladi.

kechadi, odatda shaxs bunday hodisalarni harakatlantiruvchi kuchi ham, ularning tomoshabini ham hisoblanadi.

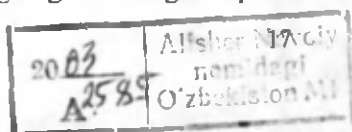
Yuqorida ta'kidlab o'tilgan subyektiv hodisalar xususiyatidan kelib chiqqan holda ayrim psixologlar psixologiya fani subyektiv kechinmalarning paydo bo'lishi va ularning kechishi bilan shug'ullanishi zarur, uning asosiy metodi o'zini o'zi kuzatish (shaxsning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini o'zi kuzatishi) bo'lmog'i kerak degan xulosaga keladilar. Biroq psixologiya fanining so'nggi davrdagi taraqqiyoti bunday cheklanganlik fanning talablarini mutlaqo ta'minlay olmasligini tasdiqlamoqda.

Psixikaning turli shakllarda ko'rinishi, jumladan, psixik jarayonlar, anglashilmagan holatlar, xulq-atvor, psixosomatik (yunoncha *psyche* — „jon“, *somo* — „tana“ ma'nosini anglatadi) hodisalar, inson aql-zakovati va qo'lining mo'jizakorligi moddiy va ma'naviy madaniyat mahsulini yaratdi. Har qanday faktlarda (voqelikda), hodisalarda psixika namoyon bo'ladi, o'zining xususiyatlarini ajratadi, faqat ular orqali psixikani o'rganish mumkin.

Psixologik voqelik — fakt deganda subyekt ichki kechinmalarining tarkibiy qismlari va ularning obyektiv ko'rinishlari (xulq-atvor, tana harakati, jarayoni, faoliyat mahsuli, ijtimoiy-madaniy hodisalar) orqali psixikaning xususiyatlari, holatlari, qonuniyatlarini o'rganish tushuniladi. Boshqacha aytganda, inson ongidan tashqari, unga bog'liq bo'lmagan holda hukm suruvchi obyektiv borliq, ya'ni atrofimizdagi narsa va hodisalar, muhit, sharoit va boshqalarning psixikada aks etishi psixologik voqelik deb yuritiladi.

Shunday qilib, biz yuqorida psixologiya to'g'risidagi tasavvurlar, uning predmeti hamda unga kiruvchi ilmiy tushunchalar, psixologik holatlar, voqelik yuzasidan fikr almashdik, ilmiy psixologik materiallar o'rtasidagi bog'liqlik va tafovutga doir mulohaza yuritdik.

Bugungi kunda psixologiya to'g'risidagina emas, balki uning sohaları bo'yicha ham boy ilmiy materiallar to'plangan. Jahon psixologiya fani tajribasidan quyidagi sohalar mustaqil tadqiqot predmetiga ega ekanligi haqida

ishonchli dalillar mavjuddir: *mehnat psixologiyasi* (muhandislik psixologiyasi, aviatsiya psixologiyasi, kosmik psixologiya), *pedagogik psixologiya* (ta'lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, oliy maktab psixologiyasi, maxsus psixologiya, iste'dod psixologiyasi), *tibbiyot psixologiyasi* (psixoterapiya, psixogigiyena, psixofarmokologiya, patopsixologiya), *yuridik psixologiya* (mehnat tuzatish, sud psixologiyasi, sud psixologik ekspertizasi) *harbiy psixologiya*, *savdo va reklama psixologiyasi*, *sport psixologiyasi*, *yosh psixologiyasi*, *qiyosiy psixologiya*, *psixofiziologiya*, *eksperimental va amaliy psixologiya* kabilar.

Psixologiya predmeti quyidagilarni qamrab olishi zarur:

1) psixologik bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira va hokazo);

2) psixikaning shakllari (faoliyat, xulq, muomala);

3) psixikaning holatlari (kayfiyat, xayolparishonlik kabilar);

4) psixikaning hodisalari;

5) psixikaning xislatlari, fazilatlari, sifatlari, xossalari;

6) psixikaning qonuniyatlari;

7) psixikaning mexanizmlari;

8) psixik sharoit, muhit, vaziyat;

9) o'zaro sababiy bog'lanishlar;

10) tadqiqot metodlari, vositalari, materiallari, prinsiplari va hokazo.

Psixologiya va uning moddiy asoslari

Psixikaning moddiy asoslari to'g'risida fikr yuritganda, avvalo, u miyaning xususiyati ekanligini ta'kidlash joiz. Bilish jarayonlari to'g'risida gap ketganida, albatta sezgi, fikr, ong kabilar maxsus ravishda tashkil topgan materiyaning oliy mahsuli ekanligini uqtirish maqsadga muvofiqdir. Organizmning psixik faoliyati tana ko'pgina a'zolarining yordami bilan ishga tushadi. A'zolarining ba'zilar ta'sirotlarni qabul qilsa, boshqalari ularni signallarga aylantiradi, xatti-harakatlarning rejasini tuzadi hamda uning amalga oshishini nazorat qiladi. Shuningdek, ularning bir guruhi xatti-harakatga kuch-quvvat, g'ayrat, shijoat baxsh etadi,

yana bir turi esa mushaklarni, paylarni harakatlantiradi. Mana shunday murakkab funksiyaning yig'indisi organizmning tashqi muhitga moslashuvini, unga muvofiqlashuvini, hayotiy vazifalarning ijro etilishi va bajarilishini ta'minlaydi.

Organik olamning mikroorganizmdan to'nsonga qadar bir necha o'n million yillar davom etgan evolutsiyasi davomida xatti-harakatlarning, xulq-atvorning fiziologik mexanizmlari uzluksiz ravishda murakkablashib, tabaqalasha borib, buning natijasi o'laroq organizm muhitning o'zgarishlariga tez reaksiya bildiruvchan va moslashuvchan xususiyat kasb etib borgan.

Jumladan, bir hujayrali amiyobaning hayot kechirishi, uning ozuqa qidirish imkoniyati, o'z hayotini muhofaza qilish qobiliyati muayyan darajada cheklangandir. Undagi yolg'iz hujayraning o'zi ham sezuvchi, ham harakatlanuvchi, ham ovqat hazm qiluvchi vazifalarni ijro etadi. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan hayvonlarda a'zolarning ixtisoslashuvi ozuqani ko'rish, uni farqlash, xavf-xatarni tez sezish, aniq mo'ljal olish imkoniyatini beradi. Ixtisoslashuvning asosiy funksiyasi signallarni idrok qilishdan iborat hujayralarning vujudga kelishida o'z aksini topadi. Mazkur hujayralar retseptor deb nomlanmish hujayralar turkumini yuzaga keltiradi. Hujayralarning boshqalari mushak to'qimalari ishini, bezlarning shira ajratishini nazorat qiladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ixtisoslashuv a'zolarini hamda funksiyalarni bir-biridan ajratadi. Organizmning asosiy boshqaruv imkoniyati yaxlit narsa sifatida harakat qiladigan markaziy nerv sistemasi vositasida yuzaga keladi.

Nerv sistemasining asosiy elementlari nerv hujayralari hisoblanib, ularning funksiyasi qo'zg'atishdir. Neyron hujayra tanachasidan, dendritdan, aksondan tashkil topadi. Markaziy nerv sistemasi bosh miya va orqa miyadan iborat.

Hozirgi zamon fanining ko'rsatishicha, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining tug'ma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarni amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig'i esa hayotda orttirilgan, psixika yordami bilan boshqariladigan xulq-atvor shakllarining organi sanaladi.

Miya katta yarim sharlari faoliyatining umumiy qonunlari I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan. Hozirgi zamon fiziologiyasi ma'lumotiga qaraganda, miyada hosil bo'ladigan to'liqlar turli chastotadagi elektromagnit tebranishlariga o'xshab ketadi. Miyada elektr toklari paydo bo'lishining elektroensefalogramma ko'rinishdagi kuchaytirgich yordamida yozib olishning kashf etilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki kosmonavt miyasining biotoklari yozuvi uning markaziy nerv sistemasida yuz beradigan o'zgarishlar ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Odami psixik hayotida katta yarim sharlar qobig'i sirtining peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Psixik funksiyalar muayyan tarzda chap va o'ng yarim sharlar o'rtasida taqsimlanishi chuqur o'rganilgan. Ma'lumki, psixikaning mazmuni — tirik mavjudot o'zaro munosabatda bo'ladigan tashqi olam bilan belgilanadi. Shuning uchun tashqi olam inson miyasida shunchaki oddiy biologik muhit emas, balki odamlar tomonidan ularning tarixiy taraqqiyot davomida yaratilgan hodisalar olami hamdir.

Psixik va nerv-fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati masalasi murakkab muammolardan hisoblanadi. Shuning uchun psixikaning o'ziga xos xususiyatlarini nerv-fiziologik xususiyatlaridan qanday muhim belgilari bilan farqlanishini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bordi-yu mazkur o'ziga xoslik mavjud bo'lmaganida edi, u holda psixologiya mustaqil bilim sohasi sifatida tadqiq etilishi ham mumkin emasdi. Psixik jarayonlar o'zida faqat ichki fiziologik jarayonlarni emas, balki tashqi obyektlarning tavsifini ham mujassamlashtiradi.

Tekshirish uchun savollar

1. Psixologiya nimalar haqida bahs yuritadi?
2. Psixologiya fanining tarixi to'g'risida nimalarni so'zlab bera olasiz?
3. Psixika deganda Siz nimani tushunasiz?
4. Aks ettirish haqida gapirib bering.
5. Faoliyat, xulq, muomala aks ettirish shakllarimi?

II bob

PSIXOLOGIYA FANI SOHALARI VA UNING TADQIQOT METODLARI

Psixologiya fani sohalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari

Inson o'zining kimligini anglashga intilishdan, o'z ruhiy dunyosini va o'zgalar ruhiyatini bilish istagi paydo bo'lishdan, tabiat va jamiyat hodisalarini tushunishga ehtiyoj sezishdan, o'tmish, hozirgi zamon, kelajak haqida mulohaza yurita boshlagandan buyon psixologiya fan sifatida rivojlana boshladi. Psixologik bilimlar juda uzoq o'tmish tarixga ega bo'lsa-da, u fan sifatida falsafadan XIX asrga kelib ajralib chiqdi. Psixologiyaning alohida fan sifatida ajralib chiqishiga o'sha davr kishilik jamiyatida yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar sabab bo'ldi, chunki bular ijtimoiy zarurat taqozosi edi. Psixologik holatlarni tadqiq qilish, ya'ni psixikaning mohiyatini tushunish maqsadida o'sha davrlari eksperimental ilmiy psixologik laboratoriyalar vujudga kela boshladi. Ilk psixologik tadqiqotlar laboratoriyasi 1879- yilda nemis olimi V.Vundt tomonidan Leypsig universitetida tashkil qilindi. Xuddi shu laboratoriya qabilida boshqa mamlakatlarda ham bir qancha mustaqil laboratoriyalar ochildi. XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib psixologiya fani to'g'risidagi ilmiy tushunchalarda keskin o'zgarishlar yuzaga keldi va ularning ta'sirida psixologiyaning tadqiqot obyekti sifatida — insonga muhitning ta'siri, uning xulq-atvorini o'rganish muammolari tanlab olindi. Shu davrda psixologiya fanining rivojiga ijobiy hissa qo'shgan psixologiya maktablari vujudga keldi. AQSH psixologiyasining asosiy yo'nalishlaridan—bixeviorizm, Germaniyada —geshaltpsixologiya maktabi, Venada Z.Freydning psixoanalizi shular jumlasidandir. Mavjud maktablarning barchasi o'zining nuqtayi nazariga asoslanib, psixologiya fanining tarkibiy qismlarini o'rganishga harakat qildi. Psixologik konsepsiyalarning rang-barangligi

va fan-texnikaning rivojlanishi ta'sirida psixologiya fani o'zining tadqiqot obyektlariga ega bo'lgan ko'plab sohalarga ajrala boshladi. Hozirgi davrda psixologiyaning nazariy va amaliy yutuqlari atrof-muhitga hamda jamiyatning juda keng sohalarida tatbiq qilinmoqda.

Psixologiya fanini muayyan sohalarga bo'lishda aniq, yaqqol faoliyatning psixologik tomoni, insonning jamiyatga nisbatan psixologik munosabati va taraqqiyotining psixologik jabhasi asos qilib olingan. Quyida psixologiya sohalarining tavsifiga biroz to'xtalib o'tamiz.

Umumiy psixologiya — bu umumiy psixologik qonuniyatlarni mexanizmlar, murakkab ichki bog'lanishlar, nazariy va metodologik prinsiplar, ilmiy tadqiqot metodlari, psixikaning filo va ontogenetik o'zgarishlari, ilmiy tushuncha va kategoriyalar, bilish jarayonlarini amaliy va nazariy jihatdan tadqiq qiladigan soha. Umumiy psixologiya degan nom ham boshqa sohalarda bo'lgani kabi shartli ravishda qabul qilingan. Psixologiya fanining ilmiy tushunchalari, kategoriyalari (shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala, ong)ni, tadqiqot metodlarini umumiy psixologiyada umumlashtirish uchun uning boshqa sohalardagi tekshirish natijalarini mavhumlashtirish lozim. Aytish joizki, umumiy psixologiyaning tadqiqot natijalari psixologiyaning boshqa sohalar uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Umumiy psixologiya fani asosiy kategoriyalar, tushunchalar, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, individual-tipologik xususiyatlarni: 1. *Psixik jarayonlar*: sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va boshqalarni. 2. *Irodaviy jarayonlar*: motiv, motivatsiya, ehtiyojlar, intilishlar, qaror qabul qilish kabilarni. 3. *Hissiy jarayonlar*: his-tuyg'ular, emotsiya, kayfiyat, emotsional ton, stress (zo'riqish), affekt (jazava) singarilarni o'z ichiga oladi.

Psixik holatlarga psixik jarayonlarning ma'lum bir sifat ko'rinishlari kiradi. Masalan, hissiy jarayonlar psixik holat sifatida kayfiyat, psixik xususiyatlarga esa qobiliyat va boshqalar kiradi. Umumiy psixologiyadagi bu bo'linish shartli ravishda amalga oshirilgan bo'lib, unda jarayon tushunchasi umumiy tadqiq qilinayotgan hodisaning

jarayoniy xususiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi, xolos. Psixik holat tushunchasi psixik holatlarga nisbatan nisbiy statikligini anglatadi. Psixik xususiyat tushunchasi esa tadqiq qilinayotgan hodisaning mustahkamligini, qaytaruvchanligini aks ettiradi va bu narsa shaxs tuzilishida o'z ifodasini topadi. Boshqa sohalar va bilimlar umumiy psixologiyadan asos sifatida foydalanadi, shu bois u universal xususiyat kasb etadi.

Ekspirimental psixologiya — eksperimental metodlar yordamida psixik hodisalarni tadqiq qilishning umumiy sohasi. Psixologiya fan sifatida falsafadan ajralib chiqishida eksperimental tadqiqotlar o'tkazish asosiy rol o'ynagan. XIX asrning o'rtalarida psixologik hodisalar yuzasidan ilk bor amaliy eksperimental psixologik tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu fiziologik laboratoriyalarda elementar funksiyalarni o'rganish ilk bor sezgi va idrokni o'rganish bilan boshlangan. Bu tadqiqotlar eksperimental psixologiyaning falsafa va fiziologiyadan ayrim holda mustaqil, alohida fan sifatida vujudga kelishiga muhim asos va obyektiv shart-sharoit yaratib bergan. Eksperimental psixologiya fan sifatida ajralib chiqishiga V.Vundt o'zining katta hissasini qo'shgan. O'zini o'zi kuzatish metodi yordami bilan ilk eksperimental tadqiqotlar insonning ichki funksiyalarini o'rganishga qaratilgan edi. Keyinchalik eksperimentlar turli hayvonlarda o'tkazila boshlangan. Tadqiqotlarning ko'pchiligi T.L.Morgan, E.L.Torndayklar tomonidan olib borilgan edi. Eksperimental tadqiqotlar orqali faqat psixik funksiyalargina emas, balki hissiyotlarning individual variantlari ham tekshirilgan. Demak, eksperimental psixologiyaning tadqiqotlari psixologiya sohalarining nazariyasiga ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Mehnat psixologiyasi — insonning mehnatga munosabati, mehnat faoliyatining qonuniyatlari va rivojlanishini tadqiq qiladi. Mehnat psixologiyasining obykti ishlab chiqarish va mehnatda shaxsning faoliyati, uni ishdan bo'sh vaqti, dam olishining ishlab chiqarishga ta'siri va boshqalardir. Mehnat unumdorligida ishchini boqish uchun ketgan sarf-xarajatning miqdori ko'p bo'lsa, unga qulay

shart-sharoit yaratilsa, bu jarayon shunchalik ijobiy ta'sir uyg'otadi. Shu asnoda yuqoridagi fan sohalari mehnatkashga psixologik qulay muhit yaratishda yordam beradi. Mehnat psixologiyasini G. Myunsterbergning „Psixologiya va ishlab chiqarish unumdorligi“ (1913) va „Psixotexnika asoslari“ (1914) kitoblari chiqqan davrdan boshlab alohida soha sifatida e'tirof etib kelinadi. Mehnat psixologiyasining asosiy vazifasi ishlab chiqarish munosabatlarini ijobiylashtirish, mehnatkashlarga zarur shart-sharoit yaratib berish, kasbiy kasalliklarning, ishlab chiqarishda jismoniy falokatlarning, psixologik zo'riqishlarning oldini olishdir.

Aviatsiya psixologiyasi — aviasanoat va aviaxizmat-chilarning mehnat faoliyatida kechuvchi psixologik jarayonlarni o'rganadi. Aviatsiya psixologiyasining predmeti murakkab aviatsiya tizimini boshqarishdagi inson psixikasining rolini tekshirishdir. Aviatsiya psixologiyasi obyekt shaxs faoliyati, jamoa tuzilishini tashkil qilishning shart-sharoitlari hisoblanadi. Aviatsiya psixologiyasi subyekt—uchuvchilar, muhandis, texnik xizmat ko'rsatish tarkibini tashkil etuvchi styuardessa va boshqalar sanaladi. Aviatsiya psixologiyasi soha sifatida uchuvchi qurilmalar yaratilishi vaqtdan, ya'ni XIX asr oxiri va XX asrning boshlaridan vujudga kelgan. Uchuvchi apparatlarni ishlatishda va boshqarishda inson omili xavfsizligiga shart-sharoit yaratish aviatsiya psixologiyasining tug'ilishiga sabab bo'ldi. Aviatsiya psixologiyasi alohida soha hisoblansa-da, u psixologiyaning boshqa sohalari bilan uzviy bog'liq.

Muhandislik psixologiyasi — inson va mashina o'rtasidagi munosabatni, insonga mashinaning psixologik ta'sirini va insonning mashina bilan munosabati jarayonining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohasidir. Muhandislik psixologiyasi fan-texnika barq urib rivojlanishi ta'sirida vujudga kelgan bo'lib, quyidagi: 1) inson va EHM kabi avtomatika tizimi yuklamasida inson vazifasini tahlil qilish; 2) EHM operatorlarining hamkorlik faoliyatida muloqot jarayoni va ularning o'zaro ta'sirini tadqiq qilish; 3) operator faoliyatining psixologik tuzilishini tahlil etish; 4) operator ishining sifatiga, tezligiga, samaradorligiga

ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish; 5) inson tomonidan axborot qabul qilishni tadqiq etish; 6) operator faoliyatini boshqarish mexanizmini o'rganish; 7) EHM ni boshqarishdagi buyruqlarni inson tomonidan qabul qilish xususiyatini aniqlash; 8) operatorlar uchun psixodiagnostika va proforiyentatsiya metodlarini ishlab chiqish; 9) operatorlarni o'rganishni optimallashtirish muammolarini o'rganadi.

Muhandislik psixologiyasining yuqoridagi muammolarini tekshirish natijasi o'laroq, ya'ni yolg'iz operator faoliyatidan umumiy mehnat faoliyatini o'rganishga o'tiladi.

Kosmik psixologiya — vaznsizlik va bo'shliqda aniq mo'ljal ololmaslik sharoitida, organizmga juda ko'p ortiqcha taassurotlar ta'sir o'tkazgan paytda ro'y beradigan nerv-psixologik zo'riqish bilan bog'liq bo'lgan alohida holatlar tug'ilganda, kishi faoliyatining psixologik xususiyatlarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasidir.

Ekstremal psixologiya — bu insonning muhit o'zgarigan shart-sharoitlarda psixik faoliyatining kechishi qonuniyatlarini o'rganadi. Ekstremal sharoitda insonga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, monotoniya, makon o'zgarishi, xavf omili, vaqt, shaxsiy ahamiyatga molik axborotning o'zgarishi, yolg'izlik, guruhiy izolatsiya va hayotiy xavf. Bunday ekstremal sharoitga inson moslashuvining biologik vazifasi, ekstremal sharoitda ishlovchilarni tanlab olish (kosmos, arktika, yong'in sharoitlar uchun va hokazo), mashq qildirish, trening o'tkazishdan iborat.

Pedagogik psixologiya — ta'lim va tarbiya muammolarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasidir. Pedagogik psixologiya shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishi, bilish faoliyatining va shaxsda ijtimoiy, ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o'rganadi. Pedagogik psixologiyaning maqsadi — o'qitishning oqilona rivojlantiruvchi ta'sirini, shart-sharoit va boshqa psixologik omillardan kelib chiqqan holda kuchaytirishdir. Pedagogik psixologiya XIX asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy taraqqiyotning ta'sirida vujudga kelgan. Eksperimental psixologiya tadqiqotchilari pedagogik psixologiya rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Bundan tashqari, pedagogik psixologiyaning

fan sifatida taraqqiy etishiga o'sha davrdagi psixologik yo'nalishlar ham o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Bixevioristik psixologiya yo'nalishi tarbiyachi va o'qituvchiga tashqi muhit ta'sirini pedagogik psixologiya uchun asos qilib oladi. Ular tashqi muhit qanchalik ijobiy ta'sir qiluvchi omil bo'lsa, ya'ni qulay shart-sharoit vujudga kelsa, demak shaxsning tarbiyalanishi shunchalik ijobiy kechadi degan fikrni aytadilar.

Hozirgi zamon pedagogik psixologiyaning rivojlanishida insonning individual psixologik farqlari, ijtimoiy-tarixiy tajribalar ta'siri hamda boshqa odamlar o'rtasidagi muloqot, muomala ta'siri borligini, shuningdek, yana bir qator omillar shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim orqali o'qitish va tarbiyalash yotishi ta'kidlanadi. Pedagogik psixologiyani shartli ravishda bir necha turga ajratish mumkin: a) ta'lim psixologiyasi; b) tarbiya psixologiyasi; v) o'qituvchi psixologiyasi; g) oliy ta'lim va maktab ta'limi psixologiyasi kabilar.

Tibbiyot psixologiyasi — kasallarning davolanishi, gigiyena, profilaktika, diagnostika jabhalarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohalaridan iborat. Tibbiyot psixologiyasida tadqiqotlar tizimiga kasallikning kechishi, ularning shaxs psixologiyasiga ta'siri qonuniyatlari, insonning kasaldan sog'ayishiga mikrosotsial guruhning ta'siri o'rganiladi. Tibbiyot psixologiyasi o'z ichiga klinik psixologiya, patopsixologiya, neyropsixologiya, somatopsixologiya kabi bo'limlarni qamrab oladi. Tibbiyot psixologiyasi tarkibiga psixoterapiya sohasini ham kiritadilar.

Tibbiyot psixologiyasi, asosan, kasallikni davolashning inson psixologiyasiga ta'sirini tadqiq qiladi. Insonning psixologiyasiga ijobiy ta'sir qiluvchi, shuningdek, davolanishni tezlashtiruvchi ijobiy davolash muhitini tashkil qilish tibbiyot psixologiyasining asosiy muammosidir. Psixik hodisalar bilan miya fiziologik tuzilishlari o'rtasidagi nisbatni o'rganadigan soha — neyropsixologiya hisoblanadi. Dorivor moddalarning kishi psixik faoliyatiga ta'sirini tekshiradigan soha — psixofarmokologiyadir. Bemorlarni

davolashda psixik jihatdan salomatligini ta'minlash chora-tadbirlari tizimini ishlab chiqish bilan psixoprofilaktika shug'ullanadi.

Yuridik psixologiya — huquq doirasidagi munosabatlar, odamlarning psixik faoliyatini huquqiy boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini o'rganuvchi sohadir. XX asrning boshlarida eksperimental psixologiya ta'siri ostida yuridik psixologiya sohasida ham ilk laboratoriya tadqiqotlari o'tkazila boshlandi. Laboratoriya tadqiqotchilari guvohlarning ko'rsatmalarini va so'roq olib borish asoslarini o'rganishni maqsad qilib qo'ygan edilar. Yuridik psixolog sifatida yozuvchi A.K.Doylning qahramoni Sherlok Xolmsni ko'rsatish mumkin. Yuridik psixologiya bo'yicha tadqiqot ishlari o'sha vaqtlarda G.Gross, K.Marbe, V.Shtern, K.Yung va boshqalar tomonidan olib borilgan. Keyinchalik yuridik psixologiyaning o'ziga xos tadqiqot yo'nalishlari vujudga keldi: jinoyatchilar shaxsini tadqiq qilish, guvohlik beruvchilarning ko'rsatmalarini tekshirish, sud psixologiyasi ekspertizasining nazariy va amaliy tomonlarini ishlab chiqishi shular jumlasidandir. Yuridik psixologiya o'z faoliyatida ko'pincha umumiy psixologiyaning metodlari va o'ziga xos usullaridan foydalanadi. Hozirda uning bir qancha sohalari mavjud. Chunonchi, kriminal psixologiya, sud psixologiyasi, jinoyatchilarni qayta tarbiyalash psixologiyasi, ya'ni penitensiar psixologiya yoki axloq tuzatish mehnat psixologiyasi va boshqalar.

Harbiy psixologiya — harbiy faoliyatning inson psixikasiga ta'siri, harbiy faoliyatning xususiyatlarini, psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi, tadqiq qiluvchi psixologiya sohasidir. Jangchi shaxsining psixologik omillarini tekshirish — harbiy psixologiyaning asosiy muammolaridir. Bu soha psixologlari harbiy jamoalarda shaxslararo munosabatlarga, komandir va jangchilar muloqotining psixologik xususiyatlariga, favqulodda holatlarda harbiy xizmatdagi kishilar psixikasining o'zgarishiga, bo'linmalarda psixologik muhit masalasiga, harbiy-vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishga doir muammolarni tadqiq qiladilar. Ta'kidlash o'rinliki, harbiy psixologiya negizida sotsial psixologiya,

mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, pedagogik psixologiya sohalarining nazariy-amaliy materiallari, umumbashariy qonuniyatlar yotadi.

Sport psixologiyasi — sport musobaqalari va mashq qilish faoliyatida inson psixikasining rivojlanishi, guruhiy munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Mazkur soha XX asrning 60 — 70-yillarida jadal rivojlana boshladi va uning ilk tadqiqotlari sportchilarning individual psixologik farqlarini o'rganishga qaratildi. Hozirga kelib esa sport psixologiyasi o'rganayotgan muammolar ko'lemi kengaydi. Shu bois uning asosiy vazifasi sportchilarning psixik va jismoniy kamolotiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim shart-sharoitlarni yaratib berishdan hamda sportchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga, erishgan yutuqlariga psixologik yordam ko'rsatishdan iborat bo'lib qoldi.

Savdo psixologiyasi — jahon mamlakatlarida keng rivojlangan bo'lib, tijorat ta'sirining psixologik negizlari, obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni, ehtiyojning individual, yoshga, jinsga oid va boshqa xususiyatlarini, xaridorlarga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlashni maqsad qilib olgan. Savdo psixologiyasi savdo-tijorat reklamalari, modalar psixologiyasi, sotuvchi-xaridor munosabati, kishilarga ta'sir ko'rsatish, ularda iliq his-tuyg'u, ishonch uyg'onish mexanizmlari, muomala jarayonida ularni mantiqan ishontirish, qiziqtirish, faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini tushuntira bilish, nizoli holatlarning oldini olish, xizmatda muloqot madaniyati va uning treninglaridan unumli foydalanish, xaridorlarning psixologik xususiyatlarini anglagan holda munosabatda bo'lish qonuniyatlarini tadqiq etish mazkur soha tekshiruv predmetiga kiradi.

Ijod psixologiyasi — badiiy qadriyatlarini o'zlashtirishda, ularning yangi ko'rinishlarini ijod qilishda va shu qadriyatlarini inson tomonidan idrok qilishda kechadigan psixologik holatlar hamda bu holatlarning shaxs hayoti, faoliyatiga ta'sirini o'rganuvchi psixologiya sohasidir. Ijod psixologiyasi bir tomondan psixologizm ta'sirida, ikkinchi tomondan esa aksilpsixologizm iskanjasida rivojlanadi.

Psixologizm tarafdorlari badiiy asarlar individual ong ta'sirida vujudga keladi deb talqin qilishsa, aksilpsixologizm tarafdorlari asarlarga subyektning psixik faolligi ta'sirini inkor qiladilar.

Hozirgi paytda san'at asarlarini tarixiylik tamoyiliga asoslanib tahlil qilinganda ijodkorlarining shaxsiy xususiyatlari birlamchi ekanligidan kelib chiqiladi. Zamonaviy san'at psixologiyasi san'atkorlarning qobiliyatlarini, asar yaratishdagi hissiy ko'rinishlarini, shaxslararo munosabatlarini psixologik nuqtayi nazardan o'rganadi. San'atda inson ruhiy olamini amaliy jihatdan tekshirish, baholash, o'ziga xos jihatlarini guruhlab individual, guruhiy, jamoaviy ta'sir xususiyatlarini sharhlash imkoniyati mavjud. San'at psixologiyasi ijtimoiy tarbiya berishning psixologik mexanizmlari, yo'llari, qonuniyatlari, metodlari kabilarni tadqiq etuvchi muhim sohalardan biridir. Bugungi kunda san'at psixologiyasi o'z tadqiqot predmeti va obyektiga egadir, bular: ijod psixologiyasi, san'at psixologiyasi, badiiy tarjima psixologiyasi, badiiy ijodiyot psixologiyasi, xalq amaliy san'ati psixologiyasi, badiiy me'morlik psixologiyasi va boshqalar.

Yosh psixologiyasi — shaxsning psixik rivojlanish qonuniyatlarini inson tug'ilganidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrni, ya'ni ontogenezni o'rganadigan psixologiya sohasidir. Yosh psixologiyasi bolalar psixologiyasi sifatida XIX asrning oxirida vujudga kelgan bo'lib, u fan va texnika taraqqiyoti, jamiyat talabi asosida bolalar psixologiyasi taraqqiyotida qo'llanilgan. Yosh psixologiyasi hozirda bolalar psixologiyasi, o'smirlik va o'spirinlik psixologiyasi, yetuklik psixologiyasi, gerontopsixologiyani o'ziga qamrab olgan. U insonning ontogenezda rivojlanish jarayonida psixik holatlarning kechishini, psixik funksiyalarning rolini, ularning o'zgarishi, harakatlantiruvchi kuchlarini, mexanizmlar, ta'sir o'tkazuvchi obyektiv va subyektiv omillarning taraqqiyot qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Yosh psixologiyasi umr o'tishi bilan psixologiyadagi farqlarni, individual-psixologik xususiyatlar o'zgarishlarini o'rganadi, tadqiqotlarda madaniy, ijtimoiy-tarixiy, milliy

ta'sirni hisobga oladi. Yosh psixologiyasining obyektlari o'ta murakkab bo'lib, ular rivojlanishlar taraqqiyotini tekshirishni amalga oshiradi. U jahon psixologiyasida to'plangan barcha nazariy materiallarga, shu jumladan, genetik modellashtirish (L.S.Vigotskiy) metodlariga, egizaklar metodiga va shunga o'xshash o'ta murakkab jarayonlarning longityud (uzluksiz) uslubi yordamida tekshirishga asoslanadi. Yosh psixologiyasining yana bir asosiy vazifasi, bu bola psixik rivojlanishining ijobiy shaklda tashkil etish va yosh davrlari inqirozi bosqichlari, jarayonlari va paytlarida psixologik yordam ko'rsatish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdir. Yosh psixologiyasi pedagogik psixologiyaning ilmiy, amaliy, tajribaviy asosi hisoblanadi, ammo boshqa sohalari bilan ham uzviy, ham alohida faoliyat ko'rsatadi, inson kamolotining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ijtimoiy ahamiyatga molik materiallar to'playdi.

Maxsus psixologiya — psixik normal rivojlanmagan, tug'ma yoki keyinchalik orttirilgan nuqsonlar va yetishmovchiliklar ta'sirda bo'lgan insonlarning psixologiyasini tadqiq qiladi. Uning bir necha bo'limlari mavjud: *patopsixologiya* — kishi rivojlanishi jarayonida psixikaning aynishi, miyadagi kasallikning turlicha kechishi, psixikaning tamoman izdan chiqishi hollarini o'rganadi; *oligofrenopsixologiya* — psixik rivojlanishning miyadagi tug'ma asoratlar bilan bog'liq patologiyasi to'g'risida tadqiqot ishlarini olib boradi; *surdopsixologiya* — quloq eshitishning butunlay kar bo'lib qolgunga qadar jiddiy kamchiliklari, nuqsonlari bilan shug'ullanuvchi, bolani voyaga yetkazishning omilkor yo'l-yo'riqlarini topuvchi, korreksion — tuzatish ishlarini olib boruvchi sohadir; *tiflopsixologiya* — xira ko'ruvchi va mutlaqo ko'zi ojiz odamlarning psixologik rivojlanishini tadqiq qiluvchi sohadir. Maxsus psixologiyaning yana o'ziga xos tor bo'limlari mavjud bo'lib, insonlarning kasalligini, nuqsoni, aql-idrok darajasini nutq faoliyati patologiyasiga binoan tadqiqot ishlarini olib boradi.

Qiyosiy psixologiya — psixologiyaning murakkab bo'limlaridan bo'lib, u psixikaning filogenetik holatlari va ularning shakllarini tadqiq qiladi. Qiyosiy psixologiyada

hayvonlar psixikasi odamlarniki bilan qiyoslanadi, ular xulq-atvoridagi o'xshashlik va tafovutlarning sabablari tekshiriladi, harakatlantiruvchi kuchlar, ta'sir o'tkazuvchi vositalar, omillar aniqlanadi. *Zoopsixologiya* qiyosiy psixologiyaning bir bo'limi hisoblanib, u turli guruhlar, tur-larga mansub hayvonlar, jonivorlar psixikasini, ularning xatti-harakatlarini o'rganadi. Ekologiya — biologik va psixologik jabhalar qorishmasidan iborat bo'lib, hayvonlarning xatti-harakatidagi tug'ma alomatlar, mexanizmlar insonniki bilan umumiy negizga ega ekanligini o'rganuvchi sohadir.

Differensial psixologiya — shaxslar o'rtasidagi tafovut va farqlarni hamda guruh a'zolari orasidagi nomutanosibliklarning psixologik tomonlarini o'rganuvchi psixologiya sohasidir. Differensial psixologiyaga F.Galton asos solgan bo'lib, u kishilarga xos individual farqlarni statistik tahlil qilish uchun bir qancha usul va asboblarni yaratgan. Differensial psixologiya atamasini nemis psixologi V.Shtern o'zining „Individual farqlar psixologiyasi“ (1900- yil) asarida qo'llagan. Differensial psixologiyaning asosiy metodlaridan biri — testdir. Tadqiqot ishlarida avval individual testlar, keyinchalik esa guruhli testlar qo'llangan. Ular asosan aqliy rivojlanishdagi farqlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, muayyan vaqt o'tgach proyektiv testlar ishlab chiqilgan. Mazkur testlar qiziqishdagi, intilishdagi, hissiyotdagi tafovutlarni tekshirishga qaratilgandir. Testlarning omil tahlili yoki intellektga oid ma'lumot beruvchi omillari o'rganilgan. Jahon psixologiyasida eng keng yoyilgan nazariyadan biri — bu N.Spirmenning ikki omilli konsepsiyasidir. Bu nazariyaga binoan, har bir faoliyat uchun umumiy bitta omil mavjuddir, bundan tashqari, o'sha faoliyatga qaratilgan xususiy omil ham bo'ladi. Ushbu sohaga tegishli yana bir nazariy qarash mavjudki, bu L.Tyorston, Dj.Gilford va boshqalarning multifaktorlik yondashuvidir. Mazkur nazariya umumiy omil borligini inkor qiladi va boshlang'ich aqliy qobiliyatlar asosiy o'ringa qo'yiladi. Psixologiyada inson qobiliyatlari genetik, biologik omillarga asoslangan, degan g'oya mavjud bo'lib, ta'kidlanishicha, ular go'yo nasldan naslga o'tadi.

Hozirgi kunda differensial psixologiya diagnostika, prognostika metodlari yordami bilan shaxslarni qobiliyatiga qarab tanlashda ilmiy prinsip va qonuniyatlarga asoslanadi.

Psixofiziologiya — odamlarning individual psixologik va psixofiziologik farqlarini tadqiq qiluvchi, psixikaning genetikasini o'rganuvchi sohadir. Hozirda amalda differensial psixofiziologiya atamasi mavjud bo'lib, bu atamani 1963- yilda V.D.Nebilisin fanga olib kirdi. Psixofiziologiya-ning ikkita asosiy tadqiqot yondashuvi mavjud, bular: a) mustaqil amaliy tadqiqotlarda olingan fiziologik va psixologik natijalarni o'zaro solishtirish, qiyoslash; b) biron-bir faoliyatda fiziologik funksiyalar o'zgarishini o'rganishdan iborat.

Ijtimoiy (sotsial) psixologiya — odamlarning ijtimoiy guruhlariga birlashishini, bu guruhiy tavsifni, shaxsning guruhiy faoliyati va xulq-atvorini, ijtimoiy-psixologik qonuniyatlar, holatlar, hodisalar, ijtimoiy ustanovka kabilarni tadqiq qiladi. O'tmishda ijtimoiy-psixologik voqelik falsafiy nuqtayi nazardan o'rganilib kelingan, lekin shaxs, guruh, jamoa munosabatlari qamrab olinmagan edi. Ijtimoiy psixologiya faniga asos bo'lib psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, etnografiya, kriminologiya, falsafa kabi fanlar xizmat qilib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida sotsial psixologiyani fan sifatida rivojlantirishga ilk urinishlar boshlangan. Jahon jamoatchiligi tomonidan sotsial psixologiya 1908- yildan e'tiboran alohida fan sifatida tan olingan. Bunga angliyalik psixolog U.(V) Makdugall va amerikalik sotsiolog E.Rosslarning tadqiqot natijalari asos bo'lib xizmat qildi. Chunki bu ishlarda „sotsial psixologiya“ atamasi qo'llanilgan edi. Urushdan keyingi yillarda AQSH va boshqa mamlakatlarda sotsial psixologiya muammolari yuzasidan tadqiqotlar o'tkazish keng yoyildi. Ayniqsa, AQSH da o'tkazilgan Kotornning tajribasi, E.Meyoning izlanishlari sotsial psixologiya tarixida asosiy o'rin egalladi. Bu tadqiqotchilarga asosiy obyekt bo'lib kichik guruhlar xizmat qilgan, tajribalar esa laboratoriya sharoitida o'tkazilgan. Sotsial psixologiya fan sifatida muloqotni,

muomala qonuniyatlarini, shaxslararo munosabatni, individual va guruhiy o'zaro ta'sirni, guruhlarning ichki va tashqi tuzilishini, ularning turlarini, tasnifini, ommaviy holatlar va boshqalarni tekshiradi.

Sotsial psixologiya quyidagi sohalarni qamrab oladi: din psixologiyasi, oila psixologiyasi, muomala psixologiyasi, kichik guruh psixologiyasi, katta guruh psixologiyasi, modalar psixologiyasi, insonni inson tomonidan idrok qilish psixologiyasi, etnopsixologiya va boshqalar.

Din psixologiyasi — psixologik va ijtimoiy psixologik omillarning diniy ong bilan shartlanganligini, dinning insonga ta'sirini o'rganuvchi sohadir. Din psixologiyasi XIX asr oxiri, XX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lib, insonni ibodat qilishdagi, diniy an'analarni, rasm-rusumlarni bajarishdagi hissiy holatlarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Diniy psixologiyani o'rganish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi: a) *umumiy nazariya*: diniy ong, uning tuzilishi, diniy hissiyot, dinning shaxs shakllanishidagi ahamiyati; b) *din psixologiyasi differentsiatsiyasi*: ijtimoiy muhit va tarixiy davrdan shakllangan ong va hissiyot tadqiqoti; d) diniy guruh psixologiyasi; e) diniy rasm-rusumlar psixologiyasi; f) hurfikrlik ta'limi psixologiyasi va boshqalar.

Siyosiy psixologiya — bu jamiyatning siyosiy hayotidagi psixologik xususiyatlar, holatlar, qonuniyatlar, ta'sirchanlik va ta'sir o'tkazish jarayonlari kabi jabhalarni tekshiruvchi psixologiya sohasi hisoblanadi.

Oila psixologiyasi — oila psixologiyasini o'rganuvchi fanlararo tadqiqotlarni amalga oshirishni o'ziga maqsad qilib olgan. Oila psixologiyasi oilaning psixologik muammolarini o'rganadi, u oilaga ta'sir qiluvchi omillarni, oila har bir a'zosining o'rnini belgilashni, er-xotin munosabatini, shaxslararo munosabatni, yosh xususiyatlarini, jinsiy tafovutlarga muvofiq muloqotga kirishish kabilarni o'rganadi. Oila psixologiyasi tomonidan to'plangan materiallar oila mustahkamligini saqlash uchun maslahatlar berishda, har bir sotsiologik va psixologik dasturlar tuzishda qo'llaniladi. Shuningdek, oila tiplari, tuzilishi, iyerarxiyasi,

ularga ta'sir qiluvchi obyektiv va subyektiv omillar ham mazkur sohaning tadqiqot predmetiga kiradi.

Boshqaruv psixologiyasi — jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan shaxslar, guruhlar va jamoalar o'rtasidagi ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan nazorat, baholash, munosabat qonuniyatlarini, rahbar faoliyati va xarakterini, qobiliyati xususiyatlarini tadqiq qiladi.

Fan psixologiyasi — ilmiy-tadqiqot o'tkazishning samaradorligini oshirish uchun psixologik ta'sir omillarini o'rganadi. Fan psixologiyasi fanga oid boshqa sohalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ishlab chiqarishda, ilmiy markazlarda ijtimoiy va individual xususiyatlarga ega bo'lgan psixologik qonuniyatlarni tadqiq qiladi, insonning ijtimoiy qobiliyatlari, aqliy imkoniyatlari hamda ulardan unumli foydalanish omillarini kuzatib, tekshirib boradi. Kashfiyotlarni amalga oshirilish negizlarini, mexanizmlari, shart-sharoitlari va unda inson omilining o'rni kabi holatlarni o'rganadi.

Kompyuterlashtirish psixologiyasi — kompyuterning ishlab chiqarishdagi o'rni, psixik aks ettirishga ta'siri, shaxs tuzilishining o'zgarishini o'rganuvchi sohadir. Mazkur soha kompyuter va inson o'rtasidagi uzviy munosabatni ham tadqiq qiladi, natijada „texnika — inson — texnika“ o'zaro ta'siri mexanizmini o'rganadi va tekshiradi hamda zarur jabhalarning o'zaro ta'sirini aniqlaydi. Kompyuterlashtirish inson psixologiyasida muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltiradi, sermahsul texnika yaratish tizimini tezlashtirishga muhim psixologik asos yaratadi. Kompyuterlashtirishning bosh muammosi — uning insonga ta'sir o'tkazish mexanizmlarini tadqiq qilishdir.

Parapsixologiya — hozirgi zamon fanining chegarasidan tashqaridagi, tushuntirish qiyin bo'lgan psixik hodisalarni o'rganadi. Ekstrosensorika — o'ta sezuvchanlik, telepatiya — fikrni masofaga uzatish, kelajak haqida bashorat qilish va hokazo. Parapsixologiyaga qiziqish qadimdan mavjud bo'lib, unga ixlos to hozirgi kungacha kamaygani yo'q, goho uni psixotronika deb atashadi. Xiromantiya — inson kelajagi va uning taqdiri haqida oldindan bashorat qilishdan iborat noilmiy soha. Spiritizm — o'lgan odamlar

arvohlari, ruhlari bilan aloqa o'rnatish mumkin, ular hamisha barhayot va biz bilan muloqotga muhtoj degan g'oyani ilgari suruvchi parapsixologiya sohalaridandir.

Inson psixikasining ilmiy-tadqiqot metodlari

O'zimiz va chet el psixologiyasi fanida inson psixikasini tadqiq qilish metodlarining turlicha klassifikatsiyasi (tasnifi) berilgan. Umumiy psixologiya sohasiga oid turli ilmiy asosga qurilgan nazariyalar mavjud bo'lib, ularning har qaysisi muayyan to'kislik va nuqsonlarga ega. Quyida biz rus psixologi B.G.Ananev tavsiya qilgan tavsifga asoslangan holda metodlar xususiyatini yoritamiz.

B.G.Ananev psixikani o'rganish metodlarining tashkiliy, empirik (amaliy), olingan natijalarni qayta ishlash yoki statistik hamda natijalarni *sharhlash* deb nomlab, ularni to'rtta katta turkumga, guruhga ajratgan. Mazkur metodlar guruhi, o'z navbatida, uning maqsadi va vazifasiga binoan yana bir nechta toifa hamda turlarga bo'linadi. Endi ana shu metodlarning umumiy, xususiy va o'ziga xos xususiyatlariga hamda qiyosiy tavsifiga to'xtalib o'tamiz.

Tadqiqot metodlarining birinchi guruhi *tashkiliy* deb nomlanib, u o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'pyoqlama) deb ataladigan turlarni ham qamrab oladi. Qiyoslash metodi umumiy psixologiya (turli guruhlarini o'zaro solishtirish), sotsial psixologiya (katta yoki kichik guruhlar hamda ularning har xil toifalarini o'zaro taqqoslash), meditsina psixologiyasi (sog'lom va bemor kishilarning psixik xususiyatlarini qiyoslash), sport psixologiyasi (sportchilar holati, ularning uquvchanligi va ishchanligini o'zaro chog'ishtirish) kabi fanlarda unumli foydalaniladi.

Umumiy psixologiya fanida qiyoslash metodi turli yoshdagi odamlarning bilish jarayonlari, shaxs xususiyatlari, bilimlarini o'zlashtirish xususiyatlari, aqliy qobiliyati, salohiyati, taraqqiyoti dinamikasi, shaxs jinsiy tafovutlari va o'ziga xosligi, individual-tipologik holatlarini o'rganishda tatbiq etiladi. L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Smironov, B.G.Ananev, D.B.Elkonin, P.Y.Gal-

perin singari rus psixolog olimlari va ularning shogirdlari tadqiqotlarida qiyoslash metodidan foydalanilgan. Keyingi yillarda xalq ta'limi va oliy ta'lim tizimida hamda ishlab chiqarishda XX asrning 70-yillaridan e'tiboran to hozirgacha „inson omili“ muammosining muhokamaga qo'yilishi, vaqt taqchilligi, ishchanlik imkoniyati, qobiliyati, psixologik moslik masalalarining alohida ahamiyat kash etishi mazkur metodni keng ko'lamda qo'llash zaruratini taqozo etmoqda. Bundan tashqari, tajribada olingan miqdoriy ma'lumotlarning ishonchlilik darajasini oshirish uchun ham qiyoslash metodidan foydalaniladi. Ayniqsa, sinaluvchilardagi o'zgarishlarni ko'ndalang kesim holatda olib qarash, tadqiqot bosqichini vaqtincha to'xtatib, alohida tahlil qilish ushbu metodga borgan sari diqqat-e'tibor ortib borayotganligidan dalolat beradi. Masalan, tajribaning birinchi bosqichini turli yoshdagi va jinsdagi odamlarga ta'sirini aniqlash shular jumlasidandir.

Umumiy psixologiyada qiyoslash hamda longityud (uzluksiz) metodi keng ko'lamda qo'llaniladi. Ushbu metodning boshqa metodlardan farqli tomoni shundaki, uning yordamida bir yoki bir necha sinaluvchilar uzoq muddat, hatto o'n yillar davomida (A.Termenning 50 yillik uzluksiz tajribasi hozircha rekord hisoblanadi) tekshiriladi. Longityud metodidan AQSHlik psixolog A.Termen, nemis psixologi V.Shtern, fransuz psixologlari R.Zazzo va Sh.Byuler, rus psixologlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdev, N.S.Leytis, V.S.Muxina va boshqalar ko'pdan beri unumli foydalanib keladilar.

Mazkur metod orqali har xil jinsli egizaklar (Hasan — Husan, Fotima — Zuhra) yoki aralash jinsli (Hasan — Zuhra, Fotima — Husan) qo'shaloqlar kuzatilgan. Shuning uchun bir talay tadqiqotlarning nomi „ona kundaligi“ (N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina) deb nomlanishi bejiz emas. Uzoq muddat davomida muayyan bir shaxsni (kichik guruhni) kuzatish sinaluvchida yangitdan paydo bo'layotgan fazilatlarining taraqqiyot dinamikasi, uning xulq-atvoridagi illatlar (me'yordagi xatti-harakatdan chetga og'ish) va ularning oldini olish choralari

yuzasidan material yig'ish, shuningdek, murakkab psixologik munosabatlar, ichki bog'lanishlar, qonuniyatlar, mexanizmlar to'g'risida mukammal, ishonchli, barqaror ma'lumotlar to'plash imkonini yaratadi.

Longityud metodi yordamida sinaluvchiga subyektiv omillarning o'ziga xos ta'siridan tashqari, obyektiv (tabiiy) shart-sharoitlarning, ijtimoiy psixologik muhitning ta'siri ham o'rganiladi. Chunonchi, egizaklarning o'zaro o'xshashligi va ularning farqlanishi, ta'sirlanishi, his-tuyg'ularining o'zgarishi, shaxslar o'rtasidagi individual tafovutlar: ishchanligi, temperamenti, oliy nerv faoliyati sistemasi yuzasidan olingan ma'lumotlar longityud metodining sharofati bilan ro'yobga chiqadi.

XX asr ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlarida fan va texnikaning taraqqiyoti psixologik tekshirishlarning ilmiylik darajasini yanada oshirish uchun (subyektiv omillar ta'sirini kamaytirish maqsadida) kompleks dastur asosida boshqa fanlar (meditsina, fizika, fiziologiya, biologiya, sotsiologiya, kibernetika, statistika, falsafa, mantiq) bilan birgalikda tadqiqot ishlarini olib borishni taqozo qilmoqda. Bu voqelik fan olamida integratsiya (qo'shilish, uyushish) jarayoni yuz berayotganligi ko'rsatkichining ifodasidir. Amaliy xususiyatga molik ilmiy-tekshirish ana shu kompleks yondashishni talab etmoqda. Psixologiya sohalari (psixofiziologiya, kosmos, tibbiyot psixologiyasi, muhandislik yoki aviatsion psixologiyasi) o'rtasida esa tadqiqot obyektiga tizimli yondashish prinsipi amalga oshirilmoqda. Ushbu ijtimoiy psixologik voqelik sohalarda differensiyasi (tabaqalashuvdan) dalolat bermoqda. Kompleks metod yordamida o'rganilayotgan obyektidagi o'zgarishlar turli soha nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi yoki har xil yondashiladi. Masalan, shaxsning muayyan bilimlarni egallash xususiyati psixologik jihatdan tekshirilayotganda kompleks yondashish ta'sirida ana shu o'zgartirishning falsafiy, mantiqiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari ochib beriladi. Aytaylik, keksayishning biologik omillarini o'rganish qari kishidagi psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarining ochilishiga xizmat qiladi.

Kompleks dastur yordamida amalga oshirilgan tadqiqotning natijasi ilmiy izlanishlar uchun muhim bo'lib, insoniylik muammolarini hal qilishda ham alohida ijobiy ahamiyat kasb etishiga shak-shubha yo'qdir.

Ilmiy-tadqiqot metodlarining ikkinchi guruhi amaliy (empirik) metodlar majmuasidan iborat bo'lib, ularning tarkibiga kuzatish (o'zini o'zi), eksperiment (tabiiy, laboratoriyada), test anketa, so'rov, sotsiometriya, suhbat, intervyu, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tahlil qiish, tarjimayi hol — shaxsiy guvohnoma, hujjat, turmush faoliyati voqealarini tahlil etish kabilar kiradi. Amaliy metodlar sinash, tekshirish, diagnoz (tashxis) va prognoz (bashorat) qilish vazifalarini bajaradi. Insonning tug'ishidan tortib to umrining oxirigacha sodir bo'ladigan psixologik o'zgarishlarni chuqurroq obyektiv ravishda tadqiq etish uchun navbati bilan amaliy metodlar guruhidan foydalanish samarali natija beradi. Chunki bir metod ikkinchisini to'ldirishga xizmat qiladi.

Ilmiy-tadqiqot metodlarining uchinchi guruhi olingan natijalarni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'lib, statistik (miqdor) va psixologik sifat tahlili turlariga ajratiladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda ko'pincha quyidagi statistik metodlardan foydalaniladi.

To'plangan miqdorlarni statistik metodlar yordamida ishlab chiqishda quyidagi formulalarni qo'llash mumkin:

1. $M=V/n$ — o'rtacha arifmetik qiymatni topish uchun ishlatiladi.

Bu yerda, M — yig'indi, V — variatsion miqdor, n — sinaluvchilar miqdori yoki obyektlarning sanog'ini bildiradi.

2. $\sigma=C/n-1$ formulasi son qatoridagi o'rta kvadrat og'ishni hisoblashda yoki standart og'ishni aniqlashda ishlatiladi.

Bu yerda, σ — „sigma“ kvadrat og'ish, C — dispersiya, „ n “ — miqdor.

3. $C=(v-m)$ — miqdorlar tarqoqligini aniqlash uchun qo'llaniladi.

Bu yerda, ba'zan u „S“ — dispersiya deb ataladi.

Psixologik tajribalarda olingan miqdorning va qo'llanilgan metodlarning ishonchlilik darajasini aniqlash uchun Student mezonidan foydalanish mumkin: $t = \frac{X - \bar{X}}{\sigma}$.

Bu yerda, t — ishonchlilik belgisi, X — son qatoridagi yuqori ball, $\bar{X}$ — o'rtacha arifmetik miqdor, σ — kvadrat og'ish alomati.

Psixologik tajribalarda Myordokning ko'chish foizlarini aniqlovchi formulasi: $\varepsilon = C/\varepsilon = C \cdot 100$ qo'llaniladi va u sinaluvchilarning to'g'ri va noto'g'ri javoblarini hisoblashga xizmat qiladi. Ikkala miqdorning nisbati birining ikkinchisidan qanchalik darajada yuksaklikka ega ekanligini ko'rsatadi.

Bu yerda, „S“ — nazorat, „E“ — eksperimental guruhni anglatadi.

Tafakkurning so'z-mantiq tejamkorligi xususiyatini aniqlashda quyidagi formula qo'llaniladi (Z.I. Kalmikova tadqiqotlarida). $TCT = R/R$; εR — sinaluvchilar topshiriqni bajargani uchun olgan ballar yig'indisi; εR — sinaluvchilar maksimal darajada ballar to'plashi mumkin bo'lgan imkoniyatlar. Topshiriqning yechimi besh balli shkala bilan o'lchanadi. To'g'ri yechganiga „5“ ball, to'g'riga yaqiniga „3“ ball, noto'g'ri yechganiga esa „0“ ball qo'yiladi.

Yuqoridagi statistik metodlar tajribalardan olingan qiymatlarning ishonchlilik darajasini aniqlashda foydalaniladi. Lekin bunga o'xshash metodlarning miqdori haddan tashqari ko'pdir. Biz ularning eng soddalarigagina to'xtalдик, xolos.

To'plangan materiallarning psixologik jihatdan sifat tahlili metodi umumiy psixologiya uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Aniqlovchi, tarkib toptiruvchi, tarbiyalovchi, tekshiruvchi tajribalarda olingan har xil shakldagi, ko'lamdagi, mazmundagi ma'lumotlar turli prinsip, pozitsiya, kompleks va yaxlit (sistemali) yondashishga asoslangan holda so'z-mantiq yordami bilan sifat tahlili o'tkaziladi. Barcha fikr va mulohazalar ishonchli omillar orqali dalillanib, psixologik qonuniyat, qonun, xususiyat, xossa, holat, taraqqiyot, kamolot qanday o'ziga xosliklarga ega ekanligi isbotlanadi. Material alohida guruhlar va turkum-

larga ajratiladi, shuningdek, psixologik voqelikning boshqa jihatlari bilan uzviy, sababiy bog'liqligi, murakkab ichki munosabati bayon qilinadi, sinaluvchilar esa muayyan guruhlarga ajratiladi hamda tadqiqot yuzasidan yakuniy xulosa chiqariladi.

Ilmiy-tadqiqot metodlarining to'rtinchi guruhi sharh-lash deb atalib, genetik va donalash metodlaridan iboratdir. Tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar genetik metodi yordamida yaxlit holda maqsadga muvofiq yo'nalishda sharhlanadi. Mazkur metoddan foydalanishdan asosiy maqsad — avvalo sinaluvchida shaxsga oid yangitdan vujudga kelgan fazilatlarining shakllanishi hamda bilish jarayonlari o'zgarishiga, tajriba natijalariga asoslangan holda ta'rif va tasnif berishdir. Shuningdek, inson ruhiyatida yangitdan vujudga kelayotgan shaxs fazilati va xususiyatining namo-yon bo'lish davri, bosqichi hamda ba'zi bir mashaqqatli daqiqaga, lahzaga, sanaga qo'shimcha sharh berish hamdir.

Genetik metodida shaxs ruhiyatidagi o'zgarishlar bilan taraqqiyot bosqichi o'rtasidagi „vertikal“ yo'nalishdagi aloqa manbai aniqlanadi. Donalash metodi yordamida tadqiqot obyektiga kirgan shaxs psixikasiga aloqador barcha o'z-garishlar, o'ziga xoslik, o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sir, izchillik, uyg'unlik o'rtasidagi „gorizontal“ yo'nalishdagi munosabat o'rganiladi. Jumladan, boshqa odamlar nutqini idrok qilish uchun sezgi, idrok, xotira, tafakkur jarayon-larining bir davrda birga qatnashishi bunga yorqin misoldir. Mazkur jarayonda har qaysi bilish jarayonining ulushi donalanadi yoki uning ahamiyati alohida ta'kidlanadi, ularning o'zaro bog'liqligi asoslab beriladi.

Lekin tajribada to'plangan ma'lumotlarni sharhlash uchun yuqoridagi metodlarning o'zi yetarli emas. Shuning uchun ushbu uzilishga chek qo'yish maqsadida yig'ilgan material maxsus bosqichlarga ajratib sharhlanadi. Tadqiqot-ning birinchi tayyorlov bosqichida kashf qilinishi lozim bo'lgan psixologik qonun to'g'risidagi taxmin, gipoteza, faraz tahlil qilinadi. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida — tajriba o'tkazish prinsipi, sharoiti, obyektiv va subyektiv

omillarga doir mulohaza yuritiladi. Uchinchi bosqichda esa olingan natijalarni qayta ishlash nazarda tutiladi va u o'z navbatida, to'rtta darajadan tashkil topadi: Bunda: a) material birlamchi tahlil qilinadi; alohida olingan yoki topilgan omil, alomat, ko'rsatkich, xususiyat sharhlanadi; b) tahlil qilingan material bilan tadqiqot gipotezasiga alohida sharh beriladi; d) ikkilamchi tahlil qilishda barqaror, hukmron dalillar ajratiladi; e) ikkilamchi sintezda esa psixologik qonuniyat, topilgan dalil, omil, tadqiqot gipotezasi o'zaro birlashtirilib, maxsus xulosa chiqariladi. To'rtinchi bosqich sharhlash deb atalib, har bir fakt, alomat, ko'rsatkich, xossa psixologik jihatdan so'z mantiq orqali tahlil qilinadi. Barcha ilmiy-amaliy mulohazalar dalillanadi, hech bir shubhaga, e'tirozlarga o'rin qoldirilmaydi. Oxiri tadqiqotga yakun yasaladi, zaruriy xulosalar chiqariladi, amaliy tavsiyalar beriladi, o'rganilishi lozim bo'lgan muammoning ahamiyati, uning istiqboli to'g'risida maslahatlar, tavsiyalar beriladi.

Tekshirish uchun savollar

1. Psixologiyaning qanday sohalari mavjud?
2. Umumiy psixologiya sohasiga tavsif bering.
3. Psixologiyaning qanday prinsiplari bor?
4. Psixologiya qanday ilmiy-tadqiqot metodlariga ega?
5. Eksperiment metodi nima?

III bob

ONGNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Ongning paydo bo'lishi va uning ijtimoiy-tarixiy mohiyati

Inson psixikasi bilan yuksak darajada tashkil topgan hayvon psixikasi o'rtasida katta farq bor. Hayvon o'z to'dasidagilarga favquloddagi vaziyat bilan bog'liq bo'lgan hodisalar haqida „o'z tili“da xabar berishi odatiy hodisa. Odam hayvonlardan farqli o'laroq, nutq vositasida o'z qa-

biladoshlariga o'tmish (xotiro), hozirgi davr va kelajak to'g'risida ma'lumot berish hamda ijtimoiy turmush tajribalarini yetkazish imkoniyatiga ega. Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida aks ettirish (in'ikos qilish) imkoniyatlari til tufayli qayta qurildi, oqibatda odam miyasida atrof-muhit timsollari, xususiyatlari aniqroq aks eta boshladi. Oqibatda kishilik dunyosi tomonidan orttirilgan tajribadan yakka shaxs bahramand bo'la bordi, keyinroq uning uchun noma'lum hisoblangan borliq hodisalari, holatlari, qonuniyatlari to'g'risidagi bilimlarga egalik qila boshladi. His-tuyg'ular, ichki kechinmalar, taassurotlar, hayajonga soluvchi nafasat timsollari yuzasidan zavqlanish, huzurlanish imkoniyati vujudga keldi, ularning mazmuni, ma'nosi, mohiyati haqida o'ziga o'zi hisobot berish, ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishni baholash muammolarini keltirib chiqardi.

Hayvonot olami bilan insoniyatning xabar yetkazish vositasi o'rtasidagi farq tafakkurda ham o'z aksini topdi. Chunki har qanday psixik funktsiya boshqa turdagi, shakldagi, mazmundagi funktsiyalar qobig'ida namoyon bo'ladi va muayyan shart-sharoitlar vujudga kelganida rivojlanadi. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda amaliy (sodda) tafakkur mavjud bo'lib, chamalash orqali mo'ljal olishga, favquloddagi vaziyat yuzaga keltirgan vazifani bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Hayvonlar, aniqrog'i maymunlar ayrim hollarda „qurol“ yasash va undan kezi kelganda foydalanishlari tajribalarda kuzatilgan, biroq ulardan birontasi tafakkurni mavhum tarzda amaliyotga tatbiq eta bilmagan. Holbuki, hayvonlar idrok qilish ko'lamidan tashqari chiqish imkoniyatiga ega emaslar, binobarin, u yaqqollikdan mavhumlikka o'ta olmaydi, hatto bunday vaziyatni aks ettirish imkoni ham yo'q. Hayvon yaqqollik, bevosita idrok qilishlikning quli bo'lsa, aksincha, inson mavhum fikrlashning gultojisidir. Inson va hayvon o'rtasidagi bu boradagi tafavut quyidagilarda mujassamlashadi: a) shaxsning xulq-atvori, faoliyati yaqqollikdan mavhum holatga o'tish imkoniyatiga ega; b) favquloddagi vaziyat munosabati tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan oqibatni oldindan payqash layoqati mavjud; d) qiyinchi-

liklar uchrasa, ularni yengish uchun qo'shimcha vositalar qo'llash, o'zgartirishlar kiritish imkoni borligi bilan ajralib turadi. Masalan, avtomobil ishdan chiqsa, inson uni sozlaydi, yomg'ir yog'sa, narsalarni panaga oladi, ayb ish qilib qo'ysa, himoyalanih yo'l-yo'riqlarini o'ylaydi, muammo yechimini qidiradi va hokazo. Shaxs favquloddagi vaziyatning qurboniga aylanmaydi, aksincha u kelajakni ko'ra bilishga qodir, aql-farosati bashorat qilish imkoniyatini yaratadi. Inson faoliyat mahsulini oldindan payqash, fe'l-atvor oqibatini oldindan sezishga qodir ekanligi bilan ustuvorlik qiladi. Hayvonlarning amaliy tafakkuri ularni yaqqol vaziyatdan bevosita ta'sirotda bo'ysunishini taqozo etadi. Shaxsning mavhum fikrlashga bo'lgan qobiliyati uni muayyan vaziyatga bevosita bog'liqlikdan xalos etadi. Inson bevosita muhim ta'sirga javob berish bilan qanoatlanib qolmay, balki uni kutayotgan ta'sirni ham bartaraf etishga qurbi yetadi. Inson psixikasi bilan hayvon psixikasi o'rtasidagi birinchi farq shaxsning o'zi anglagan qadriyatga binoan ongli xatti-harakat qilish qobiliyati mavjudligidir.

Shaxsning hayvondan ikkinchi farqi — uning mehnat qurollarini yaratish va saqlashga layoqatli ekanligi bo'lib, u mehnat qurollarini oldindan tuzilgan rejaga muvofiq yasaydi va muayyan maqsadni amalga oshirishda foydalanadi, keyinchalik uni qayta ishlatish niyatida asrab, olib qo'yadi. Ulardan odamlar hamkorlikda foydalanadilar va ularni hamkorlikdagi faoliyatida yaratadilar. O'zaro tajriba almashadilar, bilimlarni boshqalarga yetkazishadi, umumiy vorislik tufayli u yana yuksaladi.

Inson psixikasining hayvonnikidan yana bir farqi shundaki, u ijtimoiy tajribani boshqalarga uzluksiz ravishda yetkazishida aks etadi. Tajribalarni instinktiv xatti-harakatlar tarzida o'zlashtirish ham insonga, ham hayvonga xosdir, lekin shaxsiy tajribaga ko'ra ijtimoiy tajribaning ustuvorligi odamning ongli mavjudot sifatida yanada mukammallashuvida asosiy manba hisoblanadi. Shaxsni ijtimoiy munosabat, ijtimoiy tajriba shakllantiradi, moddiy va ma'naviy qurollarni egallash natijasida unda yuksak insoniy funksiyalar (ixtiyoriy xotira, ixtiyoriy diqqat, mavhum

tafakkur) vujudga keladi va rivojlana boradi. Subyekt tomondan kishilik dunyosida yaratilgan madaniy merosni o'zlashtirilishi, ayrim o'zgartirishlar kiritilishi uning kamolotida sifat jihatidan yuksak bosqichni yuzaga keltiradi. Yuksak funksiyalar, nutqiy faoliyatning takomillashuvi, mehnatning hayotiy ehtiyojga aylanishi, ertangi hayot to'g'risida mulohazalar tug'ilishi ongning rivojlanishi uchun muhim imkoniyatlar yaratdi. Shu bois inson va hayvon o'rtasidagi tafovut tajribaning vorislik funksiyasini kash etishi bilan yakunlanadi. Jismoniy va aqliy faoliyat kundalik zaruratga aylanishi sababli ong bevosita nazorat funksiyasini bajara boshlaydi, shuningdek, jamiyat, jamoa-tabiat to'g'risidagi tasavvurlarni tushunishi, anglash ham uning tasarrufiga aylanadi.

Borliq voqeliklarini bir tekis in'ikos ettirish vositasi sifatida insonda his-tuyg'ular rivojlana boshlaydi. Inson bilan hayvonot olami o'rtasidagi tafovut his-tuyg'ular orqali namoyon bo'ladi. Lekin atrof-muhitdagi o'zgarishlarga nisbatan befarqlik har ikkala toifadagi mavjudotlarda birdek hukm surmaydi, ya'ni tashqi ta'sirlar ijobiy yoki salbiy hissiy qo'zg'atishni vujudga keltiradi. Emotsional holatlar hayvonlarda ustuvor o'rin egallaydi, ularga o'zlarining munosabatlarini bildiradi. Biroq hayvonlardan farqli o'laroq, odam o'zining yuksak his-tuyg'ulari (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik — lazzatlanish) bilan jamiyatga va tabiatga nisbatan munosabatini bildiradi. Jumladan, quvonch, g'am-g'ussa, mehr-muhabbat, achinish, hammadlik, zavqlanish, faxrlanish, iftixor va boshqalar. Tabiat manzaralari, mehnat mahsuli, turmush lahzalari, ezgulik, armon insonni faollikka undaydi va har bir soniyadan maqsadga muvofiq foydalanish xohishlari motiv vazifasini bajarishga o'tadi. Yuksak his-tuyg'ular inson xulq-atvorining regulatoriga aylanadi. Undagi vijdon, uyat, mas'ullik esa qadriyat tariqasida xizmat qiladi. His-tuyg'ularni boshqarish, nazorat qilish onglilikni taqozo etadi, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishni ta'minlashga yordam beradi.

Agarda psixikaning taraqqiyoti biologik evolutsion qonunlar ta'siri bilan ro'y bergan bo'lsa, inson ongining rivojlanishi ijtimoiy tarixiy taraqqiyot qonunlari tufayli

amalga oshgandi. Hayvon bilan odam psixikasidagi yana bir tafovut ularni rivojlanish shart-sharoitlarida ko'rinadi va muhit, munosabat, ta'sir orqali aks etadi. Shaxslararo munosabatga kirishmasdan turib, kishida yuksak his-tuyg'ular shakllanmaydi, yuksak psixik funksiyalar rivojlanmaydi, inson shaxsi kamol topmaydi. Odam faqat ijtimoiy muhitda, shaxslararo munosabatda insoniy fazilatlarni egallab, til, aql, ong yordamida kamolga yetadi, xolos. Shunga qaramasdan, ong paydo bo'lishining biologik shart-sharoitlari mavjudligi to'g'risida mulohaza yuritish mumkin. Chunki dastlabki ijtimoiy munosabatlarning biologik shart-sharoiti ibtidoiy jamoa davridagi to'dadan iborat edi. Shaxsning biologik jihatlaridan tashqari uning ijtimoiy omillari ham mavjud bo'lib, u muayyan ma'noda ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. Bunga ijtimoiy muhitdan tashqarida (o'rmonda) shakllangan inson farzandlarining qiyofasi yaqqol misoldir.

Muhitdagi keskin halokatli o'zgarishlar tufayli inson o'zining moddiy ehtiyojini qondirish maqsadida mehnat faoliyatini kashf etdi va u ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishiga, turmush shart-sharoiti yaxshilanishiga, ongning takomillashuviga, fikr almashish, axborot uzatish imkoniyatining tug'ilishiga olib keldi. Tartibsiz to'dalardan kishilik jamiyati paydo bo'lgunga qadar bir qancha davrlar o'tdi, odamning qo'li mo'jizakor ish qurollarini yasaydigan, ularni takomillashtiradigan, keyinchalik foydalanishi uchun asraydigan ongli mavjudotga o'sib o'tdi. Mehnat faoliyatida odamning ongi aks ettirishning yuksak shaklini egalladi, faoliyatning obyektiv xususiyatlarini farqlash, ularni maqsadga muvofiqlashtirish tufayli atrof-muhitni o'zgartirish, unga ta'sir o'tkazish qudrati, qobiliyati, layoqati vujudga kela boshladi. U faqat qurollardan muvaqqat foydalanishdan voz kechib, avlodlarga qoldirish, asrashni ong ta'sirida ro'yobga chiqara bordi, buning natijasida insonning har xil shakldagi faoliyati ongli faoliyatga aylandi, o'zaro munosabatlar mazmuni, ko'lami kengaya boshladi, shaxsiy mehnat ulushi jamoa ehtiyojini qondirishning asosiy manbayiga aylandi. Tabiatga ta'sir o'tkazish, uni o'zgartirish

to'g'risidagi maqsad o'z funksiyasini o'zgartirdi, qo'l esa yangiliklar yaratish quroliga, sezish, payqash, paypaslash, his etish organi vazifasini bajarishga o'sib o'tdi.

Kishilik jamiyatida mehnat faoliyatining takomillashuvi, shaxslararo munosabat yangi shakllarining paydo bo'lishi til va nutqni vujudga keltirdi, ularning barchasini maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta'minlovchi ong jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Ong faqat faoliyat, xulq-atvor, muomala, his-tuyg'ular regulatori emas, balki yakkahol shaxsning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini to'g'ri amalga oshirishning asosiy manbai rolini bajara boshladi.

Shunday qilib, insonning ongi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lishi bilan birga, u mehnat faoliyatida, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishda, hamkorlikdagi o'zaro ta'sirda, tabiatga, jamiyatga munosabatlar mohiyatida mukammal rivoj topdi. Buning mahsuli va shakli sifatida individual, guruhiy, etnik (milliy), ijtimoiy ong namoyon bo'lgan hamda ular taraqqiyot tufayli o'zining yangi bosqichlariga o'sib o'tgan, keyinchalik fan, texnika yaralishiga puxta zamin hozirlagan.

Ongning mohiyati

Psixikaning yuqori bosqichi insongagina xos bo'lgan, uning eng yuksak darajasi hisoblanmish ongda o'z aksini topadi. Ong psixikani yaxlit tarzda ifodalovchi yuksak shakli hisoblanib, insonning yakka va hamkorlik faoliyatining, (muloqot, nutq, til) vositasida ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning mahsuli sifatida yuzaga kelgandir. U ijtimoiy mahsul bo'lishidan tashqari, unga muayyan munosabat bildirish, ya'ni maqsadni ko'zlash, o'zlikni anglash kabilarni namoyon etish imkoniyatiga ham egadir. Quyida ongning tarkibiy qismlarining mohiyatini yorituvchi va ularning hukm surishiga ta'sir etuvchi omillarga doir ayrim manbalar xususiyatini tavsiflashga harakat qilamiz. Odatda, inson ongi uni qurshab turgan tevarak-atrof haqidagi bilimlar majmuasidan iborat bo'lib, uning tuzilishi va tarkibiga shunday bilish jarayonlari kiradiki, bevosita ularning yordami bilan shaxs o'z axborotlari ko'lamini uzluksiz boyitib boradi.

Insondagi bilimlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol singari bilish jarayonlari asta-sekin anglashilish darajasiga ko'tariladi, keyinchalik esa muayyan turkumlarning tarkibiga kiradi. Harakatli hissiy tub ma'nodagi hissiy bilish bosqichlariga taalluqli sezgi, idrok, appersepsiya, tanish, bilib olish va tasavvur kabi bilish jarayonlari ko'magi, miyaga bevosita ta'sir o'tkazuvchilarning aks ettirishi natijasida inson ongida borliqning mazkur daqiqasida shaxs tasavvurida ularning hissiy manzarasi yuzaga keladi. Xotira jarayoni ongda o'tmishdagi narsa va hodisalarining obrazlarini esga tushirsa hamda bosh miyaning u yoki bu katta yarim sharlarining bo'limlarida aks etgan muayyan izlarni jonlantirish imkoniyatiga ega bo'lsa, xayol jarayoni ehtiyoj obykti hisoblangan favquloddagi davr hukmiga kirmagan obrazlar modelini namoyon etadi. Bilishning yuksak darajasi bo'lmish tafakkur jarayoni umumlashgan, ijtimoiy xususiyatli, bilvosita va so'z orqali ifodalanuvchi bilimlarga asoslangan holda gavdalanuvchi muammolar yechimini hal etishni ta'minlaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan bilish jarayonlarining unisi yoki bunisi aks ettirish imkoniyatidan mahrum bo'lsa, buzilishi yoki ularning qaysinisidir xususiyati batamom, qisman izdan chiqishi ongni tubdan o'zgartirish sari yetaklaydi.

Ong psixologik tafsifining yana biri subyekt bilan obyekt o'rtasidagi aniq farqlanishda o'z ifodasini topadi, ya'ni shaxs „men“ degan tushunchasi bilan „men emas“ atamasi tarkibiga nimalar tegishli, aloqador ekanligini aniq biladi. Tirik mavjudotlar olamida birinchi bo'lib, borliqda uni aniq qurshab turgan tevarak-atrofga nisbatan o'zini qarama-qarshi qo'ygan, yaratuvchanlik kuch-quvvatiga, o'zgartiruvchanlik imkoniyatiga asoslangan shaxs o'zi uchun, sifat jihatidan yuksak darajadagi makon vujudga keltirish uchun hayvonot dunyosini mangu tark etgan, shu bois jonvorlar bilan uning o'rtasidagi ziddiyat va tafovut ongida saqlanib kelmoqda. Tabiatning tarkibiy qismi hisoblangan inson sutemizuvchilar olamida tanho o'zini o'zi nazorat qilishga, o'zini o'zi bilishga, o'zini o'zi boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan jonli zotdir, binobarin, u psixik faoliyatni tashkil qilishga, maqsadga yo'naltirishga, o'zini o'zi

tadqiq qilishga qodir mavjudotdir. Shaxs o'z xulq-atvorini, bilish jarayonlarini aqliy va ijodiy faoliyatini, irodaviy sifatlarini, ongli ravishda oqilona baholay oladi hamda o'zini o'zi boshqara biladi.

Har qaysi insonda hukm suruvchi „men“likning „men emas“likdan ajratishga intilishni „o'zini namoyon qilish, o'zini o'zi ifodalash, kimligini kashf etish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'ziga o'zi ta'sir o'tkazish singari jarayonlarda“ ontogenetik hayotning dastlabki taraqqiyot pallasidan, ya'ni bolalikning ilk daqiqalaridan boshlab, to yetuklikning u yoki bu bosqichlarini egallash davrigacha davom etib, o'zini o'zi anglashning yuzaga kelishi bilan yakunlanadi. Lekin „men“lik muammosining boshqa qirralari, xususiyatlari, mexanizmlari, ta'sir etuvchi omillari, yangi sifat darajalari o'zini o'zi anglashning takomil bosqichlarida namoyon bo'laveradi, bu jarayon komil inson — jismoniy va ma'naviy barkamollik darajasiga erishgunga qadar davom etishi mumkin. Biroq yuksak kamolot darajasiga erishish shaxsning iste'dodi, salohiyati, ishchanlik qobiliyati, aqliy va ijodiy faoliyati mahsuldorligiga bog'liq bo'lib, barcha insonlar taraqqiyot cho'qqisiga erishadi, degan ma'noni anglatmaydi. Chunki ijtimoiy hayotdagi umumbashariy talab, ehtiyoj negizida muayyan hududiy qulay (senzitiv) ham obyektiv, ham subyektiv shart-sharoitlar taqozosi bilan jahon fani va madaniyatida keskin o'zgarishlar yaratishga qodir tarixiy yakka shaxs dunyoga keladi. Bizningcha, komil insoniylikka erishishning o'ziga xos axloqiy, aqliy, irodaviy, g'oyaviy tarkiblari mavjud bo'lib, tanlangan idealga intilish, kasbga sodiqlik, samoviy muhabbat uning negizini tashkil qiladi. Tashqi olam taassurotlaridan mutlaqo voz kechish, fikriy soflikka erishish, tana a'zolarini musaffolashtirish (ortiqcha moddalardan tozalash), komfortga tortilganlik orqali shaxs oliy darajaga, ya'ni komillikka yetishi mumkin, lekin bu bosqich nisbiy xususiyat kasb etadi.

Ongning uchinchi psixologik tavsifi shaxsning maqsadini ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashga oid ta'rifi ifodalangan bo'lib, uning yana bir funksiyasi mazkur maqsadini

yaratishga yo'naltirilganligi bilan boshqalardan farq qiladi. Ushbu jarayonda shaxs faoliyatining turli xususiyatga ega motivlari yuzaga keladi, ular inson tomonidan chamalab chiqiladi, buning natijasida motivlar kurashi namoyon bo'ladi va bu o'rinda ustuvorlikka erishish yetakchilikni ta'minlaydi, irodaviy zo'r berish oqibatida muayyan qonun qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning izchilligi qay yo'sinda amalga oshirilishi hisobga olinadi, maqsadni qaror toptirishga to'siq vazifasini o'tovchi fikriy to'siqlar bartaraf etiladi va unga mutanosib o'zgarishlar kiritiladi, samaradorlikni oshirish uchun ba'zi bir tuzatishlar amalga oshiriladi.

Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshirilishi jarayonida, uning muvofiqlashuvida, voqelikka yo'naltirilishida obyektiv va subyektiv sabablariga ko'ra ayrim nuqsonlarga yo'l qo'yilishi, buzilish vujudga kelishi ong funksiyasining zaiflashuvini bildiradi. Faoliyat ongli munosabatni taqozo etganligi tufayli uning tarkibiy qismlari bajarilishida ayrim kamchilikka yo'l qo'yilsa, bu holat ongning nazorat funksiyasi izdan chiqqanligini anglatadi.

Ongning to'rtinchi psixologik tavsifi uning tarkibida muayyan darajadagi, ma'lum tizimga xos emotsional (hissiy) munosabatlar qamrab olinganligini aks ettiradi. Shundan keyin shaxs ongiga muqarrar ravishda turli-tuman his-tuyg'ular (har xil darajali ijobiy, salbiy, barqaror, statik, dinamik), kechinmalar, stress, affekt holatlar to'g'risidagi axborotlar oqimi kirib kela boshlaydi.

Shaxsning boshqa kishilarga, tabiatga, jamiyatga, ashyolarga nisbatan munosabatlari mavjud mezonlarga asoslansa, muayyan qoidalarga bevosita amal qilinsa, har bir narsaga oqilona, odilona va omilkorlik bilan yondashilsa, ongning nazorat funksiyasi hukm surayotganligidan dalolat beradi.

Shaxsdagi mo'tadillik, ruhiy sog'lomlik ongning boshqaruv imkoniyati mavjudligini bildirs va ayrim hollarda hissiyotga berilsa, demak, uning o'z funksiyasini bajarishdan chetlashganligi namoyon bo'ladi. Agar turli xususiyatli munosabatlar ong nazoratida amalga oshirilsa, shaxs xulq-atvorida, faoliyatida va muomala jarayonida, hech qanday nuqsonlar, chetga og'ishlar sodir bo'lmaydi. Shu narsani ta'kidlash o'rinliki, patologik holatlarni tahlil qilish, ong

mohiyatining genezisini atroflicha anglab olishga ko'maklashadi. Shu bois ongning zaiflashuvi shaxsning his-tuyg'ulari va munosabatlarini o'zgartiradi hamda vaqt-vaqti bilan simpatiya antipatiya bilan, quvonch qayg'u bilan, optimizm pessimizm bilan o'rin almashib turishi kuzatiladi.

Ogning yuqorida ta'kidlab o'tilgan barcha funksiyalari namoyon bo'lishining muqarrar sharti, til va nutq hisoblanadi. Shaxs nutq faoliyati yordami bilan bilimlarini o'zgartiradi, ajdodlar tomonidan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida yuzaga keltirilgan tajribalar majmuasi tilda mustahkamlanadi, u o'zining tafakkuri orqali hayoti va faoliyatini boyitadi. Til alohida obyektiv tizim sifatida namoyon bo'lib, ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda vujudga kelgan an'analar, marosimlar, qadriyatlar, g'oyalar majmuasi tariqasida ijtimoiy ongda aks ettirilgandir. Psixologik talqinlarga qaraganda, alohida, yakkahol shaxs tomonidan egallangan til boyliklari, qoidalari muayyan ma'noda uning yaqqol, individual ongi sifatida yuzaga keladi, shaxsiy hayoti va faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim o'rin tutadi. Til bilan nutq borliqni anglashning aloqa quroli hamda vositasi funksiyasini bajarib, shaxsning boshqa mavjudotlardan farqlash sharti hisoblanadi va til bilan tafakkur birligi ong uchun moddiy negiz vazifasida ishtirok etadi, qaysidir ma'noda mexanizm rolini bajarishi ham mumkin.

Shunday qilib, ontogenezda ongning paydo bo'lishi („men“ davrining boshlanishi), uning taraqqiyoti, tarkibiy qismlari, unda ijtimoiy muhitning, zarur shart-sharoitlarning o'rni, biologik va ijtimoiy shartlanganlikning ta'siri, tarbiyaning ustuvorligi to'g'risidagi ilmiy-tadqiqot ishlari mazkur muammoning psixologik tafsifini ishlab chiqishga muhim negiz yaratdi.

Tekshirish uchun savollar

1. Ong qanday paydo bo'lgan?
2. Ong deganda siz nimani tushunasiz?
3. Ongning qanday tavsiflari bor?
4. Ong qanday bosqichlardan iborat?
5. Ta'limda ong qanday funksiyani bajaradi?

IV bob

FAOLIYATNING PSIXOLOGIK TALQINI

Faoliyat to'g'risida umumiy tushuncha

Psixologiya fanida hayvonlarning xatti-harakati (ularning qaysi taraqqiyot bosqichidan qat'iy nazar), xulq-atvorining yuzaga kelishi ko'p jihatdan ularni qurshab turgan makro, mikro va mize muhitga bog'liq. Ularning namoyon bo'lishi biologik (tabiiy) shartlangan omillar, vositalar tomonidan belgilanadi va boshqarib turiladi. Insonning xususiyatlarini hayvonniki bilan qiyoslashga harakat qilsak, u holda mutlaqo boshqacha manzaraning shohidi bo'lamiz. Chunonchi, shaxs o'zining faolligi bilan hayvondan farq qiladi, mazkur harakatlantiruvchi kuch (faollik) ilk bolalik yoshidan e'tiboran insoniyat tomonidan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida to'plangan tajribasi va jamiyatning qonun-qoidalarini egallashga yo'naltirilgan bo'ladi. Uzoq davrlar davom etgan maxsus jarayonning ta'sirida sodda xatti-harakatdagi faollik ustuvorlik qilganligi tufayli o'zining yuqori bosqichiga o'sib o'tib, yangicha mazmun, mohiyat, shakl va sifat kashf etgan. Faollik negizida paydo bo'luvchi yangicha sifatni, o'ziga xoslikni egalagan xatti-harakatning yuksak ko'rinishi, insongagina taalluqliligi tufayli u psixologiya fanida *faoliyat* deb yuritiladi. Faollikning shaxsga xos ko'rinishi sifatida faoliyat vujudga kelib, u o'zining psixologik alomatlari bilan xatti-harakatdan farqlanadi. Uning farqli alomatlari tavsifiga oid mulohazalar yuritish ayni muddaodir.

Birinchidan, faoliyatning mazmuni to'la-to'kis uni yuzaga keltirgan tabiiy, biologik va ma'naviy ehtiyoj bilan shartlanmaganligi tufayli uning psixologik mexanizmi ham o'zgacha negizga qurilishi mumkin. Mabodo ehtiyoj motiv (lotincha *motiv—turtki*, *harakatga keltiruvchi* degan ma'noni anglatadi) sifatida faoliyatga ichki turtki berib, uni jadallashtirishga, faollashtirishga erishsa, u vaziyatda faoliyatning mazmuni, shakllari ijtimoiy shart-sharoit,

talablar, zaruriyat, tajriba kabilar bilan belgilanadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, insonni mehnat qilishga undagan motiv ovqatga nisbatan ehtiyoj vujudga kelishi tufayli tug'ilishi hodisasi muayyan darajada uchrab turadi. Aksariyat hollarda ishchi dastgohni ochlikning oldini olish uchun emas, balki jamiyat tomonidan mas'ul ijtimoiy vazifa sifatida belgilanganligi sababli boshqarishga qaror qiladi. Ko'rinib turibdiki, ishchi mehnat faoliyatining mazmuni moddiy ehtiyoj bilan emas, balki maqsad bilan belgilanadi, bu o'z navbatida maqsadning ijtimoiy negizida yotuvchi tayyorlash mas'ulligi bilan uyg'unlashib ketadi. Modomiki shunday ekan, odam xatti-harakatni nima uchun bunday yo'sinda amalga oshirgani, uning nimani ko'zlab ish qilayotganiga mos kelmaydi, chunki uni faollikka undovchi turtki, xohish-istak bilan faoliyatni yo'naltiruvchi aniq maqsad o'zaro mutanosib emas. Binobarin, faoliyat faollik manbai hisoblanmish ehtiyoj sifatida yuzaga kelgan tarzda faollikning yo'naltiruvchisi tariqasidagi anglangan maqsad bilan idora qilinadi.

Ikkinchidan, faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun psixika narsa va hodisalarning xususiy obyektiv xossalarini aks ettirishi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini aniqlab berishi joiz.

Uchinchidan, faoliyat shaxsning xulq-atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ro'yobga chiqarish, yuzaga kelgan ehtiyojlarni va yordamga muhtoj bo'lmagan faollikning imkonini beradigan boshqarishni uddalashi lozim. Shuning uchun faoliyat bilish jarayonlarisiz, irodaviy zo'r berishsiz amalga oshishi amri mahol, chunki u har ikkala omil bilan uzviy aloqaga kirishganidagina yaratuvchanlik xususiyatini kasb etadi.

Odatda, faoliyatga ta'rif berilganda, u birinchidan, anglashilgan maqsad bilan boshqarilishi, ikkinchidan, psixik va jismoniy faollikdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tiladi. Lekin ushbu belgilarni faoliyat ta'rifini mukammal ochib berish uchun yetarli, deb bo'lmaydi.

Inson faolligida anglangan maqsad mavjudligi to'g'risida mulohaza yuritish uchun har xil xususiyatli bir qancha

omillarga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Faoliyatning motivlari, ro'yobga chiqarish vositalari, axborot tanlash va uni qayta ishlash anglangan yoki anglanmagan, ba'zan anglanganlik noto'kis, hatto u noto'g'ri bo'lishi mumkin. Jumladan: a) maktabgacha tarbiya yoshdagi bola o'yin faoliyatiga nisbatan ehtiyojni goho anglaydi, xolos; b) boshlang'ich sinf o'quvchisi o'quv motivlarini hamisha ham yetarli darajada anglab yetmaydi; d) o'smir ham xulq motivlarini noto'kis yoki noto'g'ri anglashi mumkin; e) hatto voyaga yetgan o'smir ham ba'zan xulq motivini no'rin xaspo'shlashga intiladi. Bundan tashqari, hatto faoliyatni amalga oshirishni rejalashtirish, uni ro'yobga chiqarish uchun qaror qabul qilish, natijani taxminlash, xulosa chiqarish ham anglanganlik kafolatiga ega emasdir. Chunki faoliyatni ro'yobga chiqaruvchi harakatning aksariyati ong orqali boshqarilmaydi, jumladan, velosiped uchish, kuy chalish, kitob o'qish, telefon qilish odatiy hodisadir.

Shuni uqtirish lozimki, faoliyatning jabhalarini ongda aks etish darajasi va mukammalligi uning anglanganligi ko'rsatkichi mezoni hisoblanadi. Lekin faoliyatning anglanganligi darajasi keng ko'lamlı bo'lishiga qaramay, maqsadni ko'zlash (anglash) uning ustuvor belgisi vazifasini o'ynayveradi. Faoliyatda maqsadni anglash ishtirok etmasa, unda u ixtiyorsiz xatti-harakatga aylanib qoladi va bunday holat ko'pincha hissiyot bilan boshqariladi. Jahl, g'azab, kuchli ehtiros holatlari yuz bergan odam ixtiyorsiz harakat qiladi. Biroq xatti-harakat ixtiyorsizligi uning anglanmaganligini bildirmaydi, aksincha bunda inson motivining shaxsiy jabhasi anglangan bo'ladi, uning ijtimoiy mazmuni esa qamrab olinmaydi.

Faoliyatning tuzilishi

Voqelikka munosabatning muhim shakli sifatidagi faoliyat inson bilan uni qurshab turgan borliq orasida bevosita aloqa o'rnatadi. Tabiatga, narsalarga odamlar ta'sir ko'rsatishi ham faoliyat tufayli ro'yobga chiqadi. Inson faoliyatda narsalarga subyekt, shaxslararo munosabatda esa shaxs sifatida gavdalanadi hamda imkoniyatlarini yuzaga

chiqarishga erishadi. Buning natijasida ikkiyoqlama bog'lanib uzluksiz harakatga kirishishi, to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishi tufayli inson narsalarning, odamlarning, tabiat va jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ma'lumot to'playdi. Har xil xususiyatli o'zaro munosabatlar negizida faoliyat subyekti uchun narsalar subyektlar sifatida, odamlar esa shaxs timsolida aks eta boshlaydi.

Inson faoliyatga yo'naltirilgan maqsadga erishish uchun shu yo'lda turli harakatlar qilib xususiy vazifalarni bajarishga kirishadi. U o'z oldida turgan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu amalni bajaradi. Biror matnni kompyuterda tayyorlash uchun inson oldin kompyuterni tokka ulaydi, ekranni ishga sozlaydi, uning tugmachalarini bosish orqali harf va so'zlarni teradi, so'ngra ma'lum ma'no anglatuvchi matn paydo bo'ladi.

Psixologiyada faoliyatning alohida bir xususiy vazifasini bajarishga mo'ljallangan, nisbatan tugallangan qismi, tarkibi harakat deb nomlanadi. Masalan, kompyuter texnikasidan foydalanish harakatlari amalga oshiriladigan ishlardan tarkib topadi. Harakatlar natijasida odam borliqdagi narsalarning xususiyati, holati, fazoviy joylashuvini o'zgartiradi. Mazkur jarayon nafaqat harakat yordami bilan, balki muayyan sa'y-harakatlar tufayli yuzaga keladi. Duradgor eshik yasamoqchi bo'lsa, avval yaroqli material tanlaydi, ularni o'lchaydi, elementlarini sanaydi, randalaydi, ularni bir-biriga joylashtiradi, yopishtiradi, pardoz beradi, oshiq-moshiq, kesaki o'rnatadi, ochib-yopilishini tekshiradi va hokazo. Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, duradgorning gavdasi, oyoq-qo'llari, boshini tutish sa'y-harakatlari bilan birga „tanlash“, „ishlov berish“, „o'rnatish“ amaliy qismlari majmuyi faoliyatni tarkib toptiradi. Sa'y-harakatning harakatdan farqli tomonlari uning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, epchilligi, uyg'unligi singari belgilarida o'z ifodasini topadi.

Inson faoliyatida narsalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan sa'y-harakatlardan tashqari: a) tananing fazoviy holati; b) gavadani tutish holati (tik turish, o'tirish); d) joy almashish (yurish, yugurish); e) aloqa vositalari sa'y-harakatlari

qatnashadi. Odatda, aloqa vositalari tarkibiga: a) ifodali sa'y-harakatlar (imo-ishora, pantomimika); b) ma'noli ishoralar; d) nutqiy sa'y-harakatlar kiritiladi. Sa'y-harakatlarning ushbu turlarida ta'kidlab o'tilganlardan tashqari mushaklar, hiqildoq, tovush paychalari, nafas olish a'zolari ishtirok etadi. Demak, narsalarni o'zlashtirishga qaratilgan harakatning ishga tushishi muayyan sa'y-harakatlar tizimining amalga oshirilishini anglatadi. Bu hodisa ko'p jihatdan harakatning maqsadiga, ta'sir o'tkaziladigan narsalarning xususiyatlariga va harakatning amalga oshish shart-sharoitlariga bog'liq. Jumladan: a) kitobni olish qalamni olishdan boshqacharoq tarzda sa'y-harakatni taqozo etadi; b) avtomobilni haydash velosipedda uchishga qaraganda boshqacharoq sa'y-harakatni talab qiladi; d) ellik kgli shtangani ko'tarishda bir pudlik toshga qaraganda ko'proq quvvat sarflanadi; e) kartonga katta shaklni yopishtirishga qaraganda kichik shaklni joylashtirish qiyin kechadi.

Yuqorida keltirilgan misollar turlicha obyektarga taalluqli bo'lishiga qaramay, ularda harakatning maqsadi yagonadir. Obyektlarning turlicha ekanligi sa'y-harakatlarning oldiga va mushak faoliyati tuzilishiga har xil talablarni qo'yadi. Ushbu voqelik rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, E.A.Asratyanlarning tadqiqotlarida dalillab berilgan. Ularning umumiy fikrlariga ko'ra, mushaklarning faoliyati sa'y-harakat vazifasi bilan emas, balki mazkur sa'y-harakat ro'y beradigan shart-sharoitlar bilan boshqarilishi mumkin ekanligini ko'rsatmoqda. Mushaklar bu o'rinda sa'y-harakatlarning yo'nalishini va tezligini ta'minlash uchun xizmat qiladi va ayni paytda har xil qarshiliklar (hajm, kuch, vazn ta'siri)ni muayyan darajada susaytiradi.

Sa'y-harakatlarning amalga oshirilishi beto'xtov nazorat qilinadi, uning natijasi harakatning pirovard maqsadi bilan qiyoslanadi va unga ayrim tuzatishlar kiritiladi, xuddi shu tarzda boshqaruv betinim takrorlanaveradi, harakatni nazorat qilish jarayoni esa sezgi a'zolari yordami bilan vujudga keladi. Sa'y-harakatning sensor (sezgi a'zolari yordamida) nazorat qilishning isboti uning oynadagi o'z

aksiga qarab chizishda o'z ifodasini topadi. Ma'lumki, oynada qalam odam qo'li harakat yo'nalishi bo'yicha emas, balki qarama-qarshi tomonga harakatlanayotganday tuyuladi. Inson ko'rish orqali mashq qilib to'plangan ma'lumotlardan foydalanish bilan harakatni muvofiqlashtirishni uddalaydi.

Sa'y-harakatlarning nazorat qilish jarayoni va ularni boshqarish *teskari aloqa* prinsipiga binoan ro'yobga chiqadi. Ushbu hodisaning amalga oshish imkoniyati quyidagi omillarga bevosita bog'liq holda kechadi: a) sezgi a'zolari aloqa kanali vazifasini bajarganda; b) ular axborot manbai sifatida harakat rolini o'ynaganda; d) sa'y-harakatlarni aks ettiruvchi alomatlar bu jarayonda xabar yetkazuvchi sifatida qatnashganda va boshqalar. Ta'kidlab o'tilgan omillar orqali amalga oshadigan *teskari aloqaning* bunday ko'rinishini rus tadqiqotchisi P.K.Anoxin *teskari afferentatsiya* deb atagan. *Afferentatsiya* (lotincha *afforens* — *keltiruvchi* ma'nosini anglatadi) tashqi qo'zg'atuvchilardan hamda ichki organlardan, axborotni qabul qiluvchi hissiy a'zolaridan markaziy nerv sistemasiga kelib tushuvchi nerv impulslarining doimiy oqimini bildiradi. *To'g'ri aloqa* axborotlarning tashqaridan to'g'ridan to'g'ri kirib kelishini anglatasa, *teskari afferentatsiya* uning aksini ifodalaydi. Sa'y-harakatlar barcha organlarning faoliyatini tushuntirish uchun xizmat qiladi va boshqaruv jarayoni qanday kechishini tahlil etish imkoniyatiga ega.

Narsaga yo'naltirilgan harakatning ishga tushishi muayyan bir tizimga taalluqli sa'y-harakatlarning natijaga erishishni ta'minlash bilan cheklanib qolmaydi. Balki u harakat birinchidan, sa'y-harakatlarning natijasiga mos ravishda, ikkinchidan, harakatlar obyektning xususiyatlariga mutanosiblikda, uchinchidan, sa'y-harakatlarni hissiy nazorat qilishni amalga oshirgan yo'sinda ularga ba'zi bir tuzatishlar kiritadi. Ushbu jarayonni osonroq tushunish uchun quyidagilarni aniqlab olish lozim: a) tashqi muhitning holati; b) muhitda harakatlarning vujudga kelishi; d) natijalar to'g'risida miyaga axborot beruvchi hissiy mo'ljallarni egallash mujassamlashtirilgandir. Masalan, haydovchi avtobusni to'xtatish tepkisini bosish

kuchini, uning harakati tezligi, shox ko'chaning holati, avtobusning vazni, harakat qatnovi, piyodalar gavjumligi bilan so'zsiz moslashtiradi.

Holbuki faoliyat tarkibiga kiruvchi sa'y-harakatlar tizimi oxir-oqibatda mazkur harakatning maqsadi bilan nazorat qilinadi, baholanadi va to'g'rilab turiladi. Chunki miyada faoliyatning bo'lg'usi natijasining timsoli, o'zgaruvchan andazasi tarzida vujudga kelishi mumkin. Ezgu niyatga aylangan bo'lg'usi andaza bilan harakatning amaliy natijasi qiyoslanadi, o'z navbatida andaza sa'y-harakatni yo'naltirib turadi. Ushbu holatning turlicha psixofiziologik talqinlari mavjud bo'lib, ular „bo'lg'usi harakat modellari“, „sa'y-harakat dasturi“, „maqsadning dasturi“, „miyada harakatning o'zi oldindan hosil qiladigan andazalari“ singari tushunchalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan: „harakat akseptori“ va „ilgarilab aks ettirish“ (P.K.Anoxin), „harakatlantiruvchi vazifa“ va „bo'lg'usi ehtiyoj andazasi“ (N.A.Bernshteyn), „zaruriy mohiyat“ va „kelajak andazasi“ (Mittelshtedt, U.Eshbi) va boshqalar ularning eng muhimlari hisoblanadi. Sanab o'tilgan tadqiqotchilarning talqinlari ilmiy faraz tarzida berilganligi tufayli ular miyada qanday aks etishi mumkinligini mukammal bilishga qodir emasmiz. Lekin ularning miyada ilgarilab aks ettirish to'g'risidagi mulohazalari va shunga xos tasavvurlarning yaratilishi psixologiya fani uchun ijobiy ilmiy voqeqlikdir.

Faoliyatni o'zlashtirish va malaka hosil qilish

Psixologiya fanida „harakat“ tushunchasi tahlil qilinganida u motor jismoniy harakat, sensor hissiy harakat va markaziy qismga ajratiladi. Shunga muvofiq ajratilgan tarkiblar harakatni amalga oshirish jarayonida bajaradigan ishlarni ijro etish, nazorat qilish va boshqarish bilan shug'ullanadi. Faoliyat harakatlarini ijro etish, nazorat qilish va boshqarishda qo'llaniladigan yo'l-yo'riqlar uning usullari deyiladi.

Odatda, harakatlarning anglangan yoki anglanmagan tarzda amalga oshishi holatlari kuzatiladi. Harakatni bajarishda ong borgan sari kamroq ishtirok etishi tufayli

ishni amalga oshirish avtomatlasha boshlaydi, ayrim mayda-chuyda qismlarga nisbatan e'tibor kamayadi. Shuning uchun inson faoliyatida maqsadga yo'naltirilgan sa'y-harakatlarni ijro etish va boshqarishning muayyan darajada avtomatlashuvi malaka deyiladi. Shu bois harakatlarni boshqarish bilan sa'y-harakatlarni boshqarishni aynan bir narsa deb bo'lmaydi. Chunki sa'y-harakatlarning yuksak darajada avtomatlashuvi uning o'z tarkibidagi harakatni ongli ravishda idora qilish bilan uyg'unlashib ketadi. Patologik holatlardan tashqari, barcha faoliyat turlari ong bilan boshqarib turiladi. Harakat tarkiblarining avtomatlashuvi: birinchidan, ongli ravishda yo'naltirilgan obyektни almashtiradi; ikkinchidan, harakatning umumiy maqsadini, uning ijro etilish shart-sharoitlarini, natijalarini nazorat qilishni; uchinchidan, ong ularni baholashni o'z tasarrufi doirasiga kiritadi.

Malakaning tuzilishi. Harakatning qisman avtomatlashuvi tufayli uning tuzilishida ayrim sifat o'zgarishlari yuz beradi va ular quyidagilardan tashkil topadi:

Birinchidan, sa'y-harakatlarning ijro etilishi usullari o'zgaradi. Bunda bir qator sodda sa'y-harakatlar bilan yagona jarayonga kiruvchi ba'zi sodda sa'y-harakatlar o'rtasida to'siq va uzilish ro'y bermagan bitta murakkab sa'y-harakat o'zaro bir-biriga qo'shilib ketadi, ortiqchalari esa bartaraf etiladi.

Masalan, bola velosipedni uchishga o'rganayotgan paytida bir qancha ortiqcha harakatlar qiladi: o'zini erkin tuta olmaydi, chunonchi, pedalning birini bosib, ikkinchisini bosmaydi, rulni qattiq tutadi, yo'lga diqqatini taqsimlay olmaydi, o'rindiqqa noqulay o'tiradi, birovning yordamiga tayanadi. Malakali velosiped haydovchi esa harakatni silliq bajaradi, ortiqcha urinishlarga yo'l qo'ymaydi. Shu tufayli u harakatlarni o'zlashtirish jarayonida: a) sa'y-harakatlar tarkibi; b) sa'y-harakatlar izchilligi; d) sa'y-harakatlar uyg'unligi; e) ularning tezligini rejali amalga oshiradi.

Ikkinchidan, harakatni hissiy nazorat qilish usullari o'zgaradi. Dastavval, sa'y-harakatlar amalga oshishini ko'-

rish organi orqali nazorat qilish kinestetik nazorat mu-shaklar yordamida harakat bilan almashadi. Chunonchi, charxchi asbobning tezligiga emas, balki ko'proq pichoq tig'iga e'tibor qaratadi. Sa'y-harakatlarning xususiyatini aniqlovchi har xil o'lchamlarning nisbatini baholash imkonini vujudga keltiradigan sensor sintezlar (yunoncha *synthesis* — *uyushma* demakdir) hosil bo'ladi. Insonda harakat mahsullarini nazorat qilishga alohida ahamiyat kasb etadigan mo'ljallarni farqlash va ajratish uquvchanligi rivojlanadi.

Uchinchidan, harakatni markazdan turib boshqarish usullari o'zgarib boradi. Diqqat harakat usullarini idrok etishdan xoli bo'lib, u harakat usullari mahsuliga qaratiladi. Topshiriqning yechimlari, aqliy faoliyat jarayonlari tezkorlikda, hamkorlikda bajarila boshlaydi. Jumladan, uchuvchi samolyot dvigatelining ortiqcha kuch bilan ishlayotganini tovushidan fahmlaydi. Narsalarni aniqlashga sarflanadigan vaqt kamaya boradi. Qo'llanishga mo'ljallangan usullarning turkum tarzda ong yordamida oldindan sezish, fahmlash jarayoni antiitsipatsiya (lotincha *anticipatio* — *oldindan fahmlash, sezish* ma'nosini anglatadi) deyiladi.

Shuning uchun harakat usullaridagi mazkur o'zga-rishning siri nimada va ular qanday psixologik mexanizmga ega, degan savolning tug'ilishi tabiiydir. Psixologik mexanizm (ta'minlash) o'z ichiga izlanish urinishlari va tanlashni oladi. Shaxs u yoki bu harakatni bajarishga urinib ko'radi, hatto ushbu jarayonni nazorat qilib ham turadi. Bu, o'z navbatida, muvaffaqiyatli urinishlar, sa'y-harakatlar o'zini oqlagan chamalashlar, mo'ljallar inson tomonidan tanlanadi va asta-sekin mustahkamlanadi. Qo'llanganda naf bermagan harakatlar samaralilari bilan almashtiriladi. Bu holat muayyan davr davomida takrorlanadi yoki mashq qilinadi. Ana shundan kelib chiqqan holda muayyan harakatlarni o'zlashtirish maqsadida ularni ongli ravishda nazorat qilish va o'zgartirishga harakat qilinadi. Amaliy ish harakatlari takrorlanmay turib, turli xususiyatli malakalarni shakllantirib bo'lmaydi.

Malakani shakllantirish jarayonida bajarilayotgan harakatlarning nutq faoliyatida so'z bilan ifodalanishi va harakatning timsolini xayolda mujassamlantirilishi muhimdir. Shu yo'sin insonning malakasi anglashingan tarzda avtomatlashgan xatti-harakat sifatida shakllanadi. Malakalarni shakllantirish mexanizmiga, prinsipiga, muayyan odatiy jabhalarga, usul va vositalar tanlashga alohida e'tibor qilish uning muvaffaqiyatli hosil bo'lishini ta'minlaydi. Buning uchun quyidagilarga ahamiyat berish maqsadga muvofiq: a) usullarni tanlashga; b) harakatda ongning nazorat funksiyasini kamaytirishga; d) maqsadni oydinlashtirishga; e) shart-sharoitni tasavvur etishga; f) malakani shakllantirish modelini xayolda yaratish va hozozalar.

Psixologiya fanida malakani shakllantirishning asosiy bosqichlari sxemasi ishlab chiqilgan, bunda asosiy e'tibor malakaning xususiyatiga, malakaning maqsadiga, harakatni bajarish usullariga qaratiladi. Shuningdek, malakalarning o'zaro ta'siri muammosiga ham ahamiyat beriladi, chunki inson malakalar tizimi asosida yangi malaka o'zlashtiradi. Oldin egallangan malaka keyingisini tarkib topishiga yordamlashadi, goho unga xalaqit berishi ham mumkin. Harakatning avtomatlashuvi uning maqsadi, obykti, vaziyati va shart-sharoitlari bilan belgilanadi. Harakatning muvaffaqiyati, samaradorligi ko'p jihatdan hissiy nazoratga hamda uning yangi sharoitga ko'chishiga bog'liq.

Malakalarning noto'g'ri yoki teskari ko'chirilishi interferensiya hodisasini vujudga keltiradi. Faoliyat ko'nikma, malaka, usul, harakat, sa'y-harakat, operatsiya kabi tarkibiy qismlar tufayli muayyan natijalarga erishiladi, moddiy va ma'naviy oqibatlar hamda bilimlar vujudga keltiriladi.

Psixologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, faoliyat shaxslararo munosabatlar tizimi tariqasida, hamkorlik tarzida namoyon bo'ladi. Faoliyatda inson shaxsi, uning xususiyatlari aks etadi va ayni bir paytda faoliyat odam shaxsini tarkib toptiradi. Ong bilan faoliyat birligi prinsi piga asoslanish orqali shaxs kamol topadi, shaxslararo munosabatga kirishiladi, ijtimoiy tajribalar o'zlashtiriladi, bular

o'zaro ta'sir yordamida ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Inson shaxsining shakllanishi o'yin, ta'lim-tarbiya, mehnat, sport va boshqa faoliyatning turlarida amalga oshadi. Faoliyatni amalga oshirish jarayoni faollik tufayli yuzaga keladi, xulq-atvor, muomala vositasida ehtiyoj, istak, ijtimoiy talablar qondiriladi, turli xususiyatli axborotlar o'zlashtirilishi natijasida shaxs kamolga yetadi.

O'yin faoliyati. Faoliyatning oddiy shakllaridan biri o'yin hisoblanadi, lekin u tobora takomillashib, sodda harakatlardan, keyinchalik sujetli, rolli o'yinlarga, hatto sportgacha murakkablashib boradi. Insonning borliqni in'ikos etishidagi dastlabki urinishi harakat orqali namoyon bo'ladi. Harakatlar bolaning tabiatga, uni qurshab turgan kishilik dunyosiga nisbatan munosabatini bildiradi. Ular to'g'risidagi ilk taassurotlar, sodda tasavvurlar esa bilimlarni o'zlashtirganligidan dalolat beradi. Keyinchalik bu oddiy harakatlar muayyan ma'no kasb etib, sujetli va rolli o'yinlarga aylanadi. O'yinlar milliy va umumbashariy turkumlardan tarkib topgan bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini o'zida aks ettiradi. O'yinlar takomillasha borib sport turlariga, sport faoliyatiga o'sib o'tadi. Jumladan, shaxmat, damino, futbol, shashka va hokazo. O'yin faoliyati sifatida sport barcha yoshdagilarga mosdir.

O'yin faoliyatida bola ijtimoiy voqelikni taqlid qilish va rol orqali ijro etishga harakat qiladi, shu yo'sin atrof-muhitga doir, ijtimoiy turmushdagi shaxslararo munosabatlarni o'zlashtira boradi. Ijtimoiy turmushdagi u yoki bu hodisani rol orqali ijro qiladi. So'z bilan harakatning birikuv natijasida o'yin faoliyat tusini oladi hamda muayyan ma'no, axborot berish va uzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Dastlabki o'yin aynan kattalar xatti-harakatini takrorlash, ularga taqlid qilish bilan ifodalanadi. Sujetli o'yinlar borliqni goh anglagan, goho anglamagan holda u yoki bu tomonlarini egallashga xizmat qiladi.

O'yin dastavval bola uchun vaqt o'tkazish, uni mashg'ul qilish funksiyasini bajarsa, keyinchalik ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot namunalarini ifodalash darajasiga o'sib yetadi.

Rollar, ma'noli harakatlar, ibratli imo-ishoralar, tushunchalar bola shaxsini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Bola tug'ilganidan to maktab ta'limigacha bo'lgan davrida uning uchun o'yin faoliyati avval yetakchi faoliyat bo'lib hisoblanasa, keyinroq u didaktik o'yin tusini oladi.

Ta'lim. Ta'lim ham jarayon, ham faoliyat sifatida insonning hayotida muhim o'rin tutadi va muayyan davr uchun yetakchi faoliyat sifatida gavdalanishi mumkin. Ta'lim boshqacha so'z bilan aytganda, o'qituvchi bilan o'quvchining munosabatidagi hamkorlik faoliyati hisoblanadi. Aksari hollarda o'qituvchi axborot uzatuvchi, o'quvchi esa uni qabul qiluvchi sifatida talqin etiladi, lekin ikkiyoqlama harakat tufayli ma'lumot, o'zaro ta'sir, o'zaro anglashuv, tushunuv, subyektlarning o'zaro zaruriyligi, taqozochanligi, hamkorlikning muvaffaqiyatli kafolati sanaladi. Ta'lim o'quv faoliyati, aqliy faoliyat, bilish faoliyati turtkisi vazifasini o'taydi, chunki har qaysi faoliyatning shakli aqliy mehnat tufayli amalga oshadi. Ta'limning boshqa faoliyat turlaridan farqi uning mahsulligi, o'ziga xosligi, barcha bosqichlariga ongli yondashuv va munosabatda bo'lishdir. Ta'lim o'quv faoliyati yoki jarayoni sifatida mustaqil izlanishni, ijodiy munosabatni, turli vaziyat (sinfxona va undan tashqarida)ni, har xil bosqich (boshlang'ich, o'rta, maxsus, oliy ta'lim)ni o'zida mujassamlashtiradi. Mustaqil bilim olish va mutolaa qilish ham o'quv faoliyatining muayyan ko'rinishlari bo'lib, shaxsiy, ilmiy, ijodiy izlanishning mahsuli hisoblanadi.

Ta'lim ko'pincha tarbiya bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi, subyektga obyektiv ta'sir o'tkazish tufayli bilimlar egallanadi, muayyan shaxsiy fazilatlar tarkib topadi, ta'limning mohiyatiga (matnda g'oya, taassurot, mazmun, sujet, timsol orqali) dasturiy asosda tarbiyaviy ta'sir o'tkazish iyerarxik (yunoncha *hiererchia* — *izchillik*) tarzida singdiriladi. Ta'lim muayyan guruh va jamoani shakllantiradi, shaxslararo munosabat maromlari bilan tanishtiradi, shaxsiy fazilatlarining tarkib topishiga, subyektning ijtimoiylashuviga sezilarli ta'sir o'tkazadi.

Ta'limning yana bir muhim funksiyasi shuki, u turli yoshdagi odamlarni kasb tanlashga yo'naltiradi, kasbiy tayyorgarlikni amalga oshirishga, mutaxassis sifatida shakllanishga muhim ta'sir o'tkazadi. Ta'lim ijtimoiy jihatdan shaxslarni shakllantirish, ixtisos ko'nikmalari bilan qurollantirish, u yoki bu sohada mutaxassis bo'lib faoliyat ko'rsatishga xizmat qiladi. Mustaqil fikrlash, psixologik imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, barkamollikni egallash borasida ijtimoiy hayotning turli jabhalarida ta'lim yetakchi faoliyat sifatida muhim ahamiyatga ega.

Mehnat faoliyati. Insoniyat o'zining mehnati tufayli ongli mavjudotga aylangan, jamiyatda mo'l-ko'lchilikni yaratgan, tabiatda esa ayrim o'zgartirishlarni amalga oshirgan, borliq to'g'risidagi ma'lumotlarni egallashga erishgan. Mehnat faoliyatining tarkibida mehnat va ish-harakat yotadi. Ularning har qaysisining muayyan ulushi natijasi o'laroq faoliyat mahsuli vujudga keladi, u moddiy yoki ma'naviy ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Ajdodlarimiz yaratgan kasb-kor ko'nikmalarini avlodlarga o'rgatish mehnat faoliyati yordamida amalga oshiriladi. Kasbiy malakalarni rivojlantirish, takomillashtirish, mahsulot yaratish va undan maqsadga muvofiq foydalanish mehnat faoliyati orqali ro'yobga chiqadi. Mehnat faoliyatida ko'nikmalar barqarorlashadi, nazariy fikr, g'oya, mulohaza vujudga keladi. Faoliyat bilan ong birligi yagonaligi sababli shaxs tarkib topadi, ham axloqan, ham aqlan rivojlanadi. Mehnat faoliyati individual xususiyat kasb etsa-da, lekin uning mohiyati ijtimoiydir. Inson shaxsiy ehtiyojini qondirish uchun mehnat qiladi, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradi, oqibatda odam jamiyatning ijtimoiy farovonligi uchun o'z shaxsiy ulushini qo'shadi.

Mehnat faoliyati yashash, ehtiyojni qondirish, kelajak uchun mo'l-ko'lchilik vujudga keltirish, yaratilgan (me'morchilik, san'at, madaniyat asar)larini saqlash, asrash, meros qilib qoldirish funksiyalarini bajaradi. Shuning uchun mehnat faoliyati o'n minglab kasb-kor profes-

siogrammasiga asoslangan holda turli shaklda tashkil qilinadi va muayyan reja, maqsadni ro'yobga chiqarish uchun har xil vaziyatlarda amalga oshiriladi.

Mehnat maishiy va ishlab chiqarish turlariga ajratilgan holda imkoniyatga, layoqatga, qobiliyatga, salohiyatga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun mehnat faoliyatining sodda ko'rinishlari ilk bolalikdan amalga oshiriladi. Masalan, dastyorlik, ko'maklashish holatlari shular jumlasidandir. Keyinchalik mehnat faoliyati yaxlit tashkil qilinadi va muayyan maqsad amalga oshiriladi, uning natijasi moddiy ko'rinishga ega bo'ladi.

Mehnat turlari maishiy, ishlab chiqarish sohalari mohiyatidan kelib chiqqan holda paydo bo'ladi va ijtimoiy talab, ehtiyojni qondirish uchun xizmat qiladi. Mehnat faoliyati shaxsni (maosh, maqtov) bilan rag'batlantiradi va kasbiy shakllanishining yangi qirralarini ro'yobga chiqarishga zamin hozirlaydi. Natijada qobiliyatli, salohiyatli mutaxassis, mahoratli novator kasb egasi bosqichlariga erishishga shaxsni safarbar etadi. Mehnat faoliyati kishida huzurlanish hissini shakllantiradi, butun imkoniyatini ishga tushirishga moddiy, ma'naviy negiz yaratadi.

Tekshirish uchun savollar

1. Siz faoliyat deganda nimani tushunasiz?
2. Faoliyat qanday tuzilishga ega?
3. Faoliyatning qanday turlari mavjud?
4. Siz ko'nikma deganda nimani tasavvur qilasiz?
5. Malakaga ta'rif bering?

Ikkinchi bo'lim

SHAXS

V bob

SHAXS TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Shaxs nima?

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik, ya'ni individ masalasi (lotincha *individ* — *ajralmas, alohida zot* degan ma'noni anglatadi) shaxs, individuallik (yakkahollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog'lom (es-hushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individ hisoblanadi. Biroq bulardan birinchi-sinigina shaxs deb atash an'ana tusiga kirib qolgan, chunki o'sha zotgina ijtimoiy mavjudot, ijtimoiy munosabatlar mahsuli, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo'la oladi. Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasida bo'ladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi. Ijtimoiy qurshov (oila a'zolari, mahalla ahli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (kishilar og'ushida, ularning qalb to'rida) odamning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllanishiga, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi.

Jahon psixologiyasi fanida onda-sonda bo'lsa-da, ammo uchrab turadigan shaxsni ijtimoiy muhitning sust mahsuli deb tushuntirish va unda faollikni inkor etish o'ta bahsli masaladir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shaxsning

ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayoni odamning o'zicha amalga oshirayotgan faoliyatiga va uning bilan qanday maqsad ko'zlayotganiga nisbatan munosabatini aks ettiruvchi ruhiy dunyosi orqali namoyon bo'ladi. Odatda, faollik shaxsga xos xulq-atvor, faoliyat, muomala motivlarida, yo'l-yo'riqlarda, amaliy ko'nikmalarida ko'zga tashlanadi. Boshqacha aytganda, faollik shaxsning atrof-muhitdagi voqelikni egallashga intilgan sa'y-harakatlarda vujudga keladi. Shaxsning faolligi o'z istiqboli uchun yo'l-yo'riq tanlashda, uni o'zlashtirishda, hayotda o'z mavqeyi va o'rnini topishda gavdalanadi.

Bir xil turmush sharoitlari shaxs faolligining turli shakllarini yaratish hamda har xil hayotiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. Hayotda biron-bir tanbeh berishning o'zi kimdadir ruhiy hisni uyg'otsa, boshqa bironing sirtiga ham yuqmaydi. Shunday qilib „shaxs“ degan tushuncha, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zg'atuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jihatlari, jabhalari, tarkiblari), tuzilishi, yig'indisi bilan boyitilishi evaziga hosil bo'ladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlardan biri — bu uning individualligi, ya'ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlar birikmasini aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin odamdan ayrilganligi, qayg'u-alam, uning bilan birga esa hayotda tiklab bo'lmovchi, ammo boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlarini murakkab voqelikning mangulikka yo'nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmatini va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jihatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Odam jamiyatda turli guruhlar faoliyatida qatnashar ekan, ko'pincha, ularda har xil vazifalarni bajaradi, bir-biriga o'xshamagan rollarni ijro etadi. Masalan, ota-ona va oilaning „egovi“, injiq, „zo'ravon“ bola o'z tengqurlari davrasida ehtiyotkorona harakat qilib, o'zini tamoman boshqacha tutadi. Shuningdek, jiddiy, talabchan, xizmat vaqtida boshqalarga qo'shilmaydigan, sayohat davrida, mehnat faoliyatida, hashar va hamkorlikda, ulfatchilikda hazilkash va qiziqchiga aylanishi mumkin. Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki, bitta odamning o'zi turli vaziyatlarda mazmunan bir-biriga qarama-qarshi rollarni bajaradi. Aksariyat hollarda odam turli-tuman vaziyatlarga, sharoitlarga mos, ularga mutanosib bo'lgan jihatlarni, jabhalarni namoyon qiladi, uning oilada, xizmat vazifasida, jamoatchilik orasida, sport musobaqasida va shu singarilarda o'z zimmasiga olgan rollarni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro hamohang tarzda o'ynaydi. Ana shu inson fazilatlarining, xislatlarining, sifatlarining bir-biriga mosligi shaxsning yaxlitligini ko'rsatuvchi alomatlardan biri bo'lib, ayni chog'da undagi qarama-qarshilik, ziddiyat va shakllanib ulgurmagan xususiyatlarning ko'rsatkichi uning turli vaziyatlarda bajariladigan rollarning o'zaro bir-biriga zidligi yoki nomutanosibligini ko'rsatadi.

Inson jamiyatning turli guruhlarida o'z zimmasiga olgan vazifalari, rollari qanchalik rang-barang bo'lmasin, turmushdagi mavqeyi ko'p ma'no va ko'p qirrali xususiyatga ega bo'lishidan qat'iy nazar, unda inson shaxsiga to'la mos keladigan haqiqiy tavsif berish imkoniyati saqlanib qoladi. Unga beriladigan tavsif faqat uning o'ynaydigan asosiy rollari, egallagan mavqeyining individualligini namoyon qiluvchi motivlari bilan emas, balki uning ishlab chiqarishga, moddiy boyliklarni o'zlashtirishga nisbatan munosabatini o'rganish orqali aniqlanadi. O'zbekistonda inson shaxsiga beriladigan asosiy tavsif uning gumanistik, mustaqil, huquqiy jamiyat qurish jarayoniga nisbatan hamda bu ijtimoiy jarayonda faol qatnashishi kabi muhim mezonlarga asoslanadi.

Jahon psixologiya fanining ilg'or, taraqqiyparvar, gumanistik tadqiqotchilarining tajribasi ko'rsatishicha, shaxsning psixologik tuzilishi, psixologik xususiyatlari (xarakter xislati, temperament xususiyatlari, irodaviy sifatlari, aqliy qobiliyatlari, iste'dod darajalari, barqaror qiziqishlari, hukmron motivlari, hissiyoti va shu kabilar) ning majmuasi har bir yaqqol, alohida odamda betakror, barqaror, turg'un birlikni tashkil etadi. Bu esa, o'z navbatida, shaxsni psixologik tuzilishining nisbiyligi, qat'iyligi, stereotipligi to'g'risidagi fikrni qat'iy tasdiqlash imkonini yaratadi.

Psixik holatlar, hodisalar, hissiyot, xohish, orzu, tafakkur va shu kabilar uzluksiz ravishda o'zgarib turishi, ijtimoiy guruhlarda, hayotiy vaziyatlarda odam o'z zimmasiga olgan rollariga aloqador xulq-atvorning o'zgarishi, yoshi ulg'ayib borishi ham shaxsning psixologik qiyofasi (milliylik, etnik ta'sir asosida) muayyan darajada barqarorlikni saqlaydi. Mazkur nisbiy barqarorlik odamning yashash sharoitlari, jismoniy xususiyatlarining ko'rinishi bilan uyg'unlikda shakllantiruvchi ijtimoiy munosabatlar yig'indisining doimiyligi bilan uzviy bog'liqdir. Biroq biz qayd qilib o'tgan doimiylik nisbiy xususiyatga ega. Chunki, shaxsni psixik tuzilishining o'zgarishi jahon psixologlarining bir qator tadqiqotlarida o'rganilgan. Bu o'zgarishlar odamning yashash muhiti, amalga oshiradigan faoliyatida namoyon bo'ladi va ular ijtimoiy ta'sir, tarbiya sharoitiga bevosita aloqadordir.

Demak, shaxsning nisbatan barqaror va o'zgaruvchan xususiyatlari inson xislatlarining yaxlitligi va o'zaro bog'liqligidan tarkib topuvchi murakkab birlikdan iboratdir.

Chet el psixologiyasida shaxs nazariyalari

Jahon psixologiyasi fanida shaxsning kamoloti, uning rivojlanishi to'g'risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo'lib, tadqiqotchilar inson shaxsini o'rganishda turlicha pozitsiyadan turib, muammoning mohiyatini yoritishda o'ziga xos tarzda yondashdilar. Mazkur nazariyalar qato-

riga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik, bixevioristik nazariyalarni kiritish mumkin. Quyida sanab o'tilgan nazariyalar va ularning ayrim namoyandalari tomonidan shaxsni rivojlantirish prinsiplari to'g'risidagi qarashlariga to'xtalib o'tamiz.

Biogenetik nazariyaning negizida insonning biologik yetilishi bosh omil sifatida qabul qilingan bo'lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyoti ixtiyoriy xususiyat kasb etib, ular bilan shunchaki o'zaro aloqa tan olinadi, xolos. Mazkur nazariyaga binoan, taraqqiyotning bosh maqsadi — biologik determinant (aniqlovchi)lariga qaratiladi va ularning mohiyatidan sotsial-psixologik xususiyatlar keltirilib chiqariladi.

Taraqqiyot jarayonining o'zi, dastavval biologik yetilishning universal bosqichi sifatida sharhlanadi va talqin qilinadi.

Biogenetik qonunni F.Myuller va E.Gekkellar kashf qilishgan. Biogenetik qonuniyat organning taraqqiyoti nazariyasini tashviq qilishda va antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan tarixiy o'rin tutadi. Biroq bu qonuniyat tarafdorlari organning individual va tarixiy taraqqiyoti munosabatlarini tushuntirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'yg'ganlar. Jumladan, biogenetik qonunga ko'ra, shaxs psixologiyasining individual taraqqiyoti (ontogenezi) butun insoniyat tarixiy taraqqiyotining (filogenezi) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan fikr o'rta tashlanadi.

Nemis psixolog V.Shternning fikricha, chaqaloq (yangi tug'ilgan bola) hali u odam emas, balki faqat sutemizuvchi)larga daxldor hayvondir, u olti oylikdan oshgach, psixik taraqqiyoti jihatidan faqat maymunlar darajasiga tenglashadi, ikki yoshida esa oddiy odam holiga keladi, besh yoshlarda ibtidoiy poda holatidagi odamlar darajasiga yetadi, maktab davridan boshlab ibtidoiy davrni boshidan kechiradi, kichik maktab yoshida o'rta asr kishilar ongiga va nihoyat yetukli davrdagina (16 — 18 yoshlarda) u hozirgi zamon kishilarining madaniy darajasiga erishadi.

Biogenetik nazariyaning yirik namoyandalaridan amerikalik psixolog S.Xoll psixologik taraqqiyotning bosh

qonuni „rekapitulyatsiya qonuni“ (filogenezni qisqacha takrorlash) deb hisoblaydi. Uning fikricha, ontogenezdagi individual taraqqiyot filogenezning muhim bosqichlarini takrorlaydi. Olimning talqiniga ko‘ra, go‘daklik hayvonlarga xos taraqqiyot pallasini qaytarishdan boshqa narsa emas. Bolalik davri esa qadimgi odamlarning asosiy mashg‘uloti bo‘lgan ovchilik va baliqchilik davriga aynan mos keladi. 8 — 12 yosh oralig‘idagi bola o‘shish davri o‘smiroidi yoshidan iborat bo‘lib, yovvoyilikning oxiri va sivilizatsiyaning boshlanishidagi kamolot cho‘qqisiga hamohangdir. O‘spirinlik esa jinsiy yetilishdan (12 — 13) boshlanib to yetuklik davri kirib kelgunga qadar (22 — 25 yoshgacha) davom etib, u romantizmga ekvivalentdir. S. Xollning talqiniga qaraganda, bu davrlar „bo‘ron va tazyiqlar“, ichki va tashqi nizolardan iborat bo‘lib, ularning kechishi davomida odamda „individuallik tuyg‘u“si vujudga keladi. Shaxs rivojlanishining ushbu nazariyasi o‘z davrida bir talay tanqidiy mulohazalar manbaya vazifasini o‘tadi, chunki inson zotidagi rivojlanish bosqichlari filogenezni aynan takrorlamaydi va takrorlashi ham mumkin emas.

Biogenetik konsepsiyaning boshqa bir turi nemis „konstitutsion psixologiyasi“ (insonning tana tuzilishiga asoslangan nazariya) namoyandalari tomonidan ishlab chiqilgan. E. Krechmer shaxs (psixologiyasi) tipologiyasi negiziga bir qancha biologik omillarni (masalan, tana tuzilishining tipi va boshqalarni) kiritib, insonning jismoniy tipi bilan o‘shishining xususiyati o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud, deb taxmin qiladi. E. Krechmer odamlarni ikkita katta guruhga ajratadi va ularning biri **sikloid** toifasiga xos (tez qo‘zg‘aluvchi, his-tuyg‘usi o‘ta barqaror), ikkinchisi esa **shizoid** toifasiga (odamovi, munosabatga qiyin kirishuvchi, his-tuyg‘usi cheklangan) xos odamlar ekanligini aytadi. Bu taxminini u shaxs rivojlanishi davriga ko‘chirishga harakat qiladi, natijada o‘smirlarda sikloid xususiyatlari (o‘ta qo‘zg‘aluvchanlik, tajovuzkorlik, affektiv tabiatlilik, ilk o‘spirinlarda esa shizoidlik xususiyatlari) bo‘ladi, deya xulosa chiqaradi. Lekin insonda biologik shartlangan sifatlarni hamisha yetakchi va hal qiluvchi o‘rin

tuta olmaydi, chunki shaxsning individual-tipologik xususiyatlari hamma vaqt bir-biriga aynan mos tushmaydi.

Biogenetik nazariya namoyandalaridan amerikalik psixologlar A.Gzell va S.Xoll taraqqiyotning biologik modeli asosida taxminiy ish ko'radilar va bu jarayonda muvozanat, integratsiya, yangilanish sikllari o'zaro o'rin almashinib turadi, degan xulosaga keladilar.

Psixologiya tarixida Zigmund Freydning shaxs talqinida biologizmning eng yaqqol ko'rinishi o'z ifodasini topgan. Uning ta'limotiga binoan, shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlar bilan shartlangan, ayniqsa birinchi navbatda, u jinsiy mayliga (libidoga) bog'liqdir. Biroq bunga o'xshash biologizatorlik omillari hamma vaqt inson xulqini belgilovchi birdan-bir mezon yoki betakror turtki rolini bajaradi deya olmaymiz.

Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko'rinishi — bu aksil qutbga joylashgan **sotsiogenetik** nazariya hisoblanadi. Sotsiogenetik yondashishga binoan, shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlar jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashuv usullari, uni qurshab turgan odamlar bilan o'zaro munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko'ra, inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotning ijtimoiy shart-sharoitlarining bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

G'arbiy Yevropaning muhim nazariyalaridan biri — bu rollar nazariyasidir. Ushbu nazariyaning mohiyatiga ko'ra, jamiyat o'zining har bir a'zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq)ning barqaror usullari majmuyini taklif qiladi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo'lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatida, o'zgalar bilan munosabat, muloqot o'rnatishida sezilarli iz qoldiradi.

AQSHda keng tarqalgan nazariyalardan yana biri — bu individual tajriba va bilimlarni mustaqil egallash nazariyasidir. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash va bilimlarni o'zlashtirishning samarasi, qo'zg'atuvchini

uzluksiz ravishda mustahkamlanib borishning mahsulidir (E.Torndayk, B.Skinner va hokazo).

K.Levin tomonidan tavsiya qilingan „fazoviy zarurat maydoni“ nazariyasi psixologiya fani uchun o‘z davrida muhim ahamiyat kasb etadi. K.Levinning nazariyasiga ko‘ra individning xulqi, xatti-harakati, psixologik kuch vazifasini o‘tovchi ishtiyoq maqsadlar bilan boshqarib turiladi va ular fazoviy zarurat maydonining ko‘lami va tayanch nuqtasiga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Yuqorida tahlil qilingan har bir nazariya shaxsning ijtimoiy xulqini o‘zgalar uchun **yopiq** yoki **cheklangan** muhit xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tushuntiradi, bu o‘rinda odam xohlaydimi yoki yo‘qmi bundan qat’iy nazar mazkur sharoitga moslashmogi zarur, degan aqidaga amal qilinadi.

Bizningcha, barcha nazariyalarda inson hayotining ijtimoiy-tarixiy vaziyatlari va obyektiv shart-sharoitlari mutlaqo e‘tiborga olinmaganga o‘xshaydi.

Psixologiyada **psixogenetik** yondashish ham mavjud bo‘lib, u biogenetik, sotsiogenetik omillarning qimmatini kamsitmaydi, aksincha psixik jarayonlar taraqqiyotini birinchi darajali ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Ushbu yondashishning uchta mustaqil yo‘nalishga ajratib tahlil qilish mumkin, chunki ularning har biri o‘z mohiyati, mahsuli va jarayon sifatida kechishi bilan o‘zaro farqlanadi.

Sobiq Ittifoq psixologiyasida shaxs ta’rifi

Umumiy psixologiya fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari tadqiq qilinadi. Bu haqda psixologlar shaxsga nisbatan turlicha ta’rif berganlar va uning tuzilishini o‘ziga xos tarzda tasavvur qilganlar. Quyida mualliflarning ayrimlari va ularning fikrlariga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

A.G.Kovalevning fikricha, shaxs — bu ijtimoiy munosabatlarning ham obykti, ham subyektidir. A.N.Leontev ushbu masalaga boshqacharoq yondashib, unga shunday ta’rif beradi: shaxs — bu faoliyat subyektidir. K.K.Pla-

tonovning talqiniga qaraganda: jamiyatda o'z rolini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli a'zosi shaxs deyiladi. Bu muammoning mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan S.L.Rubinshteyn ta'rificha, shaxs — bu tashqi ta'sirlar yo'nalishini o'zgartiruvchi ichki shart-sharoitlar majmuyidir.

Bizningcha, muayyan jamoa a'zosi, jismoniy, jinsiy, ijtimoiy kamolotga erishgan, biologik va sotsiologik shartlangan xislatlar egasi, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqaruvchi, bilimga intiluvchi, faoliyat, xulq, muomala subyekti shaxs deyiladi.

Psixologiya fanida bir-biriga yaqin, lekin ayniyat bo'lmagan tushunchalar qo'llanilib kelinadi, chunonchi: odam, shaxs, individ. Ularning mohiyatini aniqroq izohlab berish uchun har birining psixologik tabiatini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Odam. Sutemizuvchilar sinfiga daxldorlik, biologik jonzot ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo'llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, uning o'ziga xos tomonlaridir. Ijtimoiy jonzot sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o'z qiziqish va ehtiyojlariga mutanosib uni o'zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

Shaxs. Mehnat tufayli hayvonot olamidani ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan, boshqa kishilar bilan muloqotga kirishuvchi odam shaxsga aylandi. Shaxsning asosiy tavsifi ijtimoiy mohiyati hisoblanadi.

Individ. Har bir inson betakror o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individuallik shaxsning intellektual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Sobiq Ittifoq psixologiyasida shaxsning tuzilishiga oid eng ko'p tarqalgan materiallar bilan qisqacha tanishamiz.

S.L.Rubinshteyn ta'limotiga ko'ra, shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. *Yo'nalganlik* — bu ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. *Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar* — bu hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. *Individual-tipologik xususiyatlar* — bu temperament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K.K.Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga ega:

1. *Yo'nalganlik osttuzilishi* — bunda shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlari birlashtiriladi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

2. *Ijtimoiy tajriba osttuzilishi* — ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikma va odatlar qamrab olinadi.

3. *Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi* — bu ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlaridir.

4. *Biologik shartlangan osttuzilish* — bu miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlari va uning tipologik xususiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev ta'limotiga ko'ra, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. *Yo'nalganlik* — voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi va unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy yo'l-yo'riqlar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. *Imkoniyatlar* — bu faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi hamda o'zaro ta'sir etuvchi va turlicha o'zaro bog'liq bo'lgan qobiliyatlardir.

3. *Xarakter* — ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini belgilaydi. Odamning ruhiyati, shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi.

4. *Mashqlar tizimi* — hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

Hozirgi kunda va kelajakda shaxsga subyektiv munosabat muammosini ijtimoiy jihatdan turmushda qaror toptirish uchun:

odam (individ) — inson — shaxs — individuallik — subyekt — komillik (barkamollik) iyerarxiyasiga rioya qilinadi.

Shaxsga nisbatan subyektiv munosabat, ya'ni unda robot sifatida majburiylik tamoyiliga asoslanib (barcha xususiyatlarni bir tekis shakllantirish mumkin, degan xato nazariyadan voz kechish) inson qarshilik ko'rsatishini hisobga oluvchi yondashuvni yo'lga qo'yish, subyekt — subyekt aloqasini vujudga keltirish.

Har qanday subyekt — shaxs, lekin har qaysi shaxs subyekt emasligi muammosini yechish lozim. Buning uchun mustaqil fikrlashga ega bo'lish, shaxsiy pozitsiyani himoya qila olish, g'oyani amalga oshirish yo'lida to'siqlarni pisand qilmaslik, mustahkam ishonch, qat'iy maslak, imon negiziga asoslanish, intilishda irodaviy barqarorlik ustuvorligiga erishish. Dunyoqarash va uni hayotga tatbiq qilishning obyektiv va subyektiv shart-sharoitlari mavjudligiga iqrar bo'lish hamda uni tan olish va hokazo.

Bizningcha, individ, shaxs, subyekt va komil inson to'g'risida mulohazalar yuritilganda ularning ongsizlik, ongostlilik (muvofiqlashuv), onglilik va o'ta onglilik holatlari bilan uzviy aloqadorligini unutmazlik lozim. Yuqorida keltirilgan atamalar ongli mavjudotga taalluqli ekanligi jahon psixologiyasi fanining ilmiy manbalarida atroflicha talqin qilingan, lekin ularning iyerarxiyasi, mohiyati bayonida turlicha yondashuvlar mavjud. Mazkur maqsadni chuqurroq ochishga yo'naltirilgan nazariyalar o'ta bahsli bo'lib, uning zaminida faqat ong yotishi tasdiqlangan. Aslida esa inson ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy xotira va muayyan maqsadga asoslanadi. Biron-bir faoliyat inson tomonidan tashkil qilingandagina ong shaxsning ushbu faoliyatini regulyatori (boshqaruvchisi) vazifasini o'taydi. Biroq odam funksional

holatining o'zgarishi bilan onglilikdan ongsizlik (ixtiyorsizlik)ka o'tib, ijod, tashabbus uning uchun muomala, faoliyat negiziga aylanishi o'laroq shaxs asta muvofiqlashuv holatiga kirib borishi mumkin. Shu bois shaxs bir davrning o'zida har uchala holat (onglilik, ongsizlik, ongostlilik) hukmi ostida yashashi, faoliyat ko'rsatishi, ijod qilishi, muomalaga kirishishi mumkin. Har uchala holat omili negizida shaxsning kamoloti vujudga keladi, ularning har qaysisi bu jarayonga o'ziga xos ulush qo'shadi. Ong holatlari tabiiy ravishda bir-biri bilan uzluksiz tarzda o'rin almashib turadi, chunki inson ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan keyingi bosqichlar hukmi ostida yashashi va faoliyat ko'rsatishi mumkin.

XXI asrda yashovchi inson ongli, ongosti va ongsizlik holatlaridan tashqari o'z-o'zini anglash imkoniyatiga ham ega. Shu bois o'z-o'zini anglashni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish maqsadga muvofiq:

- 1) o'tmishdagi „men“ („o'zlik“);
- 2) hozirgi „men“ („o'zlik“);
- 3) bo'lg'usi „men“ („o'zlik“);
- 4) ideal „men“ („o'zlik“);
- 5) dinamik „men“ („o'zlik“).

O'z-o'zini anglash jarayoni milliy o'zligini anglash bilan uzviy bog'liq bo'lib, muayyan vaqt, muddat o'tishini, ya'ni ma'lum davrni taqozo etadi, lekin u ham evolutsion, ham revolutsion yo'l ta'sirida amalga oshishi mumkin. O'z-o'zini anglash borliq va jamiyatni in'ikos etishning yuqori bosqichi sanalib, pirovard natija sifatida yuzaga keladi, insonning donishmandligini namoyish qiladi. O'z-o'zini anglash besh tarkibdan iborat bo'lib, u o'ta murakkab jarayon hisoblanib, uning tarkiblari birin-ketin anglashilish imkoniyatiga ega emas. Chunki, insonda o'zining hayoti va faoliyati yutuqlarini, nuqsonlarini, xulq-atvor ko'nikmalarini, aql-idrok darajalarini, ichki imkoniyat zaxiralarini, qadriyat hamda ma'naviyat ko'rsatkichlarini oqilona baholash yetishmaydi. Shaxsda tanqid va o'z-o'zini tanqid, baholash va o'z-o'zini baholash, tekshirish va o'z-o'zini tekshirish, nazorat qilish va o'z-o'zini

nazorat qilish, boshqarish va o'z-o'zini boshqarish, takomillashtirish va o'z-o'zini takomillashtirish, rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish mutanosibligi maqsadga javob bera olmaydi. Individual va ijtimoiy ongning tobora rivojlanib borishi mazkur mutanosiblikni amalga oshirishni ta'minlaydi, bu esa muayyan muddatni talab qiladi.

Inson o'z-o'zini anglash jarayonida ko'pincha reallikdan boshlaydi, hozirgi va favquloddagi holatni tahlil qiladi, shaxsiy imkoniyati bilan taqqoslaydi, ma'lum mezon yoki namuna, ibrat tanlab, unga tenglashishga intiladi. Keyinchalik esa uni kelajak, istiqbol rejalarini qiziqtiradi, o'zining nimalarga qodirligi yuzasidan mulohaza yuritadi, bu borada muayyan qaror qabul qilishga erishadi, lekin bu qarorlar ongli yoki oqilligiga shubhalanadi. Shunga qaramay uni bir necha marta tahlil qilish, qiyoslash, unga o'zgartirishlar kiritish, yangilash orqali bo'lg'usi „men“ga aniqlik kiritadi va faollik mexanizmiga aylantiradi.

O'z-o'zini anglashning navbatdagi bosqichida shaxs o'tmishini tahlil qiladi, undagi qusurli va ibratli jihatlarni o'zaro qiyoslab ustuvorlikni aniqlashga intiladi, bu borada ayrim siljishlarga erishadi. Ijtimoiy hayotdan u o'ziga ideal bo'luvchi shaxsni tanlaydi va undagi ijobiy xislatlar, xususiyat va ko'rinishlarni, ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtira boradi. Shaxs o'z-o'zini anglash davomida dinamik harakatsiz hech bir narsani ro'yobga chiqara olmasligiga iqror bo'ladi, natijada uzluksiz harakatlarni asta-sekin, birdaniga, tavakkaliga amalga oshirish lozimligini tushunib yetadi. Dinamik holatni baholash, tekshirish, nazorat qilish, boshqarish natijasida dinamik „men“ shakllana boshlaydi. O'z-o'zini anglashning besh tarkibiy qismi bir xilda insonning ma'naviy dunyosiga aylansa, bu unda mukammallik, barkamollik darajasi vujudga kelganligidan dalolatdir.

O'z-o'zini anglash shaxsning fazilatiga aylanishi uchun muayyan davr, vaqt, muddat talab qilinadi, shuning uchun o'quvchilar va respublikamizning boshqa fuqarolari bilan dasturiy tadbir-choralar o'tkazish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

XXI asr odamlari komillikni egallovchi, ya'ni komil insonlikka intiluvchi shaxslardan tarkib topishi lozim. Komillikning bir nechta mezonlari mavjud bo'lib, unda jismoniy barkamollik, axloqiy barkamollik, betakrorlik, aql-zakovatlilik singari shaxsning ijtimoiy-tarbiyaviy tarkiblari o'z ifodasini topadi. Komillikning o'ziga xos bosqichlari, obyektiv va subyektiv xususiyatli shart-sharoitlari, omillari mavjuddir. Komil inson imkoniyati cheksiz, o'z iqtidori, iste'dodi, salohiyati, qobiliyati, donishmandligi, qomusiyligi bilan o'z zamondoshlaridan sezilarli darajada ilgari lab ketgan, betakror, o'ta ongli, biosfera va neosfera munosabatlarini anglovchi *ongli zotdir*. Bizningcha, bu darajaga barcha fuqarolar erishish imkoniyatiga ega emas, chunki buning o'ziga xos ham obyektiv, ham subyektiv omillari, shart-sharoitlari mavjud. Shu sababdan shunchaki intilish, mayl, layoqat bilan yuksak kamolot cho'qqisiga erishib bo'lmaydi, mazkur ijtimoiy holatni chuqurroq tadqiq qilish farazlarimizni yo tasdiqlaydi, yoki inkor qiladi.

XXI asr odamlari insonparvarlik g'oyalarini aks ettiruvchi kishilarning timsoli sifatida hayot va faoliyatda o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash, o'z-o'ziga buyruq berish, o'z-o'zini ifodalay olish, o'z-o'zini kamol toptirish, o'z-o'zini kashf qilish imkoniyatlariga ega bo'lmoqlari lozim, bu o'z navbatida muayyan tarixiy davrni taqozo etadi.

Mustaqillik va uning ne'matlari respublikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirishga muhim zamin hozirlashda davom etadi. Milliy tuyg'u, milliy qiyofa, milliy xarakter, milliy ta'b, milliy kuy va raqs, milliy ma'naviyat, qadriyat ta'siri ostida o'zining tub mohiyatini aks ettira boshlaydi. Lekin bu imkoniyatdan to'la foydalanish uchun barcha xalq yetarli darajada tayyor emas, chunki har bir shaxs ruhiyatida ehtiyoj bilan imkoniyat o'rtasida muayyan qarama-qarshiliklar hukm suradi. O'zaro munosabatda har bir inson birdaniga o'ziga tenglik alomatini qo'ya olmaydi, chunki shaxslar orasida tafovutlar mavjud bo'lganligi tufayli „sun'iy“likka yo'l qo'yish odatiy tus olgan.

O'tmishning boy merosi, uning ijtimoiy-tarixiy an'analari, rasm-rusumlari, marosimlari milliy istiqlol tufayli o'z egalariga qaytarilishiga qaramay, xalq uning hukmdoriga aylanishiga ruhiy jihatdan tayyor emasdir. Lekin vaqt o'tgan sayin fuqarolarning ijtimoiy ongi asta-sekin o'zgarib borishi natijasida ulardagi etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshlaydi, milliylik, umumbashariylik xislatlari o'rtasida adolatlilik, teng huquqlilik aloqalari o'rnatila boradi. Baynalmilallik milliylik, milliy birlik xususiyatlari bilan uyg'unlashishda davom etsa, bora-bora milliy birlik xususiyatlari millatlararo munosabat o'zaro tushunish, o'zaro yaqinlik, o'zaro moslik negiziga quriladi.

XXI asrda shaxsni shakllantirishda, axloq-odob qoidalarini ijtimoiy turmushda qaror toptirishda din, shu jumladan islom dini ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazishda davom etadi. Diniy bilimlarning mohiyatiga tushunuvchilar safi kengayadi, ularga rioya qiluvchilar, itoatgo'ylar ko'lami ortadi, uning atributlari (harakatlari)ni qabul qiluvchilar miqdori ko'payadi. Qur'oni Karim, Hadislar ta'siri shaxsni shakllantirishda muhim vositaga va harakatlantiruvchi kuchga aylanadi, iymon faollik tushunchasidan harakat, xulq regulyatori vazifasini bajarishga o'sib o'tadi, insonlar o'rtasida poklik, rostgo'ylik, samimiylik, hamdardlik, o'zaro yordam tuyg'ulari hamda nisbiy tenglikni keltirib chiqarishga xizmat qiladi. Shaxslararo munosabatda tenglik, jinsiy tafovutni odil baholash, haqchillik kabi umuminsoniy xususiyatlarni tarkib toptirishda diniy adabiyotlarning roli yanada ortadi, tobora ommaviylashaveradi. Lekin din bilan fanni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish vaziyatiga barham berish ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning kafolati hisoblanadi, bunga ajdodlarimiz (Ibn Sino, Al-Forobiy, Beruniy, Ulug'bek va boshqalar)ning tajribasi yorqin misoldir.

Yer kurrasida ijtimoiy muvofiqlashuvning mavjudligi, yoshlar o'rtasida g'arb sivilizatsiyasiga (kiyinish, raqs tushish, qo'shiq aytish, hissiyotga berilishga) nisbatan muvaqqat qiziqish, intilish, ehtiyojning mavjud bo'lishi milliylikni 25 — 30 yilga kechiktirish xavfini tug'diradi.

Milliylikning kuchayishi yetuklik davriga to'g'ri keladi, lekin shu vaqt oralig'ida ko'p narsalar boy berilgan bo'ladiki, shunda mazkur uzilishni tiklash uchun avlodlar o'rtasida umumiy birlik, milliy stereotip yaratilishi zarur bo'ladi.

XXI asr boshida ham respublikamiz fuqarolarining ongidagi, fikrlash vositasidagi, turmush tarzidagi tafovutlar mavjudligi o'laroq, ular o'rtasida tabaqalanish saqlanib qoladi. Ekologik madaniyat, biosfera va neosferaga xavf keltiruvchi ilmiy-tadqiqotlar inson aql-zakovati bilan boshqariladi, ajal qurollari o'rnini xayrixohlik, o'zaro yordam, umumbashariy xususiyatlar egallaydi, jamiyat va tabiatni asrash odamlarning e'tiqodiga aylana boradi. Mamlakatlararo fazoviy aloqalar kengayishi natijasida fan va texnika mahsullariga muayyan aniqliklar kiritiladi, ularning rivojlanishida integratsiya jarayoni yuzaga keladi, tadqiqotlar guruhiiy va jamoaviy faoliyat negizida amalga oshiriladi, bu esa millatlarning o'zaro yaqinlashishiga muhim imkon yaratadi, millatlararo munosabat tenglik asosiga qurilsa, bir millat salohiyati ikkinchisiga ta'sir o'tkazadi, ma'naviyat namunalari bilan xalqlarning boyishi shaxs kamoloti uchun muhim negiz hozirlaydi.

Millatlararo ruhiy muhitning yaratilishi fan va texnikaning rivojiga ijobiiy ta'sir etadi, mutaxassislar tayyorlash sifatini zamon talabi darajasiga ko'taradi. Millatlararo fikr almashuv, tajribalar bilan o'rtoqlashuv XXI asr odamlarining mukammallik darajasi yuksalishiga beminnat xizmat qiladi.

XXI asrda ham odamlarning kamoloti negizi sifatida oila, maktab, ijtimoiy muhit, ishlab chiqarish o'z mavqeyini saqlab qolaveradi. Shaxsni tarbiyalanishi quyidagi manbalar asosida:

- 1) muayyan tizimli, uzluksiz tarbiyaviy, dasturiy ta'sir;
- 2) ideal namuna timsolida o'z-o'zini tarbiyalash, takomillashtirish;
- 3) ijtimoiy muhitdagi shaxslararo munosabatda tahlil qilish, ibrat olish vositalari yordami bilan xulq-odob, fikrlash malakalarini egallash;
- 4) ajdodlarimiz yaratgan badiiiy, falsafiiy, san'at asar-

larini, yangi xislatlarni o'zlashtirish orqali amalga oshirishi mumkin.

Ta'lim-tarbiya jarayonida respublikaning tarixi, madaniyati, uzoq ajdodlarimizdan yetishib chiqqan jahongashta kishilar, ilm-fan arboblari, mutafakkir, ma'rifatparvarlar to'g'risida bilimlarni yoyish yoshlarda g'urur va iftixor tuyg'ularini vujudga keltiradi. O'zbekistonning fan va texnikasi, unumdor tuprog'i, saxiy, zahmatkash xalqi, foydali qazilmalari, jahon bozoridagi paxtasi, ipagi, qorako'li salmog'i haqida ma'lumotning berilishi — ularda milliy ongini o'stiradi, milliy o'z-o'zini anglashni takomillashtiradi, ijtimoiy faollikni jadallashtiradi, ularni ijodiy izlanishlar sari yetaklaydi.

Yoshlar o'rtasida milliy orastalik — soch o'stirish, tarash, o'rish, kiyinish madaniyati hamda vorislik mas'uliyati, milliy ta'b va didga muvofiq ravishda ish yuritish haqida maslahatlar, ko'rsatmalar berish yuksak natijalarga erishishning samarali yo'lidir.

Ota-bobolarimizdan xalqimizga meros qolgan saxiylik, mehmondo'stlik, rostgo'ylik, tantilik, sadoqatlilik, poklik, odoblilik fazilatlarini milliy xarakterning eng muhim jihati hisoblanadi. Ushbu xislatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida yosh avlod ongida shakllantirish, ular ruhiyatini xalq ma'naviy durdonalari bilan boyitish, milliy qadriyatlardan oqilona foydalanishga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir.

Axloq-odoblilik bo'lish, ota-onalar va kattalarga hurmat, samimiylik, inoqlik, vijdonlilik, iffatlilik, o'zaro yordam kabi insoniy xislatlar o'zbek xalqi ma'naviyatining ramzi sanaladi. Milliy ma'naviy boyligimizni o'quvchilar chuqur egallashlari uchun uning bebaho durdonalarini keng ko'lamda namoyish qilishimiz, bular to'g'risida yoshlar ongiga muayyan bilimlarni yetkazishimiz zarur.

Odamlarning bir-biriga mehr-oqibati, oqilona munosabati, to'g'ri muloqoti, iltifoti, ehtiromi xalqimizning ichki go'zalligini, boy ma'naviy va ruhiy qiyofasini ifodalaydi. Xalqimizning insonparvarlik jihati ma'naviy go'zalligi, vatan, jamiyat manfaati yo'lida jon fido qilishi,

inson osoyishtaligi, baxt-saodati uchun qayg'urishida o'z ifodasini topadi. Pok qalbli, sofdil, diyonatli xalqimizning oliyjanoblighi, uning tanishga ham, begonaga ham beg'araz yordam qo'lini cho'zishida namoyon bo'ladi. Xalqimizning ajoyib fazilatlaridan biri — do'stlikka sadoqatidir. Do'stlik bor joyda mehr-muhabbat, vafo, sadoqat, adolat, haqiqat qaror topadi. Bu esa o'z navbatida insonning ma'naviyati va ruhiyatiga, aql-zakovatiga tetiklik baxsh etadi, uni yaxshilik, samimiylik sari yetaklaydi.

O'zbek oilasidagi tarbiyaning mohiyati, mazmuni, uning kundalik va istiqbol rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositalarini tanlash, ulardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq an'analari yotadi.

O'zbek xalqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish — XXI asrda yashash nasib etgan odamlarni barkamol shaxs sifatida tarkib toptirishda muhim o'rin egallaydi. Shu bois xalqimizning milliy ruhiyatidagi bunday urf-odatlar, an'analar, udumlar kelajak avlodga meros tariqasida qoldirilishi muqaddas burchdir.

Yuqorida sanab o'tilgan ajoyib milliy fazilatlarimizning barchasi kelajak ajdodlarimizning ulug'vor ezgu niyatidir, u albatta ro'yobga chiqadi.

Tekshirish uchun savollar

1. Shaxs deganda Siz nimani tushunasiz?
2. Shaxs qanday tuzilishga ega?
3. Individ bilan shaxsning o'xshashligi va farqi nimada?
4. Shaxsning faolligi nimalarda o'z aksini topadi?
5. Shaxsning shakllanish omillari haqida so'zlang.
6. O'zini o'zi anglash nima?

Uchinchi bo'lim **SHAXSNING ICHKI REGULYATSIYASI**

VI bob **ICHKI REGULYATSIYANING TARKIBLARI TO'G'RSIDA UMUMIY TUSHUNCHA**

Ehtiyoj to'g'risida tushuncha **Ehtiyojlar faollikning manbayi sifatida**

Borliq to'g'risida psixologik nuqtayi nazardan mulohaza yuritilganda, tirik mavjudotlarning (oddiy tuzilishdagisidan to murakkabigacha) tevarak-atrof bilan hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan, turli xususiyatli bog'lanishlarni ta'minlab turuvchi faoliyati (qaysi daraja, qaysi shaklidaligidan qat'iy nazar) ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan xususiyat hisoblanadi. Ularning faolligi tufayli murakkab tuzilishdagi faoliyat yuzaga kelib (onglilikning mahsuli sifatida), turli-tuman mohiyatli, har xil ko'rinishdagi ehtiyojlar (ularning toifalarga aloqadorligi, kelib chiqishi jihatidan biologik, moddiy, ma'naviy va boshqalar)ni qondirish uchun xizmat qiladi. Shu bois faollik faoliyatining asosiy mexanizmlaridan birinchi bo'lib, tirik mavjudotlarning o'z imkoniyati darajasida tashqi olam ta'sirlariga javob qilishi sanaladi.

Borliqdagi jonli mavjudotlarning o'ziga xos tarzda, muayyan yo'nalishda, ma'lum darajadagi kuch bilan xatti-harakatni amalga oshirishga undovchi ehtiyojlar ular uchun faollik manbayi vazifasini bajaradi. Psixologik manbalarga asoslanib fikr yuritadigan bo'lsak, ehtiyoj — jonli mavjudot (hayot kechirishining yaqqol shart-sharoitlariga uning shularga tobe ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shart-sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat) tariqasida ifodalanadi.

Insonning faolligi boshqa mavjudotlardan ham mohiyat, ham shakl jihatdan tubdan farq qilib, yuzaga

kelgan ehtiyojlarning turli vaziyatlarda qondirilishida o'z ifodasini topadi. Jumladan, mavjudotlar va hayvonlar o'zlarining tanasi, a'zolari tuzilishiga, instinktlarning turli-tumanligiga ko'ra, o'z o'ljasini tutib olishga nisbatan intilishni vujudga keltiruvchi tabiiy imkoniyati, uni oldindan payqash sezgirliги orqali zudlik bilan faol harakat qiladi. Hayvonlarning ehtiyojlari qondirilishi jarayoni qanchalik maqsadga muvofiq ravishda kechgan bo'lsa, bu o'z navbatida, ularning qurshab olgan yashash muhitiga yengillik bilan moslashuvini ta'minlaydi. Masalan, asalari xatti-harakatining tug'ma, irsiy dasturi uning gulshira yig'ish ehtiyojlari bilan cheklanib qolmasdan, balki bu ehtiyojlarni qondirish obyektlari, ya'ni gullarning navlari, ularning uzoq va yaqinligi, qaysi tomonda joylashganligi, mo'l-ko'lligi kabilarda ham aks etadi. Shu bois mavjudotlarning ehtiyojlarida ularning faolligi omili sifatida tabiiy alomatlar, instinktlar, shartsiz reflekslar va hokazolar bevosita qatnashadi.

Lekin insonlarning faolligi va ularning faollik manbayi hisoblanmish insoniy ehtiyojlar tubdan boshqacha bo'lib, biologik shartlanganlikdan tashqari, moddiy va ma'naviy ko'rinishlardan iboratdir. Odamning ehtiyoji unga ta'lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko'nikma, malaka, odat, ma'naviyat, qadriyatlar bilan yaqindan tanishish, ularni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Tabiat tomonidan vujudga keltirilgan jism, narsa, buyum inson uchun biologik ehtiyojni qondiruvchi o'lja ma'nosini va ahamiyatini yo'qotadi. Odam boshqa mavjudotlardan farqli o'laroq, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrining xususiy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zarurat talabiga binoan tubdan qayta o'zgartirishga, takomillash-tirishga qodir ongli zotdir. Shu bois odamning o'z ehti-yojarini qondirish jarayoni ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o'lchanadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol, muayyan maqsadga yo'naltirilganligi, ma'lum rejaga asoslangan ijodiy ko'rinishi sifatida alohida ahamiyat kash etadi.

„Insonga xos bo‘lgan ehtiyojlarning mazmuni, shakli va qondirilish usuli“ ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida rivojlanib, o‘zgarib va takomillashib boradi. Hozirgi zamon kishisining ehtiyojlari va ularning qondirilishi ajdodlar-nikidan ham, avlodlarnikidan ham butunlay farqlanadi, lekin etnopsixologik xususiyatlar ta’siri o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Shaxsning ehtiyojlarini to‘la-to‘kis qondirish uni komil inson sifatida kamol toptirishning eng muhim shartlaridan biri hisoblansa-da, lekin bu uning ustuvor ekanligini bildirmaydi, chunki boshqa ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ham mavjuddir. Kamolotga erishishning muhim sharti hisoblanmish mehnat insonning ehtiyojiga aylanmas ekan, u o‘z ehtiyojlarini yengil, oson yo‘llar bilan qondirishga harakat qilsa, inqirozga uchraydi. O‘z ehtiyojlarini yengil yo‘l bilan qondirish ijtimoiy qonun-qoidalarga zid xulq-atvor manbayiga aylanishiga, jinoiy xatti-harakatning kelib chiqishiga, tekinko‘rlik illatining namoyon bo‘lishiga zamin hozirlaydi.

Huquqiy, demokratik jamiyat kishisi shaxsini shakllantirishga nisbatan qo‘yilayotgan muhim talablardan biri — unda mehnat qilish ehtiyojini, mehnatdan faxrlanish tuyg‘usini va undan lazzatlanish hissini tarkib toptirishdan iborat. Mehnatga nisbatan ehtiyojning vujudga kelishi sanoatda va qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mehnat qilish sharoitlarini yaxshilash, mehnat faoliyati unumdorligini oshirish, ish vaqtidan oqilona foydalanish imkoniyatini yaratadi va mehnatdagina o‘z imkoniyatini namoyon etuvchi, bunyodkor, vatanparvar, fidoyi shaxslarni shakllantiradi. Kishilarning iqtisodiy ehtiyojlarini qondiruvchi, ba‘zan og‘ir va zerikarli tuyulgan mehnat turi vatanparvar, komil inson bo‘lishga intiluvchi shaxs uchun quvonch, qoniqish, hatto rohat-farog‘at his-tuyg‘ularining manbayiga aylanishi mumkin.

Yuksak malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan „Ta‘lim to‘g‘risida“gi Qonunda va „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“da o‘quvchilarning mehnat tarbiyasi va kasb tanlashga yo‘llashga alohida ahamiyat berilgan. Hozirgi kunda

respublika fuqarolarida ma'naviy ehtiyojlarni vujudga keltirish va shakllantirish muhim ahamiyat kasb etib, ijtimoiy tarbiyaning muhim bo'g'iniga aylandi. Huquqiy, demokratik jamiyatning asosiy vazifalaridan biri — insoniy ehtiyojlarni tarkib toptirish, ularni barkamol shaxs kamoloti sari yo'naltirish, ma'naviyatni egallash bilan uzviy ravishda amalga oshirishdan iboratdir.

Ehtiyojlarning turlari

Inson bir davrning o'zida ham individuallik, ham ijtimoiylikni aks ettirganligi sababli uning ehtiyojlari shaxsiy va ijtimoiy xususiyatga egadir. Boshqacha aytganda, undagi tor ma'nodagi shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan tuyg'u uyg'otuvchi (tabiat in'omiga aloqador) ehtiyojlarni qondirish jarayoni ijtimoiy hamkorlik faoliyatining mahsuli bo'lgan (dehqonlar, ishchilar, xodimlar va boshqa kasbdagi) odamlarning sa'y-harakati, hamkorlikdagi mehnatining moddiy ifodalanishidan foydalanishda aks etadi.

Ushbu masalaga boshqacha yondashadigan bo'lsak, unda o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy muhit negizida yaratilgan vosita va usullardan foydalaniladi, natijada inson u yoki bu sharoitga nisbatan ehtiyoj his etadi. Masalan, yog'ochdan boltaga dasta yasash uchun unda xohish mavjudligining o'zi yetarli emas, balki bir qator shart-sharoitlar — dastgoh, duradgorlik asbob-uskunolari bo'lishi lozim bo'ladiki, bunda uning sifatiga nisbatan ham ehtiyoj tug'iladi. Shunda o'z xohish-istaklarini ro'yobga chiqaradigan talab bilan imkoniyatga qaratilgan ehtiyoj vujudga keladi. Insondagi tor ma'nodagi ehtiyojlar uning shaxsiy talablarini qondirish bilan cheklanib qolmasdan, balki hamkorlik faoliyatida yuzaga keluvchi jamoaviy ehtiyojlarga oid xususiyat kasb etadi. Aytaylik, ma'ruza o'qishga taklif qilingan o'qituvchining mashg'ulotga puxta tayyorgarligi o'z fanining o'ta fidoyisi ekanligi uchun emas, balki jamoa nufuziga dog' tushirmaslik mas'uliyati, ijtimoiy burch hissiga nisbatan ehtiyoj sezganligi tufayli amalga oshadi. Shaxsiy ehtiyoj guruhliy, jamoaviy munosabatlar

uyg'unlashib ketganligi sababli o'zaro qorishiq xususiyatga ega bo'ladi. Har qanday individual faoliyatga nisbatan ehtiyojning tug'ilishi ijtimoiy alomat, umumiylik, hamkorlik xususiyatini kasb etib, faoliyatga yondashuvda yakkahollik umumiylikni, umumiylik esa alohidalikni uzluksiz ravishda aks ettirib turadi.

Psixologiya fanida ehtiyojlarni tasniflash ularni kelib chiqishi va fanining xususiyatiga ko'ra amalga oshadi.

Odatda, ular kelib chiqishiga ko'ra ehtiyojlar tabiiy va madaniy turga ajratiladi.

Tabiiy ehtiyojlarda inson faoliyatining faolligi, o'z shaxsiy hayotini himoya qilish, o'z avlodi hayotini saqlash, uni qo'llab-quvvatlash uchun zaruriy shart-sharoitlarga tortilganlik, tobelik aks etadi. Shuningdek, tabiiy ehtiyojlar tarkibiga odamlarning ovqatlanish, tashnalikni qondirish, jinsiy moyillik, uxlash, issiq va sovuqdan saqlanish, musaffo havoga intilish, tana a'zolariga dam berish ham kiradi. Tabiiy ehtiyojlar uzoq vaqt davomida qondirilmasa, oqibatda inson halokatga mahkum bo'ladi, o'z sulolasi hayoti va faoliyatini xavf ostida qoldiradi.

Tabiiy ehtiyojlar insonda ibtidoiy jamoa a'zolarinikiga o'xshash bo'lsa-da, lekin ular o'zining psixologik mohiyatiga ko'ra mavjudotlarnikidan ham sifat, ham miqdor jihatdan farqlanadi. Ehtiyojlarning qondirilish usullari, shakli, quroli tobora takomillashib borib, shu bilan birga, ularning mohiyati, mazmuni ham o'zgarib bormoqda. Misol uchun hozirgi zamon kishisi eramizdan oldingi ajdodlarimizga nisbatan o'z ehtiyojlarini boshqacha ro'yobga chiqaradi va qondirishga intiladi. Uy-ro'zg'or buyumlarining o'zgarishi ehtiyojlarining qondirilishiga talab doimo oshib boraveradi. Shuning uchun insonlarning tabiiy ehtiyojlari ijtimoiy-tarixiy xususiyatga ega, chunki ular ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsulidir.

Inson faoliyatining faolligi insoniyat madaniyatining mahsuli bilan bog'liq bo'lib, u madaniy ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Madaniy ehtiyojlar, madaniyat to'g'risida mulohaza yuritilganda, uning ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog'lanib ketishini ta'kidlab

o'tish lozim. Lekin tabiiy ehtiyojlar madaniy ehtiyojlar bilan o'zaro uyg'unlashgan bo'lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi, chunki ular biri-birining negizidan kelib chiqadi. Shu bois madaniy ehtiyojlar obyektiga tabiiy ehtiyojlarni qondiruvchi uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog'lanish vositalari, madaniy aloqalar o'rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o'qish va tajriba orttirish yo'llari kiradi. Odatda, jamiyat ta'lim va tarbiya tizimini egallash, xalq an'analari, marosimlari, bayramlari, odatlari, rasmlari, xulq-atvor ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonida rang-barang madaniy ehtiyojlar vujudga keladi, yangicha ma'no kasb eta boshlaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tabiiy ehtiyojlar qondirilmas ekan, ular insonni halokat yoqasiga yetaklaydi, biroq madaniy ehtiyojlarning qondirilmasligi unday oqibatlarga olib kelmaydi, biroq kishidagi madaniy fazilatlarining shakllanishiga putur yetadi, uning kamolotini sekinlashtiradi.

Shuni ta'kidlash joizki, madaniy ehtiyojlar o'zining darajasiga ko'ra, jamiyat tomonidan o'z a'zolari oldiga qo'yilayotgan talablar bilan bog'liqligiga ko'ra, ular o'zaro bir-birlaridan keskin farq qiladilar. Masalan, hozirgi zamon yoshlarining bilim olishga nisbatan tinimsiz izlanishini, ya'ni bilim olish ehtiyojining mohiyatini eng so'ngi modada kiyinishga odatlangan xuddi shu yoshdagi tengdoshining ehtiyojlarini bir mezon bilan o'lchash va baholash adolatdan emas. Chunki ehtiyojlarning mohiyatiga, ularni qondirish uchun amalga oshirish ko'zda tutilgan faoliyat natijasiga, ularning xususiyatiga, ijtimoiy yoki individual yo'nalganligiga ko'ra, har qaysisi alohida-alohida baholanadi. Ijtimoiy jamiyatning o'z fuqarolari oldiga qo'yayotgan talablariga, jamiyatning huquq asoslariga, xalq an'analariga, yurish-turish qoidalariga, ma'naviyat va qadriyat tizimiga, maslak va dunyoqarash mohiyatiga mos tushadigan ehtiyojlar yuksak onglilik, ijtimoiy faollik, ma'naviy kamolot uchun xizmat qiladi va jamiyat taraqqiyotining muhim

mezonlaridan biri bo'lib madaniy ehtiyojlarning tug'ilishi hamda ularning qondirilishida muhim o'rin egallaydi.

Psixologiya fanida ehtiyojlar o'z xususiyatiga ko'ra moddiy va ma'naviy turlarga ajratiladi va ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbayi ham turlicha ekanligi e'tirof etiladi.

Insonning ovqatlanish, kiyinish, uy-joyga ega bo'lish, maishiy turmush ashyolariga intilish, komfort hissini qondirish bilan bog'liq madaniy-maishiy buyumlarga ehtiyoj sezishi moddiy ehtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi. Ma'naviyatni yaratish va o'zlashtirish, shaxsning o'z fikr-mulohazalari va his-tuyg'ulariga binoan boshqa odamlar bilan muomalaga kirishish hamda axborot almashtirish, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishish, mahalliy matbuotni o'qish, kino va teatrga borish, musiqa tinglash kabilarga ehtiyoj sezish, ya'ni ijtimoiy ong mahsuliga tobeklik ma'naviy ehtiyojlar tizimini vujudga keltiradi.

Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, vujudga kelgan ma'naviy ehtiyojlarni qondirish jarayoni moddiy ehtiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, kitob, yozuv qog'ozi va boshqalar.

Ehtiyojlarning turlari haqida fikr yuritilganda yana shunga e'tibor berish kerakki, kelib chiqishiga muvofiq tabiiy turga taalluqli ehtiyoj o'z predmetiga ko'ra moddiy guruhga, xuddi shu mezonlar bo'yicha bir davrning o'zida madaniy ehtiyojning moddiy yoki ma'naviy ehtiyoj turkumiga kiritish mumkin. Shu tariqa ehtiyojning kelib chiqishi va predmeti xususiyatiga ko'ra ikki mezonga asoslanib muayyan guruhlarga ajratiladi. Inson ongining tarixiy taraqqiyotga va ehtiyojlarning obyektiga bo'lgan munosabatiga nisbatan ehtiyojlar har xil tasniflanadi va xuddi shu mezonlarga ko'ra ular rang-barang turlarga ajratiladi. Ularning izchilligi, barqarorligi, doimiyliigi, ko'lami, ahamiyatliligi, predmetliligi, ijtimoiyligi, individualiligi kabi xususiyatlari bilan o'zaro bir-biridan farqlanadi. Shu bilan birga ehtiyojlar faoliyat va xulq-atvor motivlari bilan jips aloqada bo'ladi.

Inson ehtiyojlarining rivojlanishi

Ma'lum muhitda yashovchi hayvonning u yoki bu tarzda xatti-harakati aniq ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo'ladi. Shu bois ehtiyoj hayvonni faollikka undash bilan cheklanib qolmasdan, balki faollikning turlari, shakli, harakatlantiruvchi kuchiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hayvonda ovqatlanish ehtiyojining tug'ilishi unda faollikni vujudga keltiradi, natijada so'lak bezlari ishlay boshlaydi, o'lja qidirish, uni poylash, tutish va iste'mol qilish bilan bog'liq holatlar majmuasi yuzaga keladi. Mazkur jarayonlar shartli reflekslar, faollikni keltirib chiqaruvchi yangi qo'zg'ovchi va unga muvofiq bo'lgan yangi harakatlar bilan bog'lanishi mumkin, biroq hayvon xatti-harakatining tuzilishida hech qanday o'zgarish yuz bermaydi. Jahon fiziolog va psixologlari tomonidan hayvonlarda shartli reflekslarni shakllantirishga oid tajriba materiallarining ko'rsatishicha, vosita sifatida foydalanilgan qo'ng'iroq chalinishi hayvon uchun tashqi qo'zg'atuvchilar ichidan faqat ovqatlanishga bog'liq signal (ishora) vazifasini bajaradi, xolos.

O'rgatilgan hayvon tomonidan tepkini bosish jarayoni unga ovqatning berilishi bilan aloqador xatti-harakat tarzida amalga oshiriladi. Shuning uchun hayvon har qanday murakkab shartli reflekslar yordami bilan o'z xatti-harakatini amalga oshirgan bo'lishiga qaramay, ehtiyojlar bevosita uning psixikasini aks ettirish, muayyan obyektga yo'naltirish, xatti-harakatini idora qilish funksiyasini bajaradi.

Insonning faoliyati, xulq-atvori, xatti-harakati hayvonlarnikidan tubdan farq qiladi, ularni tarkib toptirish mutlaqo boshqa asosga quriladi. Misol uchun bolaning ovqatlanishi, xatti-harakati, qoshiqdan foydalanishi, maxsus ajratilgan joyda o'tirishi, ovqat yeyish qurolini ishlata olishi uning tabiiy ehtiyojlari tufayli yuzaga kelgan deyish haqiqatdan uzoq fikr, chunki uning negizida yotuvchi mexanizmlar siri tushuntirib berilmagan. Ma'lumki, tabiiy ehtiyojni qondirish uchun alohida shart-sharoitlar yaratib

o'tirmasa ham bo'ladi. Masalan, insonda uyquga ehtiyoj tug'ilsa, u holda hech qanday yumshoq o'ringa, divanga talab sezilmaydi, charchagan odam duch kelgan joyda o'z ehtiyojini qondiraveradi. Madaniy xatti-harakatlar, odatlarning insonda vujudga kelishi ijtimoiy tarbiyaning ta'sirida tabiiy ehtiyojlarni qondirishning vositasi, sharti sifatida gavdalanib, qurollar, buyumlar ularning tarkibiy qismiga aylana boshlaydi. Bunday xatti-harakatlar shaklini keltirib chiqaruvchi asosiy manba tub ma'nodagi ehtiyoj emas, balki uni qondirishning jamiyat taraqqiyoti talab qilgan qoidalari, usullari, kamolot taqozo etuvchi madaniy ko'nikmalar hisoblanadi. Jamiyatning taraqqiyot bosqichlariga binoan tabiiy ehtiyojlarni qondirishning yangidan yangi, yanada takomillashgan vositalari insoniyat tomonidan yaratilaveradi va bular ehtiyojlar tarkibi bilan qorishib ketadi. Madaniy va ma'naviy ehtiyojlar to'g'risida ham xuddi shunga o'xshash o'zgarishlar yuz beradi, yani shaxsning boshqa kishilar bilan muloqotga kirishishi, bilimlarni o'zlashtirishida texnik vositalardan foydalanishi, nutqi va kiyinish madaniyatining o'sishi, ularni qondirishga talab darajasining ortishi mazkur ehtiyojlar rivojlanishini ta'minlaydi.

Psixologiyada ehtiyojlar rivojlanishining bir necha bosqichlari mavjud ekanligini ta'kidlab o'tish zarur. Chunki ehtiyojlar inson ontogenezida paydo bo'lib, to umrining oxirigacha o'zgarib, takomillashib boradi. Kishilik jamiyatlarida ehtiyojlar bir-biridan ham mohiyat, ham shakl jihatidan tafovutga ega bo'lganday, yosh davrlariga qarab, ular xuddi shunday mezonlar bo'yicha o'zaro farqlanadilar.

Bola faolligini rivojlantirishning dastlabki bosqichlaridayoq, biologik ahamiyatga ega buyumlar (jismlar ustuvorlik xususiyatiga ega bo'lmaydilar), aksincha, ularning inson tomonidan foydalanish usullari ehtiyojlarning omillari tariqasida gavdalanadi. Binobarin, mazkur buyumlar, aslahalarning ijtimoiy tajribalarni egallashdagi ahamiyati, o'rni namoyon bo'lishning mexanizmlari sifatida maydonga keladi. Bolalarning xuddi shu yo'sinda egallaydigan xatti-harakatlarining yangi shakllari — bu jamiyat tomonidan ijtimoiy amaliyot vazifalariga munosib

ravishda ishlab chiqilgan usullaridan iborat bo'lib, buyumlar bilan shaxsning munosabati tarzida yuzaga keladi, kishining kundalik faoliyatidan muhim o'rin egallaydi. Stol atrofida o'tirish, qoshiq bilan ovqat yeyish, karavotda uxlash, televizor tomosha qilish, o'yinchoq o'ynash, kattalar bilan muomala qilish yuqoridagi fikr mohiyatini yanada yorqinroq ochib beradi. Katta yoshdagilar yoshlarga ehtiyojni qondirish vositalaridan foydalanish qoidalarini, ijtimoiy muomala usullari, faoliyatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlarini o'rgatadi. O'z ehtiyojlarini muayyan buyumlar vositasida qondirishga va ularni muayyan faoliyat turiga tatbiq etishning insoniy shakllarini egallashga o'rgatish maxsus mashqlar orqali amalga oshirilib, „Yetuk shaxs — bola“ tarzida yuzaga keladi. Demak, bola ehtiyoji qondirilayotgan insoniy shart-sharoitlar ta'siri ostida shaxsning xulq-atvori vositalar ahamiyati bilan emas, balki ularning ijtimoiy qiymati bilan belgilanadi. Ehtiyojlarning qondirilish darajasi uning og'ir yoki yengil ko'chishi shaxsning shakllanishida muhim ahamiyatga ega, shu bois ularni qondirish maqsadga muvofiq, oqilona mezonlarga suyanib amalga oshirilsa, ijtimoiy nufuzi yanada ortadi.

Insonda madaniy va ma'naviy ehtiyojlar turmush tajribasining ortishi, bilim saviyasining kengayishi, maxsus mashqlar egallanishi, ijtimoiy hayot qoidalariga uzluksiz ravishda rioya qilishi, narsa va hodisalarga munosabatining o'zgarishi tufayli rivojlana boradi. Odam tobora kamolga yetgan sayin uning oldida yangicha talablar ko'ndalang qo'yiladi, ularni bajarish esa ehtiyojning yangi, nisbatan murakkab, mohiyat jihatdan teran xususiyat kasb etuvchi shakllarini vujudga keltiradi, ularning qondirilishi esa tuzilishga ega bo'lgan vositalarni taqozo etadi. Ilmli aql-zakovat ko'rsatkichining yuksalishi, iste'dod alomatlarining ro'yobga chiqishi, faollikning ortishi, xatti-harakat tarkibida keraksiz bo'g'inlarning kamayish ehtiyoji takomillashgan shaklining namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Inson har jihatdan qulay turmush (komfort) sari intilar ekan, demakki unda yangi ehtiyojlar yuzaga keladi, ularning

qondirilishi esa yangi bir sifat darajasiga ko'tariladi. Madaniyatning yangi qirralari ochilishi, ma'naviyatni egallashga istakning kuchayishi, fan va texnikaning taraqqiyoti, millatlararo munosabatlar ko'lamining kengayishi rang-barang ehtiyoj turlari va shakllari rivojlanishiga muhim shart-sharoitlar yaratadi. Insonning barkamollik sari intilishdagi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish orzusi ehtiyojlar rivojlanishida harakatlantiruvchi kuchga aylanadi.

Psixologiya fanida ehtiyoj quyidagi tiplarga ajratiladi:

1. Individual — yakka shaxsga oid.

2. Guruhiy — real guruhlarining moddiy va ma'naviy intilishi.

3. Jamoaviy — jipslashgan guruhlar talabi majmuasi.

4. Hududiy — etnik guruhning muayyan o'ziga xos talablarining qondirilishi.

5. Etnik — ma'lum millat yoki xalqlarning ehtiyojlarini qondirish.

6. Umumbashariy — yer yuzi xalqlarining umumiy talablarining aks etishi.

Qiziqishning psixologik tavsifi

Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan hisoblanib, unda bevosita insonning individual xususiyati mujassamlashgan bo'ladi. Qiziqish — insonlarning dunyoqarashi, e'tiqodlari, ideallari, ya'ni uning oliy maqsadlari, ezgu niyatlari, orzu-umidlari bo'lib, uning shakllanishida bevosita muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror anglagan holda o'zlashtirishga, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga, shaxsning qobiliyatini rivojlantirishga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasining kengayishiga yordam beradi.

Qiziqish motiv singari borliqning mo'jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga, faoliyatning turli tuman shakllariga ijodiy yondashishni vujudga keltirishga yordam beradi, mehnatga, ta'limga mas'uliyat bilan muno-

sabatda bo'lishni shakllantiradi, har qaysi yakkahol shaxsda ishchanlik, g'ayrat-shijoat, egilmas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik shart-sharoitlar yaratadi.

Qiziqishning psixologik mohiyatidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, qiziqish, insonda intilish, faollik, ichki turtki, ehtiyojni ro'yobga chiqarish manbayidir.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyandalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, hissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Qiziqish muammosi psixologik nuqtayi nazardan hozirgacha N.A.Ribnikov, N.F.Dobrinin, N.D.Levitov, M.F.Belyayev, L.A.Gordon, L.I.Bojovich, N.G.Morozova, M.G.Davletshin, M.V.Vohidov, V.A.Tokareva, E.G.G'oziyev va boshqalarning nazariyalarida hamda maxsus eksperimental tadqiqotlarida rivojlantirilmoqda.

Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish obyektiv borliqning insonlar ongida subyektiv tarzda aks etishi sifatida tan olinadi. Qiziqish shaxsning muayyan voqelikdagi, muayyan vaziyatdagi turli narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishida, insonning o'ziga xos qaror qabul qilishida, o'zini o'zi nazorat eta bilishida, maqsadga intilishida, yuzaga kelgan obyektiv va subyektiv to'siqlarni yengishida ifodalanadi.

Psixologiya fanining ko'zga ko'ringan olimlarining ta'limoticha, qiziqish odamlarning ehtiyojlari negizida yaqqol ijtimoiy tarixiy shart-sharoitda, vaziyatda yuzaga keladi, shakllanadi, barqarorlashib boradi hamda ularning shaxsiy turmush sharoiti va faoliyatida, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi singari omillarda gavdalanadi. Umumiy talqinlarga asoslanib mulohaza bildiriladigan bo'lsa, u alohida jarayon, ammo ma'lum psixologik funksiya emas, chunki u his-tuyg'u, iroda, ong, qolaversa jamiki psixik holatlar, hodisa va ichki kechinmalarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab tizimli ruhiy voqelikdir.

Qiziqish psixologik mohiyatining dastlabki ko'rinishi — bu uni odamlar tomonidan anglab yetishi yoki tushunish imkoniyatidir. Shaxs qiziqish mahsulini, uning oqibatini anglash, tasavvur etish orqaligina obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatda bo'ladi. Lekin bu voqelikni anglash, tushunish insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlar individual-tipologik xususiyatlar rivojlanishi tufayli yuzaga keladi. Shuni ta'kidlash joizki, qiziqish psixologik mohiyatining namoyon bo'lishida aqliy jarayonlar muhim o'rinda turishi hodisasining qayd qilinishi u faqat intellektdan tashkil topadi, degan ma'noni anglatmaydi, albatta. Shu bois, qiziqish psixologik mohiyatining ikkinchi ko'rinishi — uning his-tuyg'ular, emotsional holatlar bilan uyg'unlashgan, mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir. Ma'lumki, his-tuyg'ular, shuningdek, emotsional holatlar (emotsional ton, kayfiyat, shijoat, ehtiros va boshqalar) shaxsning borliqdagi aniq voqelikka, narsa va hodisalarga, muayyan faoliyatga intilishini, sa'y-harakatlarini kuchaytiradi, jadallashtiradi, safarbarlikni obyektga yo'naltiradi. Inson o'z shaxsiy qiziqishini qondirgandan keyingina unda oqimli his-tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish, o'z navbatida, lazzatlanish (praksik) hissi vujudga keladi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining uchinchi ko'rinishi — bu uning iroda sifatlari, iroda akti bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir. Irodaviy zo'r berish, muayyan qaror bo'yicha intilish, ba'zi qiyinchiliklarni yengish, mustaqillik namoyon qilish qiziqishni qaror toptiradi, shaxsni maqsad sari yetaklaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining to'rtinchi ko'rinishi — bu uning oliy nerv faoliyati xususiyatlari va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo'lishidir.

Qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlari to'g'risida mulohaza yuritilganda, dastavval rus olimi I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini eslab o'tish joiz. Uning „bu nima?“ refleksi, ya'ni oriyentirovka (mo'ljal

olish) refleksi qiziqishning moddiy negizini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Avval I.P.Pavlov, so'ngra P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilitsin va boshqalar insondagi qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida oriyentirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishidir, degan yo'sinda talqin qilmoqdalar. Qiziqishning moddiy asoslari I.P.Pavlovning o'zaro induksiya qonuni, po'stloqdagi optimal qo'zg'alish o'chog'i va dinamik stereotiplargaoid qarashlarida, A.A.Uxtomskiyning dominant qarashlarida hamda Y.N.Sokolovning oriyentir murakkab psixofiziologik hodisa ekanligi haqidagi tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Hozirgi davrda qiziqish shaxsning individual-psixologik xususiyatidan iborat, degan xulosa odatiy bo'lib qoldi. Shunga qaramay, ba'zi manbalarda qiziqishga muayyan soha bo'yicha to'g'ri mo'ljal olishga, yangi omillar bilan tanishishga, voqelikni to'la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir, degan ta'rif ham beriladi. Shunga mutanosib tarzda qiziqish bilish jarayoni sifatida o'rin egallab, u ijobiy his-tuyg'ularda yo'naltirilgan obyekt bilan chuqurroq tanishish, u haqda ko'proq ma'lumotga ega bo'lish, uning mohiyatini anglab yetish borasida shaxsning istagida namoyon bo'ladi, degan mulohazalar ham mavjuddir.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shaxsning ishtiyoqini qondirishga yo'naltirilganligini aks ettiruvchi qiziqishning qondirilishi hech qachon uning so'nishini ifodalamaydi, aksincha obyektning noma'lum qirralarini aniqlash uchun ishni davom ettirishga undaydi. Shu bilan birga, qiziqish bilish va uning jarayonlari funksional holatining doimiy qo'zg'atuvchi mexanizmi sifatida vujudga keladi va aks etadi.

Psixologiyada qiziqish quyidagi tiplarga ajratiladi: 1) mazmuniga ko'ra: shaxsiy va ijtimoiy; 2) maqsadiga ko'ra: bevosita va bilvosita; 3) ko'lamiga ko'ra: keng va tor; 4) qiziqishlar darajasiga ko'ra: barqaror va beqaror.

Qiziqish mazmun jihatidan quyidagilarda: bilish ehtiyojlarining obyektlari qaysilar, bilishning mazkur fao-

liyat maqsadi bilan mutanosibligi, shaxsning yashayotgan muhitga munosabati kabilarda mujassamlashadi. Shaxs nimalarga qiziqadi, uning bilish ehtiyojlari obyektining ijtimoiy qiymati qanday? Insonning shaxsiy qiziqishining kelib chiqishi birlamchi bo'lishiga qaramay, u bir davrning o'zida ijtimoiylik ahamiyatiga ham ega. Uning kasbiy faoliyatiga qiziqishi oxir-oqibat jamiyat uchun naf keltirishi, ravnaqi uchun qimmatlidir. Ijtimoiy xususiyatli qiziqishlar keyinroq borib shaxsiy ahamiyat kasb etishi muqarrar. Chunki umumiylik — ijtimoiylik bilan xususiylik — shaxsga oidlik bilan, uyg'unlashgan holda mavjud bo'ladi va ular bir bosqichdan boshqa bir bosqichga avtomatik ravishda o'taveradi yoki ular doimo o'rin almashib turadi. Shaxs o'z qiziqishi tufayli biron-bir narsani kashf etsa, individual ehtiyojini qondiradi, shunday bo'lsa-da, jamiyat, jamoa uchun ishlab chiqarishni takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu bois, jamiyatning, jamoaning eng dolzarb vazifalaridan biri — yoshlarni mustaqil, faol bilishga, ijtimoiy ahamiyatga ega mehnat faoliyatiga qiziqish uyg'otishdan iboratdir. Toki ularda jiddiy, mazmunli, jamiyat tomonidan rag'batlantiruvchi, mehr-muhabbatga sazovor qiziqishlar shakllansin.

Qiziqishning maqsad jihatidan farqi bevosita va bilvosita namoyon bo'lishiga qarab aniqlanadi. Bevosita qiziqishlar voqelikning, jism va hodisalarning emotsional jozibaliligi, his-tuyg'ularga ega bo'lishligi, tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga keladi. Bu qiziqish yana o'rganilayotgan narsaning ma'nosi bilan uning shaxs faoliyati uchun ahamiyati mos tushganda paydo bo'lishi mumkin. Psixologiyada bevosita qiziqishning yuzaga kelishini faoliyatning maqsadini anglash bilan hog'liq bo'lgan bilishni ehtiyoj deb atash qabul qilingan. Mehnat va o'qish faoliyatida hamisha his-tuyg'uga, jozibaga tayanib ish tutish imkoniyati mavjud bo'lmasligi sababli jismoniy va aqliy mehnatni ongli idora qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan bivosita qiziqishlarni tarkib toptirish masalasi ishlab chiqarish hamda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Shunday qilib, u yoki bu narsalarni, hodisalar mohiyatini bilish, ko'rish, idrok qilish, anglab yetish uchun

qiziqarli tuyulgan ichki kechinmalar bevosita qiziqishni ifoda etadi. Bilvosita qiziqishlar esa mehnat faoliyati yoki ta'lim olish jarayonining muayyan ijtimoiy ahamiyati bilan uning shaxs uchun subyektiv ahamiyati o'zaro mos tushganida bilvosita qiziqish yuzaga keladi. Binobarin, shaxs mazkur jarayonda bu narsalar meni qiziqtirgani uchun juda qiziqarlidir, degan xulosaga keladi. Bu esa bola shaxsini mehnat faoliyati va ta'lim jarayonini ongli tashkil etish, yetakchi va ustuvor o'rin egallaydigan bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish hamda maxsus treninglarga, omilkor yo'l-yo'riqlarga o'rgatish orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Odamlarning qiziqishlari o'zining ko'lami bilan bir-biridan farq qiladi. Shunday shaxslar toifasi ham mavjudki, ularning qiziqishlari birgina sohaga qaratilgan bo'ladi. Boshqalarida esa qiziqishlar qator sohalarga, fanlarga, obyektlarga yo'naltirilgan bo'ladi. Lekin turli sohaga qiziqishlarning biri ikkinchisiga salbiy ta'sir etishi mumkin emas, agarda ularni oqilona boshqarish imkoni bo'lsa. Qiziqishning torligi ko'pincha salbiy hodisa sifatida baholanishi mumkin, lekin, ayni chog'da, ularning haddan ortiq kengligi ham nuqson tariqasida tahlil qilinsa bo'ladi. Biroq shaxsning barkamol shaxs bo'lib kamol topishi qiziqishlar ko'lamini tor emas, balki keng miqyosda bo'lishini taqozo etadi.

Qiziqishlar o'zlarining darajasiga qarab barqaror va beqaror turlarga ajratiladi. Barqaror qiziqishga ega bo'lgan shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan buyumlariga, obyektlariga, hodisalarga o'z maylini hech o'zgarishsiz saqlab tura oladi. Shu bois, inson ehtiyojlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, shaxsning ruhiy fazilatiga aylana boshlagan qiziqishlar barqaror qiziqishlar deyiladi. Barqaror qiziqish shaxs qobiliyatining rivojlanganligidan darak beradi. Shu nuqtayi nazardan mazkur qiziqish tashxis qiluvchanlik xususiyatiga ham ega. Biroq insonlarda barqaror qiziqishning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun ularning mehnat faoliyati va o'quv jarayonidagi qiziqishlarining tashqi ifodasini atroflicha o'rganishga to'g'ri keladi. Odatda,

qiziqishning tashqi ifodasi shaxsning o'ziga o'zi baho berish, o'zini o'zi tahlil qilish faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Barqaror qiziqish to'g'risida mulohaza yuritilganda, uning boshqa tarkibiy qism va qirralarini hisobga olish lozim, chunki bu narsa ko'p jihatdan shaxsning irodaviy sifatleri, xarakterining vazminligi bilan bog'liq.

Qiziqishning barqarorligi uning jadal tarzda namoyon bo'lishi hamda uzoq davom etishi bilan ifodalanadi. Shaxsning zaruriy ehtiyojlarini yuksak darajada aks ettiradigan, shuningdek, uning psixologik tuzilishiga xos xislatlarga aylanib boradigan qiziqishlari barqaror qiziqish deyiladi. Barqaror qiziqish qobiliyatning bir ko'rinishiga o'xshash bo'lib, maqsadga yo'nalganligi bilan ham muhim individual, ham ijtimoiy ahamiyatga egadir.

Qiziqishlarning ba'zi holatlarda beqaror bo'lishligi insonlarning yosh, jins, tipologik xususiyatigaham bog'liqdir. Bunday toifadagi kishilarda qiziqishlar g'oyatda ehtirosli kechadi, biroq u qisqa muddatli bo'lishi mumkin. Masalan, bir vaqtning o'zida ular bir nechta fanlarga, tabiat hodisalariga qiziqadilar, barcha narsaga ishtiyoq bilan yondashib, muammoning mohiyatiga chuqur kirib bormay, boshqa holatlar bilan mashg'ul bo'lib ketadilar. Bunday xususiyatli shaxslar mashg'ulotlarga qanchalik tez kirishgan bo'lsalar, qiziqishlari shunchalik tez so'nadi. Qiziqishlar salohiyatli voyaga yetgan yoshlarning o'z iste'dodlarini maqsadga yo'naltirgan tarzda amalga oshishini ta'minlaydi.

Shaxsdagi qiziqishlarni rivojlantirish va barqarorlashtirish uchun ularning negizini tashkil etadigan faoliyat bilan mashg'ul bo'lishga, maqsadga muvofiq shug'ullanishga mayl uyg'otishga puxta zamin hozirlash zarur, toki qiziqishlar motiv, ehtiyoj, e'tiqod funksiyasini bajarishga aylansin.

Shunday qilib, qiziqishlar — shaxs faoliyati asoslari-ning tanho yo'nalishi bo'lmasa-da, ammo uning eng muhim jihati hisoblanadi.

Psixologiya fanining so'nggi ma'lumotlariga asoslangan holda qiziqishni bir necha darajalarga ajratish mumkin: a) sinchkovlik; b) qiziquvchanlik; d) bilishga qiziqish; e) turg'un yoki kasbiy qiziqish. *Sinchkovlik* qiziqishning

biror narsaga kuchli intilishdan iborat qisqa muddatli turi yoki darajasidir. *Qiziquvchanlik* shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularni bilishga faol munosabatidan iborat darajasidir. *Bilishga qiziqish* anglashilgan darajadagi, maqsadga muvofiqlashgan, jismoniy va aqliy faoliyatning yangi qirralarini egallashga yo'naltirilgan turidir. *Turg'un qiziqish* shaxsning kasbiy ko'nikmalar, malaka va bilimlarni egallashga yo'naltirilgan, kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan uyg'unlashgan, maqsadga erishish yo'lida faollik ko'rsatuvchi turidir.

Shaxslar ixtiyoriga piktogramma, anagramma va turli xususiyatli testlarni havola qilish ularda qiziqishning ichki mexanizmlarini keltirib chiqaradi. Bu narsa, o'z navbatida, ularda o'z qiziqishini o'zi boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi, har qanday qo'zg'aluvchiga javob berishdan iborat stereotip hosil bo'ladi.

Qiziqishning bu turi va uning yuqori bosqichi shaxsning voqelikdagi ichki bog'lanishlarni, munosabatlarni bilib olishga yo'llaydi hamda ruhiy to'siq va qiyinchiliklarni yengadigan, muvaffaqiyatsizliklardan cho'chimaydigan, qat'iy, intiluvchan, toliqmas o'ziga xos xususiyatlarini shakllantirishga yordam beradi. Qiziqishning yuqorida tilga olib o'tilgan turlari odamlarda o'zini o'zi boshqarish, shaxsiy qiziqishini idora qilish, o'ziga o'zi buyruq bera olish, o'zini qo'lga ola bilish, o'zini o'zi takomillashtirish singari shaxs xususiyatlarini shakllantirishda yordam beradi.

Shaxsning ustanovkasi yoki anglanmagan mayllari

Psixologiya fanida xulq-atvor va faoliyatga qaratilgan anglanmagan mayllar orasida muayyan darajada tadqiq etilgani ustanovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) muammosi hisoblanadi. Ushbu umumiy psixologik masala gruzin psixologi D.N.Uznadze va uning shogirdlari tomonidan keng ko'lamda o'rganilgan.

Ustanovka *set* inglizcha so'z bo'lib, *u ko'rsatma berish, anglanmagan mayllar, yo'l-yo'riq ko'rsatish* ma'nolarida

qo'llanib kelinadi. Biroq keyingi atamalar uning haqiqiy ma'nosini, mohiyatini mukammal aks ettirmaydi, shuning uchun ushbu atamani o'zgarishsiz qoldirsa ham bo'ladi.

Odatda, ustanovka deganda, bilish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan ehtiyojni ma'lum uslubda qondirishga ruhiy jihatdan tayyorlik tushuniladi. Ustanovka shaxsning o'zi anglab yetmagan muayyan ruhiy holati yoki maylidir. Bunday holatda shaxs biron-bir ehtiyojni qondirish mumkin bo'lgan ma'lum faoliyatga ruhan tayyor turadi. Ustanovkaning mavjudligi, uning qonuniyatlari eksperimental tarzda ta'kidlab o'tilgan va ilmiy maktab namoyandalari tomonidan aniqlangan. Mazkur tajribada sinaluvchiga ikkita — bittasi katta, ikkinchisi esa kichikroq soqqachani ko'zi yumuq holda uzluksiz bir necha (10—15) marta paypaslab taqqoslash taklif qilinadi. Eksperimentning navbatdagi bosqichida soqqachalar baravariga almashtiriladi, bunda qiziq holat yuz berib, baravar jismlar ham har xil tuyuladi, ya'ni sinaluvchida (illuziya) noto'g'ri aks ettirish holati yuzaga keladi. Bunday psixologik voqea-ning vujudga kelishiga asosiy sabab shuki, obyektiv jihatdan o'zaro teng soqqachalar taqqoslanganda favqulodda subyektiv sharoitda ular bir-biriga teng emas, degan mayl bilan ish tutilganligidir. Ushbu holat oddiyroq qilib tushuntiriladigan bo'lsa, taqqoslash jarayoni ustanovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) asosida amalga oshirilganligi uchun shunday natijaga kelindi.

D.N.Uznadzening ta'kidlashicha, insonda ustanovka bilan bog'liq psixofiziologik holat markaziy nerv sistemasininggina emas, balki uning periferik qismi faoliyatini ham mahsuli bo'lib hisoblanadi. D.N.Uznadzening tajribalarida sinaluvchining o'ng qo'lga navbat bilan avval katta, keyin kichik soqqachalar berib turiladi va bu vaziyat 10 — 15 marta takrorlanadi. Tajribaning oxirgi bosqichida sinaluvchining chap qo'lga bir-biriga teng soqqalar beriladi. Buning natijasida uning chap qo'lida ham illuziya, ya'ni noto'g'ri idrok qilish vujudga keladi. Ko'z bilan idrok qilishda ikkita o'zaro teng obyektarni qayd qilishdagi ustanovka o'ng ko'zga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Eksperimental tarzda

o'rganilgan ustanovkali vaziyatlarni takrorlash evaziga insonning o'ziga sezilmagan holda muayyan obyektlarda subyektgacha taalluqli „fiksial ustanovkalar“ (qayd etilgan ko'rsatmalar) vujudga kelganligi aniqlangan. Demak, ustanovkani eksperimental tadqiq etish natijasida anglanmagan mayllar asta-sekin tadqiq qilinuvchi darajasiga o'sib o'tishi mumkin.

D.N.Uznadzening natijalariga o'xshash qator ma'lumotlar shaxsda mustahkamlanib qolganligi tufayli ijtimoiy turmushda ustanovka funksiyalarini bajarib kelmoqda: 1) boshlang'ich sinf o'quvchilarining oldida turgan ustanovkalar xuddi shunday toifaga kirganligi sababli o'quvchilar o'qituvchining barcha topshiriqlarini darhol bajarishga tayyor turadilar; 2) hisobchilarga nisbatan qo'rs, rasmiyatchi deydilik; 3) olimlarga nisbatan parishonxotirlik; 4) savdo xodimlariga nisbatan uddaburonlik, daromad qilishga ustasi faranglik; 5) bolaning haqgo'yiligi, sir tutmasligi; 6) qariyaning so'zi tugaguncha — o'salning joni uzilishi to'g'risidagi fikr-mulohazalar ustanovkaga yaqqol misol bo'la oladi.

Shuningdek, jamoalarda, ba'zida guruhlarda, oilalarda ustanovkaga asoslanish va ishonish ba'zida noxush oqibatlariga olib keladi. Avtoritar tafakkur, milliy stereotip, etnik rasm-rusumlar ham ustanovkaga misol bo'la oladi. Davolovchi shifokorning ustanovkalariga bemorning rioya qilishi, irqchilik munosabatlari, ilmiy unvonli ziyolilarga berilgan (super) ortirma baholar va boshqalar ustanovkaning anglanmagan shaklini o'zida mujassamlashtiradi. Shuni ta'kidlash joizki, ba'zida shaxs uchun anglanmagan ustanovka o'z pozitsiyasini aniq namoyish qilishda e'tiqod sifatida gavdalanadi va anglanmagan omillar tariqasida aks etadi.

Gruzin psixologlari tomonidan ustanovkaning turlicha xislatlari (qo'zg'aluvchanlik, dinamiklik, statiklik, plastiklik — dag'allik, labillik — stabillik, irradiatsiya — generalizatsiya) va tiplari (diffuz, differinsiallashgan, fiksatsiyalashgan) aniqlangan. Ularning fikricha, ustanovkaning ba'zi bir xislatlari mutanosibli uning har xil tiplarini vujudga keltiradi. Psixoz va nevrozlar ustanovka-

ning patologik o'zgarishlarida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ustanovka inson hukmronligini va qudratini tashkil qilishning yuksak darajasi sanaladi. U xulq-atvorning batartibli va izchilligining asosi hisoblanadi. Ularning mulohazalaricha, ustanovka insonning muayyan shaklda munosabat bildirishga yuksak yo'sinda umumlashgan tayyorgarlik holati, reaksiyaning yaqqol natijasining kodlashtirilgan neyrodinamik modeli, mazkur reaksiya vaqtini oldindan payqash, qolaversa yaxlit faoliyat tuzilishining ajralmas qismidir. Shuning uchun ustanovka o'zgaruvchanlik va barqarorlikni aniqlashga xizmat qiladi.

Ustanovkaning yanada yuksak bosqichi anglanish ko'rinishiga ega bo'lishi mumkin. Guruhiy va jamoaviy munosabatlarda uning a'zolarini ishontirish (ularga ta'sir o'tkazish) orqali muayyan yo'nalishga safarbar qilish; fikrlarda umumiylikni vujudga keltirish holatlari bunga yorqin misoldir. Ishonish va ishontirish odamlarning xarakter xislatiga, xulq-atvoriga bevosita bog'liq. Bu holat psixologiyada eksperimental tadqiq etilgan. Masalan, sinaluvchilarga ma'lum vaqt oralig'ida soatiga qaramay, sekundlarini o'z ichida sanash orqali bir minutning qanchada o'tishini aniqlash topshirilgan. Keyinchalik bu sanash signal berish bilan tekshirib turilgan, ba'zan „yolg'on“ signallar bilan tajriba bo'linishiga yo'l qo'yilgan. Qatnashchilar eksperimentatorga ishonganlari uchun shu xatolarga yo'l qo'yanlar.

Ishonuvchanlikni aniqlashda „konformizm“ (kelishuv, murosa-yu madora) dan foydalanilgan. Ichki va tashqi kelishuvchanlik ichdan kelishmovchilik (nokonformizm) guruhiy ishonuvchanlikning mohiyatini o'rganish uchun obyekt sifatida foydalanilgan. Bir guruh odamlarning ochiq ovoz berishi konformizmning namoyon bo'lishidir. Lekin konformizm „soxtalik“ni ham keltirib chiqarishi mumkin, uning aks ettiruvchisi esa konformist deb ataladi.

Xulq-atvor va faoliyatning anglanmagan omillari qatoriga mayllar kiradi. Hali differensiyalashmagan, yetarli darajada anglanmagan ehtiyojdan tashkil topgan xulq-atvor

va faoliyatni amalga oshirishga undovchi omil mayl deb ataladi. Mayllik holatiga kirib borayotgan shaxs uchun jalb qilayotgan obyektida uni nima qiziqtirayotgani va qaysi alomat o'ziga tortayotganining sababi noaniqligidir. Faoliyat maqsadi subyektaga noma'lumligi tufayli mayl ustunlik qiladi. Bunday psixik holat insonlarda tez-tez uchrab tursa-da, lekin o'zining tezkor o'tuvchanligi bilan boshqa voqealardan ajralib turadi. Odatda, ushbu mohiyatli psixik holatni harakatlantiruvchi ehtiyoj so'ndirishi yoki orzuga aylantirishi mumkin. Binobarin, u xohish, niyat, orzu, fantaziya kabi shakllarga aylanishi tufayli shaxs tomonidan anglanadi. Bunday shakldagi mayllarning odamlarda mavjud bo'lishi ularning yaqin va uzoq kelajakka intilishlaridan dalolat beradi.

Z. Freyd mayllarga o'ziga xos nazariya yaratgan bo'lib, u aksariyat holatda jinsiy instinktiv mayllar to'g'risida mulohaza yuritadi (libido — jinsiy mayl), „edip kompleks“ („Shoh Edip“ asari bo'yicha), „psixanaliz“ atamaları orqali qo'rqish, himoya, begonalashish singari instinktiv moyillikni talqin qiladi.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, har qanday anglanmagan mayllar o'zidan o'zi yo'qolib ketmaydi, balki ular bir bosqich ko'rinishidan ikkinchisiga almashadi va mutlaqo boshqacha, yangi sifatga ega bo'ladi. Ular maqsadga, talabga o'sib o'tishi bilan anglanganlik darajasiga erishadi. Ko'ngil g'ashlik, ruhan bezovtalanish, noma'lum xatti-harakatlarning sababi insonga noma'lum bo'lsa, ular anglanmagan darajada ekanligini bildiradi va mayl funksiyasini bajaradi.

O'quv faoliyati motivlari

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina ro'yobga chiqadi. Shu bois, ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirish, malaka ko'nikmalarni egallash va umuman biror narsani o'rganish uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi shart.

Bilish motivlari shaxsning gnoseologik maqsad, ya'ni bilish maqsadini qaror toptirish bilim va ko'nikmalarni egallash sari yo'naltiriladi. Odatda, bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, *tashqi* va *ichki* degan atamalarni yuzaga keltiradi.

Tashqi motivlar jazolash va taqdirlash, xavf-xatar va talab qilish, guruhiy tazyiq, ezgu niyat, orzu-istak kabi qo'zg'atuvchilar ta'sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o'quv maqsadiga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo'lib hisoblanadi. Mazkur holatda bilim va malakalar o'ta muhimroq bo'lgan yetakchi maqsadlarni amalga oshirishni ta'minlash vazifasini bajaradi (yoqimsiz holat va kechinmalar yoki noxush, noqulay vaziyatdan qochish, ijtimoiy yoki shaxsiy muvaffaqiyatga erishish) va hokazo. Bu turdagi tashqi motivlar ta'siri bilan ta'lim jarayonida bilim va ko'nikmalarni egallashda qiyinchiliklar kelib chiqib, ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'qish emas, balki o'yin faoliyati ko'proq qiziqtiradi. Mazkur vaziyatda o'qituvchining ularni o'qishga jalb qilish niyati o'quvchilarning o'yin maqsadi ushaliqiga xalaqit berishi mumkin, lekin bunda izohtalab dalillar yetishmaydi.

Motivlarning navbatdagi, ya'ni ichki motivlar turkumiga individual xususiyatli motivlar kiradiki, ular o'quvchi shaxsida o'qishga nisbatan individual maqsadni ro'yobga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida paydo bo'ladi. Chunonchi, bilishga qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning yetilishidir. Bunga o'xshash motivlarning ta'sirida o'quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar yuzaga kelmaydi. Albatta, bunday toifaga taalluqli motivlar paydo bo'lishiga qaramay, ba'zan qiyinchiliklar vujudga kelishi ehtimol, chunki bilimlarni o'zlashtirish uchun irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Bunday xossalarga ega irodaviy zo'r berishlar tashqi xalaqit beruvchi qo'zg'atuvchilarning kuchi va imkoniyatini kamaytirishga qaratilgan bo'ladi. Ushbu jarayonga pedagogik psixologiya nuqtayi nazardan yondashilganda bunday to'laqonli vaziyatni oqilona deyish mumkin.

Ta'lim jarayonida bunday vaziyatlarni yaratish o'qituvchining muhim vazifasi hisoblanib, uning faoliyati ichki anglangan motivlar, ya'ni o'quvchilar xulq-atvorini shunchaki boshqarish bilan cheklanmasdan, balki ular shaxsini shakllantirishga, ularga maqsad qo'ya olishga, qiziqish uyg'otishga qaratilgan bo'ladi.

Aniq narsalar, hodisalar va xatti-harakatlar insonning faolligi muayyan manbalar bilan uzviy bog'lanishga ega bo'lsa va uyg'unlashib borsa, faoliyat motivlari darajasiga o'sib o'tadi. Psixologiyada manbalar o'z mohiyatiga ko'ra turkumlarga ajratib talqin qilinadi.

A) inson ehtiyojlari bilan belgilanuvchi ichki manbalar. Bunda organizmning tabiiy ehtiyojlarini namoyon qiluvchi tug'ma xususiyatlar va jamoada shakllanuvchi ijtimoiy ehtiyojlarni vujudga keltiruvchi orttirma xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Tug'ma ehtiyojlar orasida o'qishga aloqador bo'lgan faollikka intilish ehtiyoji va axborot, ma'lumot, xabarlar olishga bo'lgan ehtiyoji muhim o'rin tutadi.

Motivga genetik yondashilganda shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bolada tug'ilgandan bevosita faollik ko'rsatishga moyillik hukm suradi: u kuladi (noverbal — muomala shakli), qimirlaydi (fazoda o'rin almashish), qo'l va oyoqlarini harakatlantiradi (moslashish), o'ynaydi (muhit — bola munosabati), gaplashadi (shaxslararo munosabatga kirishish), savollar beradi (dialogik muloqot va boshqalar). Bunga o'xshash xatti-harakatlarning o'zi ularni qoniqtiradi. Voqelikni, insonning axborotlarga nisbatan ehtiyojini tajribalar orqali ko'rsatish mumkin. Masalan, agar tekshiriluvchini ma'lum vaqtga tashqi olamdan ajratib qo'yilsa, natijada uning irodasida, hissiyotida, intellektida buzilish sodir bo'lishi, zerikishi, irodaviy akt tizimi yo'qolishi, fikr yuritish jarayoni parchalanishi, illuzion, gallutsional holatlar uchrashi mumkin.

Ijtimoiy turmush sharoitida faollik va informatsion taqchillik odamlarni salbiy his-tuyg'u va kechinmalarga olib

keladi, faoliyat tuzilishi va uning dinamikasiga putur yetkazadi. Ijtimoiy turmushda shakllanuvchi ehtiyojlar orasida o'quv faoliyatida muhim o'rin tutuvchi va uni kuchaytiruvchi ijobiy xususiyatli sotsial va gnostik ehtiyojlar alohida ahamiyat kash etadi. Shaxsni kamol toptirish jarayonida bu ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu turkumga bilimlarga ehtiyoj, jamiyatga foyda keltirishga intilish, umumbashariy yutuqlarga erishishga intilish kabilar kiritiladi.

B) Inson hayoti va faoliyatining ijtimoiy sharoitlarida aniqlanuvchi tashqi manbalar. Bunday manbalarni talabchanlik, orzu (kutish) va imkoniyatlar tashkil qiladi. Jumladan, talabchanlik insonga faoliyat va xulq-atvorning muayyan turini hamda shaklini taqozo etadi. Mazkur holatni quyidagi mulohazalar yordamida izohlash mumkin: ota-ona boladan ovqatni qoshiqda yeyishni, stulda to'g'ri o'tirishni, „rahmat“ deyishni talab qilsa, maktab o'quvchidan ma'lum belgilangan vaqtda darsga yetib kelishni, o'qituvchilarga quloq solishni, berilgan vazifalarni bajarishni qat'iy belgilaydi. Jamiyat o'z fuqarolariga xulq, fe'l-atvor orqali ma'lum axloqiy norma va qoidalarga rioya qilishni, shaxslararo muomalaga kirishish shakllarini egallashni hamda aniq vazifalarni bajarishga amal qilishni o'rgatadi.

Psixologiya fani atamalarining mohiyatida orzu yoki kutish jamiyatning shaxsga munosabatining ifodalanish mexanizmi yotadi. Etnopsixologik stereotiplarda uyg'unlashgan xulq-atvor belgilari va faoliyatning shakllari o'ziga xoslikka ega. Odatda, odamlar bir yoshli bola tik yurishi kerak, deb hisoblaydilar va ular buni boladan kutganligi tufayli unga alohida munosabatda bo'ladilar. Psixologiyada kutish talab tushunchasidan farqli o'laroq, faoliyat yuzaga kelishi uchun umumiy muhit yaratadi.

Imkoniyatlar to'g'risida fikr yuritadigan bo'lsak, imkoniyat ma'lum faoliyatning kishilar irodasi bilan bog'liq (iroda akti, sifati, prinsipi) obyektiv shart-sharoitlarni

o'zida aks ettiradi. Agarda odamlarning shaxsiy kutubxonasi boy bo'lsa, ularning o'qish imkoniyati yuqori darajaga ko'tariladi. Kishilarning xulq-atvori psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, unga ko'pincha ularning obyektiv imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashiladi. Agarda bolaning qo'lga tasodifan biologiya kitobi tushib qolsa, uning shu fanga qiziqishi ortishi kuzatiladi.

D) *Shaxsiy manbalar* — odamlarning qiziqishlarini, intilishlarini, ustanovkalari va dunyoqarashlarini, jamiyat bilan munosabatini aks ettiradi. Inson faolligining manbai — qadriyat orqali ifodalaniib, shaxs statusida egallana boradi.

Tekshirish uchun savollar

1. Ehtiyoj deganda Siz nimani tushunasiz?
2. Ehtiyojning qanday turlari mavjud?
3. Qiziqish deganda Siz nimani tasavvur etasiz?
4. Ustanovka deganda nimalarga ahamiyat berish kerak?
5. E'tiqod va dunyoqarashning o'xshashlik hamda farqli tomonlari haqida so'zlang.

To'rtinchi bo'lim

SHAXSNING HISSIY-IRODAVIY JABHALARI

VII bob

HISSIYOT

Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha

Hissiyot borliqqa, turmushga, shaxslararo munosabatga ko'ra shaxsning subyektiv kechinmalarining aks ettirilishidir. Shaxs tirik mavjudod bo'lishi bilan birga, jamiyat a'zosi hamdir. Shuningdek, individual inson sifatida tevarakatrodagi narsa va hodisalarga munosabatlarini xolisona aks ettiradi, in'ikos qiladi. Aks ettirish jarayoni quyidagilarni qamrab oladi: a) shaxsning ehtiyojini qondirish imkoniyatiga egalikni; b) qondirishga yordam beradigan yoki qarshilik ko'rsatadigan obyektlarga subyekt sifatida qatnashishni; d) uni harakatga undovchi, bilishga intiltiruvchi munosabat va hokazolarini; l) subyektiv munosabatlarning inson miyasida his-tuyg'ular, emotsional holatlar, yuksak ichki kechinmalar tarzida aks etishi hissiyot va emotsiyani yuzaga keltiradi. Hissiyot — yaqqol voqelikning ehtiyojlar subyeksi bo'lmish shaxs miyasida obyektlarga nisbatan uning uchun qadrli, ahamiyatli bo'lgan munosabatlarining aks ettirilishidir. Mulohazalardan ko'rinib turibdiki, „munosabat“ atamasi matnda bir necha marta qayd qilindi, shu bois unga ayrim izohlar berish maqsadga muvofiqdir. Psixologiyada hali bir talay atamalar, tushunchalar mavjudki, ularga mohiyat, ma'no, ko'lam, sifat, shakl jihatidan ba'zi bir tuzatishlar kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Psixologiya fanida munosabat tushunchasi ikki xil ma'noda qo'llanib kelinadi: 1) subyekt (shaxs) bilan obyekt (narsa) o'rtasida tabiiy holda yuzaga keladigan o'zaro aloqa o'rnatish (obyektiv munosabatlar); 2) o'rnatilgan aloqalarning aks ettirilishi yoki kechinmasi, xususiy subyektning

ehtiyojlari va ularning obyektlararo munosabati (subyektiv munosabatlar), binobarin, namoyon bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga shay turgan narsalar bilan odam o'rtasidagi munosabat ma'nosida ishlatiladi. Hissiyot tushunchasi kundalik turmush va ilmiy psixologik manbalarda har xil ma'noda qo'llaniladi. Masalan, sezgilar, anglanmagan mayllar, anglanmagan xohishlar, tilaklar, maqsadlar, talablar kabi tushunchalardan hissiyot o'rnida foydalaniladi. Ilmiy nuqtayi nazardan kelib chiqib tahlil qiladigan bo'lsak, „hissiyot“ odatda tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qondiruvchi va unga monelik qiluvchi obyektlarga nisbatan odamning munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi.

Jahon psixologiyasida „hissiyot“ bilan „emotsiya“ atamalari (ayniqsa, chet mamlakatlarda) bir xil ma'noda ishlatiladi, lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish unchalik to'g'ri emas. Bunday nuqson ommabop adabiyotlarda, chet ellarda chop etilgan darsliklarda aksariyat hollarda uchraydi. Odatda, tashqi alomatlarini yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni ichki kechinmalarda ifodalanishdan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiq. Masalan, ranglarning o'zgarishi, yuzga tabassum yoyilishi, lablarning titrashi, ko'zlarning yarqirashi, kulgi, yig'i, g'amginlik, ikkilanish, sarosimalik va boshqalar emotsiyaning ifodasidir. Vatandarparvarlik, javobgarlik, mas'uliyat, vijdon, mehr-oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak xislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g'ayritabiiy hodisa bo'lar edi. Ushbu hissiy kechinmalar o'zining mohiyati, kuch-quvvati, davomiyligi, ta'sirchanligi, yo'nalganligi bilan bir-biridan keskin farqlanishiga qaramay, ularni emotsiya sifatida talqin qilish safsata bo'lib qolishi mumkin. Demak, ularning o'zaro muhim farqi biri ijtimoiy (hissiyot), ikkinchisi esa (emotsiya) individual, xususiy ekanligidadir.

Ta'kidlab o'tilgan mulohazalarga qaramay, hissiyot bilan emotsiyani bir-biridan qat'iy cheklab qo'yish ba'zi chalkashliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Faoliyat, xulq-atvor, muomala subyektini o'zining shaxsiy hamda jamiyat

uchun ahamiyatli hisoblangan narsa va hodisalarni aks ettiruvchi munosabati hissiyotda mujassamlashadi. Shaxsning individual hayoti va faoliyatiga aloqador (xoh foydali, xoh zararli bo'lsin) omillar, qo'zg'ovchilar, turtkilarni ifodalovchi hamda kelib chiqishi instinktlar, shartsiz reflekslar, irsiy belgilar (ovqatlanish, himoyalaniş, qo'r-qish va boshqalar) bilan bog'liq sodda hissiy holatlar „emotsiya“ deyiladi. Emotsiyalar nafaqat insonlarga, balki jonli mavjudotlarga ham taalluqli ruhiy (psixik) holatlardir. Hayvonlardagi emotsiyalarning o'zgarishi murakkab bo'lgan tabiiylik (irsiy) alomatlariga asoslanuvchi sodda tuzilishga egadir.

Odam bilan hayvon emotsiyalari o'zlarining mohiyati, tuzilishi, ta'sirchanligi, jadalligi, sifati, shakli bilan keskin tafovutlanadi. Emotsiyalar tashqi ko'rinishga xosligi, muvaqqat xususiyatga ega ekanligi bilan hissiyotdan farqlanadi. Aytish joizki, hissiyot hayvonot olamiga xos kechinma emas, u aql-zakovat subyekti sanalmish hazrati insongagina xos, chunki, empatik (hamdardlik) his-tuyg'ular shaxsning mukammallik bosqichiga ko'tarilishiga kafolat negizidir.

Hissiyot bilan emotsiya inson shaxsining ijtimoiy hayotiy shart-sharoitlarida yuzaga kelgan, odamning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida evolutsion yo'sinda shakllangan, muayyan ijtimoiy muhitda istiqomat qiluvchi kishilar tomonidan o'zlashtirilgan g'oyalar, me'yorlar, qonun-qoidalar, nizomlar, qadriyatlarini aks ettiruvchi anglangan his-tuyg'ular, murakkab ichki kechinmalarni vujudga kelish jarayonidir.

Hissiyot va emotsional holatlarning fiziologik asoslari

Emotsional holatlar boshqa ruhiy jarayonlar singari miya faoliyatining natijasi va mahsuli bo'lib hisoblanadi. Emotsional holatlarning yuzaga kelishiga asosiy sabab tabiatda va jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, munosabatlar, aloqalar, taassurotlardir. O'zgarishlar birinchidan, shaxs hayoti va faoliyatining jadallashishi yoki

pasayishiga, ikkinchidan, insondagi ayrim ehtiyojlarning paydo bo'lishi yoki yo'qolishiga, uchinchidan, odam ichki organlari funksional holatlarining beqarorlashuviga olib keladi. Shartsiz va shartli refleklar his-tuyg'ular uchun eng xususiyatli fiziologik jarayonlar negizi sifatida xizmat qiladi va ularning muayyan tizimi bosh miya katta yarim shari po'stlog'ida yuzaga keladi, mustahkamlanadi. Murakkab shartsiz refleklar: 1) yarim sharlarning po'stloqosti bo'shliqlari; 2) miya stvolining ko'rish do'ngliklari; 3) nerv qo'zg'alishlarini miyaning yuqori bo'limlaridan vegetativ tizimiga o'tkazib beruvchi markazlari orqali amalga oshiriladi. Shaxsda his-tuyg'ularning kechishi hamisha miya po'stlog'i bilan po'stloqosti markazlarining birgalikdagi faoliyati natijasida ro'yobga chiqadi.

Shaxs ruhiy olamida, uni qurshab turgan tevarakatrofta sodir bo'layotgan o'zgarishlar (xoh tabiiy, xoh subyektiv bo'lsin) kechinmalar subyekti inson uchun qancha qadr-qimmatli va yuksak ahamiyat kasb etsa, hissiy holatlarning mazmuni shuncha purma'no bo'ladi. Buning ta'sirida esa yuzaga keladigan muvaqqat bog'lanishlar tizimining qayta qurilishi qo'zg'alish jarayonini hosil qiladi. Mazkur jarayon miya katta yarim sharlari po'stlog'ida tarqalib, so'ng po'stloqosti markazlarini egallab oladi. Katta yarim sharlar po'stlog'idan pastda turuvchi miya bo'limlarida organizm fiziologik faoliyatining turli markazlari (nafas olish, ovqat hazm qilish) joylashgan. Shu sababdan, po'stloqosti markazlarining qo'zg'alishi ba'zi ichki a'zolar faoliyatining kuchayishiga olib keladi. Jumladan, nafas olish me'yorining o'zgarishi (hayajonlanganda bo'g'ilib qolish, og'ir va tartibsiz nafas olish) yuz berishi, yurak faoliyatining buzilishi, yurak urishi tezlashishi, organizmning qon bilan ta'minlanishi izdan chiqishi (uyalgandan qizarish, qo'rqqandan oqarish), ichki sekretiya bezlari ishini buzib ko'z yoshini oqizishi, hayajonlanganda og'iz qurishi, qo'rqqandan „sovuq“ ter chiqishi mumkin.

Ilmiy manbalarda talqin qilinishicha, miya katta yarim sharlarining po'stlog'i mo'tadil sharoitda po'stloqosti markazlariga boshqaruv va tormozlov yo'sinida ta'sir

ko'rsatadi hamda hissiyotning tashqarida ifodalanishiga yo'l qo'ymaydi. Miya po'stlog'i kuchli darajada qo'zg'alsa, uning ta'sirida boshqaruvchanlik funksiyasi buziladi. Shaxs qattiq charchasa yoki kuchli mast bo'lsa, irradiatsiya oqibatida po'stloqosti markazlari ham qo'zg'aladi, natijada ularning harakatni nazorat qilishi ham yo'qoladi.

Miya faoliyatining elektrofiziologik tadqiqotlari emotsiyalarning paydo bo'lishida gipotalamolimvik (*yunoncha — hypothalamus — bosh miya bo'limi* degan ma'noni bildiradi) tizimi va retikulyar formatsiya (*lotincha reticulum — to'rsimon, formatio — bog'lam* ma'nosini anglatadi) ning o'rni ko'rsatib o'tilgan. Ma'lumotlarda ko'rsatilishicha, emotsional holatlarning fiziologik mohiyati katta yarim sharlar po'stlog'ining va po'stloqosti tizimi markazlarning funksiyasigina emas, balki ular: a) miya mexanizimlari faoliyatini faollashtiruvchi retikulyar formatsiyaning; b) miyaning ko'rish do'ngliklarining (do'nglikosti qismining); d) yarim sharlar yangi po'stlog'i orasidagi limbik sistemaning funksiyalaridir. Emotsional holatlar uchun po'stloqosti tugunchalarining tarkibiga kiruvchi (miya katta yarim sharlarining oq moddasi birlashuvi bilan kulrang moddaga aylanadi) bu markazlar ham muhim ahamiyatga ega. Agarda miya katta yarim sharlari po'stlog'i harakatlarini birlashtirib, sezgilarni va sa'y-harakatlarni nozik ifoda qilib tursa, miya formatsiyalari tashqi hamda ichki muhitda sodir bo'ladigan o'zgarishlarga organizmning javob reaksiyalarini boshqaradi.

Ma'lumotlarga qaraganda, miya katta yarim sharlari po'stlog'i shikastlansa, tashqi olamdan hamda ichki organlardan keladigan qo'zg'ovchilarning nozik tahlil qilinishi zaiflashsa ham emotsional holatlar saqlanib qolaverar ekan. Masalan, hayvonlar limbik tizimga, do'ngosti (gipotalamus) qismiga, ko'rish do'ngchalariga yo'naltirilgan elektr qo'zg'atuvchilarga, retikulyar formatsiyaning qo'zg'alishlariga xursandlik yoki diqqinapaslik, darg'azablik yoki qo'rqqoqlik, lazzatlanish yoki azoblanish, rohatlanish yoki ko'ngilxijillik sifatida javob reaksiyasi hosil bo'ladi.

Psixofiziolog olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, miyaning muayyan joylaridan elektrod yordamida biotoklarni yozib olgan ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, sutemizuvchilarning gipotalamuslarida ham „rohatlanish“, ham „azoblanish“ markazlari mavjud ekan. Tajribada „rohatlanish“ markazi qo'zg'atilganda yoqimli hislar uyg'ongan, elektr toki bilan „azoblanish“ markazi qo'zg'atilganda esa hayvonlar qaltirab, o'zini har tomonga tashlaganlar. Keyinchalik azoblantiruvchi emotsiya qo'zg'atilishini sezgan sutemizuvchilar qochishga harakat qilganlar.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ijobiy va salbiy his-tuyg'ularning shunga o'xshash markazlari bosh miyaning boshqa bo'limlarida ham joylashgan. Shunga qaramay, bulardan tashqari, shartli ravishdagi rohatlanish va azoblanish markazlari ham mavjuddir.

Emotsiyalar bir-biriga yaqin masofada faoliyat ko'rsatadilar. Tajribada markazlaridan birida elektrod yordamida qo'zg'alish ehtiyojga qarab salbiy yoki ijobiy emotsiyadan faqat bittasi vujudga keltirilgan, xolos. Ba'zida yondosh joylashgan markazlarda qo'zg'alish tarqalgan bo'lsa, u holda ambivalent yoki ikkiyoqlama reaksiya ro'yobga chiqadi. Shartli ravishda nomlangan rohatlanish va azoblanish markazlari bir-biriga yaqin joylashishiga qaramasdan, har xil tuzilishga ega ekanligi aniqlangan. Ma'lum bo'lishicha, „azoblanish“ markazlari miyaning turli bo'limlariga joylashsa-da, lekin ular yagona tizim bilan boshqariladi. Salbiy emotsiyalardan farqli o'laroq, ijobiy his-tuyg'ular va „rohatlanish“ markazlari o'zaro jips aloqaga ega emas. Mulohazalardan ko'rinib turganidek, emotsiyalar juft hamda qarama-qarshi xususiyatga ega ekan. Shuning uchun qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, har qaysi emotsiya qarama-qarshi turkumga ham ega. Jumladan, sevgi — nafrat, yoqimli — yoqimsiz, xotirjamlik — bezovtalanish, mas'uliyatlilik — loqaydlik va boshqalar.

I.P.Pavlov, Ch.Sherrington, P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, E.N.Sokolov, T.V.Simonov, D.Lindsley, R.U.Liper, B.I.Dodonov, U.Jems vaboshqalarning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, tahlil qilingan markazlarning

qo'zg'atilishi shartli reflekslar hosil qilinishini mustahkamlovchi omil hisoblanadi. Buning natijasida elektr qo'zg'ovchi yordami bilan miya katta yarim sharlarining po'stlog'ida bilish jarayonlari va xatti-harakatlar stereotiplarining negizini tashkil qiluvchi muvaqqat bog'lanishlar hosil qilinadi. Shartli reflekslarning so'nishi, tormozlanishi, po'stloqning tanlash (sektiv) tizimi miya stvolining uzunasiga tepalikosti va po'stloqosti nerv tugunlaridagi „markazlar“ning faoliyatiga bog'liqdir. I.P.Pavlov o'sha davrdayoq, „dinamik stereotip“ hosil qilgandan keyin oliy nerv faoliyatida uning buzilishi salbiy hissiyotlar kechishi uchun negiz bo'ladi, dinamik stereotipni oldindan tayyorlab, so'ng uning o'zgarishi ijobiy his-tuyg'ularni paydo qiladi, deb qat'iy ishontirgan edi.

Ma'lumotlardan miyaning tepalikosti qismida (gipotalamusda)gi markazlar rohatlanish yoki azoblanish vaziyatlari ko'p marta takrorlansa ham hech o'zgarmasligi, lekin miya katta yarim sharlari po'stloqosti nerv tugunchalari bo'ylab yoyilgan markazlar qo'zg'atilishi natijasida emotsional reaksiyalar kuchsizlanishi, hatto so'nishi kuzatilgan. Bu voqelik shu bilan izohlanadiki, aqliy faoliyat va axloqiy kechinmalar emotsionalligi va o'zining o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. Binobarin, organizmning birlamchi ehtiyojlari bo'lgan signal beruvchi emotsional reaksiyalar takroran qo'zg'atilgandan keyin ham so'nmaydi. Shuningdek, organik jarohat tufayli og'riq kamaymaydi, muayyan reaksiyalar o'zgormaguncha jismoniy mashqdan huzurlanish shaxsning ko'ngliga tegmaydi. Buning uchun albatta, salbiy, ijobiy, aralash (ambivalent) signallar insonning hayoti va faoliyatida o'z ahamiyatini yo'qotmasligi kerak.

Turli markazlar qo'zg'atilganda yuzaga keladigan rohatlanish yoki azoblanishlarning sifatiga, darajasiga va barqarorligiga asoslanganda ba'zi sharoitda hissiy ifodalangan shartli reflektor aloqalar bir martadayoq hosil bo'lishi, boshqa vaziyatda esa urinishga qaramay aloqa tiklanmasligi mumkin. Bu o'rinda shaxsning barqaror emotsional yo'nalganligi, mayllar mustahkamligi, ruhiyati va uning tur-

mush tarzini, hayotiy ideallarini tushuntirish mumkin. Masalan, mayxo'r yoki narkoman uchun rohatlanish bilan bog'liq xatti-harakat birlamchi bo'lganligi tufayli turli ijtimoiy voqealar (oilaviy ajralishlar, ishxonadagi ko'ngilsizlik, tabiiy ofat va boshqalar) uni bu yo'ldan to'xtatib qololmaydi, lekin muvaqqat holat vujudga kelishi mumkin (aytaylik bir necha daqiqa o'zini tiyib turish), biroq tezda tabiiy ehtiyojga mutelik qilib, „tarki odat — amri mahol“ yo'sinda ish tutaveradi.

Odam va hayvon emotsiyalari

Shaxsning emotsional holat va kechinmalari psixolog va fiziologlar tomonidan eksperimental tarzda tadqiq qilinganda, yuksak darajada tashkil topgan hayvonlardagi emotsiyalarning fiziologik mexanizmlari insonlarnikidan jiddiy farqlanmasligi aniqlangan. Lekin muammo hissiyotning mazmuni, sifati, shakli, ifodalanishi nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda esa inson bilan hayvon emotsiyasi orasida keskin farq mavjudligi namoyon bo'ladi. Tabiatshunos va insonshunos olimlar hayvonlarda emotsional reaksiyalar, holatlar mavjudligini tan olsalarda, biroq ularda murakkab hissiyot, yuksak his-tuyg'ular borligini inkor qiladilar. Bu fikrga to'liq qo'shilish mumkin, chunki insonlarda shunday his-tuyg'ular borki, bunday hissiyot hayvonlarda bo'lishi mumkin emas, vaholanki, g'azablanish, qo'rqish, jinsiy mayl, qiziquvchanlik, xursandlik, g'amginlik har ikkalasida uchraydi, ammo ular sifat va mazmun jihatdan bir-birlaridan keskin farqlanadi.

Inson emotsiyalari (patologik hollar istisno qilinganda) ijtimoiy hayotning shart-sharoitlariga moslashadi. Tabiatga, jamiyatga munosabatlarida namoyon bo'ladi hamda uni maqsadga muvofiqlashtirish ham, boshqarish ham mumkin bo'ladi. Ochlik hissi, jinsiy mayl va boshqa instinktlar sohasidagi emotsiyalar hayvon bilan insonda o'xshash bo'lsa-da, lekin ularning ifodalanishida farq mavjud. Bularning barchasi instinktiv harakat bo'lishi bilan birga insoniy lashishidan iborat uzoq evolutsion, ijtimoiy-tarixiy

taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan, murakkab qiyinchiliklarni yengish evaziga shunday ko'rinish kasb etgan.

Inson hissiyotining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari mavjud bo'lib, ulardan asosiysi sababiy bog'lanishlarga (determinlashgan) egaligidir. Shu bois, inson hissiyotlarining biologik va fiziologik tahlili, ularning tub mohiyatini ochib berolmaydi, shuningdek, hissiyotlar inson shaxsining ongli va ongsiz xatti-harakatlarini amalga oshiruvchi kuchga, ya'ni motivga o'sib o'tish yo'llarini izohlab berishga qodir emas. Ma'lumki, emotsiyalarning „insoniy-lashuvi“ hissiyotlar ichidan kechish mazmuni va sifatlari jihatidan hayvonlarniki bilan qiyoslanganda rang-barangligi, murakkabligi bilan shaxsniki ustuvordir. Insonlarning mehnat, ma'naviyat, siyosat, oila, ishlab chiqarish bilan o'zaro munosabatlari, shuningdek, tabiat bilan odamlar orasidagi, shuningdek, shaxslararo munosabatlar bir qator insoniy hissiyotlarning va ularni ifodalash, tatbiq etish vositalarini vujudga keltiradi. Shaxs yuz ifodalari, boshini tebratish, xo'rsinish orqali o'zgalarga hamdardlik tuyg'usini bildiradi. Mazkur emotsiyalar bolalarga odob bilan javob berishni, suhbatdoshiga iliq, samimiy jilmayishni, qariya va nogironlarga hurmat bilan joy bo'shatishni, kichkintoylarga mehribonlikni shakllantirishi lozim. Shaxs o'z his-tuyg'ularini o'zi boshqaradi, ularni me'yoriy hujjatlar, ijtimoiy turmush qoidalari, etnik rasm-rusumlar, odatlar, an'analar, protsessual qonunlar nuqtayi nazaridan goh ma'qullaydi, goh qoralaydi. Shu bilan birga, insonlar ichki kuchli va jo'shqin emotsiyalarni kechirsalar-da, tashqi xotirjamlikni saqlay biladilar. Ularning ba'zilar o'z hissiyotlarini berkitish uchun o'zlari-ni atayin xotirjam tutadilar, ammo salbiy emotsiyalarni ifodalashga intiladilar. Shaxs o'zining mimika va pantomimikalarini boshqarish imkoniyatiga ega, lekin organlaridagi tabiiy o'zgarishlarni ushlab tura olmasliklari mumkin. Masalan, nafas olish, qon aylanish, ovqat hazm qilish, ko'z yoshlarini ushlab turish, rangning o'zgarishi va hokazo.

Emotsiyalarning ifodalanishi quyidagi tarzda kechishi mumkin: 1) ifodali harakatlar (mimika va pantomimikalar);

2) organizmdagi turli hodisalar (ichki a'zolar faoliyati va holatining o'zgarishi); 3) gumoral xususiyatdagi o'zgarishlar (organizmning qon tarkibidagi, suyuqlikdagi kimyoviy o'zgarishlar, modda almashish va hokazo). Emot-siyalarning tashqi ifodasi quyidagilarda ko'rinishi mumkin: mimika, imo-ishora, vajohat, qaddi-qomat o'zgarishi, tashqi sekretsiya bezlari faoliyati (yosh, so'lak, ter ajra-lishi), xatti-harakatlar (tezligi, kuchi, yo'nalishi, muvo-fiqlashuvi), nutqning xususiyatlari va boshqalar. Emot-siyalar, his-tuyg'ular mazmuni, sifati, shakli jihatidan etnopsixologik xususiyatiga ega.

Hissiy kechinmalarning shakllari

Hissiyotlar shaxs faoliyatining muhim jabhasi sifatida insonning keng emotsional sohasini rang-barangligi, ko'pqirraliligi haqida hissiy ton (yunoncha *tonos* — *zo'riqish, urg'u berish* ma'nosini bildiradi), emotsiyalar (lotincha *emovere* — *qo'zg'atish, hayajonlanish* demakdir), affektlar (lotincha *affectus* — *ruhiy hayajon, shijoat, ehtiros* ma'nosini anglatadi), stress (inglizcha *stress* — *zo'riqish* deganidir) va kayfiyat kabi tushunchalarda muayyan darajada tasavvur etishga imkon beradi.

Hissiy ton. Hissiyot aksariyat hollarda faqat emotsional ton sifatida ruhiy jarayonning o'ziga xos sifat jihati tarzida vujudga keladi. Hissiyot bu o'rinda bilishga intilayotgan, o'zgartirayotgan, egallayotgan shaxsda ma'lum munosa-batni namoyon qiluvchi narsalar, hodisa va harakatlarning alohida xossasi, xislati hamda xususiyati ma'nosida gavdalanadi. Mazkur narsalarga qarab inson shaxsining subyektiv munosabatlari to'g'risida mulohaza yuriti-layotganini odam hamisha ham payqay olmaydi. Masalan, yoqimli muloqotdosh, kulgili hangoma, badbo'y hid, behayo kino, ishtiyoqli mashg'ulot, iboli qiz, yaramas xulq, xushchaqchaq yigit, xotirjamlantiruvchi xabar, zahmatli mehnat va boshqalar.

Emotsional ton (masalan, affektiv ton) ba'zi hollarda barcha shaxslarda tug'ma, nasliy xususiyat kasb etishi

mumkin. Jumladan, og'riq hissi va boshqa xususiyatli kuchli qo'zg'atuvchilar muayyan bir davrda aks etgan yoqimsiz hissiy ton bilan ajralib turadi. Masalan, merkaptan (lotincha *merc — simob, captans — egallovchi* degan ma'no anglatadi), ya'ni simob bilan boshqa organik moddalar aralashmasidan tarqalgan hidlar, har qanday ruhan sog'lom insonlar uchun yoqimsiz, jirkanch taassurot uyg'otadi. Shuningdek, ba'zi ranglar birikmasi shilimshiq pardalarning qo'zg'alishi, qamishlarning ishqalanishi, egovning ovozi ham xuddi shunday iz qoldiradi. Shuningdek, idrok qilingan obrazlar va tasavvurlarning aksariyat hissiy tonlari oldingi emotsional jarayonlardan saqlanib qolgan izlar, turmush tajribasi saboqlarining o'xshashligi tufayli insonlarda „tug'ma“ deb baholanishi mumkin. Hissiy ton shaxsning ehtiyojlarini atrofdagi narsa va vaziyatlar qoniqtirishi yoki qoniqtirmasligini, faoliyatning muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kechishini yaqqol namoyish etishiga xizmat qiladi. Shaxsning psixologik xislatlariga binoan hissiy ton o'ziga xos idiosinkraziya (yunoncha *idios — o'ziga xos, synrasis — qorishmoq, qorishuv* ma'nosini bildiradi) xususiyatini kasb etadi, bunday ta'bli odam boshqalar uchun befarq tuyulgan narsalarga ham jirkanch munosabatini namoyish qiladi, masalan, duxobaga tegib ketishni, baliq, yog', gul hidlarini yoqtirmaydi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, ko'rish, eshitish, hidlash, kinestetik (harakat) sezgilarga hamda idroklarga taalluqli hissiy ton muhim amaliy ahamiyatga ega. Masalan, xonalar, ish joyi, transport vositalarining rangi (tusi) taassurotidan vujudga kelgan yoqimli va yoqimsiz hissiy ton mehnat samaradorligiga, xizmatchilarning kayfiyatiga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Kimyoviy o'g'itlar va sabzavotlarning yoqimsiz hidi, ishlab chiqarishdagi shovqinlar, tovushlar hissiy ton jihatidan mehnat unumdorligini pasaytiradi. Xotirjamlik, yoqimli musiqa, shaxslararo iliq munosabatlar, muomala maromi, ahillik muvaffaqiyatning kafolati, ijtimoiy taraqqiyotning omili hisoblanadi.

Emotsiyalar. Emotsional jarayonlar, holatlar yoki torroq ma'noda oladigan bo'lsak, emotsiyalar hissiy ke-

chinmalarning o'ziga xos shakllaridan biridir. Emotsiya — u yoki bu hissiyotning insonda bevosita kechishi jarayonidan iborat. Masalan, shaxs tomonidan musiqani sevish emotsiyani vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mahoratiga tahsin aytish, undan huzurlanish yoki asar ijrosi yoqmasa g'azabli hissiy kechinma hosil bo'lishi salbiy yo ijobiy emotsiya deyiladi. Qo'rqinch, dahshat, hissiy kechinma sifatida obyektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib turlicha shaklda namoyon bo'lishi mumkin: odam dahshatdan qochadi, qo'rquvdan serrayib qoladi, o'zini idora qila olmay har tomonga uradi, hatto o'zini xavf-xatarga tashlashi ham mumkin.

Ko'pincha emotsiyalar o'zining ta'sirchanligi bilan bir-biridan ajralib turishiga qaramay, bunday sifatli hissiy holatlar stenik (yunoncha *sthenos* — so'zidan olingan bo'lib, *kuch* degan ma'noni anglatadi) xususiyatli deyiladi. Bunday emotsiyalar dadil xatti-harakatlarga, mantiqiy mulohazalarga, ijobiy izlanishlarga kuch-quvvat, qanot bag'ishlaydi. Masalan, xursandchilikdan shaxs „parvoz qiladi“, kimlargadir xolis yordam qilishga shoshadi, faollik, tinib-tinchimaslik uning asosiy sifati bo'lib qoladi. Ba'zi hollarda emotsiyalar o'zining sustligi, zaifligi, nursizligi bilan tavsiflanadi, bunday hissiy holat astenik (yunoncha *actenia* — so'zidan olingan bo'lib, *kuchsizlik*, *zaiflik* ma'nosini bildiradi) deb ataladi. Bunday hissiyot insonni bo'shashtiradi, uni xayolga cho'mdiradi, xayolparast qilib qo'yadi, shu sababdan shaxsdagi favqulodda paydo bo'lgan rahmdillik befoyda emotsional kechinmaga, uyalish vijdon azobiga, andisha esa qo'rqqoqlikka aylanib qolishi xavfi tug'iladi.

Har qanday vaziyatda ham emotsional xatti-harakat, faoliyat motivlari bo'lishidan tashqari, ular ba'zida faoliyatni tashkillashtiruvchi, goho uni izdan chiqaruvchi omilga ham aylanishi mumkin. Emotsional holatlar yo haddan tashqari kuchaysa yoki susaysa, xullas me'yori buzulsa, u holda shaxs faoliyatining maqsadga yo'nalganlik ko'rinishi izdan chiqadi, natijada obyektlar noto'g'ri aks ettiriladi, ular xolisona talqin qilinmaydi, baholashda mantiqiy nuqsonlarga yo'l qo'yiladi.

Affektlar. Haddan ziyod tez kechishi bilan miyada paydo bo'luvchi, shaxsni tez qamrab oluvchi, jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltiruvchi, jarayonlar ustidan irodaviy nazoratlarning buzilishiga yetaklovchi (o'zini o'zi boshqarishni zaiflashtiruvchi), organizm a'zolari funksiyasini izdan chiqaruvchi emotsional jarayonlarga *affektlar* deb ataladi. Affektlar qisqa muddatli bo'lib, ular favqulodda yuz bergan yong'inga, yarqiragan portlashga, to'satdan yog'ib ketgan do'lga, to'fonga, kutilmagan silkinishlarga o'xshab ketadi. Mabodo emotsiya ruhiy to'lqinlanish deyilsa, unda affekt turli bosqichlardan iborat holat hisoblanadi. Shu tarzda ular o'rin almashib turadilar. Ma'lumki, vahimaga, tahlikaga, sarosimaga tushib qolgan, o'ta quvongan, kulgi nashidasi bilan band bo'lgan, umidsizlik tuzog'iga ilingan inson turli vaziyatlarda borliqni bir xilda tasavvur eta olmaydi. Chunki u mazkur sharoitlarda o'z kechinmalarini har xil ifodalaydi, o'zini har xil tutadi, harakatlarini esa turlicha boshqaradi. Bunday oraliq holat miya va miya katta yarim sharlari po'stlog'idagi ma'lum markazlarning kuchli qo'zg'alishi va boshqa markazlarning tormozlanish me'yori izdan chiqqani tufayli namoyon bo'ladi. Harakatchanlikning asta-sekin ko'tarilishidan iborat stenik holat astenik holat bilan almashinadi, ya'ni kuchli holat kuchsiz bilan aralashib ketadi, hatto qayta tiklanishga ulgurmaydi. Masalan, jo'shqin harakatdan ko'z yaltirab, yuz qizarib, shuningdek, kuchli jahldan ko'z xiralashib, yuz oqarib, rang o'chib, qattiq g'azabga aylanishi mumkin. Umidsizlik kechinmasida organizmning jo'shqin reaksiyasi ba'zan hushidan ketib qolish holati bilan almashinadi. Ushbu vaziyat psixologiyada (lotincha „*stupos*“ — *stupor*, ya'ni *serrayib qolish*), karaxt holati deb qo'llaniladi.

Affekt holati boshlanishida shaxs barcha insoniy qadriyatlardan uzoqlashib, o'z hissiyotining oqibati haqida ham o'ylab o'tirmaydi, hatto ifodali harakatlar unga bo'ysunmay qoladi. Kuchli zo'riqish natijasida mayda, kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim sharlari po'stlog'ini to'la egallay boshlaydi, qo'zg'alish po'stloqosti nerv tugunchalarida, oraliq miyada

avj oladi. Natijada shaxs hissiy kechinmasida (dahshat, g'azab, nafratlanish, umidsizlik va hokazolar)ga xohish paydo bo'ladi.

Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tajribalarda ko'pincha hissiyotlar affektiv shaklda o'tishi sinab ko'rilgan. Jumladan: 1) teatr tomoshabinlarida; 2) tantana nashidasini surayotgan olomonlar orasida; 3) sevgi tufayli es-hushini yo'qotganlarda; 4) ilmiy kashfiyot lahzasida; 5) tasodifiy yuz bergan qizg'in uchrashuvlarda, jo'shqin shodliklarda mujassamlashadi.

Affektlar vujudga kelishining dastlabki bosqichida har bir shaxs o'zini tutish va o'zini qo'lga olishni uddalashi mumkin. Keyingi bosqichlarda irodaviy nazorat yo'qoladi, irodasiz harakatlar amalga oshiriladi, o'ylanmay xatti-harakat qilinadi. Affektiv holatlar ko'proq mas'uliyatsizlik, axloqsizlik, mastlik tufayli sodir bo'ladi, lekin shaxs har bir xatti-harakati uchun javobgardir, chunki u aql-zakovatli insondir. Affekt holat o'tib bo'lgan shaxsning ruhiyatida osoyishtalik, charchash alomatlari yuz beradi. Ba'zi paytlar holsizlanish, jamiki narsaga loqayd munosabat, harakatsizlik, faollik barham topishi, hatto uyquga moyillik yuz beradi. Shu bilan affektiv shok (fransuzcha *choc* — *zarba* degan ma'noni anglatadi) holati sodir bo'ladi, oqibatda organizmning ichki a'zolari funksiyasi buziladi, hatto yurak xuruji (lotincha *arctus* — *infarkt* — „xavf to'ldirg'ich“, yunoncha *miokard mys* — *tomir*, *kardia* — *yurak* degan ma'noni bildiradi) yuzaga keladi. Shuni unutmash kerakki, affektiv qo'zg'alish muayyan davrgacha davom etishi, ba'zan o'qtin-o'qtin kuchayishi yoki susayishi mumkin.

Stress. Stress (inglizcha *stress* — so'zidan olingan bo'lib, *jiddiylik*, *keskinlik*, *zo'riqish*) degan ma'nolarni anglatadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keskin vaziyat tufayli vujudga keladigan emotsional holatlarni tadqiq etish psixologiya, fiziologiya, tibbiyot fanlarida keng ko'lamda amalga oshirila boshlandi. Stress — og'ir jismoniy va murakkab aqliy nagruzkalar, ishlar me'yoridan oshib ketib, xavfli vaziyatlar tug'ilganida, zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy

zo'riqishlardir. Mana shunday sharoitlar va vaziyatlarning barchasini biron-bir emotsiya turi ro'yobga chiqaradi. Stress emotsional holatining paydo bo'lishi hamda kechishining psixologik xususiyatlarini aniqlash nafaqat uchuvchilar, kosmonavtlar, dispetcherlar (inglizcha *dispatcher* — *ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi* ma'nosini anglatadi) uchun, balki sudyalalar, korxonalar rahbari, ta'lim tizimi xodimlari uchun alohida ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etadi.

„Stress“ tushunchasini psixologiya faniga olib kirgan olim kanadalik fiziolog G.Selye (1936) sanaladi. U stressni tadqiq qilishda moslashuv alomati (*adaptatsion sindrom* — yunoncha — *syndrome* — *belgi, alomat, ko'rinish, moslashuvi* demakdir) masalasiga, uning faoliyatga ijobiy hamda salbiy ta'sir etishiga alohida ahamiyat bergan. Shuningdek, ekstremal (lotincha *extremus* — *favquloddagi holat, eng oxirgi vaziyat* ma'nosini anglatadi) vaziyatlardagi, murakkab jarayonlardagi stressning o'ziga xosligi, faoliyatni qayta tashkil qilishgacha (*dezorganizatsiya* lotincha — *de organisation* — *tashkilot, tuzilma* ma'nosini bildiradi) olib borishi, shunga o'xshash sharoitlarda shaxs xulqini bashorat qilish (*prognoz* yunoncha — *prognosis* — *bashorat* ma'nosini anglatadi) imkoniyatlari G.Selye tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqotchi U.Kennonning gomeostazis (yunoncha *o'xshashlik* — *stasis* ma'nosini bildiradi) haqidagi ta'limotida stress holati har tomonlama o'rganilgan. U ushbu atamani psixologiya faniga 1929-yilda olib kirgan. Gomeostazis mexanizmida moslashish xususiyatlari yaqqol o'z ifodasini topadi. Uning mulohazasicha, faoliyat shakllarini amaliyotga tatbiq etish jarayonida nerv sistemasi va miya funksiyasini oqilona ta'minlab turishda hamda saqlashda gomeostazis muhim o'rin tutadi.

Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari o'ziga xos tarzda o'zgaradi, unda qo'zg'alishning umumiy reaksiyasi paydo bo'ladi, uning harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshadi. Stressning kuchayishi esa teskari reaksiyaga olib keladi, natijada tormozlanish, sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustuvorlik qila boshlaydi. Lekin stress holatida fiziologik

o'zgarishlar tashqi tomonidan qariyb ko'zga tashlanmasligi mumkin. Biroq muammoni yechishdagi qiyinchilik, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalikni stressning tashqi ifodasi, deb taxmin qilsa bo'ladi. Shaxs stress holatida telefon raqamlarini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati yengil tormozlanadi, idrok ko'lami torayadi va boshqalar.

Stress holatida shaxsning psixologik xususiyatlari, turmush tajribasi, shakllangan malakasi muhim o'rin tutadi. Keskinlikning oldini olishda shaxsning oliy nerv faoliyati, nerv sistemasining xususiyatlari alohida ahamiyatga ega. Undagi yuksak his-tuyg'ular (mas'uliyat, burch, javobgarlik, vatanparvarlik, sadoqat va hokazo) stress holatida xatti-harakat buzilishining oldini olishda katta xizmat qiladi.

Kayfiyat. Shaxsning xatti-harakatlariga va ayrim ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emotsional holat kayfiyat deb ataladi. Shaxsning hayoti va faoliyati davomida shodonlik, hazilkashlik, umidsizlik, jur'atsizlik, zerikish, qayg'urish singari his-tuyg'ular uning ruhiy holatini umumiy tizimiga aylanadi. Ushbu vaziyat ha'zi bir emotsional taassurotlarning vujudga kelishiga qulay zamin hozirlasa, boshqasiga qiyinchilik tug'diradi. Inson xafa, ma'yus hissiy holatda bo'lsa, u tengdoshlarining haziligiga, keksalarning o'git-nasihatlariga, maslahatlariga quvnoq kayfiyatdagiga nisbatan mazmun, sifat jihatdan boshqacharoq munosabat bildiradi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xalq ta'limi tizimi jamoalarida, rasmiy, real ishchanlik, o'zaro yordam, hamkorlik, hamdardlik, iliq ruhiy muhit yaratish, samimiy muomala maromini shakllantirish ham jismoniy, ham aqliy mehnat samaradorligini oshirishning asosidir.

Kayfiyat nihoyatda xilma-xil, uzoq va yaqin manbalar negizidan vujudga keladi. Uni barqarorlashtirib turadigan asosiy manbalardan biri — shaxslarning ijtimoiy hayotdagi umumiy nuqtayi nazarlari, hayotning turli jabhalarida aks etuvchi ta'sirlardir. Chunonchi, mehnat muvaffaqiyati va ta'lim yutug'i, rahbar va xodim, ustoz-shogird o'rtasidagi

munosabatlari, oiladagi shaxslararo muomala maromi, har xil vaziyatlarda paydo bo'lgan turmushdagi qarama-qarshiliklar, shaxsning ehtiyojlari, qiziqishlari; mayllari va ta'blarining qondirilishidan qanoat hosil qilishlik yoki qanoat hosil qilmaslik kayfiyatning manbalari bo'lib hisoblanadi. Shaxsning ma'lum muddat ruhi tushib, noxush kayfiyatda yurishi turmushida muammolar yuzaga kelganligidan, halovati, tinchligi buzilganligidan dalolat beradi. Bunday vaziyatlarda shaxsga oqilona xushtavozelik bilan ijobiy ta'sir o'tkazish, ruhini tetiklashtiruvchi vositalarni qo'llanish, kayfiyatini buzib turgan omillarni bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Insonda kayfiyatning paydo bo'lishi va o'zgarishiga ta'sir qiluvchi ikkita omilni tahlil qilish mutlaqo shart. Ulardan biri obyektiv va subyektiv xususiyatli vaziyatdir: a) tabiiy omillar bilan bog'liq bo'lgan vaziyat (havoning sovuqligi yoki issiqligi, bioritmika o'zgarishi); b) shaxslararo munosabatning noxushligi va boshqalar. Obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni ikkinchi manba sifatida talqin qilish mumkin. Masalan, birinchidan, mehnat va o'qish faoliyatiga kerakli vositalarning mavjudligi (ish dastgohi, mehnat quroli, yorug'lik, auditoriya, partalar va boshqalar). Ikkinchidan, subyektiv munosabatlarning: ilk psixologik muhit, muloqotmandlik maromi, rag'batlantirish, muloqot o'rnatish uslubi, shaxsiyatga tegmaslik, teng huquqlilik, hamkorlik, demokratiya prinsiplariga rioya qilish, o'zaro tushinish, shaxsning psixologik xususiyatlarini hisobga olish va hokazo.

Psixologiya fanida asosiy hissiyotlar atamasi ko'chma ma'noda qo'llanib kelmoqda. Tadqiqotlar ichida K. Izartning tasnifi muayyan qiziqish uyg'otadi, lekin his-tuyg'ularning barchasini o'zida qamrab ololmaydi. K. Izartning talqinicha: 1) qiziqish — malaka va ko'nikmalar shakllanishiga, o'qishga moyillik uyg'otadigan bilimlarni egallashga yordam beruvchi ijobiy hissiy holatdir; 2) quvonch — qondirilishi dargumon bo'lgan yetakchi ehtiyojning qondirilishi mumkinligi bilan bog'liq ijobiy hissiy holatdir; 3) hayratlanish — favqulodda ro'y bergan holatlardan hissiy jihatdan ta'sirlanishning ijobiy yoki salbiy jihatdan ifoda

etilmagan belgisidir; 4) iztirob chekish — hozirgacha qondirilish ehtimoli ozmi yoki ko'pmi mavjud tasavvur qilingan, muhim hayotiy ehtiyojlarning qondirilishi mumkin emasligi to'g'risida ma'lumot olinishi bilan bog'liq salbiy hissiy holatdir; 5) g'azablanish — obyektiv tarzida kechadigan, shaxs uchun g'oyat muhim ehtiyojni qondirish yo'lida to'siqlarni yengib o'tadigan salbiy hissiy holatdir; 6) nafratlanish — obyektlarga yaqinlashuv subyektning ma'naviy yoki estetik ideallarga zid kelib qolishi oqibatida ro'y beradigan salbiy hissiy holatdir; 7) jirkanih — shaxslararo munosabatlarda ro'y beradigan va shaxsning hayotiy nuqtayi nazarlari, qarashlari va xulq-atvoriga nomutanosibliqi oqibatida hosil bo'ladigan salbiy hissiy holatdir; 8) qo'rquv — shaxs o'zining xotirjam hayot kechirishiga ziyon yetishi mumkinligi unga aniq tahdid solayotgan yoki tahdid solishi mavjud ko'rinib turgan xavf-xatar to'g'risidagi xabarni olish bilan paydo bo'ladigan salbiy hissiy holatdir; 9) uyalish — o'zining ezgu maqsadlari, xatti-harakatlari va tashqi qiyofasi, nafrati katta muhitga mos kelmaganligi bilan emas, balki o'ziga loyiq xulq-atvor hamda tashqi siymosi shaxsiy tasavvurlarga ham mos emasligini anglashda ifodalanadigan salbiy hissiy holatdir.

Yuksak hislar

Kishilik jamiyati bilan hayvonot olami o'rtasida psixologik tafovutlar yuksak hislarda o'z ifodasini topadi. Yuksak hislar ongli harakatlarni bajarishning obyektiv sharoitlari, yo'nalishlari, mazmuni bilan uyg'unlashgan shaxs emotsional holatining barqaror, murakkab tarkibida paydo bo'ladi va kechadi. Ko'plab kechirilayotgan emotsiyalarda, affektlarda, kayfiyatlarda seziladigan umumlashma hislar yuksak hislar deb ataladi. Ular o'z tarkibiga sodda tuzilgan hislarni qamrab oladi, lekin oddiy hislar yig'indisidan iborat emas, chunki yuksak hislar mazmuni, sifati, shakli bilan ajralib turadi.

Shaxsda topshiriqni bajarish bilan bog'liq javobgarlik hissi har xil ma'noda kechadi; 1) tashvishlanish emotsiyasi

(bir tomondan, xursandlik, ikkinchi tomondan esa qo'rqish hissi) sifatida; 2) o'z kuchiga, g'ayratiga, iftixoriga ishonch emotsiyasi tariqasida; 3) vazifaga jiddiy qaramaydigan tengdoshlardan g'azablanish emotsiyasi sifatida; 4) shart-sharoitlarni hisobga olishga befarq qarashi sifatida va hokazo. Ko'rinib turibdiki, javobgarlik hissining mohiyati ularning oddiy yig'indisidan iborat emas, balki jamoa a'zolarining ehtiyojiga aylangan voqelikni anglashdir. Masalan, kitob o'qib lazzatlanish bilan kitobni o'qib tugatishdan shodlanish hissini aralashtirib yubormaslik lozim.

Psixologiya fanida yuksak hislar quyidagi turlarga ajratiladi: 1) mehnat faoliyati davomida kechadigan hislar — praksik hislar (yunoncha *praxis* — so'zidan olingan bo'lib, *ish, faoliyat, yumush* degan ma'noni anglatadi); 2) intellektual hislar (lotincha *intellectus* — so'zidan olingan bo'lib, *tushunish, aql* degan ma'noni bildiradi); 3) axloqiy hislar (lotincha *moralis* — so'zidan olingan bo'lib, *axloqiylik* degan ma'noni anglatadi); 4) estetik hislar (yunoncha *aistesis* degan so'zdan olingan bo'lib, *hissiy idrok, hissiy* degan ma'noni anglatadi).

Praksik hislar. Shaxsning amaliy hayotining istalgan tarmog'i, maqsadga muvofiq ongli faoliyati shaxsning ularga muayyan munosabatda bo'lishning muhim sohasiga aylanib qoladi. Mehnat faoliyatida shaxs: 1) biror maqsadni angalaydi; 2) uni e'tirof qiladi yoki inkor etadi; 3) maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini baholaydi; 4) unga tatbiq etish usullari va vositalarini ma'qullaydi yoki ma'qullamaydi; 5) ularni tanlaganligiga shubhalanadi; 6) inson muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik hissini kechiradi.

Mehnat shaxs hayotining negizi hisoblanib, uning mehnatga bo'lgan ijobiy emotsional munosabatlari orasida yuksak hislar muhim ahamiyatga ega. Mehnat jasorat tuyg'usi, shodlik makoni, jangovar kayfiyat manbayi, muvaffaqiyat tantanasi hislaridan tashkil topgandir. Mamlakatimizda mehnat zo'r qoniqish, ko'tarinki his-tuyg'uni vujudga keltiradi, shuningdek, u anglashilgan ehtiyoj, farovonlik manbayidir. Xalqimiz mehnat muvaffaqiyati bilan kelajagi buyuk davlatimiz ravnaqiga hissa qo'shadi.

Axloqiy hislar. Axloqiy hislarda shaxsning boshqa kishilarga, mehnat jamoasiga va sinf yoki kurs guruhiga hamda o'zining ijtimoiy burchiga munosabatlari yaqqol mujas-samlashadi. Inson axloqiy hislarni butun vujudi bilan kechirar ekan, u albatta ijtimoiy axloq tamoyillari, me'yorlari mezoniga asoslangan holda odamlarning xatti-harakatlarini, psixik xususiyatlarini, shaxsiy xulq-atvorini baholaydi.

Mamlakatimiz fuqarolarining yetakchi axloqiy hislaridan biri — *burch hissidir*. Uning asosini davlatimizning hayotiy manfaati talab qiladigan ishlarni bajarishga qat'iy undaydigan jamiyatimiz ehtiyojlarini tushunish va ularni ongli his qilish aks ettiradi. Shaxsning individual va ijtimoiy burchlari mavjud bo'lib, ishlab chiqarish, maktab, oila, yoshlar harakati manfaatlarini ichdan his etib yashashdan iboratdir.

Ona-Vatanga sadoqat bilan xizmat qilishda faol namoyon bo'luvchi jonajon yurtga muhabbat hissi vatanparvarlik deb ataladi. Bu his o'z xalqiga, o'z Vatanga, mamlakatimizning barcha millat vakillariga bo'lgan birodarlik, do'stlik tuyg'ularida aks etadi. Vatanparvarlik hissi eng muhim motiv hisoblanib, u xalqimizning jangovar va qahramonona mehnatining manbayidir.

Axloqiy hislar tarkibiga mas'uliyat, javobgarlik, fido-yilik, vijdon, adolat, ibo, iffat, or-nomus, uyalish, simpa-tiya, empatiya, g'urur, o'rtoqlik, do'stlik, mehr-muhabbat va boshqalar kiradi.

Haqiqiy muhabbat hissi shaxsning aqliy va jismoniy kuchlarini faollashtiradi, uni ijodiy yuksaklikka ko'taradi, o'z ichki kechinmalari olamiga berilib ketishdan asraydi, faollikka undaydi, unga ham ruhiy, ham biologik kuch-quvvat bag'ishlaydi.

Intellektual hislar. Mazkur hislarda shaxsning ham haqqoniy, jonli, mantiqiy mushohadalari, ham soxta, yuzaki, ajablanarli, shubhali, goh tushunarli, goho tushu-nib bo'lmaydigan, ba'zida hayratda qoldiradigan fikrlarga munosabatlari ifodalanadi. Intellektual hislarga hayajonlanish, ajablanish, shubhalanish, qiziqish, qiziquvchanlik, shodlik, ishtiyoqmandlik va boshqalarni kiritish mumkin. Hayajonlanish va ajablanish shaxsni bilish faoliyatining ajralmas qismidir. Ajablanish va hayajonlanish emotsiyasiga

berilib ketgan shaxs o'zining bilish ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Shaxsni haqiqatni izlash faoliyati shubhalanish hissi sifatida kechishi mumkin. Haqiqatni topish esa ishonch hissi bilan bir davrda amalga oshadi.

Estetik hislar. Ma'lumki, estetik hislarga hamisha tayangan axloqiy hislar o'z taraqqiyotini maqsadga yo'naltirgan holda yuzaga keladi. Odamlar tabiatning va jamiyatning turli omillariga hamda ularning o'ziga xos tarzda aks etishiga go'zallik yoki xunuklik, fojiali yoki kulgili, oliyanob yoki razil, nozik va dag'al, xushbo'y yoki noxush, yoqimli yoki yoqimsiz hodisalar, holatlar sifatida munosabatda bo'ladilar. Estetik hislar muayyan mezondagi baholarda, nafosat me'yorlarida ma'lum ta'b va didda ro'yobga chiqadi hamda o'ziga xos badiiy lazzatlanish, go'zallikni his etish holatida kechadi. Ushbu his-tuyg'ular ijobiy yoki salbiylikni anglatish bilan bir-biridan ajralib turadi. Nafosat his-tuyg'ulari shaxsning madaniy saviyasi, uning ong darajasi mahsuli sanaladi.

Estetik his-tuyg'ularning rivojlanish, mazmundorlik ko'rsatkichi shaxsning sobitqadamligi, uning ijtimoiy yetukligi mezoni hisoblanadi.

Psixologiyada shaxsning hodisalardan hissiy ta'sirlanib, ularning kulgili jihatlarini payqash xususiyatiga asoslangan hazil-mutoyiba, ya'ni yumor hissi o'ziga xos estetik tuyg'u namunasi sifatida talqin etilmoqda. Lekin hazil-mutoyiba tuyg'usi uning subyektida ijobiy namuna mavjud bo'lishini taqozo etadi. Insonda bunday tuyg'uning past darajada shakllanganligi, demak, shaxs fazilatlarini sust rivojlanganligidan dalolatdir.

Tekshirish uchun savollar

1. Siz hissiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Hissiyot bilan emotsiyaning o'xshashligi va farqini so'zlab bering.
3. Hissiy jarayon va holatlarga tavsif bering.
4. His-tuyg'ularning qanday turlari mavjud?
5. Yuksak his-tuyg'ular deganda nimani tushunasiz?
6. Hissiyotning ta'limda tutgan o'rni qanday?

VIII bob

IRODA

Iroda to'g'risida tushuncha

Borliqni aks ettirish, faoliyatni muayyan yo'nalishda tashkil qilish, muammolar yechimini topish yuzasidan ma'lum bir qarorga kelish, uni amalga oshirish jarayonida qiyinchiliklarni yengish harakatlar yordami bilan ro'yobga chiqadi. Turli ehtiyojlar (shaxsiy, jamoaviy, tabiiy, madaniy, moddiy, ma'naviy) tufayli vujudga keladigan maqsadga yo'nalganlik xususiyatini kasb etadigan shaxsning faolligi o'zining tuzilishi, shakli, rang-barang bo'lgan xatti-harakatlar va sa'y-harakatlar yordami bilan tabiat, jamiyat tarkiblarini maqsadga muvofiq qayta quradi, takomillashtiradi, ezgu niyatga xizmat qildirishga bo'ysundiradi. Ehtiyoj, motiv, qiziqish, anglashilmagan, anglashilgan mayllar negizidan kelib chiqadigan barcha ko'rinishdagi harakatlar, o'zlarining yuzaga kelishiga qarab ixtiyorsiz va ixtiyoriy turkumlarga ajratiladi. Odatda, psixologiyada ixtiyorsiz harakatlar anglangan yoki yetarli darajada anglanmagan istak, xohish, tilak, mayl, ustanovka va shu kabilarning ichki turtki ta'sirida paydo bo'lishi natijasi o'laroq ro'yobga chiqadi. Mazkur istak va uning boshqa shakllari impulsiv (lotincha *impulsus* — *ixtiyorsiz qo'zg'alish* ma'nosini anglatadi) xususiyatiga ega bo'lib, inson tomonidan anglanmaganligi uchun ma'lum obyektga qaratish nuqtayi nazaridan rejalashtirilmagan, hatto ko'zda tutilmagan bo'ladi. Insonning favquloddagi vaziyatda yuzaga keladigan sarosimalik affekti, dahshat, hayajonlanish, ajablanish, shubhalanish va shunga o'xshash boshqa mohiyatli, har xil shakldagi xatti-harakatlari ixtiyorsiz turkumdagilarga yorqin misoldir. Undagi atamalarning ma'nosi, aks etish imkoniyati bundan oldingi hissiyot to'g'risidagi ma'lumotlarda keng bayon qilingan.

Boshqa kategoriyaga taalluqli harakatlar ixtiyoriy harakatlar deb nomlanib, ular maqsadni ko'zlash, maqsadni anglash va uni amalga oshirishni ta'minlovchi operatsiyalar, usul va vositalarni shaxs o'z miyasida tasavvur qilish

hamda samaradorligini taxminan baholashni taqozo etadi. O'z mohiyati bilan tafovutlanib turuvchi ixtiyoriy harakatlarning alohida guruhini irodaviy harakatlar deb ataluvchi turkum tashkil qiladi. Psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda ularga quyidagicha ta'rif berish mumkin: „Maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish jarayonida zo'r berish bilan uyg'unlashgan, muayyan maqsadga yo'naltirilgan ongli harakatlar irodaviy harakatlar deyiladi“.

Shaxsning irodaviy faoliyati o'z oldiga qo'ygan anglangan maqsadlarni bajarishdan, amalga oshirishdan iborat sodda shakldagi harakatlarning majmuasidan iborat emas. Zo'r berishni taqozo etmaydigan ish harakati (masalan, shkafdan choynak olish, sochiqni qoziqqa ilish va hokazolar) bilan irodaviy faoliyat tarkiblari o'rtasida keskin farq bor. Irodaviy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo'ysundiradi. Ustuvor motivlar qo'shimcha motivlarni muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi.

Shaxs faolligining har xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular funksional jihatdan bir-biridan farqlanadi, lekin iroda inson faolligining alohida o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Iroda insonning o'z xatti-harakatlarini, xulq-atvorini o'zi boshqarishini, u yoki bu xususiyatga ega intilish va istaklarini tormozlanishni talab qiladi, binobarin, u anglangan turlicha harakatlar tizimi mujassam bo'lishini taqozo qiladi. Irodaviy faoliyatning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini qo'lga ola oladi, o'ziga tegishli xususiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazorat etadi, zarurat tug'ilsa, ularni tamoman yo'qota oladi ham. Iroda paydo bo'lishining bosh omili — inson faoliyatining turli tarkiblari va irodaviy harakatlarning tizimli tarzda tatbiq etilishi hamda bunday ish-harakatlarda ong bilan mujassamlashuvchi shaxsning faolligidir. Irodaviy faoliyat shaxsning keng ko'lamda anglangan va ruhiy jarayonlarni amalga oshirish xususiyatiga doir irodaviy zo'r berishni talab qiladigan aqliy amallardan iborat. Bunday aqliy amallar favqulodda

vaziyatni baholash, kelgusida amalga oshirishga mo'ljallangan harakatlar uchun vosita va operatsiyalar tanlash, maqsadni ko'zlash va unga erishish usullarini saralash, ularni tatbiq etish uchun muayyan qaror qabul qilish kabilarni tashkil qiladi. Ushbu amallarning barchasi irodaviy faoliyatning operatsional tomoni deb hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ba'zi psixologik holat va vaziyatlarda irodaviy faoliyat insonning butun hayot yo'lini aniqlab berish, uning ijtimoiy-psixologik qiyofasini namoyon qilish va ma'naviy-axloqiy qadriyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan qarorga kelish bilan uyg'unlashadi. Shuning uchun bunday irodaviy harakatlarni amalga oshirish jarayonida shaxs ongli harakat qiluvchi subyekt sifatida hamda ularning kashfiyotchisi va ayni paytda ijrochisi bo'lib ham ishtirok etadi. Mazkur holatda shaxs o'zida to'kis mujassamlangan qarashlari tizimiga (dinamik stereotipiga), iymon-e'tiqodiga, ishonch va dunyoqarashiga, qadriyatiga, hayotiy munosabatlar majmuasiga, aql-zakovatiga, ma'naviyatiga asoslangan holda ongli yo'l tutadi. Shaxsning hayot yo'lida qadriy xususiyat kasb etuvchi javobgarlik hissi irodaviy harakatlarni tatbiq qilishda uning miyasida mujassamlashgan bo'ladi. Anglangan barcha ijtimoiy-psixologik shartlangan fazilatlar (qarash, e'tiqod, qadriyat, ma'naviyat va hokazolar) sog'lom fikr, yuksak tuyg'u hissiyot tariqasida faollashadi, mustahkamlanadi. Shuningdek, baholash, qarorga kelish, tanlash, ijro etish jarayonlariga ta'sir qilib, umumiy hamkorlik tizimida o'z izini qoldiradi. Javobgarlik hissi shaxs ma'naviyati, ruhiyati, qadriyati namoyon bo'lishi, kechishi, takomillashish bosqichlarining boshqaruvchisi, ongli turtkisi, sifatini oshiruvchisi funksiyasini bajaradi.

Insoniyat ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti yirik namoyandalarining ijodiy faoliyatiga tegishli ma'lumotlar, qarorga kelish namunalari ularning ijtimoiy-psixologik qiyofalarini aks ettirish imkonini beradi. Masalan, buyuk sarkarda Amir Temur Ko'ragoniyning „Kuch adolatdadir“ degan hikmati, Alisher Navoiyning „Zanjirband sher — yengaman der“ xitobi, Cho'lponning „Xalq dengizdir, xalq to'lqindir,

xalq kuchdir“ chaqirig‘i javobgarlikni yuksak his etgan holda xalqning xohish-irodasini ifoda qilib, qat‘iy irodaviy xatti-harakatlarni amalga oshirganlar, shu bilan birga, ular o‘zlarining ma‘naviy, qadriy, ruhiy qiyofalarini har yoqlama chuqur ochib berishga musharraf bo‘lganlar. O‘tmishda va istiqloq davrida ko‘plab vatandoshlarimiz irodaviy xatti-harakatlarining namunaviy ko‘rinishlarini namoyish qilganlar, bular rasmiy manbalar va badiiy adabiyotlarda keng yoritilgan.

Irodaviy faoliyatning yuqorida bayon etilgan jihatlardan tashqari, uning o‘ziga xos psixologik xususiyatlari ham mavjuddir va ular muayyan tavsiflar asosida talqin qilinadi. Irodaviy faoliyat yoki alohida iroda aktini (*lotincha actus — harakat* degan ma‘noni anglatadi) amalga oshirishning xususiyatlaridan biri — bu bajarilayotgan harakatlarning erkin ekanligini (bunday qilsa ham, unday qilsa ham bo‘ladi) shaxs tomonidan anglashdir. Ushbu jarayonda shaxs hech bir narsani uddasidan chiqmaydigan yoki vaziyatga to‘la-to‘kis tobelik qiladigan, qolaversa yuzaga kelgan sharoit talablariga so‘zsiz, bo‘ysunadigan kechinmalar hukm surmaydi. Shu tufayli, shaxs bir qarorga kelishning erkinligi, mustaqilligi bilan uyg‘unlashgan kechinmalar hukm surishi mumkin. Mazkur qarorga kelishdagi erkinlik hissi insonning o‘z niyatlari bilan harakatlari ro‘yobga chiqishiga mas‘uliyat yoki javobgarlik tuyg‘usi kechishi bilan izchillik kasb etadi.

Yuqoridagi mulohazalarni yanada jiddiyroq anglash uchun psixologiya olamidagi ba‘zi hodisalarga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda psixologiya fani namoyandalarini keskin ikki qutbga ajratgan holda tahlil va talqin qilishning umri tugadi, lekin bu g‘oyalar, nazariyalar o‘rtasida qarama-qarshiliklar mavjud emas, degan iborani fan olamidani siqib chiqarilishi degani emas, albatta. Iroda erkinligi psixologiyada g‘oyat bahsli muammo sanaladi, chunonchi ushbu nazariya tarafdorlarining fikricha, inson tomonidan amalga oshiriladigan ruhiy harakatlar biron-bir sababiy bog‘liqlikka ega emas, ular avtonomdir, ammo bular o‘z xohishlaridan boshqa hech bir narsaga

bo'ysunmaydilar. Ko'rinib turibdiki, irodaviy erkinlik shaxsdan tashqari hukm surishi, u boshqa ruhiy holatlar, hodisalar, voqeliklar bilan go'yoki sababiy bog'lanishga ega emasdir. Insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davridagi barcha harakatlari to'la anglangan yoki yetarli anglanmagan ekanligidan qat'iy nazar ular obyektiv ravishda psixikaning boshqa shakllari bilan izchil bog'lanishda bo'lgan. Shu bois shaxsning irodaviy harakatlari nima uchun aynan shunday amalga oshirilganligini aniqlash darajasi yuqori bo'lmasada, lekin biz ularni tushuntirib berish imkoniyatiga egamiz. Ilmiy ma'lumotlarga qaraganda, shaxsning irodaviy harakati tamomila determinizmga (lotincha *determinure* — *sababiy bog'liqlik yoki shartlanganlik* degan ma'noni bildiradi), binobarin, sababiy bog'lanish qonuniga bo'ysunadi. Iroda shaxsning psixologik qiyofasi, uning ijtimoiy hayoti va faoliyati sharoitida turli axborotlar natijasi sifatida yuzaga kelgan motivlarning xususiyati va maqsadi bilan uyg'unlashgandir. Shuningdek, irodaviy faoliyatning bevosita sababchisi sifatida harakatlar tizimini vujudga keltiruvchi, ularni tartibga soluvchi rang-barang vaziyatlar, sharoitlar vujudga keltiruvchisi bo'lib qoladi. Shuni unitmaslik joizki, shaxsning irodaviy faoliyati obyektiv ravishda boshqa kategoriyalar bilan bog'langandir. Biroq, bundan irodaning psixologik jihatidan ro'yobga chiqishini inson mas'uliyatidan tashqarida yuzaga keladigan noma'lum majburiy zaruriyat degan xulosa kelib chiqmasligi lozim.

Irodaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan: 1) irodaviy harakatlarni shaxs hamisha ularning subyektivi sifatida amalga oshiradi; 2) irodaviy akt, harakatni shaxs to'la-to'kis mas'ullikni zimmasiga olgan ish, amal sifatida ichki dunyosida o'tkazadi; 3) irodaviy faoliyat tufayli inson ko'p jihatdan o'zini o'zi shaxs sifatida anglaydi; 4) irodaviy faoliyat sababli shaxs o'z hayoti yo'li va taqdirini o'zi belgilashi lozimligini tushunib yetadi va hokazo. Shuningdek, irodaning faollashtiruvchi va jilovlab turuvchi funksiyalari birgalikda amal qilsa, faqat shundagina shaxs o'z maqsadiga erishish yo'lidagi to'siqlarni yengishi kafolatlanishi mumkin.

Psixologiya fanida irodaga indeterministik qarash ham mavjud bo'lib, bunda psixik faoliyat biror narsa bilan belgilab bo'lmaydigan, ongsiz ravishda kechadigan dastlabki faollikka tobe hisoblanadi. AQShlik psixolog U. Jemsnig fikricha, hech narsaga bog'liqligi yo'q irodaviy hukm yetakchi o'rin tutadi. Aslida esa shaxsning ish amallari, harakatlari, hayoti va faoliyati obyektiv ravishda belgilanadi. O'zida irodaviy harakatlarni mujassamlashtirgan motivlar shaxsning hozirgi davri va o'tmishidan joy egallagan tashqi ta'sirlar natijasi sifatida insonni psixik rivojlanish jarayonida, uning borliq hodisalariga faol munosabatida yuzaga chiqadi va asta-sekin tarkib topadi. Irodaviy harakatlarning sababiy bog'langanligi omili, bu muayyan faoliyat usuli shaxsga majburan berilganini, shaxsiy xulq-atvori uchun javobgar emasligini, taqdiri azal deb tushuntirish huquqiga ega ekanligini anglatmaydi.

Irodaviy faoliyatni uning batamom oqibatlarini uchun shaxs subyekt sifatida amalga oshiradi. Faoliyat uchun obyektning o'ziga mas'ul hisoblanadi, vaholanki uning maqsadi doirasidan tashqari chiqadi. Subyekt muruvvat ko'rsatarkan, boshqacha tarzda yordam uyushtiradi, muammolarni hal qilishga ko'maklashadi.

Shaxslar o'zlarining faoliyati uchun mas'uliyatni boshqa birovga yuklashga moyilligiga ko'ra, ular sezilarli ravishda bir-birlaridan farqlanadilar. Insonning shaxsiy faoliyati natijalari qiymatini tashqi kuch va sharoitlarda qayd qilish, shuningdek, shaxsiy kuch va g'ayratiga, qobiliyatiga moyillikni aniqlaydigan mezonlar nazorat lokusi (lotincha — *Lokus o'rnashgan joy*; fransuzcha *controlle* — *tekshirish* degan ma'noni anglatadi) deb ataladi. Ma'lumki, o'z xulq-atvori va o'z faoliyati sabablarini tashqi omillardan deb tushunishga moyil odamlar mavjud.

Psixologiya fanida nazoratni lokallashtirish deganda, shaxsning individual faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuch va sharoitlarda qayd qilishni, shuningdek, ularning kuch-g'ayratiga, qobiliyatiga moyilligini belgilaydigan sifatlar majmuasi tushuniladi. Nazoratni lokallashtirish tashqi (eksternal) hamda ichki internal turlarga ajratiladi. Nazoratni tashqi lokallashtirishga ba'zi misollarni keltiramiz:

xodim ishga, talaba darsga kech qolsa, bu hodisani turlicha bahonalar bilan izohlashga harakat qiladi: 1) avtobus o'z vaqtida kelmadi; 2) yo'lovchilar ko'p bo'lganligi uchun avtobusga chiqa olmadim; 3) avtobus juda sekin yurdi; 4) transport buzilib qoldi; 5) ko'chada yo'l harakati fojiasi yuz bergani tufayli ushlanib qoldik va hokazo. Psixologik tadqiqotlar nazoratning eksternal lokallik turining namoyon bo'lishi shaxsning muayyan nuqson va illatlariga bevosita bog'liqligini ko'rsatmoqda. Chunonchi, insonning mas'uliyatsizligi, o'z imkoniyatiga ishonmasligi, hadiksirashi, xavfsirashi, shaxsiy niyatini ro'yobga chiqarishni paysalga solishi va boshqalar shular jumlasidandir. Mabodo shaxs o'z xulq-atvori oqibati uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olsa, o'z qilmishlarini shaxsiy xususiyatidan deb tushunsa, bunday psixologik voqelik nazoratning ichki lokallasuvi mavjud ekanligini bildiradi. Nazoratni ichki lokallashtirib, insonlar maqsadga erishish yo'lida mas'uliyat yoki javobgarlik his etadilar, o'zini o'zi tahlil qilish imkoniyatiga egadirlar. Ijtimoiy tarbiya jarayonida shaxsda lokallashtirishning har ikkala (eksternal, internal) turini shakllantirish tufayli uning mustahkam shaxsiy fazilatga aylantirish mumkin.

Irodaning o'ziga xos ko'rinishlari shaxsning tavakkalchilik vaziyatidagi xatti-harakatida ro'yobga chiqadi. O'ziga mahliyo qiluvchi maqsadga erishish yo'lida xavf-xatar, yo'qotish dahshati, muvaffaqiyatsizlik bilan hamohang, ogoh, dadil harakat tavakkalchilik deyiladi. Tavakkalchilik jarayonidagi noxushlik kutilmasi muvaffaqiyatsizlik ehtimoli bilan noqulay oqibatlar darajasi uyg'unlashuvi mezoni orqali o'lchanadi. Tavakkalchilikda muvaffaqiyat bilan muvaffaqiyatsizlik kutilmasi ehtimoli yotadi, yutuqqa erishish shaxsda xush kayfiyatni vujudga keltirsa, mag'lublik noxushlik holatining bosh omili hisoblanadi. O'z-o'zidan ma'lumki, yutuq quvonch nashidasini uyg'otsa, omadsizlik jazo, moddiy va ma'naviy yo'qotishni ro'yobga chiqaradi. Shunga qaramay, insonlar tavakkal qilish harakatidan hech mahal voz kechmaganlar. Xoh u kundalik hayot muammosiga aloqador voqelik bo'lsin, xoh murakkab mehnat, xoh harbiy yurishlar bo'lsin. Tavakkalchilik insoniyatning

ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrining qaror qabul qilish namunasi, mahsuli sifatida shaxsning hayoti va faoliyatida to hanz ishtirok etib kelmoqda.

Psixologik manbalarning ko'rsatishicha, tavakkalchilik harakatini amalga oshirishning o'zaro uyg'unlashgan ikkita sababi qayd qilinadi. Qarorga kelishning birinchi sababi— bu yutuqqa umidvorlik bo'lib, muvaffaqiyatga erishilganda ehtimol tutilgan mag'lubiyat oqibati ko'rsatkichidan yuksakroq bo'lishiga ishonchdir. Ushbu voqelik vaziyati tavakkalchilik deb atalib, muvaffaqiyat motivatsiyasining muvaffaqiyatsizlikdan qutulish motivatsiyasidan ustunroq namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Shu bois tavakkalchilik inson uchun qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etuvchi ruhiy hodisa hisoblanib, u yoki bu tarzda harakatni amalga oshirib, o'z xulq-atvorini namoyish qiladi. Dehqon kechikib yerga urug' qadashga tavakkal qilgan bo'lsa, hosil pishib yetilishiga xavf tug'iladi, lekin agrotexnika vositalaridan jadal sur'atda foydalanlsa, asosiy mablag'ni sarf qilib yaxshi natijaga erishishi mumkin. Irodaviy qaror qabul qilib tavakkal qilishdagi uning mardligi, tashabbuskorligi, qat'iyatligi, mehnatda yutuqqa erishishni ta'minlaydi. Ammo bunday qarorga kelish goho o'zini oqlaydi yoki mutlaqo oqlamaydi ham. Bu borada harakatning xavfli yoki xavfsiz yo'lini tatbiq etish, tavakkalchilikning g'oyaviy, ma'naviy yuksakligi, qarorning oqilonaligi baxtli tasodif sari yetak-lashi mumkin. Ba'zan tavakkalchining mohirligi, qat'iyiligi, malakaliligi, mo'ljalning aniqligi unga omad keltiradi.

Tavakkalchilikning ikkinchi sababi xatti-harakatning xavfli yo'lini abzal bilgan xulq-atvorda ko'zga tashlanadi. Bu voqelik shaxsning vaziyatdan faolligi deb nomlanib, insonning vaziyat talablaridan ustuvorlikka erishishida, vaziyatdan yuksakroq maqsad qo'ya olishida namoyon bo'ladi. Tavakkalchilikning bu turi „vaziyatusti“ yoki „xolisonalik“ deb atalib, tavakkalchilik uchun tavakkalchilikka yo'l qo'yishni anglatadi hamda „tavakkalchining tavakkalchiligi“ atamasini keltirib chiqaradi. Shaxsdagi tavakkalchilikni riskometr deb ataluvchi maxsus asbobda o'lchab ko'rish mumkin. Bu asbob yordami bilan psixologik tajribada

insonlarda muvaffaqiyatga erishish ehtimoli qo'lgan xolisonalik tavakkalchilikka moyillik, ularning haqiqiy xavf ostida irodaviy harakatlarini oldindan aytib berish imkoniyati vujudga keltiriladi.

Iroda aktining tuzilishi

Bundan oldingi iroda muammosiga bag'ishlangan sohifalarda ta'kidlab o'tilganidek, shaxsning irodaviy harakatlari murakkab psixologik mazmun, mohiyat, ma'no kasb etishi bilan tavsiflanadi. Shaxsda motivlar kurashining paydo bo'lishi uchun unga mas'uliyat, javobgarlik hissining yuklatilishi, irodaviy harakatni amalga oshirish zaruriyatining tug'ilishi, mazkur vaziyatda shubha, ikkilanish uyg'onishi unda favqulodda irodaviy zo'r berishlar vujudga keltirib chiqarishini eslatish o'rinlidir. Bu voqelikni tushuntirish yoki izohlash uchun psixologik nuqtayi nazardan iroda akt tarkiblardan iborat ekanligini aniqlash hamda uning unsurlari, bo'linmalari, tuzilishi to'g'risida mulohaza yuritish joiz.

Irodaviy harakat insonning miyasida tug'iladigan maqsadga erishish tufayligina amaliyotga tatbiq etiladi. Boshqacharoq aytadigan bo'lsak, shaxs u yoki bu harakat yordamida qo'yilgan maqsadiga erishish yo'llarini anglab yetadi, ya'ni harakat bilan maqsad o'rtasidagi uyg'unlik insonga tobora yaqqollashadi, anglashiladi. Holbuki, shunday ekan, shaxs o'zining ruhiy holatini o'zgartirishga qaror qiladi, qondirilishi lozim bo'lgan ehtiyojlarni muayyan tartibga keltiradi, ularni birlamchi va ikkilamchi darajalarga ajratadi. Shu yo'sunda irodaviy harakatni amalga oshirishning tarqoq va yig'iq tarkiblari maqsadga yo'naltiriladi. Ushbu jarayon inson shaxsini undayotgan ham anglangan, ham anglanmagan ruhiy tayyorgarlik motividan iborat maqsadga intilish va unga erishish majburiyatini tushuntirishga xizmat qiladi.

Insonning hayoti va faoliyati davomida uning borliqdagi narsalarga o'zini tortadigan har xil xususiyatli maqsadlari vujudga kela boshlaydi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, shaxs oldida paydo bo'lgan maqsadlarni u tanlashi, mohiyat jihatidan ma'qulligi (noma'qulligi) yuzasidan qaror qabul

qilishi, ularning hozirgi davr uchun ahamiyati, istiqbol imkoniyatlari singari xususiyatlarini hisobga olishi lozim. Shaxs faolligining mexanizmi sifatida unda aniq, yaqqol, obyektga yo'nalgan maqsadni amalga oshirish ezgu niyati ro'yobga chiqadi. Masalan, bular kundalik moddiy ehtiyojlarni qondirish, sayohatga chiqish, ish joyini o'zgartirish, til markaziga o'qishga kirish, qarindoshlari holidan xabar olish, televizor tomosha qilish istaklari tug'ilishidan iborat bo'lishi mumkin. Bu asnoda iroda aktining o'ziga xosligi shundaki, bunda nafaqat xohish-istakdagi maqsadni tanlay olish, balki uni amalga oshirish imkoniyati aniqroq ekanligini tushunish hamda anglashdir. Xuddi shu tariqa irodaviy harakatning muhim tarkibi, binobarin, ajratib olingan maqsadga erishishning yo'l-yo'riqlari shakli va mohiyati to'g'risida mulohaza yuritish, uning ustida bosh qotirish davri boshlanadi. Mazkur jarayonda fikr yuritilayotgan vositalarning maqsadga muvofiqligi tahlil qilinadi, aqlan chamalab ko'riladi, uni ro'yobga chiqarishga aynan mos yordamchi uslublar, harakatlar tanlanadi. Yuqorida mulohaza yuritilgan aqliy xatti-harakatlarning barchasi o'zining mohiyati bilan iroda aktining tarkibiga kiruvchi aqliy jarayonlar, aqliy lahzalar, vaziyatlar sifatida mujassamlashadi.

Irodaviy aktning boshlanishi maqsadga erishish yo'l-yo'riqlari haqiqatdan aniq istaklarning ushaliishiga xizmat qilish to'g'risida oqilona qarorga kelishda o'z ifodasini topadi. Psixologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tanlangan harakatlar oqilona, omilkor ekanligi to'g'risida bir qarorga kelingan va maqsadga muvofiq ishonchli dalillar ustiga qurilganida ushbu jarayon qiyinchiliklarsiz sodir bo'ladi. Biroq, aksariyat hollarda bir qarorga kelish murakkab jarayonga aylanadi, natijada motivlar kurashi yuzaga keladi, binobarin, tanlash, bir to'xtamga kelish muddati birmuncha cho'ziladi. Masalan, shaxsda ish joyini o'zgartirish xohish-istagi tug'ildi deylik, biroq unda boshqa xususiyatga ega bo'lgan intilishlar ham bo'lishi mumkin, ular o'z navbatida ishxonani o'zgartirishga to'sqinlik qiladi. Jumladan, ish joyini o'zgartirish maoshning yangi ishxonada biroz yuqoriligi bilan bog'liq bo'lsa-da, lekin yangi muhitga va jamoaga notanish

shart-sharoitga, boshqacha talabga ko'nikish zarurligini taqozo etadi. Ana shu tarzidagi munosabatlar bilan motivlar bilan kurashi yuzaga keladi, uning negizida: a) yangi ish joyidan; b) ichki qanoatlanish tuyg'usidan voz kechish kerakmi; yoki v) qimmatli imkoniyat tug'ilishi; g) uning istiqboli evaziga o'zining boshqa ehtiyojlaridan yuz o'girish lozimmi degan motivlar kurashi ko'ndalang turadi. Motivlar kurashida u yoki bu tarzida qarorga kelishni ma'qullash yoki ma'qullamaslik to'g'risidagi mulohazalarni tahlil qilish, ularni chamalash bilan cheklanib qolmasdan, balki o'zaro ziddiyatli, bir-birini inkor etuvchi harakatlarni tatbiq etishga undovchi qabilidagi motivlar kurashi ham tug'ilishi mumkin. O'zaro qarama-qarshi motivlarning qamrovi salmog'li bo'lsa, shaxsni faoliyatga undovchi ehtiyojlarning obyekti o'zining qiymati bilan o'zaro baravarlashsa, u holda bunday motivlar kurashi hamohang tarzda kuchli kechadi. Mabodo shaxsda televideniyada kino ko'rish xohishi bilan do'stining tavallud topganligini tabriklash uchun borish istagi o'rtasida ruhiy kurash yuzaga kelsa, motivlar kurashi sodir bo'lmaydi, chunki bunday mahalda shaxsda kinoni tomosha qilish istagi o'zidan o'zi yo'qoladi. Lekin motivlar kurashi hamisha ham shunday yengil kechadi, deb bo'lmaydi. Bu holatda munosabat, xohish shaxs uchun qanchalik ahamiyatli ekanligi ham muhimdir. Jumladan, shaxsni safarga tayyorgarligi hamda qarindoshdagi to'yga borish istaklari o'rtasidagi motivlar kurashi o'zaro bir-biriga zid ekanligi tufayli ulardan bittasini tanlash taqozo etilganligi sababli, bu o'rinda murosasiz kurash keskin tus olishi mumkin. Shunga o'xshash, motivlar kurashi natijasida muayyan bir to'xtamga kelish yoki biror qaror qabul qilish vujudga keladi, bunda shubhalanish, sustlik, loqaydlik, ikkilanish singari sifatlar faoliyat doirasidan siqib chiqarilib, butun diqqat-e'tibor qarorni amalga oshirishga yo'naltiriladi. Mabodo bir qarorga kelingach ham jur'atsizlik shaxsni ikkilanish sari yetaklashda davom etaversa, u holda irodaviy harakat tub ma'nodagi g'ayratdan, shijoatdan, sobit-qadamlikdan, belgilangan maqsad sari intilishdan ustuvor ekanligini bildiradi. Maqsadga erishish uchun shaxs o'zini

tayyorlaydi, psixologik va statistik kutilmalar o'zaro tafovutlanishi yuzasidan ma'lumotlarni umumlashtiradi.

Eslatib o'tish o'rinliki, bir qarorga kelishda, uni amalga oshirishda, qiyinchiliklarni bartaraf etishda irodaviy zo'r berish muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat psixologik holatlarda insonning bir qarorga kelishi o'z ehtiyojlarining ustuvorligi darajasi ta'sirini zaruriy chora tariqasida yengish bilan uyg'unlashtirishi, jiddiyligi, ichki zo'r berish jarayoni bilan uzviy bog'liqlikka ega. Shaxs o'zidagi qarama-qarshiliklarni yengishga nisbatan bunday munosabat birinchidan, subyektning ayrim istaklari, mustahkamlangan salbiy odatlari; ikkinchidan, turmush hodisalariga ko'nikish hissi; uchinchidan, ma'qullanmagan axloq-odob prinsip-lari, an'analar bilan kurashining kechishi irodaviy aktning o'ziga xos xususiyatiga ega bo'lgan xislati bo'lib, hisoblanish irodaviy zo'r berish jihatidan idora qilinadi. Biroq qabul qilingan qarorning axloq-odob prinsiplariga javob bera olishini, mutanosibligini, ijtimoiy ahamiyat kasb etishini anglashning o'zi shaxs uchun murakkab ishni „o'lik“ nuqtasidan siljitishga, qo'zg'atishga yetarli darajadagi omil bo'lib xizmat qila olmaydi.

Mazkur holat shaxs tomonidan anglanib, u burch, mas'uliyat, javobgarlik, qat'iyatlilik tuyg'ulari bilan qat'iy ishonch, zaruriy barqaror ichki kechinmalar o'zaro mustahkamlansa, bu narsa ko'pgina noo'rin intilishlarni yo'qatishga imkon beradigan haqiqiy irodaviy zo'r berishni vujudga keltiradi. Yuksak hislar — burch, mas'uliyat, javobgarlik, vatanparvarlik, fidoyilik kabi axloqiy talablar interiorizatsiyaga aylanganligini, ya'ni bu shaxsning ma'naviy mulkiga o'tayotganligini, intilishlar bilan ijtimoiy fidoyilik istaklari o'rtasidagi qarama-qarshilik, yuzaga keladigan favquloddagi vaziyatda amalga oshiriladigan xulq-atvorning ichki mexanizmlarga aylanganini aks ettiradi. Endi yuksak hislar motivlar kurashida intilish o'ng yoki so'l tomonga og'ishini aniqlaydi, maqsadni amalga oshishini ta'minlashda ichki kechinmalar (regulyator) funksiyasini bajaradi.

Psixologiyada irodaviy akt to'g'risida mulohaza yuritiladigan bo'lsa, shu narsani ta'kidlash lozim bo'ladiki, bunda

irodaviy zo'r berishning ichki kechishi faqat qarorga kelishda paydo bo'lmaydi, balki ijro etish jarayonida jadal sur'atga erishishda ham amalga oshadi. Buning psixologik ma'nosi shuki, qabul qilingan qarorni bajarish aksariyat hollarda subyektiv va obyektiv xususiyatli bir talay qarama-qarshiliklarga duch keladi, ularni yengib o'tish esa irodaviy zo'r berishni, zo'riqishni talab qiladi. Chunonchi, bozor iqtisodiyotiga maqsad va vazifasiz, tasodifiy yondashuv bilan moslashayotgan shaxs o'z turmush tarzini o'zgartirmasa, uzoqni ko'zlab ish yuritmasa (bugun o'tgan kuniga shukur qilib yashayversa), faollik ko'rsatmasa, imkoniyatidan foydalanmasa, u bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Insonning o'z-o'zi bilan ichki kurashi, xarakter xislatlarini o'zgartirishga intilishi bu irodaviy zo'r berishi tufayligina amalga oshadi. Shuningdek, inson sanitariya va gigiyenaga rioya qilib yashashi, ya'ni (sayr qilish, xona havosini almashtirish, ovqat hazm bo'lishini kutish, ozodalikka e'tibor qilishi, yangi ko'nikmalarni egallash) irodaviy zo'r berishni taqozo etadi. Bu psixologik voqelikning negizida insonni ilgari hayajonga solmagan, tashvishlantirmagan narsalarga e'tibor qilish mexanizmi yotadi. Bu esa favqulodda qarshilik—salbiy his-tuyg'ularni (stress, affekt, frustratsiya kabilarni) vujudga keltiradi. Shunday ekan, agar shaxs o'z-o'zi bilan ichki ruhiy kurash natijasida muvaffaqiyatga erishsa, u holda ijobiy xususiyatli hissiy kechinmalar yuzaga keladi, o'zining ustidan o'zi hukmronlik tuyg'ulari, o'z kuch va qudratiga ishonch, uni anglab yetish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini oldiga qo'ygan eng muhim maqsadlarga erishish imkoniyatini tushunish ro'yobga chiqadi. Ushbu ruhiy jarayonlar muammo yechimida ishtirok etishidan qat'iy nazar, irodaviy zo'r berish va uning ichdan kechishi, kuchli zo'riqishlar tufayli amalga oshadi. Bu o'rinda shaxsning xarakteri, individual xususiyatlari, ijtimoiy shartlangan xislatlari, har bir narsaga jiddiy munosabati yetakchi va ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'zini o'zi boshqarish, gumanistik psixologiya tarkibidagi kategoriyalar hamda ularning hayot va faoliyatida namoyon bo'lishi muhim o'rin tutadi. Ma'lumki, shaxsiy

mayllar, ustanovkalardan tashqari, unga ijtimoiy ustanovkalarining ta'siri, o'z o'zini statusi yuzasidan baholash tizimining to'g'ri shakllanganligi bunda alohida ahamiyatga egadir.

Shaxs ma'lum bir faoliyatni amalga oshirgunicha o'z ruhiy olamida yuzaga kelgan ayrim subyektiv („Men bilan“, „Men emas“ qabilidagi) qarshiliklarni yengishdan tashqari, unga muayyan tashqi ziddiyatlarni ham bartaraf etishga to'g'ri keladi. Aytaylik, inson ro'yobga chiqarishi zarur bo'lgan aniq maqsadini amalga oshirishga hech qanday shak-shubha bo'lmasa, shuningdek, qarorga kelishda kuchsiz motivlar kurashi davom etsa-da, lekin qarorni ijro qilishda ba'zi bir qiyinchiliklar tug'ilishi mumkin. Mazkur jarayonda vujudga kelgan qarishilik va qiyinchiliklarni yengish insondan chidamni, qat'iylikni, favqulodda kutilmagan holat yuz berishini ham inobatga olishni taqazo etadi. Ba'zida uzluksiz ravishda ular bilan kurashish, irodaviy zo'r berish, ularni yengish uchun ruhan tayyorgarlik mayli bilan qurollanish talab etiladi. Bunday vaziyatlar shaxsga muayyan davr moboynda zo'riqish, zo'r berish, jiddiylilik sifatleri saqlanib turish majburiyatini yuklaydi.

Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, irodaviy sa'y-harakat uchun o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan irodaviy zo'r berish aksariyat hollarda motivlar kurashidagi qarama-qarishilik yuzaga kelganligi bilan emas, balki shaxs tomonidan qabul qilingan qarorni ijro etish jarayonida obyektiv xususiyatga ega qiyinchiliklarni yengish tufayligina namoyon bo'ladi, deb tushuntiriladi. Shu bois, iroda akti tuzilishining tahlili ushbu holat iroda faoliyatining bir talay xususiyatlarini xaspo'shlashga imkon yaratishini ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, irodaviy faoliyatning shaxs xatti-harakatlarida muayyan ustuvor vazifalar ijro etishini ham ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir. Mazkur funksiyalar: birinchidan, shaxsning xatti-harakatlarini amaliyotga tatbiq qilish sifati darajasini yuksaltiradi. Ikkinchidan, inson hayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi muammolar yechimini topishga sharoit yaratadi. Uchinchidan, inson shaxsi muammoning mohiyatini anglashini ta'minlaydi, shuningdek, harakatni maqsadga muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Irodaviy faoliyat insonning xatti-harakatlarini uning borliqqa ongli shaxs sifatida qo'ygan ustuvor maqsadlari mohiyatidan kelib chiqqan holda boshqaradi. Bu asnoda, shaxs o'zining tanlagan ideallariga, uni yo'naltiruvchi g'oyalarga, ishonch-e'tiqodlariga, qarashlariga, o'zga kishilar beradigan baholariga, o'ziga o'zi baho berish mezonlariga nomunosib istaklar, xohishlar, tilaklar vujudga keltirmaslikka, ularni to'xtatish yoki batamom bartaraf etishga intiladi. Bu holatni tahlil qilish iroda shaxsning xatti-harakatlarini jilovlash, nazorat qilish, boshqarish, chetga og'ishdan saqlash funksiyalarini aks ettirishni ko'rsatmoqda. Irodaning xatti-harakatlarni boshqarish funksiyasi shaxs uchun noxush, noqulay, yoqimsiz xohish-istak, harakat va intilishni cheklash, to'xtatish, tiyish kabilardangina iborat bo'lib qolmay, balki inson shaxsiy faolligini muayyan jabhaga, sohaga yo'naltirish, o'z harakatlari quvvatini oshirish, barcha narsalarni umumiy maqsadga muvofiqlashtirishdir. Irodaviy jarayon hamisha shaxsni faollikka chorlaydi, o'ziga qat'iy ishonchli yo'l topishga yetaklaydi, barqaror harakat qilishga yo'naltiriladi, ikkilanish, shubhalanishning oldini oladi. Shuning uchun ham maqsadga yo'naltirilgan harakatlar, amalga oshirilgan intilish, ro'yobga chiqarilgan ezgu niyat shaxsda o'ziga ishonch tuyg'usini uyg'otadi, dadil amallar qilishga boshlaydi, orzularning ushaliishiga faol maylni shakllantiradi. Insonning erishgan yutug'i, muvaffaqiyati har bir irodaviy harakat barqarorligini ta'minlaydi, amallar tanlash, qaror qabul qilish, shaxsiy uslubni tarkib toptirishni jadallashtiradi, yangi irodaviy harakatlarni amalga oshirishni yengillashtiradi. O'zidagi irodaviy sifatlarning takomillashuviga puxta negiz hozirlaydi, irodaviy zo'r berishni taqozo etuvchi harakatlarni tatbiq qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Mazkur jarayon ham anglangan, ham anglanmagan tarzda, motivlar kurashi, irodaviy zo'r berish, qiyinchilik-larni yengish orqali namoyon bo'ladi.

Iroda uchun irodaviy xatti-harakat motivatsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, irodaning negizini shaxsning xatti-harakatlari va ishlarining ko'lamli, rang-barang

xususiyatli motivlashtirilishiga omil tariqasidagi ehtiyojlarni vujudga keltiradi. Psixologiyada motivlashtirishning uch turi mavjudligi ta'kidlanadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Shaxsning ehtiyojlarini qondirish bilan shartlangan, uni faoliyatga undovchi tarzda vujudga keluvchi motiv sifatidagi motivlashtirish. Mazkur holatda motivlashtirish faollik nima sababdan vujudga kelishini, shaxsning faoliyatni amalga oshirishga undovchi ehtiyojlar mohiyatini tahlil qilishiga xizmat qiladi.

2. Motivlashtirish faollik nimalarga yo'naltirilganligini, nega aynan shunday xulq-atvor tanlanganligini, nima uchun boshqasiga e'tibor berilmaganligini asoslashga qaratiladi. Bu o'rinda motivlar shaxsning xulq-atvor yo'nalishini tanlashni aks ettiruvchi sabablari funksiyasini bajaradi. Bularning barchasi yaxlit holda keltirilganda inson shaxsining yo'nalishini vujudga keltiradi.

3. Motivlashtirish — bu inson axloqi va faoliyatini o'zi boshqaruvchi vosita sifatida namoyon bo'lishidir. Ushbu vositalar tarkibiga emotsiyalar, xohishlar, tilaklar, qiziqishlar, mayl va boshqalar kiradi. Masalan, emotsiyada insoniy fe'l-atvorning shaxsiy aks ettirish mohiyati boholanadi, binobarin, uning tub maqsadi faoliyat tuzilishiga mos tushmay qolsa, unday holda his-tuyg'ular uning yo'nalishini o'zgartiradi. Oqibatda fe'l-atvor harakatlari fikran qayta quriladi.

Shunday qilib, irodaviy harakatda uni motivlashtirishning uchta jabhasi, ya'ni faollik manbaya ekanligi, inson shaxsining yo'nalganligi, o'zini o'zi boshqarish vositasi ekanligi aks etadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, irodaning asosi motivlashtirishga sabab bo'luvchi ehtiyojlardan iborat ekan. Ehtiyojlar bora-bora irodaviy harakatlarga bajarilishini ta'minlaydigan yoki ularga to'sqinlik qiladigan motivlarga aylana boradi. Irodaviy harakatlarning sabablari muayyan darajada anglangan xususiyat kasb etadi va shaxsni ularni amalga oshirishga yo'naltirib turadi.

Psixologiyada ehtiyojning anglanganlik darajasiga ko'ra intilish, istak kabilarni psixologik jihatdan farqlash mumkin.

Agarda ularning mohiyatiga chuqurroq yondashadigan bo'lsak, u holda o'zaro farqni tezda aniqlab olish imkoniga ega bo'lamiz. Intilish—yetarli darajada anglanmagan, farqlanish, tabaqalanish imkoniyati sust ehtiyojdan tashkil topgan faoliyat motividan iboratdir. Masalan, shaxs yozgan maqolasini bosib chiqarishga intilishni xayoldan o'tkazish chog'ida nashriyotni ko'z o'ngiga keltiradi, muharrir bilan uchrashganda, suhbatlashganda mamnuniyat tuyg'usini his etadi. Shu bois, intilish obykti bilan takror-takror uchra-shuvga rozi bo'ladi va o'z intilishini davom ettirishga qaror qiladi. Biroq inson ba'zi hollarda unga huzur-halovat bahsh etayotgan motivning mohiyatini anglamaydi, chunki u har qanday natijaga erishishi mumkinligi to'g'risida ma'lumotga ega emas. Ko'rinib turibdiki, intilish psixologik jihatdan yetarli darajada aniqlikni o'zida mujassamlashtirmaydi, ayrim shubhalar hukm surish ehtimoli mavjud, harakat unsurlari yuzasidan taxmin yetishmaydi.

Istak—shaxs tomonidan ehtiyojning yetarli darajada anglanganligi bilan tavsiflanuvchi faoliyat motividir. Intilishdan farqli o'laroq, istakda nafaqat ehtiyoj obykti, balki uni qondirishning yo'l-yo'riqlari, vositalari ham inson tomonidan tushuniladi. Masalan, oliy maktab o'qituvchisi o'qitish samaradorligini oshirish istagini bildirib, bu holatni ijtimoiy ehtiyoj sifatida tasavvur etib, ta'limning faol metodlarini qo'llash haqida o'ylaydi, o'z faoliyatini yangicha tashkil qiladi, iqtidorli hamda bo'sh o'zlashtiruvchi talabalar bilan individual ishlash grafigini ishlab chiqadi, qo'llanmalar yaratish rejasini tuzadi va hokazo.

Inson faoliyatining motivatsiyasi uning yashash shart-sharoitlarini aks ettiradi, shuningdek, shaxs tomonidan namoyon etilgan ehtiyojlarini fahmlash imkoniyatini vujudga keltiradi. Ehtiyojlar ahamiyatining o'zgarishi tufayli muayyan psixologik holatlarda motivlar kurashi paydo bo'ladi, bunda bir istak boshqa istakka qarshi qo'yiladi, bu haqda oldinroq mulohaza yuritilgan.

Qarshiliklar, qiyinchiliklar, nizoli vaziyatlarni yengish uchun irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Irodaviy zo'r berish to'g'risida mulohaza yuritilgan bo'lsa-da, lekin unga

ta'rif berilmaganligi sababli ayrim aniqliklar kiritishni joiz deb hisoblaymiz. Irodaviy zo'r berish — his-tuyg'ular shakli hisoblangan shaxsning irodaviy harakatga qo'shimcha motivlarni vujudga keltiruvchi, ba'zida ularni barbod qiluvchi, bilish jarayonlarini safarbar etuvchi, muayyan zo'riqish holati singari kechuvchi motivlar majmuasidir.

Irodaning individual xususiyatlari va fenomenlari mavjud bo'lib, inson faoliyatining maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirishini ta'minlaydi. Iroda shaxs faoliyatining ichki qiyinchiliklarini yengishga qaratilgan ongli tuzilmadan iborat bo'lib, u o'zini o'zi boshqarish sifatida dastavval o'ziga, o'z hissiyotiga va xatti-harakatlariga hukmronlik qilishda aks etuvchi psixologik hodisadir. Irodaning kuchi yoki kuchsizligini aks ettiruvchi holatlar uning individual xususiyatlarini namoyon qiladi. Shu atamalardan kelib chiqqan holda, irodasi kuchli va irodasi kuchsiz odamlar hamda ularning ijobiy va salbiy sifatleri, fazilatleri, xislatleri hamda illatleri to'g'risida mulohaza yuritiladi.

Irodasi kuchsizlikning patologiyasi mavjud bo'lib, ular abuliya (yunoncha *adulia* — *qat'iyatsizlik* degan ma'noni anglatadi) va apraksiya (yunoncha *apraxia* — *harakatsizlik* ma'nosini bildiradi) atamaları bilan ifodalanadi. Abuliya — bu miya patologiyasi negizida vujudga keladigan faoliyatga intilishning mavjud emasligi, harakat qilish, amalga oshirish uchun qaror qabul qilish zarurligini anglagan tarzda shunday qila olmaslikdan iborat inson o'zligidir. Masalan, shifokor ko'rsatmalariga rioya qilish zarurligini to'g'ri fahmlagan, ammo abuliyaga uchragan bemor biror narsani bajarishga o'zini mutlaqo yo'llay olmaydi. Apraksiya — miya tuzilishining shikastlanishi tufayli yuzaga keladigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidan iborat psixopatologik holatdir. Nerv to'qimalarining buzilishi miyaning peshona qisimlarida yuz bersa, u holda xatti-harakatlarni erkin bajarishda buzilish namoyon bo'ladi, natijada iroda akti amalga oshishi qiyinlashadi. Abuliya va apraksiya — psixikasi xasta insonlarga xos, bu nisbatan noyob, fenomenal psixopatologik hodisalardir. Lekin pedagogik faoliyatda uchraydigan irodaning kuchsizligi miya patologiyasi bilan emas, balki noto'g'ri tarbiya mahsuli bilan tavsiflanadi.

Iroda kuchsizligining yaqqol ko'rinishlaridan biri—bu yalqovlik hisoblanib, shaxsning qiyinchiliklarni yengishdan bosh tortishga intilishi, irodaviy kuch-g'ayrat ko'rsatishni qat'iy ravishda istamasligida ko'rinadigan illatdir. Yalqovlik—shaxs o'jizligi va irodaviy kuchsizligining, uning hayotga layoqatsizligining, shaxsiy va ijtimoiy faoliyatiga loqaydligining ifodasidir. Yalqovlik—shaxsning ruhiy qiyofasi bo'lib, biroq uni uzluksiz tarbiyaviy ta'sir va o'zini o'zi tarbiyalash orqali bartaraf etish imkoniyati mavjud bo'lgan ruhiy nuqsondir.

Iroda nazariyasi va tadqiqoti to'g'risida tushuncha

Iroda kategoriyasining tadqiqoti uzoq tarixga ega bo'lib, inson ongi mohiyatini kashf qilish jarayonidan boshlab, muayyan bilimlar to'planishi tufayli shaxs irodasining tabiatini tushunishga ilmiy yondashuv vujudga kelgan. XVII asrda Gobbs va Spinozalar ta'kidlab o'tganlaridek, faollik manbayi bemahsul sohaning paydo bo'lishi deb tushunish mumkin emas, chunki uni shaxsiy kuch-quvvatining hissiy intilishi bilan uzviylikda qaramoq lozim. Spinozaning fikricha, iroda bilan aql aynan bir narsadir. Unda bunday tasdiqiy munosabatning tug'ilishi irodaning ilmiy nuqtayi nazardan tushunishni shakllantirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, u mustaqil substansiya sifatida ham tan olinadi V.Vundtning mulohazasicha, iroda negizida appersepsiya aktining subyekti tomonidan ichki faollik uniki ekanligini his etish yotadi. Uning bu konsepsiyasi emotsional yoki affektiv nom bilan psixologiya faniga kirib keldi. U. Djemsning tan olishicha, irodaviy harakatlar boshqa ruhiy jarayonlarga qorishtirib bo'lmaydigan birlamchi xususiyatga egadir. Har qanday g'oya dastlab dinamik tendensiyaga ega bo'lganligi tufayli irodaviy aktning vazifasi diqqat yordami bilan bir g'oyaning boshqasi ustidan ustuvorligini ta'minlashdan iboratdir.

Psixologiyada iroda—bu insonning qo'yilgan maqsadlariga erishishiga yo'naltirilgan ongli faolligi, degan qat'iy fikr qaror topgan. „Iroda“ tushunchasi mohiyatiga kishining

maqsad qo'ya olish qobiliyati, o'z emotsiyasini boshqarish, va xulqini iroda qilishi kiradi. V.I. Selivanov irodani tadqiq etib, ayrim xulosalar chiqaradi:

a) iroda—bu shaxsning o'z faoliyatini va tashqi olamdagi o'zini o'zi boshqarilish shakllarini anglashning tavsifidir;

b) iroda—insonning yaxlit ongining bir tomoni hisoblanib, u ongning barcha shakl va bosqichlariga taalluqlidir;

v) iroda—bu amaliy ong, o'zgaruvchi va qayta quriluvchi olam, shaxsning o'zini ongli idora qilishidir;

g) iroda—bu shaxsning hissiyoti va aql-zakovati bilan bog'liq bo'lgan xususiyatidir. Ammo u qaysidir harakatning motivi hisoblanmaydi

V. I. Selivanov irodaning psixologik jabhalarini tavsiflab, shunday g'oyani ilgari suradi, insonning ongini jarayonlar, holatlar, xislatlarni o'zida mujassamlashtiruvchi yaxlit tizim sifatida tasavvur qilish mumkin. Shaxsning u yoki bu ongli harakati o'zining tuzilishiga ko'ra, muayyan bir vaqtning o'zida ham aqliy, ham hissiy, ham irodaviy hisoblanadi.

Tadqiqotchi V. A. Ivannikov esa irodani motivatsiyaning ixtiyoriy shakli sifatida tushunadi, shuningdek, harakat ma'nosining o'zgarishi hisobiga uni tormozlovchi yoki qo'shimcha turtki yaratuvchi imkoniyat, yangi real motivlarni harakat bilan birlashtiruvchi yoinki vaziyatlarni tasavvur motivi tariqasida talqin qiladi. Irodaviy boshqariluv esa harakatni „ixtiyoriy boshqariluv ko'rinishlarining bittasi sifatida“ tushuniladi, bunda boshqariluv motivatsiyaning ixtiyoriy o'zgarishi orqali amalga oshirilishi ta'kidlanadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, psixologiya fanida irodani tushunish, ta'riflash bo'yicha bir xil munosabat yaratilmaganday, irodaviy sifatlarning ma'naviy asosini tahlil qilish yuzasidan ham umumiylik, umumiy qarashlar majmuasi mavjud emas. Jumladan, V. A. Krutetskiy o'z asarida irodaviy sifatlarning tarkibiga sobitqadamlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, sabr-toqatlilik, intizomlilik, dadillik, jasoratlilik va tirishqoqlikni kiritadi.

P. M. Yakobson bo'lsa, irodaning muhim sifatlarini mustaqillik, qat'iyatlilik, tirishqoqlik, o'zini uddalashga ajratadi. A.I.Shcherbakov insonda namoyon bo'ladigan irodaviy sifatlar sirasiga mana bularni kiritadi: sobitqadamlik va tashabbuskorlik, uyushganlik va intizomlilik, urinchoqlik, tirishqoqlik, dadillik, qat'iyatlilik, chidamlilik botirlik va jasoratlilik.

Biroq aksariyat ilmiy-psixologik adabiyotlarda irodaviy sifatlar qatorida „ishonch“ atamasi ko'rsatilmaydi. Shunga qaramay, ishonch iroda sifati tariqasida tadqiq etilishga haqlidir. Buning uchun A.I. Shcherbakov tadqiqotidan namuna keltirishning o'zi yetarli. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, bir talabaga institutni qisqa fursat ichida tugatish taklif qilingan, lekin sinaluvchi bu ishni uddasidan chiqa olmaslikni aytgan. Shundan so'ng eksperimentator talabada o'z kuchiga ishonch uyg'otishni maqsad qilib qo'ygan va unda irodaviy zo'r berish, qiyinchiliklarni yengish vositalarini shakllantirgan. Natijada talaba o'z maqsadiga erishishga muvaffaq bo'lgan. Shunga o'xshash tajribalarni boshqa tadqiqotchilar o'tkazganligi ham ilmiy adabiyotlarda uchraydi. Shuning uchun o'z kuchiga ishonch, psixologik hodisa sifatida o'rganilishi ko'pchilikni qiziqtiradi. Chunki kuchli irodaviy zo'r berish qanday omillar hisobiga erishilganligini kashf qilish muhim ilmiy muammo hisoblanadi. Shu bois hozirgi zamon psixologiyasining irodaga oid nazariyasi hali mukammal emasligi sababli, irodaviy sifatlarni tasniflashning asosiy tamoyili ishlab chiqilmagandir.

Ushbu psixologik muammoni hal qilish maqsadida V.K. Kalin irodaviy sifatlarni tasniflashga qaror qilgan. Uning nuqtayi nazaricha, bazal irodaviy sifatlar irodaviy jaryonlar asosida vujudga keladi, ammo bunda uning intellektual va axloqiy jabhalari ishtirok etmaydi. U bazal sifatlarni aniqlash maqsadida ongning namoyon bo'lishini quyidagicha tanlaydi:

- a) faollik darajasining ortishi;
- b) zarur bo'lgan faollik darajasini quvvatlash;
- d) faollik darajasining pasayishi.

Shulardan kelib chiqib, tadqiqotchi quyidagi sifatlarni mulohaza qilib ko'rish uchun tavsiya qiladi; g'ayratlilik, chidamlilik, vazminlik. Agarda bu jarayonda intellektual negiz ishtirok etmasa, uni tushunib bo'lmaydi, qaysi hal qiluvchi qurilma hisobiga vaziyat baholanadi va harakatni kuchaytirish, pasaytirish to'g'risidagi komanda beriladi.

V.K. Kalin bazal tizimiga kirmagan irodaviy sifatlarni ikkilamchi deb biladi. Chunki, ularda bilimlar, ko'nikmalar, emotsiya va intellektning paydo bo'lishi mujassamlashadi. Muallif qat'iyatlilikni ikkilamchilar qatoriga kiritadi, vaholanki, uning fikricha, u o'ziga mahliyo qiladigan his-tuyg'ularni yengishdan, shuningdek, rad etilgan variantlardan, ishonchsizlikni to'sishdan tashkil topadi. U tirishqoqlikni ham ikkilamchi sifatlar tarkibiga kiritadi.

Chunki ularda obyektning to'planganligi ifodasi o'z aksini topgan, hayotiy ravshan qadr-qimat mujassamlashgan.

Chidamlilik tavsifida „qo'shimcha impulslar“, „qo'shimcha irodaviy zo'r berish“, „iroda kuchi“, „sabr-toqat“ jabhalari o'z ifodasini topgan. Chidamlilikka undovchi xususiyatlarning tirishqoqlik irodaviy sifatga mos tushish hollari uchraydi. E.P. Ilinning rang jadvalida tirishqoqlik sifati chidamlilikdan keyin joylashgan bo'lib, quyidagi ta'rifga ega: „Tirishqoqlik—qiyinchilikka va muvaffaqiyatsizlikka qaramasdan, maqsadga erishish yo'lida uzluksiz ravishda intilishning paydo bo'lishidir“. Tadqiqotchi D.N. Ushakovning mulohazasicha, „chidam“ tushunchasi quyidagi ma'nolarni anglatib keladi:

- 1) aksil harakat qilmay, shikoyatsiz, hasratsiz halokatli, mushkul, noxush holatlarni dildan kechiradi;
- 2) aksil harakat qilmay, o'zgarishlarni kutib, taqdir haziliga rozi bo'ladi;
- 3) biror holatga muhtalo bo'ladi;
- 4) nima bilandir kelishish, biror ortiqcha kechinmaga parvo qilmay, og'irchilikni mardonavor o'tkazadi;
- 5) imkoniyat darajasida amal qilishga ko'nikadi;
- 6) shoshqaloqlikka yo'l qo'ymaydi;
- 7) paysalga solish va kutishga imkoniyat yaratadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, tirishqoqlik, qat'iyatlilik sifatleri bilan bir qatorda, chidamlilikni irodaviy xislatlarning yetakchisi sifatida tan olish, qiyinchiliklarga qaramay, harakatni davom ettirishga intilish tarzida tushunish muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Lekin og'riqqa chidash, bardoshlikka moyillik nuqtayi nazaridan yondashilganda esa irodaning erkinligi ta'biri, irodaviy sohaning paydo bo'lishi va amalga oshishi mohiyati jihatdan metodologik nuqsoniy talqin yuzaga kelishi mumkin.

Ma'lumki, tibbiyot psixologiyasida inson tomonidan og'riqqa bardosh berish chidamlilik sifatining vujudga kelishi, kechishi jarayonining yorqin ifodasidir. Hayot va faoliyatning tajribalari ko'rsatishicha, shaxs og'riqqa ko'nika olmaydi, chunki buning negizida boshqa mexanizmlar yotishi turgan gap. Fiziologik me'yorlarga binoan shaxs og'riqni sezish, idrok qilish va tasavvur etishning murakkab jismoniy qurilmasiga ega. Shunga qaramay, og'riqni inson har xil his qilishi, unga bardosh berishi, sabr-toqat bilan boshidan kechirishi mumkin, bunda individual tafovut aniq namoyon bo'ladi. Diqqatning og'riq sezgilariga to'planishi tufayli og'riq zarbi kuchayadi—bu psixofiziologik qonuniyatdir. Shu bois, odam og'riq sezgilarga tobe bo'lib qolmasligi lozim, aks holda u, bu noxush kechinma, ruhiy holat ta'sirida uzoq muddat qolib ketishi kuzatiladi. Og'riqni boshdan kechirishda nafaqat chidamlilik zarur, balki mushkul sharoitlarda faollik ko'rsatish ko'nikmasi, qiyinchilikni yengish odati muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday xususiyatga ega bo'lgan insonlarda esa o'z hissiy a'zolarini, uning harakatlarini idora qilish uquvi mavjuddir, aksincha nozik tabiatli, ichki intizomsiz, sabr-toqati zaif, mo'rt ruhiy kechinmali shaxslar chidamsizligini namoyish qilib qo'yadilar.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, hozirgacha psixologiya fanida asosiy, muhim irodaviy sifatlarni tasniflashning umumbirlik tamoyili mavjud emas. Shu tufayli aksariyat hollarda bir irodaviy xislat qo'shaloq atama bilan belgilanishi davom etib kelmoqda (masalan, mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va dadillik, tirishqoqlik va qat'iyatlilik, vazminlik va o'zini uddalash kabilar).

Psixologiyada irodani eksperimental o'rganishga oid qator ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lib, ayrimlaridan namunalar keltiramiz. Ko'pchilik tadqiqotchilar E.I. Ignatev qo'llagan metodika va uning natijalariga xayrixohlik bildiradilar. Lekin muallifning o'zi uni baholashda juda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi. Uning mulohazasicha, ushbu metodika yetarli darajada ishonchli, irodaning tormozlanishi paydo bo'lishini tadqiq qilishda qoniqarli natijalar berishi mumkin, ammo undan „test“ sifatida foydalanish ko'ngildagidek ko'rsatkichlarga olib kelmasligi ehtimoldan xoli emas. Ushbu metodikaning mohiyati shundaki, muskulning kuchli qisqarishidan keyin o'zining tinch holatiga qaytishdagi qarshiliklarni yengish xususiyatini tajribada tekshirishdir. Shu vaziyatda irodaviy zo'riqishni bartaraf etish namoyon bo'ladi. Muallifning takidlashicha, muskullarning qisqarishini zo'riqish paytida bir lahza to'xtatib qolish, irodaning shartli ko'rsatkichi sifatida qabul qilinishi mumkin. Chunki mazkur jarayonda inson o'z tana a'zolari muskulini ongli boshqarish uquviga ham ega. E.I. Ignatev tadqiqotida maksimal qisilishidan keyin irodaviy zo'r berishni 5kg ortiq bo'lmagan og'irlikda pasaytirishga yo'l beriladi, uning taxminicha, bu kattalik zo'riqish kuchini kamaytirmaydi va zo'r berishini vaqtincha to'xtatib qolishga ta'sirini o'tkazmaydi. Tadqiqotchi materiallarini tahlil qilishning ko'rsatishicha, muskul zo'r berishi 9—17 yoshdagi sinaluvchilarda 14 kg dan 40 kgacha og'irlikni tashkil qiladi, zo'r berishning 5kg kamayish doirasi maksimal holatga nisbatan 35,7% dan 12,5% gacha miqdorlarda mujasmlashadi.

Iroda sifatlarini tadqiq qilishga intilgan V.I. Makarova test o'rnida gimnastik stoldan (gollandcha, inglizcha „mat“—*polga yoziladigan matga*) sakrashni tanlagan. Chunonchi bu sakrash 180° aylanish bilan oldinga va orqaga bajarilgan. Tajriba davomida tomir urushi, tayyorgarlik vaqti, mimika, gavda holati, barmoqlarni bukish qayd qilib berilgan.

Shunday qilib, irodaviy sifatlarni aniqlash va baholash metodlari o'zining rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotchilar o'z faoliyatlarida harakatlarning odatiy va

qiyinlashtirilgan sharoitlardagi xususiyatlari, ularning mahsuldorligi kabi hodisalarni qayd qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar. To'plangan ma'lumotlarning tahlili ko'rsatishicha, iroda motivlarda, maqsadlarda, o'zini o'zi baholashda, harakatlarda, faoliyatda o'z ifodasini topar ekan xuddi shu bois iroda— bu tashqi va ichki qiyinchiliklarni yengishni talab qiladigan va harakatlarni inson tomonidan ongli boshqarishdir.

Tekshirish uchun savollar

1. Irodaga qanday ta'rif berish mumkin?
2. Ta'lim jarayonida irodaning o'rni qanday?
3. Irodaning sifatlari mohiyatini izohlay olasizmi?
4. Irodani tarbiyalash imkoniyatlari mavjudmi?
5. Qaror qabul qilishda irodaning ahamiyati qanday?

IX bob

TEMPERAMENT

Temperamentning psixologik tavsifi

Temperament to'g'risida umumiy tushuncha. Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash holda mavjuddir. Shu bois shaxs ruhiyatida atrof-muhit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajakdagi ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish-istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olamning kechishi, uning mazmuni, shakli, ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lish kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalari, ijtimoiy turmush voqealari omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki vazminlik bilan javob qaytarishga moyildirlar.

Alohida ta'kidlash kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg'ularga ham bevosita bog'liqdir. Misol uchun, inson o'zi temperamentning qaysi tipiga taalluqli bo'lishidan qat'iy nazar, o'z faoliyatiga layoqatli, mayli kuchli, intilishi qat'iy, qiziquvchan bo'lsa, faoliyatni tashkil qilish va nazorat qilishda uyushqoqlik, harakat sur'ati tezkor amalga oshadi, unga loqayd munosabatni bildirsa, ish sur'ati sekin va sust kechadi. Har qanday vaziyatga qaramay, shaxsning qarindosh-urug'lari to'g'risidagi, shuningdek, jahonda kechayotgan noxush xabarlar uning borlig'ini larzaga keltiradi, labi quriydi, rangi bo'zaradi, atrof-muhitga nisbatan mo'ljalini yo'qotadi. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual-dinamik xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarning dinamik xususiyatlari o'rtasida muayyan darajada tafovut borligi alohida ta'kidlanadi. Ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida qo'shimcha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi. Ularning ayrimlari ustida alohida so'z yuritish maqsadga muvofiq.

1. Temperamentning bir xil xususiyatlari, favqulodda motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, xatti-harakatlarida, muomalasida ifodalanadi.

2. Temperamentning xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyati davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligidan qat'iy nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

3. Yakkahol shaxsga daxldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tuzilmani vujudga keltiradi.

4. „Psixologiya“ fanida temperamentning xususiyatlari deganda alohida bir shaxsning faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik

xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmovchi, temperament tipini tavsiflovchi tuzilmani tashkil qiladi.

5. „Psixologiya“ fanining ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan. Temperament (lotincha „*temperamentum*“ degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi „*aralashma*“) degan tushunchani anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460—356-yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to'hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda.

Qadimgi yunon olimi Gippokrat ta'limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari o'zaro bir-biridan tafovutlanib, ularning tana a'zolaridagi suyuqliklarning turlicha nisbatda joylashuviga bog'liq ekanligi aytiladi. Gippokratning ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha — *chole*), qon (lotincha — *sanduis yoki sanduinis*), qora o't (yunoncha — *melas* „qara“, *chole* „o't“), balg'am (yunoncha — „*phledma*“) kabilardan iboratdir. Uning mulohazasicha: 1) o'tning xususiyati—quruqlikdir, uning vazifasi— tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutishdir; 2) qonning xususiyati— issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir; 3) qora o'tning xususiyati— namlikdir, uning vazifasi— badanning namligini saqlab turishdir; 4) balg'amning (shilimshiq moddaning) xususiyati— sovuqlikdir, uning vazifasi— badanni sovitib turishdan iboratdir. Gippokratning ta'limotiga ko'ra, har bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik kasb etadi. Mazkur aralashma (lotincha— *temperamentum*)lardan qaysi biri salmoqli bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatdan farqlanadilar, chunonchi, xolerikda sariq o't, sangvinikda qon, melanxolikda qora o't, flegmatikda balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'lishi ta'kidlanadi.

Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni „temperament“ tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida ham qo'llanilib kelinmoqda.

Temperamentning ilmiy-psixologik asoslari va uning fiziologik mexanizmlari ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida yaratildi va bu borada izlanishlar davom ettirilmoqda. Temperamentning fiziologik asoslariga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri rus fiziologi I.P.Pavlov (1849—1936) hisoblanadi.

I.P. Pavlov hayvonlarning oliy nerv faoliyatini tadqiq qilayotganida itlarda shartli reflekslarning paydo bo'lishi, kechishi, davom etish xususiyatlari insonlarnikidan farq qilishi va bu hodisa temperamentda ham uchrashi mumkinligini kashf etadi. I.P.Pavlov temperament ham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqaradi. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, shartli reflekslar paydo bo'lishining individual xususiyatlarining ro'yobga chiqish sabablari n. v sistemasi xususiyatlari mohiyati bilan bog'liq. Muallim, nerv sistemasining uchta asosiy xususiyatiga alohida ahamiyat beradi, chunonchi: 1) qo'zg'alish jarayoni va tormozlanish jarayonining kuchi; 2) qo'zg'alish kuchi bilan tormozlanish kuchi o'rtasidagi muvozanatlik darajasi (nerv sistemasining muvozanatlashgani); 3) qo'zg'alishning tormozlanishi bilan almashtirish tezligi (nerv jarayonlarining harakatchanligi). Uning ko'rsatishicha, har bir hayvonning temperamenti ham mazkur xususiyatlarning u yoki buni isigagina aloqador bo'lmay, balki ularning majmuiy tarziga, qonuniy birlashuviga bog'liqdir. I. P. Pavlov shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador nerv sistemasi xususiyatlarining o'zaro qo'shiluvini nerv sistemasining tipi deb nomlaydi va uni to'rtta tipga ajratadi: a) kuchli, muvozanatli, ephil; b) kuchli, muvozanatsiz, ephil; d) kuchli, muvozanatli, sust; e) kuchsiz tip.

Yirik rus psixologlaridan B.M. Teplov (1896—1965) va uning shogirdlari hamda maslakdoshlari I.P. Pavlovning tadqiqotlarini davom ettirib, inson nerv jarayonlari xususiyatlarining o'ziga xos tomonlarini ochishga muvaffaq bo'ldilar. Ular nerv-fiziologik jarayonlarning nozik qirralarini o'rganishda maxsus moslamalar yordami bilan o'zgarishlarni qayd qilish hamda olingan natijalarni matematik-statistik metodlar orqali hisoblash ishlarini olib boradi. B.M.Teplov ilmiy maktabi namoyandalarning ma'lumotlariga qaraganda, insonda hosil qilinadigan shartli reflekslarning ba'zi bir individual xususiyatlari o'zaro uyg'unlikka egadir. Ularning ta'biricha, o'zaro bog'liq individual xususiyatlar tizimi nerv sistemasining muayyan xususiyati bilan tavsiflanadi. Jumladan, o'zaro bog'langan xususiyatlar, birinchidan, shartli qo'zg'ovchi mustahkamlanishi davom etishidan qat'iy nazar, shartli reflekslar so'nishi darajasiga, ikkinchidan, qo'zg'ovchilarning kuchli yoki kuchsizligi bilan shartli reaksiyaning hajmi orasidagi tafovutlarga, uchinchidan, asosiy qo'zg'aluvchi sezgirligiga begona qo'zg'ovchini ijobiy (salbiy) ta'sir o'tkazish darajasiga, to'rtinchidan, boshqa ko'rinishdagi yoki kuchlanishdagi qo'zg'alish jarayonlarining kuchiga bog'liqdir. Ma'lumotlarning tahliliga ko'ra, tormozlanishning kuchi bilan nerv jarayonlarining muvozanatlashuviga taalluqli shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari turkumlari shunga o'xshash usul yordami bilan kashf qilingan. Shuningdek, B.M. Teplov ilmiy maktabining namoyandalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli reflekslarning hosil bo'lish tezligini tavsiflovchi individual xususiyatlari turkumi ham tahlil qilib berilgandir. Ushbu individual xususiyatlar mohiyatida ifodalanuvchi nerv sistemasining notanish xususiyati dinamiklik deb atalib tavsiflangan. Bundan tashqari, ular shartli reflektor faoliyatining bir guruh individual xususiyatlari qo'zg'alish jarayoni to'xtalishining tezligi mahsuli sifatida taxmin qilingan xususiyatni (yangi xislatni) labillik, ya'ni (*lotincha—ladialis— beqarorlik*) deb atay boshlaganlar. Shuning

bilan birga, nerv sistemasining boshqa xususiyatlari mavjudligi to'g'risida ilmiy taxminlar ilgari surilgan, chunonchi: senzitivlik, reaktivlik va hokazo.

B.M. Teplov ilmiy maktabida I.P. Pavlov tadqiqotlarida aniqlangan nerv sistemasining xususiyatlari to'g'risidagi nazariya va taxminlar muayyan darajada kengaytirilgan hamda temperametning tub mohiyatini tushuntirishga qulay imkoniyatlar yaratilgan. Lekin shunday chuqur izlanishlar olib borilishiga qaramay, psixologlar tomonidan kashf qilingan xususiyatlarning kimyoviy va fizikaviy mohiyati hanuzgacha noma'lumligicha qolmoqda.

Shu bois, nerv sistemasining xususiyati to'g'risidagi ilmiy mushohadalar faqat shartli reflektor faoliyati bilan o'zaro bog'liq individual xususiyatlar turkumiga taalluqli umumiy sabablar bo'yicha talqin qilishni ifodalaydi, xolos.

Nerv sistemasi xususiyatlari bilan temperamentning bog'liqligi, aksariyat hollarda, mana bunday omillarning mohiyatida aks etishi mumkin. Jumladan, negizida nerv sistemasining faraz qilingan fiziologik xususiyati yotgan shartli reflektor faoliyatining o'zaro bog'liq individual xususiyatlarining muayyan turkumi shaxsda qanchalik ko'p mujassamlashsa, temperamentning unga mutanosib xususiyati ham xuddi shu daraja namoyon bo'ladi yoki aksincha, shuncha kam ifodalanishi kuzatiladi: 1) insonda shartli refleks shakllangan bo'lsa-da, lekin u tez so'na boshlasa; 2) tashqi qo'zg'ovchi shartli refleksda kuchli tormozlanishni vujudga keltirsa; 3) shaxs kuchsiz qo'zg'ovchilarga kuchli qo'zg'ovchilar singari shiddat bilan reaksiya qaytarsa; 4) odam kuchsiz qo'zg'alish jarayoni bilan uyg'unlashgan xususiyatlarni aniqlasa; 5) insonda kuchli emotsional qo'zg'alishi hamda diqqatning chalg'ishi yuzaga keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, I.P. Pavlov ta'limotida temperamentning psixologik ta'siri nerv sistemasining barcha xususiyatlari bilan aloqadorligi yoki uning tipiga tegishli ekanligi tushuntiriladi. Shu bois temperamentning u yoki bu xususiyati nerv sistemasining birorta xislati bilan emas, balki xususiyatlarning turkumlari bilan aloqaga kirishadi. Buning ta'sirida, nerv sistemasi xususiyatlarining

miqdoriy munosabatlarida temperament xususiyatlari ham sifat o'zgarishini yasaydi.

Yigirmanchi asrning 60—70-yillarida ushbu soha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, temperamentning psixologik tavsifi bilan I.P. Pavlovning tiplari o'rtasida o'xshashlik aloqalari mavjudligiga hech qanday shubha yo'qdir. Temperamentga taalluqli nerv sistemasining tiplari ham insonga, ham hayvonlarga tegishli bo'lib, ular umumiy tiplar deb nomlanadi. Bino-barin, temperamentning fiziologik asosi—bu nerv sistemasining umumiy tiplaridir. Biroq, I.P. Pavlovning tiplari bu nerv sistemasi xususiyatlarining tanho tipik birikmasi emasdir, chunki keyinchalik bu borada yangi birikmalar topiladi. Lekin ajratilgan tiplarning barchasi bir tekis ahamiyatga molik emasligi tufayli ularning eng asosiylari kuchli va kuchsiz tiplardan tashkil topadi.

Nerv sistemasi tiplarining kelib chiqishi

Nerv sistemasi umumiy tiplarining kelib chiqishi haqida mulohaza yuritilganda, albatta, I.P. Pavlovning ta'limotini tilga olib o'tish maqsadga muvofiq, chunonchi, irsiyat yo'li bilan shartlangan tip — bu genotip demakdir. Hozirgi davrda nerv sistemasining umumiy tipi (genotip) irsiyatga bog'liq ekanligi haqidagi ma'lumotlar ko'p bo'lib, ular qiyosiy psixologiyada hayvonlarni o'rganishdan topilgandir. Masalan, nerv sistemasining kuchi, epchilligi hayvonlarni chatishtirish yo'li bilan yuzaga keltirilgan bo'lsa-da, lekin barcha xususiyatlar to'g'risida bunday dadil fikr bildirish mumkin emas.

Xorijiy psixologik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, temperament nerv sistemasi umumiy tipining nerv-fiziologik xususiyatlarigagina emas, balki: a) tashqi ko'rsatkichi, ya'ni badanning jismoniy tuzilishiga; b) ular ba'zi qismlari o'rtasidagi aloqaga; d) organizm turli tarkiblari munosabatlaridan tuzilgan organizmning umumiy tuzilmasiga bog'liqdir, degan nazariy fikr jahon psixologiyasida ustuvordir. Bu nazariyaning asoschilari nemis psixologi E. Krechmer va amerika psixologi U. Sheldonlar hisoblanib,

ularning talqinicha, tana tuzilishi ham, temperament xususiyatlari ham ichki sekretiya bezlari faoliyatidagi o'zaro munosabatlarning nasliy belgilariga bog'liqdir. Ularning fikricha, tana tuzilishi bilan temperament xususiyatlari orasida muayyan mutanosiblik mavjuddir. U. Sheldonning fikricha, semiz, qorin bo'shlig'i takomillashgan inson shodlikka, muloqotmandlikka, to'yib ovqatlanishga moyil (visseroton) xususiyatga egadir. Shuningdek, sklet muskul-lari taraqqiy etgan shaxslar g'ayratli, faol (somatoton) xislatlidirlar. Shu bilan birga, nerv sistemasi, bosh miyasi o'ta rivojlangan insonlar o'ta sezgir, sertashvish, xayolotga beriluvchan bo'ladilar, ya'ni (serebroton) xususiyatlidirlar.

Fikr yuritilgan muammo muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi, chunki ichki sekretiya bezlarining tuzilishi tashqi sharoitlarga ham, faoliyat talablariga ham to'la-to'kis moslasha olmaydi, binobarin, u nerv sistemasiga biroz muvofiqlashuvi mumkin, xolos. Shundan kelib chiqib, Krechmer bilan Sheldon talqiniga yondashilsa, undan shaxs temperamentining xususiyatlari tashqi ijtimoiy sharoit va faoliyat talablariga muvofiqlashuvi ehtimoli mavjud, degan mulohaza kelib chiqadi. Demak, mualliflar e'tiroficha, turli temperamentli shaxslarga ijtimoiy zaruriyat tufayli bir xil talablar qo'yilsa, u holda insonning temperamenti imkoniyatlari bilan jamiyat talablari o'rtasida murakkab ziddiyatlar, nizoli vaziyatlar kelishi mumkin emish. Shuni ta'kidlash joizki, Krechmer bilan Sheldonning temperament to'g'risidagi nazariyasi birmuncha bahslidir va u temperamentning nerv sistemasi umumiy tipining xususiyatlariga bog'liqligini aks ettiruvchi omillarni tushuntirishga zaiflik qiladi. Shuningdek, mazkur ta'limot temperamentning kelib chiqishini tushuntirishda organizm umumiy tuzilishining o'rniga biryoqlama baho beradi. Shuni unutmaslik kerakki, organizmning umumiy tuzilishi darhaqiqat nerv sistemasining tipiga va temperamentgamuayyan darajada ta'sir o'tkazishi mumkin. Chunki nerv sistemasining xususiyatlari modda almashuvi va ichki sekretiya bezlari faoliyatining individual xususiyatlariga muvofiq kechadi. Demak, temperamentning vujudga kelishida

organizmning umumiy tuzilishi emas, balki nerv sistemasining genotipi yoki umumiy tipi muhim ahamiyat kasb etadi.

Temperamentning fiziologik asosi nerv sistemasining umumiy tipidan iborat bo'lsa-da, lekin uning psixologik tavsifini tahlil qilish uchun nerv sistemasining xususiyatlarini bilish hozirgi davr talabiga javob bermaydi. Misol uchun, g'ayratlilik, barqaror kayfiyat, yuqori faollik, harakat tezligi qo'zg'alish kuchiga bog'liqdir, lekin unga har xil psixik xususiyatlar ham taalluqli (sezgi xususiyatlari, xayol obrazlari yorqinligi va hokazo). Temperamentning muayyan xususiyati nerv sistemi umumiy tipining birgina xususiyatiga aloqador bo'lmasdan, balki bir turkum xususiyatiga bog'liqdir. Psixologiyada biror tobe xususiyat o'zgaruvchi bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga aloqador bo'lsa yoki yolg'iz mustaqil o'zgaruvchi bir turkum tobe xususiyat o'zgaruvchiga bog'liq bo'lsa, bunday tobelik ko'pyoqlama tobelik deyiladi. Shu bois, temperamentning psixologik xususiyatlari nerv sistemi umumiy tipining fiziologik xususiyatlariga ko'pyoqlama tobedir. Nerv sistemi umumiy tipi xususiyatlarining fiziologik tadqiqotlari temperament paydo bo'lishi qonuniyatlarini tushunishga kamlik qiladi, shu bois, bu sohada fiziologik izlanish o'tkazish va uning psixologik mohiyatini tekshirish lozim.

Mabodo, temperament tipologiyasi insonlarning temperamentlari bo'yicha qiyoslansa, u holda uning xususiyatlari o'zaro o'xshash shaxslarning guruhi mavjudligi namoyon bo'ladi. Bu asnoda eramizdan oldingi davrda ham temperament tiplari to'g'risida materiallar to'plangan. Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan guruhlarini tavsiflovchi psixik xususiyatlarning yig'indisi anglashilgan. Hozirgi davrda temperamentning tipi deganda, ma'lum insonlar guruhi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarning qonuniy, zaruriy o'zaro bog'liqligi tushuniladi.

Temperamentning ayrim xususiyatlarini uning u yoki bu tashqi ko'rinishiga qarab o'lchash mumkin. Shaxsning shiddatlilik (tezlik, impulsivlik) darajasini ikkita harakatdan

bittasini tanlamaydigan harakatga nisbatan qancha vaqt mobaynida qaror chiqarishga qarab aniqlash mumkin. Agar ushbu yo'sinda temperamentning bir nechta xususiyatlari o'lichansa, u holda uning bir xususiyati qancha ko'p miqdorda ifodalansa, temperamentning boshqa xususiyati shuncha ko'p yoki aksincha, oz aks etishi kuzatiladi.

Har qaysi tipga o'ziga xos xususiyatlarning o'zaro aloqasi, har bir alohida xususiyatning sifat tavsifi temperament tipining boshqa xususiyatlari bilan bog'liqlikda aks etadi. O'zini tuta bilmaslik yoki o'zini tuta bilish temperamentning bitta tipi uchun: a) ehtiroslilik — shiddat; b) jaza-va—yuksak darajadagi muvozanatsizlik; bir xil tip uchun o'zini tuta bilish — emotsional-irodaviy bir me'yorda tutish bo'lsa, boshqasi uchun u ulug'vorlik va vazminlik namunasidir.

Temperament tiplarini psixik xususiyatlari o'rtasidagi qonuniy munosabatlar tarzida tushunish Gippokrat (eramaizdan oldingi 460 — 377-yillar) tomonidan talqin qilingan temperament to'g'risidagi tushuncha ma'nosiga mos tushadi. Lekin u ushbu tushuncha (yunoncha—*krasis*) so'zi bilan belgilangan va u (lotincha—*temperament* atamasiga mos bo'lib, *nisbat, munosabat*) degan ma'noni anglatadi. Nerv sistemasining umumiy tiplari bilan fiziologik jihatdan temperament tiplari I.P. Pavlovdan keyin Gippokrat tiplari, ya'ni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanjolik deb atala boshlangan. Lekin bu tushunchalar hozirgi zamon psixologik ma'lumotlar munosabati bilan yangicha mazmun va mohiyat kasb etgan. Shu bois, nerv sistemasining to'rtta tipi temperamentning to'rttati pigabog'liq deb e'tirof etishimizga haqqimiz yo'q, chunki ular gippokratcha tiplarning ayrimlari, xolos. Shu bois, yangi omillar mazkur tiplarning psixologik tavsifini qayta tahlil qilishni taqozo etadi.

Temperament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi muhim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin:

1. *Senzitivlik* (lotincha—*sensus sezish, his qilish* degan ma'no anglatadi). Insonda bironta psixik reaksiyani hosil qilish uchun senzitivlik yuzasidan zarur bo'lgan o'ta kuchsiz tashqi taassurot kuchiga qarab mulohaza yuritiladi, jumladan, sezgilarning paydo bo'lishi uchun kerak qo'zg'ovchining

ozgina kuchi (ularning quyi chegarasi), ehtiyojlar qondirmasligining sezilar-sezilmas darajasi (shaxsga ruhiy azob beruvchi) mujassamlashadi.

2. *Reaktivlik*. Bu to'g'rida aynan bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emotsional reaksiya qilishiga qarab munosabat bildiriladi. Reaktivlikning yorqin ro'yobga chiqishi—emotsionallik, ta'sirlanuvchanlikning ifodalanishidir.

3. *Faollik*. Bu borada inson qanday faollik darajasi bilan tashqi olamga ta'sir ko'rsatishi va maqsadlarini amalga oshirishda obyektiv hamda subyektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan yengishiga qarab fikr yuritiladi.

1. *Reaktivlik bilan faollikning o'zaro munosabati*. Bunda odamning faoliyati ko'p jihatdan nimaga bog'liqligiga qarab, chunonchi tasodifiy tarzdagi tashqi va ichki sharoitlarga (kayfiyatga, favquloddagi hodisalarga) yoki maqsadlarga, ezgu niyatlarga, xohish-intilishlarga ko'ra fikr bildirish nazarda tutiladi.

2. *Reaksiya tempi*. Bu turli xususiyatli psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechish tezligiga, binobarin, harakat tezligiga, nutq sur'atiga, farosatlilikka, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqariladi.

3. *Harakatlarning silliqliqi* va unga qarama-qarshi sifat rigidlik (qotib qolganlik), shaxsning o'zgaruvchan tashqi taassurotlarga qanchalik yengillik va chaqqon muvofiqlashishiga (silliqlik bilan moslashishga), shuningdek, uning xatti-harakatlari qanchalik sust va qotib qolganligiga baho berishdan iboratdir.

4. *Ekstravertirovanlik va intravertirovanlik*. Shaxsning faoliyati va reaksiyasi ko'p jihatdan nimalarga bog'liqligiga, chunonchi, favquloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertirovanlik) yoki aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o'tish hamda kelajak bilan uyg'unlashgan mulohazalarga (intravertirovanlik) taalluqligiga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

Sangvinik— juda faol, har bir narsaga ham qattiq kula-veradi; yolg'on dalillarga jahli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo- ishoralarni ko'p

ishlatadi, chehrasiga qarab kayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay, kuchsiz ta'sir (qo'zg'atuvchilar) ni seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatda, intizomli, o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti-harakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql-idroki tiyrak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga tez kirishadi. Fantaziyasi yuksak darajada rivojlangan: tashqi ta'sirlarga hozirjavob va hokazo.

Xolerik—sust senzitivlik xususiyatiga ega. Juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faollikdan ustun keladi. Betoqat, serzarda, tinimsiz.

Sangvinikka qaraganda silliqroq, lekin ko'proq qotib qolgan.

Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-harakatlarida qat'iylik mavjud. Biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi. Nutq sur'ati tez va hokazo.

Flegmatik — sentizivligi sust, his-tuyg'usi kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ko'ngilsiz hodisa, xavf-xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam-harakat. Imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi. Lekin serg'ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq va harakat sur'ati sust. Farosati kamroq. Diqqatni to'plashi osoyishta. Diqqatni ko'chirish qiyin. Intravertirovanlashgan, kamgap, ichimdan top. Yangilikni qabul qilishi qiyin. Tashqi taassurotlarga sustlik bilan javob beradi.

Melanxolik—sentizivligi yuksak. Tortinchoq, g'ayratsiz. Arazchan, xafaqon. Jimgina yig'laydi, kam kuladi. Qat'iyiligi va mustaqilligi zaif. Tez toladi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati beqaror. His-tuyg'usi sust o'zgaradi. Rigid. Interavertirovanlashgan.

Psixologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, irsiyat va turmush sharoitlari temperament tiplari o'rtasidagi tafovutlarning sababchisidir. Shuning uchun irsiy-fiziologik

xususiyatlari bir xil va bitta tuxumdan yaralgan (gomozigot) egizaklarning temperament xususiyatlarini ikkita tuxumdan vujudga kelgan (geterozigot) egizaklarning temperament xususiyatlari bilan qiyoslansa, bu omil tasdiqlanishi mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda geterozigot egizaklaridan ko'ra, gomozigot egizaklarining temperament xususiyatlari shunchalik o'xshash bo'ladiki, hatto ular irsiyat yo'li 85% gacha berilishi mumkinligi tasdiqlangan. Tarbiyaviy muhit turlicha bo'lishiga qaramay, o'xshashlik saqlanib qolishi tajribalarda ko'p marta tekshirilgan. Shunga qaramay, temperamentning ayrim xususiyatlari — o'zgarishiga oid ma'lumotlar ham inkor etilmaydi va favqulodda yuz beradigan tashqi hamda ichki sharoitning o'zgarishlari keskin ta'sir o'tkazadi (masalan, tog' sharoiti, xavf-xatar mavjudligi va hokazo).

Shuni esda saqlash joizki, temperament ayrim xususiyatlarining turmush sharoiti bilan tarbiyaviy ta'sirda o'zgarish jarayoni temperament tiplarining takomillashuvida ham ko'rinadi. Ma'lumki, temperament tipining unga mutanosib xususiyatlari birdaniga paydo bo'lgan narsa emas, chunki nerv sistemasi takomillashuvining umumiy qonuniyatlari temperamentga ham ta'sir o'tkazib, o'z izini qoldiradi. Shaxsning kamolotiga ko'ra, temperament xususiyatlari nerv sistemasining takomillashuvi bilan bog'liq tarzda ro'yobga chiqq boradi va mazkur jarayon temperament rivojini uzil-kesil oxiriga yetkazadi.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish imkoniyati mavjuddir. Chunki har qanday faoliyat psixik jarayonlar dinamikasiga muayyan talablar tizimini qo'yadi. Chunonchi: 1) kasb-hunarlarning insonlar temperamentiga mos turini tanlash kerak, chunki ularning psixik xususiyatlariga munosibini o'rgatish professional tanlash deyiladi; 2) shaxslarning individual xususiyatlarini hisobga olish joiz; 3) temperamentga xos salbiy illatlarni bartaraf etish lozim; 4) insonlarda individual uslubni shakllantirish zarur. Chunki shaxsning faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lish muvaffaqiyatlar garovidir.

Faoliyatning individual uslubi insonda o'zidan o'zi vujudga kelmaydi, u shaxs kamolotining barcha bosqichlarida (bog'cha yoshidan to kasbiy mahorat egallangunga qadar) shakllanib boradi. Insonning temperamentini faoliyatning zarur talablariga moslashtirish orqali unda individual uslub tarkib toptiriladi. Shu bois, faoliyatning individual uslubi deyilganida, shaxs uchun o'ziga xos va muvaffaqiyatga erishishning maqsadga muvofiq yo'llarining individual tizimi tushuniladi.

Tekshirish uchun savollar

1. Temperament deganda Siz nimani tushunasiz?
2. Temperament qanday tiplarga bo'linadi?
3. Xolerik temperament tipi qanday xususiyatga ega?
4. Sangvinik tiptagi ta'rif bera olasizmi?
5. Temperamentning boshqa tiplarini izohlab bering.
6. Temperamentda tarbiyalanuvchanlik xususiyati mavjudmi?

X bob

XARAKTER

Xarakter haqida umumiy tushuncha

Hayot kechirib, faoliyat ko'rsatayotgan har qanday shaxs o'ziga xos individual psixologik xususiyatlari bilan boshqalardan ajralib turadi, bular uning xarakter xislatlarida o'z ifodasini topadi. Xarakter tushunchasi (yunoncha so'z bo'lib, „*charakter*“ *hosilgan tamg'a yoki qiyofa, xislat*) degan ma'noni anglatganda, lekin u psixologiyada toroq mazmunda qo'llaniladi. Shu bois insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter xislati tarkibiga kiritib bo'lmaydi, chunonchi, aqlning tiyrakligi, topqirligi, xotiraning barqarorligi, ko'rishning o'tkirligi, idrokning tanlovchanligi singari individual-psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari mohiyatan o'zaro muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tiplikusullari bilan bog'liq

faoliyat, muomala va munosabatda namoyon bo'luvchi va mujassamlashuvchi barqaror individual xususiyatlari majmuasi xarakter deyiladi. Shaxsning tabiatga, jamiyatga, o'ziga, turli-tuman ashyolarga munosabati uning asosiy va muhim belgisi hisoblanadi. Odatda, shaxsning munosabatlari xarakter xislatlarining individual o'ziga xos xususiyatlarini ikki xil yo'sinda aniqlash imkoniyati bor.

1. Shaxs xarakterining xususiyati ro'yobga chiqadigan har qanday vaziyat, sharoit, holat, muhit hissiy kechinmalarning o'ziga xos xislati uning munosabatlariga bog'liq. Misol uchun, ishlab chiqarishga yaqinda kelgan A.B. ning xarakter xislati mana bunday ro'yobga chiqadi: korxonada o'zini noxush sezadi, ma'yus, tortinchoq, rahbar va hamkasblaridan cho'chiydi, xonadonida (mahallada) va tengdoshlari davrasida ko'tarinki ruhda, kayfiyati a'lo, ular bilan munosabati iliq, vaqtichog', o'zini erkin his qiladi va atrof-dagilarga yaqin tutadi. Ushbu hodisani to'g'ri baholash uchun A.B.ning xarakter xislatlarini aniqlash va uning namoyon qilgan harakatlari, qiliqlarini tasvirlash bilan cheklanib qolmay, balki bir nechta holatdagi hissiy kechinmalari hamda voqelikni puxta tahlil qilib ko'rish lozim.

2. Har qanday favquloddagi va tipik holatdagi harakatning sifatlari hamda individual o'ziga xos usullari shaxsning munosabatlariga bog'liqdir. Jumladan, yuqorida keltirilgan misolda A.B. ning xakteri uning o'zini ishonada hamda mahallada tutishida o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, xarakterning xislati hisoblanmish mehnat-sevarlik: a) mehnat insonga rohat tuyg'usi keltirishida, ishsizlikdan afsus chekishida; b) atrof-muhitdagi narsalarga diqqatini chalg'itmay, vaqtni behuda sarflamay, vujudi bilan vijdonan mehnat qilishida ro'yobga chiqadi.

3. Shaxs harakatlarining sifati va ularning oqilona usullari nafaqat uning munosabatlariga aloqador, balki insonning irodasi, hissiyoti, diqqati, aqliy sifatlariga yoki psixik jarayonlarning individual xususiyatlariga ham bog'liqdir. Chunonchi, insonning ko'zga tashlanadigan tirishqoqligi, puxtaligi faqat mehnatga ijobiy munosabatida aks etmay, balki boshqa omillarga ham: a) diqqatini bir yerga to'play

olishiga; b) harakatlarining aniqligi, maqsadga yo'nalganligiga; d) irodaviy zo'r berishiga, e) qo'llanayotgan usullarning mahsuldorligiga, f) aqlining tiyrakligiga bog'liq bo'ladi. Xarakterning aqliy, hissiy, irodaviy xislatlariga ajratishni harakat usullaridan hamda xilma-xil ruhiy jarayonlarning ustuvorlik qiluvchi ta'siridan kelib chiqqan holda ham amalga oshirish mumkin.

Xarakter xislatlari shaxsni muayyan faoliyatga undovchi omil sifatida maydonga chiqishi mumkin. Ma'lumki, aksariyat xarakter xislatlari shaxsning xatti-harakatlari muvaffaqiyatini belgilovchi turtki va faol mayllar bo'lib hisoblanadi. Odatda, shaxslar o'zaro o'xshash sharoitlarda bir xil motiv va munosabatlarga asoslanib aniq maqsadga intilib, maqsadga erishishga mutanosib harakat usullarga moyillikni namoyon etadilar. Moyilliklar negizida xarakter xislatlarining undovchanlik kuchi vujudga keladi va uning ta'siri tufayli inson tabiiy sharoitga zid maqsadga nomuvofiq harakat usullaridan foydalanadi.

Shaxs gohida o'z xarakter xislatidan afsuslanadi, chunki ba'zi harakatlarni amalga oshirishning uddasidan chiqmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatlarida muvaffaqiyatsizlikdan xavfsirash o'rniga ular o'z yutuqlaridan o'zlarini yo'qotib qo'yadilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun go'yo halokatli hodisa emasdek, shuning uchun „tavakkalchilik“ka qo'l urishda davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar esa muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'ta ehtiyotkor bo'ladilar, qiyinchilikning oldini olishga harakat qilib, mo'ljaldagi ishga o'ylab qo'l urishni lozim ko'radilar.

Maqsadga nomuvofiq, lekin shaxs uchun o'ziga xos harakat usullarini tanlashga moyillik, kuchli irodaviy zo'r berish sharoitida, jiddiylik vaziyatlarida yorqin aks etadi. Inson uchun o'ziga xos harakat usuli favquloddagi sharoitda maqsadga muvofiq kelsa, u holda bir xil yo'sindagi usullardan foydalanishga qaraganda, ko'p kuch-quvvat, qat'iylik, ishchanlikni namoyish qilishni ma'qul topadi. Mabodo xarakter xislatlari obyektiv sharoit talabiga qarshi harakat qilishga undasa, uning xislatlari o'ziga pand beradi.

Xarakter xislatlari sharoit, vaziyat talablariga muvofiq tushsa, u holda ular ijobiy natija keltiradi, bunda shaxs ijobiy faoliyat ko'rsatadi va butun kuch-quvvatini jamlab harakat qiladi.

Shunday qilib, xarakter xislatlari shaxsni muayyan yo'sinda intilishiga, ba'zida sharoitga zid harakat qilishga undasa-da, ular murakkab vaziyatlarda ham yorqin aks etadi, ya'ni haqqoniylik, dadillik, to'g'rilik shaxsni noxush kechinmalarga olib kelishiga qaramay, uni davralarda haqiqatni tik aytishga undaydi, sobitqadamlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xarakterning fiziologik asoslari

Xarakter xislatlari kelib chiqishining muhim fiziologik sharoitlaridan biri — xarakter xususiyatlarining fiziologik hamda psixologik jihatdan ifodalanishi o'rtasida taxminiy xulosa chiqarishdir. I.P.Pavlovning ilmiy maktabi materiallarida e'tirof etilishicha, agar laboratoriya sharoitida ovqatlanish teriga elektr toki bilan ta'sir qilish tufayli mustahkamlansa, aynan bir hayvonda bir xil shartli qo'zg'ovchigajavoban ikki xil dinamik stereotipni hosil qilishi mumkin. Harakat stereotiplar va so'lak ajralishidan iborat ijobiy va tormozlanish shartli reaksiyalari bilan javob qaytariladi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilish sharoitida qo'zg'ovchilarning o'ziga mudofaa harakatlari stereotiplari reaksiyasi bilan javob beriladi. Bu hodisalar negizida yotgan fiziologik mexanizm ko'chirish mexanizmi deyiladi. Ko'chirish mexanizmining mohiyati shuki, sharoitga bog'liq tarzda markaziy nerv sistemasida har xil funksional holat paydo bo'ladi, chunonchi, ovqatlanishda ovqatlanishning markazlarida kuchli qo'zg'alish yuzaga keladi va bunda ovqatlanish bilan bog'liq dominanta tug'iladi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilish orqali mudofaa bilan bog'liq harakat markazlarining kuchli qo'zg'alishi, ya'ni muhofaza dominantasi vujudga keladi.

Hayvonlardagi mazkur hodisalarning shaxs xarakterining xislatlari namoyon bo'lishi orasida o'xshashlik mavjud: 1) ular hayvon va odamlarda stereotip xususi-

yatiga ega; 2) sharoitga bog'liq holda odamlar va hayvonlarda bir qo'zg'ovchiga javoban xilma-xil stereotip xususiyatli reaksiyalar tizimi vujudga keladi; 3) funksional holatlar har ikkalasida ham barqaror va doimiy xususiyat kasb etadi. Bunda funksional holatlar hosil bo'lishining tashqi omillariga asoslanib, xarakter xislatlari shakllanishining fiziologik sharoitlaridan biri — ko'chish mexanizmi asosida dinamik stereotiplar vujudga keladi.

Xarakter xislatlarining dinamik stereotiplarga bog'liq nerv sistemasi shartli reflektor funksional holati bilan shaxsning sharoitga turlicha munosabatiga bog'liqdir. Masalan, tajribaga ko'ra, tekshiriluvchining munosabati o'zgartirilsa, unda nerv jarayonlarining qo'zg'aluvchanligi, harakatchanligi, to'xtalishi kuchayadi, demak, nerv sistemasining funksional holati o'zgaradi. Shunday qilib, xarakter xislatlarining asosi — ko'chish mexanizmi insonlarda hayvonlarnikidan keskin farqlanadi, chunki unda ikkinchi signal sistemasi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xarakter xislatlarning namoyon bo'lishi bilan nerv sistemasi qiyoslansa, u holda birinchisining ro'yobga chiqishi o'zgacha fiziologik sharoitga asoslanishi mumkin. Sobiq Ittifoq psixologiyasida ta'kidlanishicha, nerv sistemasi umumiy tipining zid xususiyatlari psixologik jihatdan zid harakat usullariga mos tushadi. B.M.Teplov, V.S.Merlin, E.A.Klimovlarning tadqiqotlarida o'qish, sport va mehnat faoliyatlarida harakat usullarining individual farqlari aniqlangan. Shu bois, xarakter xislatlari paydo bo'lishning o'zgacha fiziologik sharoiti nerv sistemasi umumiy tipining xususiyatlari hisoblanadi. Ma'lumki, nerv sistemasining umumiy tip — bu temperaturaning fiziologik asosi hamdir. Shuning uchun temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xislatlarining ro'yobga chiqishidagi muhim psixologik shartlaridan biri bo'lib hisoblanadi. I.P.Pavlov tajribasining ko'rsatishicha, muayyan tizimda tashqi ta'sir barqaror bo'lganda nerv sistemasi umumiy tipining xususiyatlariga taalluqli dinamik stereotipning shakllanishiga qulaylik vujudga keltirishi yoki, aksincha, xalaqit berishi mumkin.

Xarakter tuzilishi va xususiyatlari

Shaxsning xarakter tuzilishi turli xususiyatlarning tasodifiy yig'indisidan iborat emas, balki o'zaro bir-biriga bog'liq, hatto tobe yaxlit tizimdan tarkib topadi. Xarakter xislatlarining muayyan qismidan xabardor bo'lishlik notanishlarini tashxis qilish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, shaxsning shuhratparastligi ma'lum bo'lsa, uning ko'ngli qoraligi yuzasidan taxmin qilish mumkin yoki inson kamtar, mo'min, yuvosh xususiyatli bo'lsa, albatta u ko'ngilchan ekanligi ko'nglimizdan o'tadi.

Odatda, psixik xususiyatlarning o'zaro bog'liq tizimi simptomokomplekslar (omillar) deyiladi. „*Simptom*“ yunoncha *symptoma* — *belgi, mos tushish*, lotincha — „*kompleks*“ *aloqa, majmua* degan ma'no anglatadi. Misol uchun, qarama-qarshi simptomokomplekslar haqida mulohaza yuritadigan bo'lsak, u holda insonlarda bu tizim o'ziga ishonish, o'zidan mag'rurlanish, maqtanchoqlik, o'zbilarmonlik, urishqoqlik, kek saqlash kabilar birikmasida yuzaga keladi. Boshqa toifadagi shaxslar o'zlarining kamtarinligi, ko'ngilchanligi, iltifotliligi, dilkashligi, haqqoniyliги bilan ajralib turadilar. Voqelikka shaxsning bir xil munosabati xarakter xislatlarining o'zaro bir-biriga bog'liqligini bildiradi.

Shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakter xislatlarini qonuniy ravishda to'rtta tizimga ajratish mumkin:

1. Jamoaga va ba'zi bir insonlarga munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqalar.

2. Mehnatga munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas'uliyatlilik, mas'uliyatsizlik kabilar.

3. Narsalarga munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar: ozodalik, ifloslik, ayash, ayamaslik va hokazo.

4. Shaxsning o'ziga munosabatlarini ifodalovchi xislatlar: izzattalablik, shuhratparastlik, mag'rurlik, takabburlik, dimog'dorlik, kamtarinlik, samimiylik va boshqalar.

Shartli ravishda qabul qilingan „shaxs va atrof-muhitdagi insonlar“ simptomokompleksi o‘z tarkibiga nafaqat boshqa shaxslarga munosabatlarni, balki o‘ziga qaratilgan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xislatlarni ham qamrab oladi. Chunonchi, o‘ziga ishonch, o‘zbilarmonlik, o‘ziga bino qo‘yish, maqtanchoqlik yoki shularga teskari xususiyatlar shular jumlasidandir. Shunday qilib, „shaxs va atrof-muhitdagi insonlar“ degan shartli nom berilgan xislatlar tizimi o‘zga kishilarga, jamoa a‘zolariga va o‘ziga munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlarni birlashtiradi. Turlicha munosabatlar o‘zaro bir-biriga bog‘langan tarzda muayyan tizimni tashkil qiladi, natijada „men — biz“ munosabati o‘zaro o‘rin almashib turadi, ya‘ni o‘ziga qaratilgan munosabat guruhiy xususiyat kasb etadi.

Shuning uchun shaxsning turlicha munosabatlari o‘zaro bog‘liqligi uning xarakterining tuzilish xususiyatlari bilan uyg‘unlashib ketadi. Umumiy va xususiy munosabatlar xarakter xislatlari bilan birlashgan holda muayyan ahamiyat kasb etadi. Shu bois, insonning xarakteri nisbatan butun, yaxlit xususiyatga ega. Shaxs munosabatlarining kelib chiqishiga asoslanib, ular asosiy va ularga tobe, hosilaviy munosabatlarga ajratiladi. Shaxsning asosiy munosabatlari ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanganligi tufayli, bunday munosabatlar hamisha sotsial-tipik xususiyatga egadir. Masalan, ijobiy xislatlar mujassamlashgan shaxsning asosiy munosabatlari o‘zga odamlarga, jamoaga munosabatlarida ifodalanadi. Binobarin, xarakter xislatlarning individual o‘ziga xosligi, betakrorligiga qaramay, uning tuzilish negizida hamma vaqt shaxsning sotsial-tipik asosiy munosabatlari yotadi.

Xarakterning tuzilish qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda muhim tarbiyaviy xulosalar chiqarish mumkin. Xarakter xislatlarining ba‘zi nuqsonlarini (qo‘pollik va yolg‘onchilikni) bartaraf qilish, uning ijobiy xususiyatlarini (xushfe‘llik va haqqoniylikni) shakllantirishni rejalashtirilgan dastur asosida amalga oshirib bo‘lmaydi. Chunki insonlarga to‘g‘ri munosabatni tarkib toptirmay turib, illatga qarshi kurashib, ijobiy fazilatni shakllantira olmaymiz. Shu

narsa ma'lumki, shaxsda o'zaro bir-biriga bog'liq xususiyatlarining yaxlit bir tizimini tarkib toptirish mumkin, xolos. Mazkur jarayonda xususiyatlar tizimini shakllantirishning muhim shartlaridan biri — bu shaxsning asosiy munosabatlarini tarkib toptirishdir.

Shaxs xarakterining yaxlitligi, bus-butunligi mutlaq narsa emas, albatta, chunki insonning asosiy munosabatlaridan biri boshqa barcha munosabatlarni to'la belgilay olgandagina xarakter mutlaq xususiyat kasb etishi mumkin. Lekin shaxsning munosabatlari ijtimoiy munosabatlarning aks ettirilishi tufayli uning munosabatlari bilan xarakter xislatlari o'rtasida doimiy ziddiyat mavjuddir. Xulosa shuki, shaxsning xarakterini nisbiy ravishda yaxlit deyishimiz mumkin, biroq bir butun sanalsa ham individual, o'ziga xos xususiyatga egadir. Yaxlitlik nuqtayi nazaridan qaralganda, turli qarama-qarshi xususiyatli shaxslar mavjuddir. Xarakterdagi qarama-qarshiliklar oqibatida harakatlarda va inson xulqida shunday holat hosil bo'ladi va ijtimoiy-axloqiy me'yorlarning buzilishini yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatda harakatdagi kamchiliklar bilan kurashishning asosiy yo'li — bu shaxs xarakteridagi qarama-qarshiliklarni yengishni o'rganishdir.

Xarakterning tuzilishi ba'zi xislatlarning o'zaro bog'liqligi bilan emas, balki uning yaxlitligiga mos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Xarakter tuzilishi qatoriga ularning chuqurlik darajasi kiradi va shaxsning asosiy munosabatlari bilan belgilanadi. Insonning boshqa odamlarga, jamoaga, mehnatga fidoyi munosabatda bo'lishida belgilanuvchi xususiyatlar chuqurroq xususiyatlar deyiladi. Bu mezonga ko'ra, shaxslarning farqlanishini yuzaki tasavvur qilmaslik kerak. Shuningdek, insonga beriladigan tavsifnoma simptomokomplekslarni ta'kidlab o'tishi bilan cheklanmasligi lozim. Aks holda shaxsning psixologik qiyofasining tavsifnomasi: birinchidan, simptomokomplekslarni chuqurroq joylashtirishni, ikkinchidan, muayyan darajada chuqurroq mujassamlashtirishni, uchinchidan, biroz yuzakiroq tizimni farqlashni taqozo qiladi.

Xarakter tuzilishining xususiyatlari jumlasiga faollik yoki xarakter kuchi kiritiladi, shunga asosan insonlar kuchli

hamda kuchsiz xarakterli bo'ladilar. Shuningdek, xarakter tuzilishi xususiyatlari tarkibiga — uning barqarorlik va o'zgaruvchanlik darajasi ham kiritilgandir. Xarakterning barqarorligi ham, o'zgaruvchanligi ham moslashish faoliyatining zaruriy shartlaridandir. Shaxsning xarakter xususiyatlari turlicha turmush sharoitlarida qarshilik qiluvchi vaziyatlar uchrashiga qaramay, uning xatti-harakatlarini boshqaradi. Shu bois, inson tashqi vaziyatga bog'liq bo'libgina qolmay, balki tashqi vaziyatni uning shaxsan o'zi yaratadi, shuningdek, maqsadga muvofiqlashtiradi.

Bundan tashqari, shaxsning turmushdagi zaruriy shartlaridan biri — bu xarakterning muayyan darajada plastikligidir. Xarakterning plastikligi ikki xil ma'no kasb etadi. Xarakterning plastikligi uning barqarorligi singari muhitga faol ta'sir o'tkazishning shartlaridan hisoblanadi. Ish amallari maqsadga muvofiq va foydali kechishi uchun ular o'zgaruvchan tashqi sharoitga moslashishlari lozim. Xarakterning plastikligi, mustahkamligi uni shakllantirishning zaruriy sharti sanaladi. Xarakterning barqarorligi, plastikligi o'ziga xos individual xususiyatga ega bo'lib, u tuzilishning xislati sifatida mujassamlashadi.

Xarakter xususiyatlarining kuchi va barqarorligi markaziy tizimga bog'liqligiga ko'ra, muayyan darajada, shaxs munosabatlarining mazmuni bilan belgilanadi. Biroq ular munosabatlar mazmuniga bog'liqligiga qaramay, ba'zan yuzaki xususiyatga ham ega bo'ladi.

Xarakterning tarkib topishi

Psixologiyada irsiyat bilan xarakterning munosabati to'g'risida xilma-xil (Krechmer, Sheldon va boshqalarning) qarashlar mavjud. Aksariyat psixologlarning e'tirof etishlaricha, organizmning nasliy xususiyatlari xarakter xislatlarining paydo bo'lishidagi shartlaridan biri hisoblanadi, xolos. Ma'lumki xarakter xususiyatlari irsiyatning biologik qonuniyatlari bilan emas, balki ijtimoiy qonuniyatlari bilan tavsiflanadi. Ushbu masalani irsiyatga bog'lab tushuntirish gomozigot egizaklarni o'rganish orqali inkor qilinadi,

chunki ularning nasliy xususiyatlari aynan bir xildir. Ular temperament xususiyatlariga ko'ra tubdan o'xshash bo'lsa-lar-da, ammo xarakter xislatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladilar. Shuning uchun xarakter shaxsning turmush sharoitiga bog'liqligini: a) uning fiziologik asosi ham; b) tashqi taassurotlar tizimi tufayli vujudga keladigan shartli reflektorning funksional holati ham tasdiqlaydi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlar ta'sirida amalga oshadi. Xarakterning har bir xususiyati shaxsning munosabatlariga bog'liq bo'lib, ular o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir xil bo'lgan egizaklarda, turlicha ijtimoiy muhitda xarakter xislatlari har xil shakllanadi. Shu sababdan, ijtimoiy tuzum-ni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar, shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarininggina emas, balki xarakterning individual xususiyatlari tarkib topishiga ham katta ta'sir o'tkazadi. Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita bog'liq tarzda, oilada va mehnat jamoalarida — xayrixohlik, o'rtoqlik, o'zaro yordam, hamkorlik yoki, aksincha, johillik, zolimlik, badjahllik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topa boshlaydi. Oilaviy muhit, undagi shaxslararo munosabatlar, farzandlarning ko'p-ozligi, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlar va ularning ko'rinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan holda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi. Bolalar bog'chasidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar ham xarakterning maxsus xislatlarini tarkib toptiradi. Mehnat jamoalarida, norasmiy guruhlarda ham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi. Ilk yoshlik davrida shakllangan xarakter xislatlari nihoyat darajada barqaror bo'lib, hatto ularga ayrim o'zgarishlar kiritish ham juda qiyin kechadi. Shaxsda mayllarning qondirilishi yoki qondirilmashligi bilan bog'liq holda tarkib topgan munosabatlar o'zining mustahkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter xislatlarining chuqurligi, barqarorligi, doimiyligi ko'p jihatdan shaxs munosabatlarining onglilik darajasiga bog'liq. Insonning haqqoniylik, mehnatsevarlik xislatlari tasodifiy tarkib topmagan. Agar u uning ongli qarashlariga, ishonch aqida-

lariga mos tushsa, u holda har qanday qiyin holatlarda ham namoyon bo'laveradi. Mamlakatimiz fuqarolari xarakterining kuchi va mustahkamligi istiqloq nashidasi va yuksak vatanparvarlik his-tuyg'usida yo'g'rilgandir. Shunday qilib, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy-tipik munosabatlari bilan qo'shilgandagina xarakter xislatlarini belgilash hamda tavsiflash imkoniyati vujudga keladi. Psixikaning individual xususiyatlari orasida temperament xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularning fiziologik asoslari bilan belgilanadi. Xarakter xususiyatlarining tashqi jihatdan namoyon bo'lishi va aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi dinamik xususiyat deyiladi. Xarakter xislatlarining dinamik xususiyati temperament xususiyatlariga bog'liqdir. Shu holatga muvofiq temperament xususiyatlari ham xarakterning muayyan xislatlarining rivojlanishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Xarakter xislatlarining vaqt mobaynida oshkora namoyon bo'lib o'tishi ham temperamentning tipiga bog'liq.

Taraqqiyot va tarbiyaning ijtimoiy sharoitlari hamda ularning psixikaning irsiy-individual xususiyatlari bilan o'zaro munosabati xarakter xislatlarini to'g'ridan-to'g'ri tavsiflamay, balki shaxsning faoliyati orqali belgilanadi. Uning faoliyatiga taalluqli aynan bir xil ijtimoiy sharoitda ham bir xil irsiy xususiyatlardan turli xarakter xislatlari shakllanadi. Shu bois, xarakterning rivojlanishi shaxsning faol faoliyati jarayonida uning xatti-harakatlariga bog'liq tarzda amalga oshadi. Xarakterning tarkib topishida faol faoliyatning o'rni shundaki, xuddi shu faol faoliyatda xakterni ifodalaydigan harakatning individual o'ziga xos usullari tarkib topadi. Harakat usullarining avtomatlashuvi esa muayyan dinamik stereotip hosil qilinishi bilan bog'liq shartli reflektor funksional holatning mahsulidir. Avtomatlashuvning bir necha turdagi psixologik mexanizmlari mavjud bo'lib, ulardan biri — bu odatlardir. Xarakter xislatlari tarkib topishining muhim shartlaridan biri — bu xislatlarni zaruriy xatti-harakatlarda chidam bilan mashq qilishdan iborat.

Xarakterning tarkib topishida taqlidchanlikning o'rnini katta bo'lib, u harakat usullari avtomatlashuvining bosh manbasi hisoblanadi. Tarkib topish jarayonida taqlidchanlikning ahamiyati ko'p jihatdan ifodali xatti-harakatlarining shaxs emotsional kechinmalariga ta'siri bilan belgilanadi. Taqlidchanlik xatti-harakat namunasiga taqlid qilishga mo'ljallangan shaxs munosabatlari tomonidan motivlantirilgandagina xarakter xislatlari shakllanishining shartiga aylanadi.

Xarakterning shakllanishida muayyan psixik faoliyatga yaxlit obyektiv va subyektiv mayllik tarzidagi ko'rsatma berish psixologik mexanizm negizida yuzaga kelgan avtomatlashish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ustanovka odatlardan farqli o'laroq, muayyan harakatlarga tayyor turishgina bo'lmay, balki bilish jarayonlariga, hissiy va irodaviy reaksiyalarga ham tayyor turishdir.

Xarakterning hosil bo'lishida nizoli vaziyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xarakter faqat murakkab va keskin vaziyatlarda aniq namoyon bo'lib qolmay, balki u mazkur holatlarda ham tarkib topadi. Odatda, xarakter xislatlarning o'zgarishidagi individual farqlar shaxsning nizoli vaziyatdan chiqish uchun qanday yo'l topishiga, binobarin, inson sharoitdan kelib chiqib, qanday xatti-harakatni amalga oshirishga qaror qilishiga bog'liq. Shunday qilib, shaxs o'zining butun hayoti va faoliyati davomida o'z xatti-harakatlari, odatlari bilan o'z xarakter xislatlarini o'zi yaratadi va ularni boshqarishga odatlanadi.

Tekshirish uchun savollar

1. Xarakterning ta'rifini aytib bera olasizmi?
2. Xarakter qanday tarkiblardan tuzilgan?
3. Xarakter sifatlarini tavsiflay olasizmi?
4. Milliy xarakter nima?
5. Xarakterning rivojlanishi to'g'risida qanday fikrdasiz?

XI bob

QOBILIYATLAR

Qobiliyatlar to'g'risida tushuncha

Xaridor tovarlarni ko'zdan kechirayotib, bir matodan tayyorlangan bir xil tovarga har xil baho beradi, bir tikuvchini maqtaidi, ikkinchisiga e'tiroz bildiradi. Shuningdek, ularga ba'zi tavsiyalarni ham beradi, tashqi ko'rinishi bejirim bo'lishi, chidamliligi oshishi to'g'risida mulohazalar yuritadi, ya'ni ulardan biri xaridorni qoniqtiradi, ikkinchisi esa ijobiy baho olmaydi ham. Talabalar har xil turdagi tanlovlarda, olimpiada va universiadada ishtirok etadilar, ulardan bittasi muvaffaqiyatga erishadi, hatto g'oliblikni ham qo'lga kiritadi. Bu psixologik hodisa yoki voqelikni tahlil qilib ko'rish orqaligina talabaning bilim darajasi, qobiliyat ko'rsatkichi, muvaffaqiyat mexanizmi, malaka yoki ko'nikmalar barqarorligi yuzasidan bir fikrga kelish mumkin.

Qobiliyatlar to'g'risida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ayrim ma'lumotlar keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyatlar shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligini; b) mazkur xususiyatlarga bilim, ko'nikma, malaka orttirish bilan erishilishi mumkinligini; d) ushbu xususiyatlarning o'zi bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasligini aytish kifoya. Yuqoridagi voqeliklarning tahlilidan kelib chiqiladigan bo'lsa, tovarga berilgan baho, tanlovlardagi muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz degan jihatning ishtirok etishga asoslanib, shaxslarning qobiliyatlari yuzasidan qat'iy qarorga kelish mumkin. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha „o'rtamiyona“ talaba keyinchalik borib ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa sohada yuksak natijalarga erishishi, hatto mutaxassisligiga yondosh ixtisoslikda o'zini ko'rsatishi ham mumkin. Ta'lim va ijtimoiy turmushda uquvsiz, „yaroqsiz“ deb baholangan insonlar keyinchalik biron-bir sohaning yetakchi mutaxassisi sifatida elga tanilishi, yuqori lavozimlarni egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi

hodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular faqat bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emas, shu bois, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nuqtayi nazardan tahlil qilinganda qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar mohiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan farqlanadi. Ushbu psixologik hodisa obrazli qilib aytilganda, bilim, ko'nikma, malakalarni mashq qilish orqali egallansa, qobiliyatlar shaxsning ruhiy olamidagi hali ro'yobga chiqmagan imkoniyatlaridir. Masalan, o'quvchining o'qishga kirishi u mutaxassis sifatida kasbiy kamolot uchun imkoniyat tarzida gavalansa (uning intilishi, obyektiv va subyektiv muhit, salomatligi va boshqalar), shaxsning qobiliyatlari kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun imkoniyati sifatida namoyon bo'ladi. Kasbiy bilim va ko'nikmalar egallandimi yoki yo'qmi, imkoniyat ro'yobga chiqdimi yoki ushalmagan orzu sifatida qolib ketdimi — bularning barchasi ko'pgina omillar va sharoitlarga bog'liqdir. Masalan, atrof-muhitdagi odamlar (oila, maktab, mehnat jamoasi a'zolari, jamoatchilik) shaxsning u yoki bu bilim hamda ko'nikmalarni egallashiga, o'qish, o'rganishiga, ularni tashkil qilish va mustahkamlashga mas'uliyat his qilishi kabilar imkoniyatni ro'yobga chiqarishning, uni voqelikka aylantirishning kafolatidir. Psixologiya metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatida zaruriy mahorat darajasi hisoblanadi. Masalan, insonda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim olishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish xayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yoqlar, moslama asboblari va boshqalar muhayyo bo'lishi lozim. Tasviriy san'at qobiliyatlari ta'kidlab o'tilgan vositalar hamda shart-sharoitlar bo'lmasa, ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin. Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot pallasida bunday hodisalar son-sanoqsiz bo'lib o'tganligi hech kimga sir emas.

Psixologiya fani bilim, ko'nikma va malakalarni qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari ekanligini uqtirsada, aynan bir narsa ekanligini rad etdi, ammo ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishga hali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga qobiliyati to'g'risida gap bo'lishi ham mumkin emas. Bularning barchasi bo'lg'usi rassomning ish uslubi, usullari, rang munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida hamda borliqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi.

O'quvchida kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar tizimi, ularning barqarorligi, shakllangan shaxsiy ish uslublari mavjud emasligiga asoslanib, ularni jiddiy tekshirib, ko'rmasdan turib, shoshilinch tarzda unda qobiliyatlar yo'q degan xulosa chiqarish o'qituvchining qo'pol psixologik nuqsoni hisoblanadi. Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarining atrofdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda shonshuhrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi ma'lum. Masalan, nisbiylik nazariyasi asoschisi Albert Eynshteyn, yangi geometriya yo'nalishi asoschisi Nikolay Lobachevskiy shular jumlasidandir.

Qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalardagina aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasi davomida namoyon bo'ladi. Faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar qobiliyatlar to'g'risida mulohaza yuritish imkonini beradi.

Demak, shaxs faoliyatining muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga keladigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyat qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba'zi bir omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq: a) shaxsning muayyan sifatlari yig'indisi belgilangan vaqt oraliqida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, unda mazkur

faoliyatga qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa, psixologik sifatlar, ya'ni qobiliyatlar mavjud emasdir. Lekin bu muayyan xususiyatga ega shaxs ko'nikma va malakalarni egallay olmaydi, degan ma'no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho'zilib ketadi, xolos.

Shunday qilib, qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar bo'la olgani uchun: a) ularni shaxslarning mavjud boshqa xususiyatlariga, aqliy sifatlariga, xotira xislatlariga, xarakter fazilatlariga, hissiy kechinmalariga va boshqalarga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas; b) shuningdek, qobiliyatlarni shaxsning mazkur xususiyatlari bilan bir qatorga qo'yish, ularni ayniylashtirish ham nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash joizki, fikr bildirilgan sifatlardan ba'zi biri yoki ularning yig'indisi faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ular ta'sirida vujudga kelsa, u holda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash mumkin bo'ladi.

Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi

Psixologiyada qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar sifatida ta'riflanadi, ammo buning asosida bir insonning boshqa insondan farqlab turadigan xislatlari, fazilatlarini yotadi. Shuning uchun har bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlariga ko'ra bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasidagi farqlar sifat va miqdor jihatdan bir talay bo'lishi mumkin. Qobiliyatlarning sifat tavsifi shaxsning qaysi individual psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti sifatida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdor tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarni shaxs qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqalarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog'lik tez, yengil, puxta foydalana oladi.

Qobiliyatning xususiyatlarini sifat jihatdan talqin qilganda, shu narsa ma'lum bo'ladiki, qobiliyat birin-

chidan, maqsadga turlicha yo'llar orqali erishishga imkon beruvchi „o'zgaruvchan miqdor“ to'plami sifatida, ikkinchidan, faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlovchi shaxsning individual psixologik xislatlarining murakkab majmuasi ko'rinishida gavdalanadi. Masalan, fakultet dekanati va o'qituvchilar jamoasi yuksak tashkilotchilik qobiliyatiga ega deyilgan. IV kurs boshlig'i („oqsoqoli“) Mahkamda mana bunday psixologik xususiyatlar majmuasini ko'rish mumkin, chunonchi, tashabbuskorlik, talabchanlik, mehribonlik, e'tiborlilik, kuzatuvchanlik, tengdoshlarini tashxis qila olishlik, kashfiyotchilik, javobgarlik, hamdardlik, jozibadorlik, hamkorlik, samimiylilik, hissiy yaqinlik va shu kabilar. Mahkamning qobiliyatini boshqa tashkilotchilarniki bilan qiyoslanganda uning qobiliyati ko'lami keng, negizi chuqurligi bilan boshqalarnikidan sifat jihatdan ham ajralib turadi. Xuddi shu fakultetning III kurs boshlig'i („oqsoqoli“) Adhamda tashkilotchi, uddaburonlik fazilatlarini bor, lekin faoliyatni amalga oshirishda o'zgalarga ta'sir ko'rsatishda mutlaqo boshqa omillarga asoslanadi. Shuning uchun uning tashkilotchilik qobiliyati boshqa psixologik xislatlar majmuasini tashkil qiladi, chunonchi, zaiflarga shafqatsizlik, jamoa a'zolariga tazyiq o'tkazishlik, amalparastlik, maqtanchoqlik va boshqalar.

Keltirilgan misollardan ko'rinish turibdiki, u yoki bu faoliyatni amalga oshirishda o'zaro o'xshash yoki bir-biridan farqlanuvchi turlicha qobiliyatlar turkumi ishtirok etishi mumkin ekan. Bu psixologik hodisa tahlilida shaxs qobiliyatlarining muhim jabhalari yaqqol ko'zga tashlanadi, jumladan, shaxsdagi bir xislatning o'rnini boshqasi bosishi (lotincha — *compensatio o'rnini bosishi, muvofiqlashtirish ma'nosini bildiradi*) vujudga keladi, buning uchun inson o'z ustida sabr-toqat, chidam bilan mehnat qilsagina yuksak ko'rsatkichlarga erisha olishi mumkin.

Shaxsning qobiliyatida mavjud bo'lgan o'rnini bosishlik imkoniyati ko'rish va eshitishdan mahrum insonlarni maxsus o'qitish orqali ro'yobga chiqariladi. Hayotda ko'r musiqachi, artist, shoir, rassom, muhandis va boshqa shu kabi kasb egalari yetishib chiqqanligi ma'lum. Hatto eshitish

qobiliyati past yoki umuman yo'qligi ham kasbiy musiqaviy qobiliyatning rivojlanishiga jiddiy xalaqit bermasligi ham mumkin. Bu psixologik hodisa (bir qobiliyatni boshqa qobiliyat yordami bilan o'stirish, ya'ni o'rmini bosishlik xususiyati) har bir shaxs uchun kasb tanlash va yangi kasb tanlash (ikkinchi yoki uchinchi kasbni egallash ishtiyoqi) sohasida mislsiz keng ko'lamdagi imkoniyatlarni ochadi. Ushbu voqelikni tasdiqlovchi qator misollar mavjud. Chunonchi, o'qituvchi bir davrning o'zida usta duradgor, mohir tikuvchi bo'lgani; yirik alloma, yirik san'atkor, yetuk sportchi bo'lgani ham uchrab turadi. Qobiliyatli shaxslar ijtimoiy turmushning turli soha va jabhalarida o'z o'rmini topa oladilar hamda yuksak yutuqlarga erishadilar. Bir necha faoliyat turida bimalol muvaffaqiyat qozonishlari ham mumkin.

Qobiliyatlarning miqdoriy tavsifi va ularni o'lchash muammosi psixologiya fanida o'ziga xos rivojlanish tarixiga ega. Hozirda fanning mumtoz psixologlariga aylangan Spirmen, P e r m e n Kettell va boshqalar XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan muayyan ixtisoslar uchun kasb tanlashni ilmiy asosda yo'lga qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadigan talablar ostida o'quv yurtlarida saboq olayotgan shaxslarning qobiliyati darajasini aniqlashga kirishdilar. Ularning taxminlaricha, insonning lavozimiga loyiqligini, uning mehnat faoliyatiga layoqatini, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga, harbiy xizmatga, rahbarlik martabasini egallashga qobiliyatlarini aniqlash imkoniyati mavjud ekan. O'tgan asrda qobiliyatlarni o'lchash usuli, mezoni sifatida aqliy iste'dod testlari ishlab chiqildi. Bu testlardan AQSH, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda o'quvchilarni saralash, harbiy xizmatga zobitlarni tanlash, ishlab chiqarishda rahbarlik lavozimiga tavsiya qilishda foydalanildi. Hatto Buyuk Britaniyada universitetga kirish huquqini beruvchi test sinovi tizimi ham yaratildi. Bunda „Aqliy iste'dod“ testlari ball yoki ochkolar bilan baholanib, yechimga sarflangan vaqtni hisobga olib, natijalar yig'indi holiga keltiriladi. Masalan, Buyuk Britaniya maktablarida 11 yoshli o'smiringa beriladigan test ko'rinishi quyidagicha: „Pyotr Jeymsga qaraganda balandroq, Edvard Pyotrdan pastroq. Kim hammadan ko'ra

balandroq?" va tanlagan javobning tagiga chizib qo'yish talab qilinadi: 1) Pyotr, 2) Edvard; z) Jeyms; 4) „ayta olmayman“. Sinaluvchi testlarda berilgan beshta so'zdan boshqa so'zlar yozilganini tanlab olishi kerak: 1) qizil, yashil, ko'k, ho'l, sariq; 2) yoki, ammo, agar, hozir, garchi va shu kabilar. Testlarning murakkabligi ortib borish tamoyili bo'yicha „Testlar batareyasi“ tizimi yaratiladi. Testlar tuzilishi bo'yicha faqat so'zlardan iborat bo'lmay, balki turlicha ma'noga ega „labirintlar“ (yunoncha *labyrinthos* — *chigal holat, murakkab, chalkash* ma'nosini bildiradi) bo'lgan „boshqotirma“ va shunga o'xshashlar ham kiritilishi mumkin.

Odatda, sinaluvchilar „Testlar batareyasi“ni bajarib bo'lganlaridan so'ng natijalar hisoblab chiqiladi. Ularda „aqliy iste'dod koeffitsienti“ (inglizcha *intellectual quotient* — OQ so'zidan olingan) aniqlanadi. Misol uchun, 11, 5 yoshli o'quvchi to'plagan ballarining o'rtacha yig'indisi 120 ga teng bo'lishi lozim. Bunda 120 ball to'plagan har qanday sinaluvchi 11, 5 yoshida „aql yoshi“ga egadir. Shu yo'sinda „aqliy iste'dod koeffitsienti“ hisoblab chiqiladi:

Sinaluvchining aqliy iste'dodi koeffitsienti

$$IQ = \frac{\text{aql yoshi} \times 100}{\text{sinaluvchining haqiqiy yoshi}}$$

Mabodo test sinovda 11, 5 va 14 yoshli o'smirlar 120 ochko to'plagan bo'lsalar, u holda sinaluvchilarning „aql yoshi“ 11, 5 ga tenglashtirilsa, quyidagi holat yuzaga keladi:

$$IQ \text{ birinchi sinaluvchi} = \frac{11,5 \times 100}{10,5} = 109,5$$

$$IQ \text{ ikkinchi sinaluvchi} = \frac{11,5 \times 100}{14} = 82,1$$

Mazkur yo'nalish namoyandalarining e'tirof etishlaricha, „aqliy iste'dod koeffitsienti“ qandaydir o'zgarmas mezon sifatida „umumiy intellektni“ (inglizcha — *general intelligence*) ro'yobga chiqarish imkoniyatiga egadir. Shuni ta'kidlash joizki, „aqliy iste'dod koeffitsienti“ nazariyasida

bahsli jabhalar mavjudkim, bunda shaxsning aqliy qobiliyatlari emas, balki uning bilim va malakalari namoyon bo'ladi. Rus psixologi L.S.Vigotskiy yuqoridagi nazariyaga o'z mulohazalarini bildirgan holda ikki bosqich, ya'ni „eng yaqin taraqqiyot zonasi“, „aktual faoliyat zonasi“ orqali qobiliyatni to'g'ri aniqlash mumkinligini ko'rsatib bergan edi.

Hozirda qo'llanayotgan test sinovlari o'tmishdoshlar-nikidan ko'p jihatdan farq qilsa-da, ammo ko'p hollarda xotira mahsullarini ochishga xizmat qiladi-yu, ijodiy tafakkur natijalari esa diqqat markazidan chetda qolib ketish hollari uchraydi.

Qobiliyatlarning tuzilishi

Shaxs egallashi shart hisoblangan faoliyat, u xoh ta'lim, xoh mehnat, xoh o'yin, xoh sport bo'lsin, undan qat'iy nazar uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, hissiy-irodaviy jabhalariga, sensomotor sohasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yiladi va ularning birgalikdagi sa'y-harakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishadi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkich sifati harchand ustuvor bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat faoliyatning yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlay oladi va u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan barobar kuch sifatida vujudga keladi, degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlarni murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlarning majmuasidir deyish o'rinlidir.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tahlil qilib ko'ramiz:

1) matematik qobiliyat bular: matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish,

matematik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natija o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan yengil o'tishlik, masala yechishda fikr yuritishning epchilligi kabilardir;

2) adabiy qobiliyat bular: nafosat hislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, „til zehni“, behisob xayolot, ruhiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalardir. Sanab ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan farqlanadi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy, texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlarning tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, u kasbiy ahamiyat kasb etishi ham mumkin.

Yaqqol qobiliyatlar tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning xislatlari, fazilatlarini orasida ma'lum turkumi yetakchilik qilsa, ayrimlari yordamchi vazifani bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida yetakchi xislatlar sifatida pedagogik odob, bolalarni sevish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga chanqoqlik, bilimlarni bera olishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi. O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi fazilatlariga quyidagilar kiradi: artistlik, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik qobiliyatlar va hokazo. Pedagogik qobiliyatlarning yetakchi va yordamchi tarkiblari, jabhalari ta'lim jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni yuzaga keltiradi hamda o'qituvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lgan hamkorlik, individual faoliyatini tashkillashtiradi. Qobiliyatlardan muayyan darajada umumiy va torroq ma'noda maxsus sifatlarni ajratish orqali ma'lum turkum tizimini yuzaga keltirish mumkin. Shunga ko'ra qobiliyatlarni umumiy va maxsus qobiliyatlar guruhiga ajratish maqsadga muvofiq. Umumiy qobiliyatlarni maxsus qobiliyatlarga zid tarzda talqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari va ularni hosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik hodisa yoki voqelikdir. Maxsus

qobiliyatlarning ko'lamini torroq bo'lishiga qaramay, chuqurroq mohiyatni o'zida mujassamlashtiradi.

Rus olimi I.P.Pavlov o'z ta'limotida „badiiy“, „fikrlovchi“, „o'rtacha“ tiplarga ajratilgan shaxslar shulardan bit-tasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyati birinchi va ikkinchi signal sistemasidan iboratligi to'g'risidagi ta'limotga asoslanadi. Birinchi signallar sistemasi obrazlar — emotsiyalardan va ikkinchi signallar sistemasi esa obrazlar haqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. I.P.Pavlov ikkinchi signallar sistemasini „signallarning signali“ deb nomlagan edi. Ushbu tipologiyani quyidagicha osonroq tushuntirish mumkin:

1) shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar sistemasining signallari nisbatan ustunlik qilsa, bu inson „badiiy“ tipga taalluqlidir;

2) mabodo „signallarning signali“ nisbatan ustuvor bo'lsa — bu shaxs „fikrlovchi tipga“ munosibdir;

3) agarda har ikkala signallar aralashib ketib birortasining ustunligi sezilmasa, bu inson „o'rtacha tipga“ mansubdir;

4) tipologiyaning o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

1. „Badiiy tip“ uchun bevosita u taassurotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok, his-tuyg'ular natijasida vujudga keladigan obrazlarga xosdir.

2. „Fikrlovchi tip“ uchun mavhumlarning, mantiqiy tizimlarning, nazariy mulohazalarning, metodologik muammolarning ustuvorligi muvofiqdir.

Badiiy tip aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqlning yetishmasligini bildirmaydi, balki gap psixikaning obrazi, jabhalarini fikrlovchi tomonlari ustidan ustuvorligi haqida boradi, xolos. Ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar sistemasidan birinchi signallar sistemasidan ustunlik qiladi va bu ustuvorlik mutlaqlik xususiyatiga egadir. Ma'lumki, insonlar hayoti va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rnini

hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqni aks ettirish jarayoni soʻzlar, fikrlov vositasida roʻyobga chiqariladi.

Signallar sistemasi orasidagi munosabatni matematik tarzda quyidagicha aks ettirish mumkin:

a) $C_2 > C_1$, C_2 — ikkinchi signallar sistemasi, C_1 — birinchi signallar sistemasi;

b) birinchi signallar sistemasining ikkinchi signallar sistemasi ustunligi („badiiy tip“): $C_2 > C_1 + M$ (m — mazkur) tip namoyandalarining borliqni emotsional va obrazli bilish xususiyati jihatidan ajratuvchi belgidir;

d) „fikrlovchi tip“ mana bunday ifodalanishi mumkin:

$C_2 + n > C_1$ (n — mazkur tip namoyandalarini boshqalardan ajratuvchi olamga mavhum munosabatning xususiyati).

Shunday qilib, shaxsning u yoki bu faoliyatiga tayyorligi sifatida yuzaga keladigan har qaysi yaqqol qobiliyatlar tuzilishi oʻz tarkibiga yetakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarni qamrab olgan boʻlib, murakkab tizimdan iboratdir.

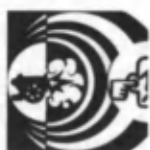

Tekshirish uchun savollar

1. Qobiliyat deganda nimani tushunasiz?
2. Qobiliyatning qanday turlari mavjud?
3. Qobiliyat, isteʼdod va talantning munosabatlarini tushuntirib bera olasizmi?
4. Qobiliyatlarning inson faoliyatidagi ahamiyatini baholashni uddalaysizmi?
5. Ijodiy va texnik qobiliyatlarni farqlay bilasizmi?

Beshinchi bo'lim **BILISH JARAYONLARI**

XII bob

SEZGI

Sezgi to'g'risida umumiy tushuncha

Jahon psixologiyasi fani ma'lumotlarining ko'rsatishi-cha, sezish oddiy psixik bilish jarayoni hisoblanib, moddiy qo'zg'atuvchilarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etishi orqali mavjud olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini, shuningdek, inson organizmining ichki holatlarini aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki bosqichidir. Sezgi biosfera va neosferada harakatlanuvchi jamiki narsalarning, xoh mikro, xoh makro tuzilishidan qat'iy nazar, sezgi organlariga ta'sir qilish natijasining sodda obrazlar, timsollarning ayrim tarkibiy xususiyatlar sifatida aks etishidir. Inson atrof-muhitdagi moddalar shaklini, harakatlar ko'rinishini, ularning xossalarini o'ziga xos xususiyatlarini sezgi organlari yordamida biladi.

Sezgilarda to'g'risidagi ilmiy ta'limotlarga ko'ra narsa va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, harakati birlamchi hisoblanib, sezgilarning o'zi esa tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatishining mahsulidir. Ma'lumotlarga qaraganda, sezgilarda moddiy borliqning, voqelikning haqqoniy tasvirini in'ikos qiladi, binobarin moddiy olam qanday ko'rinishga, shaklga, xususiyatga ega bo'lsa, ular xuddi shundayligicha o'zgarishsiz aks ettiradi.

Psixologiyada sezgilarning fiziologik asosini va mexanizmlarini qo'zg'atuvchining o'ziga mutlaq mos bo'lgan analizatorlar ta'siri natijasida yuzaga keluvchi asab jarayoni, uning tizimi, tuzilishi tashkil qiladi. Fiziolog va psixologlarning ta'limotlariga ko'ra, analizator uch o'zaro uzviy uyg'unlikka ega bo'lgan tarkibiy qismlardan iborat. Sodda qilib aytganda, mazkur tarkiblar quyidagi ketma-ketlikda tuzilgan:

1) tashqi kuch-quvvatni asab jarayoniga aylantirib beruvchi periferiya qismdan, ya'ni retseptordan;

2) analizatorlarning periferiya qismini markaziy qism bilan bog'lovchi afferent (markazga intiluvchi asab tolasi), o'tkazuvchi asab yo'llaridan;

3) periferiya qismlaridan keluvchi nerv impulslari qayta ishlanuvchi analizatorlarning miya po'stlog'idagi qismlaridan iboratdir.

Boshqacha aytganda, periferik nervlarning uchlari (ko'z, quloq, teri, burun kabilar), ta'sirotni eltuvchi (afferent), javob qaytaruvchi (efferent) nerv tolalari, analizatorlarning orqa va bosh miya markazlari analizatorini tashkil qiladi.

Jahon psixologiyasi fani so'nggi yutuqlari hamda atamalariga qaraganda sezgilar quyidagicha tasniflanadi (ushbu tasniflanishning dastlabki ko'rinishi ingliz olimi Ch.Sherringtonga tegishlidir):

1) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishga moslashgan hamda retseptorlarga gavdaning tashqi qismiga joylashgan sezgilar, ya'ni eksterio-retseptiv sezgilar (retseptorlar);

2) ichki a'zolar holatlarini tiklovchi hamda retseptorlari ichki a'zolarida, to'qimalarida joylashgan sezgilar, ya'ni interoretseptiv sezgilar;

3) gavdamiz va tanamizning holati hamda harakatlari haqida ma'lumot beruvchi, muskullarda, bog'lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni proprioretseptiv sezgilar.

Birinchi turkum sezgilarni ko'rish, eshitish, hidlash, teri-tuyush, ta'm-maza kabi turlar tashkil qiladi. Ko'rish 380 dan 770 gacha millimikron diapazondagi elektromagnit nurlardan iborat jarayondir. Eshitish esa tebranish chastotasi 16 dan to 20000 gacha bo'lgan tovush to'lqinlaridan iboratdir. Ko'rish sezgilari bosh miya po'stlog'ining orqa bo'lagida joylashgan bo'ladi. Eshitish sezgilari bosh miya po'stlog'ining tepa burmasi qismidan joy egallagan. Teri-tuyush, harakat sezgilari bosh miya po'stlog'ini markaziy burmasi orqa qismidan o'rin olgandir.

Endi sezgilarning tavsiflanishi, mohiyati va uning negizlari haqida fikr yuritamiz.

A.R.Luriyaning fikricha, interoretseptiv sezgilar asl ma'nodagi sezgilar emas, balki emotsiyalar bilan sezgilar o'rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo'ladi. Psixologiyada mazkur sezgilarning subyektiv ravishda paydo bo'lishi yetarli darajada chuqur o'rganilmagan, shu bois ular „noma'lum hislar“ doirasiga kiritilgan. Ular to'g'risidagi bilimlar bilan tanishish, o'zgarishlarni tekshirish „kasalliklarning ichki manzarasi“ni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Ichki a'zolarining xastaligida vujudga keluvchi mazkur holatlar ichki kasalliklarni tashxis qilishda alohida ahamiyat kasb etishi turgan gap (A.R.Luriya tadqiqotlaridan).

Bunday xususiyatli ixtiyorsiz sezgilar insonda juda erta uyg'onadi, shuningdek, ularning ifodalanishi ham o'ziga xos shakllarga ega. Chunonchi, ular „oldindan his qilish“ sifatida paydo bo'lib, hatto inson ularni ta'riflab berish imkoniyatiga qodir emas, ko'pincha ushbu kechinmalar tushda ayon berib, qaysidir kasallik xurujidan darak beradi, xolos.

Ular insonning kayfiyatida, emotsional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, shu tufayli bola xatti-harakatining keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki, bola o'z tana a'zolaridagi ichki holatlarning o'zgarishini anglash, sezish, his qilish uquviga ega emas, shu bois buni undagi xatti-harakatning umumiy o'zgarishidan sezish mumkin. Bu hodisaga misol tariqasida quyidagi voqelikni keltirish mumkin: bola o'z ichki interoretseptiv sezgilarini namoyish qilish maqsadida „kasal“ bo'lib qolgan qo'g'irchog'ini parvarish qila boshlaydi.

Interoretseptiv sezgilarning obyektiv ahamiyati juda yuqori, chunki ular ichki jarayonlarning o'zaro o'rin almashish balansini ta'minlab turish asosi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, ular organizmdagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishining gemostazi (barqarorligi) deb ataladi. Ichdan paydo bo'ladigan signallar xatti-harakatni vujudga keltiradi, stress, zo'riqish, affekt holatlarini yo'qotishga, pasaytirishga, paydo bo'layotgan mayllarni esa qoniqtirishga yo'naltiradi. Oqibatda, tana ichki a'zolari

faoliyatining izdan chiqish holati yuz berishi mumkin. Shu sababli tibbiyot psixologiyasida interoretseptiv sezgilar ham muhim o'rin tutadi. Somatik va visperal jarayonlar, ruhiy holatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish imkonini yaratadi.

K.M.Bikov, V.N.Chernigovskiylar tomonidan interoretseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari interosepsiya bilan birgalikda atroflicha o'rganilgan. Bularning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqqan holda sharhlab berilgan.

Proprioretseptiv sezgilar tana dvigatel apparatining va gavdaning fazodagi holati to'g'risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining regulyatorini va afferent asosini tashkil qiladi.

Periferik retseptorlar muskullarda, paylarda va bo'g'imlarda joylashgan bo'lib, maxsus tanacha shakliga egadir. Mazkur tanachalar Puchchini tanachalari deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zg'atuvchilar muskul-larning taranglashuvi natijasida va bo'g'imlar holatining o'zgarishida, nerv tolalari yordamida orqa miyaning orqa ustunidagi oq suyuqliklarga yetkaziladi. Qo'zg'ovchilar Burdak va Goll yadrosining quyi bo'limlariga yetib keladi va undan po'stloq osti tugunlaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qorong'ilashgan zonasida o'z harakatini yakunlaydi.

Proprioretseptorlar harakatning afferent asosi ekanligini A.A.Orbeli, P.K.Anoxin (hayvonlarda), N.A.Bernshteyn (odamlarda) o'rganganlar.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati sezgirligi statik sezgilarda o'z ifodasini topadi. Uning markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib, o'zaro bir-biriga perpendikular bo'shliqda tutash holatda yotadi. Masalan, bosh holatining o'zgarishi quyidagi sxemaga binoan amalga oshadi:

- a) o'zgarish endolimfa suyuqligiga bog'liq qo'zg'aladi;
- b) eshitish nervi;
- d) vestibulyator nervi;
- e) bosh miya po'stloq'ining chakka bo'lmasi;

t) miya apparatiga o'tadi.

Vestibulyator sezgirlik apparati ko'rish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni mo'ljallash jarayonida ishtirok etadi. Masalan, avtomobilning yo'ldan o'tishi (qatnovi), qalin o'rmonni kesib o'tish payti va hokazo. Xuddi shunday holat uchishda ham yuzaga kelishi mumkin. Patologiya holatida ham xuddi shunday jarayonga duch kelinadi.

Ekstoretseptiv sezgilar modallikdan (5 tadan) tashqarisi intermodal nospetsifik sezgi turkumlariga ajratiladi. Masalan, eshitish a'zosi orqali bir soniyada 10 — 15 tebranishni sezish mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopqog'i, tirsak, tizza uchlarini orqali) payqash — vibratsiya sezgirligi deyiladi. Masalan, karlarning tovushlarni idrok qilishi, pianinoni ushlab turish, pol yoki mebelning harakati kabilari. Odatda, vibratsion sezgirlik intermodal sezgi deb ham nomlanadi. Intermodalning boshqa bir ko'rinishi mana bunday holatda namoyon bo'ladi:

a) hid, ta'm va maza sezgilarida;

b) o'ta kuchli tovushda, o'ta yorug'likda;

d) tricheminal, ya'ni uch xil ta'sirning uyg'unlashgan, integrativ holati va shu kabilarda.

Sezgining o'ziga xos bo'lmagan shakli — terining foto sezgirligi, ya'ni ranglarning nozik jilolarini ajratish hamda qo'l uchlarini bilan sezish orqali ro'yobga chiqadi. Terining foto sezgirligi A.N.Leontyev tomonidan kashf qilingan bo'lib, bu narsa ko'pgina holatlarga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Ushbu kashfiyot qo'l uchiga yashil va qizil rangli yorug'lik yuborish orqali dunyo yuzini ko'rgan. Rang signallarining og'riq qo'zg'atuvchilar bilan munosabati qiyosiy jihatdan olib qaralganda, insonni faol mo'ljal olish jarayonida uning qo'l uchi terisiga kelib tushadigan rang-nurlarini farqlashga o'rgatish mumkin ekan.

Psixologiya fanida terining foto sezgirligining tabiati hali yetarli darajada o'rganilmagan. Shunga qaramay, talamitlik sistema va po'stloq ostining qo'zg'alganida asab tizimi hamda teri ektodermlaridan kelib chiqqan va atrofga yoyilgan rudimentlar—yorug'lik sezish elementlari maxsus sharoitda muvaffaqiyatli harakat qiladi. Ko'pincha „oltinchi tuyg'u,

hissiyoti“ sharofati bilan insonning „masofa“ni sezishi, ko‘r odamlarda to‘siqni his qilishi ushbu jarayon uchun yorqin misol bo‘la oladi. Ehtimol, yuz terisining issiq havо to‘lqinlarini idrok qilish, to‘siq oralig‘ida mavjud bo‘lgan tovush to‘lqinlarini o‘zida aks ettirish terining foto sezgirligini ilmiy jihatdan izohlashga muayyan asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Sezgilarning umumiy qonuniyatlari va sezgirlik

Sezgilар o‘zlariga adekvat mos bo‘lgan qo‘zg‘atuvchilarni aks ettirish shakllaridan biri hisoblanuvchi bilish jarayonidir. Ko‘rish sezgisining adekvat qo‘zg‘atuvchisi havо to‘lqini uzunligi 380 dan 770 millimikron diapazondagi elektromagnit nurlanishidan iboratdir. Bu elektromagnit nurlanishlar ko‘rish analizatorlarida ko‘rish sezgisini vujudga keltiruvchi asab jarayoniga aylanadi. Eshitish sezgilарining tebranish chastotasi 16 dan 20000 gacha bo‘lgan tovush to‘lqinlari ta‘sirining retseptorlarida aks etishidir. Taktil sezgilari mexanik qo‘zg‘atuvchilarning teri yuzasidan ta‘siri natijasida hosil bo‘ladi. Karlar uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan tebranishni aks ettirish sezgilari narsalarning tebranishlarini in‘ikos qilish orqali yuzaga keladi. Boshqa turdagi sezgilар ham o‘zlarining maxsus qo‘zg‘atuvchilariga egadirlar. Lekin sezgilarning turli ko‘rinishlari faqat o‘zlariga xosligi bilan emas, balki umumiy xususiyatlari bilan ham tavsiflanadilar. Sezgilarning ana shu xususiyatlariga yana sezgi sifatlari, jadalligi, davomiyligi va fazoviy lokalizatsiyasi ham kiritiladi.

Sifat mazkur sezgining asosiy xususiyati bo‘lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va u sezgi turi chegarasini o‘zgartiradi. Masalan, eshitish sezgilari tovushning balandligi, tembri, qattiqligi bilan farqlanadi, ko‘rish sezgilari esa ranglarning quyugligi, jilosi, tovlanishi, toni va shu kabilar bilan ajralib turadi. Sezgilarning sifat jihatidan ko‘p turliligida materiya harakati shakllarining turli-tumanligining aks etishidir.

Sezgilarning jadalligi ularning miqdoriy tavsifidan iborat bo‘lib, u ta‘sir qilayotgan qo‘zg‘atuvchining kuchi va retseptorning funksional holati bilan belgilanadi.

Sezgilarning davomiyligi ularning vaqtincha ekanligi bilan ifodalanadi. Sezgilarning davomiyligi ham sezgi a'zolarining funksional holati bilan, shuningdek, qo'zg'atuvchining ta'sir qilish vaqti hamda jadalligi bilan o'lchanadi.

Qo'zg'atuvchi sezgi asosiga ta'sir ko'rsatishi bilan darhol sezgi hosil bo'lmaydi, balki u bir qancha daqiqadan keyin vujudga keladi. Ana shu qisqa vaqt sezgining latent (yashirin) davri deb ataladi. Latent davri sezgi turlariga qarab har xil fursatda kechadi. Masalan, taktil sezgilari uchun latent davri 130 millisoniya, og'riq sezgilari uchun esa 370 millisoniyaga to'g'ri keladi, maza-ta'm sezgisi esa til yuzasiga ta'sir etilgandan so'ng 50 millisoniyagacha vaqt oralig'ida hosil bo'ladi.

Qo'zg'atuvchi ta'sir ko'rsata boshlashi bilan qo'zg'alish hosil bo'lmaganidek, qo'zg'atuvchining ta'siri to'xtagan zahoti sezgi ham yo'qolmaydi. Vaholanki, sezgilarning inersiyasi (sezgilarning saqlanishi) ta'siridan keyingi hodisasi deb ataladigan narsada namoyon bo'ladi.

Ko'rish sezgisi muayyan inersiyaga ega bo'lib, ko'rish sezgisining ta'siri to'xtashi bilan darhol yo'qolib ketmaydi. Qo'zg'atuvchining ta'siri izi ketma-ket keluvchi obrazlar deb ataladigan hodisa sifatida saqlanib qoladi. Psixologiyada ko'zning to'r pardasida rangni sezadigan uch xil xususiyatli element bor deb taxmin qilinadi. Qo'zg'alish jarayoni hosil bo'lganda, ular toliqadi va sezgirliги ancha kamayadi. Qizilrangga qarab turganimizda ko'z to'r pardasidagi qizil rangni qabul qiluvchi element boshqalarga nisbatan ortiqroq toliqadi, shuning uchun ko'z to'r pardasining xuddi shu joyiga qizilrangdan so'ng oqrang ta'sir ettirilsa, qolgan ikkita qabul qiluvchi element ortiqroq sezgirlikka ega bo'ladi va biz ko'z qarashimizda ko'kish rangni ko'ramiz.

Eshitish sezgilari ham ketma-ket obrazlarga ega bo'lishi mumkin. Chunki quloqni bitiradigan qattiq ovoz yoki tovush bilan birga yuzaga keladigan noxush sezgi, ya'ni bu „quloq“ning shang'illashidir. Eshitish analizatoriga bir necha soniya davomida ta'sir etadigan bir qator qisqa tovush impulslaridan so'ng ular tutash holda yoki biroz pasaytirilgan tarzda idrok qilina boshlaydi. Agar bu tovushlarning ta'sirini modellashtirish mumkin bo'lganda edi, ana

shunday hodisani kuzatish imkoni yuzaga kelardi. Bu hodisa tovush impulsining ta'siri to'xtaganidan keyin uchraydi hamda tovushning impulsi jadalligi va davomiyligiga bog'liq ravishda bir necha soniya mobaynida davom etishi mumkin.

Boshqa analizatorlarda ham xuddi shunga o'xshash hodisalarni kuzatish mumkin. Masalan, harorat, og'riq va maza sezgilari ham qo'zg'atuvchining ta'siri to'xtagandan so'ng bir necha soniya oralig'ida davom etaveradi.

Sezgililar uchun qo'zg'atuvchining fazoviy lokalizatsiyasi, qo'zg'atuvchining fazodagi o'rni bilan ifodalanadi.

Distant, ya'ni masofa retseptori tomonidan amalga oshiriladigan fazoviy analiz bizga qo'zg'atuvchining fazodagi o'rni haqida ma'lumot beradi. Kontakt sezgililar, ya'ni taktil, og'riq, maza sezgilari badanning qo'zg'atuvchi ta'sir qilayotgan joyida yuz beradi. Bunda og'riq sezgilarining lokalizatsiyasi, ya'ni badanda joylashgan o'rni, taktil sezgilarga qaraganda badanga anchagina tarqalgan bo'lib, u unchalik aniqlikka ega emas. Bu holatni yanada yaqqol namoyish qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlarni keltiramiz: 1 kvadrat mm teriga nisbatan barmoqlar 120, panja 14, kaft 15, ko'krak 29, peshona 50, burun uchi 100 marta jo bo'ladi.

Lokalizatsiya psixik funksiyalarning bosh miya katta yarim sharlari qobig'idagi muayyan hujayralarning ishi bilan bog'lanishidir. Masalan, ko'ruv analizatorining ishi, asosan, miya qobig'i ensa qismining faoliyati bilan bog'langan, eshitish analizatorining ishi esa chakka bo'laklarining ishi bilan, teri-tuyush hamda harakat analizatorlari bo'lsa, tepa va ensa bo'laklarining ishi bilan bog'langandir.

Insonni qurshab turgan atrof-muhitning holati to'g'risida axborot beruvchi turli ko'rinishdagi sezgi a'zolari o'zlari aks ettirmoqchi bo'lgan hodisalarga muayyan darajada sezgir bo'lishlari lozim. Chunki sezgi mazkur hodisalarni ozmi-ko'pmi aniq ravshan aks ettirishi lozim. Binobarin, sezgi a'zolarining sezgirligi favquloddagi sharoitda ta'sir, qilib, sezgi jarayoni hosil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan minimal darajadagi qo'zg'atuvchi bilan belgilanadi. Shu bois sezilarli yoki sezilmas darajada sezgi hosil qiluvchi qo'zg'atuvchining minimal kuchi sezgirlikning quyi mutlaq chegarasi deyiladi.

Kuchli mutlaq chegaradan zaifroq yoki kuchsizroq qo'zg'atuvchilar quyi chegaralarni hosil qilmaydi, chunki ularning ta'sir kuchi to'g'risidagi signallar bosh miya po'stlog'iga borib yetmaydi. Bosh miya po'stlog'i har bir ayrim olingan „p“ miqdordagi impulslardan hayotiy zaruriysini tanlab, so'ng qabul qilib oladi. Shuning bilan birga, miya po'stlog'i o'z qo'zg'atuvchanlik chegarasini oshirish yo'li bilan hosil qilingan barcha qo'zg'atuvchilarni, jumladan, ichki a'zoldan keladigan impulslarni ham ushlab qoladi. Vujudga kelgan bunday holat biologik jihatdan maqsadga muvofiqdir. Chunki, bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'i barcha kelayotgan impulslarni qabul qilib oladigan va ularning hammasiga javob reaksiyasini bildiradi oladigan organizmni tasavvur qilishimiz mumkin emas. Ma'lumki, bosh miya katta yarim sharlarining po'stlog'i organizmning hayotiy manfaatlarini muhofaza qilib turadi, shuningdek, o'z qo'zg'alish chegarasini oshirish bilan faollashmagan impulslarni po'stlog' ostiga, ya'ni quyi markazlarga uzatadi, natijada organizm ortiqcha reaksiyalardan xalos bo'ladi.

Tekshirishlarning ko'rsatishicha, po'stloqosti impulslari organizm uchun befarq emas. Masalan, tashqaridan ta'sir qilayotgan xuddi ana shu kuchsiz po'stloqosti qo'zg'atuvchilar bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida dominant o'chog'ini yuzaga keltiradi va gallyutsinatsiya hamda „sezgilarning aldanishiga“ sabab bo'ladi. Kasallangan odamlar quyi chegaradagi tovushlarni miyaga o'rnashib qolgan tovushlar to'plami sifatida qabul qilishlari mumkin; kuchsiz yorug'lik nuri har xil gallyutsinatsiya ko'rish sezgilari hosil qilishi mumkin; terining kiyimga tegishidan vujudga kelgan taktill sezgilar noto'g'ri o'tkir teri sezgilarini yuzaga keltiradi.

Sezgilarning quyi chegarasi mazkur analizatorlarning mutlaq sezgirligi darajasini aniqlaydi. Mutlaq sezgirlik bilan sezgi chegaralarining me'yori o'rtasida teskari mutanosiblik mavjud; sezgi chegarasining me'yori qanchalik kichik bo'lsa, mazkur analizatorlarning sezgirligi shunchalik yuksak bo'ladi.

Mazkur munosabatni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$E = 1/P$$

E — sezgirlikni, *P* — qo'zg'atuvchining ta'sir chegarasi me'yori anglatadi.

Insondagi hid bilish bitta hujayrasining chegarasi tegishli hid tarqatuvchi moddalar uchun 8 molekuladan oshmaydi, maza yoki ta'm sezgisini hosil qilish hid sezgisini yuzaga keltirishga qaraganda 25000 marta ko'proq harakat talab qilinadi.

Insonda ko'rish va eshitish analizatorlarining sezgirligi juda yuksakdir. S.I.Vavilovning fikricha, ko'z to'r pardasiga 2 — 8 kvant yorug'lik tushsa, u holda ko'rish hodisasi yuz beradi. Shu sababdan to'la qorong'ilikda yongan shamni 27 km masofadan ko'ra olish mumkin. Biroq narsa tekkanligini sezish uchun ko'rish va eshitishga qaraganda 100 — 10000 ml. marta ortiq energiya kerak bo'ladi.

Analizatorlar sezgilarning yuqori chegarasiga ham egadir. Bilinar-bilinmas qo'zg'ovchidan sezgi hosil qiluvchi minimal kuchga ega bo'lgan qo'zg'atuvchining yuksak darajasi mutlaq chegara deyiladi. Retseptorlarga ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchining kuchini yanada ortib borishi retseptorlardan faqat og'riq sezgisini yuzaga keltiradi.

Mutlaq chegaraning me'yori sharoitga qarab o'zgaradi: inson faoliyatining xususiyatlariga, uning yoshiga, retseptorlarning funksional holatiga, qo'zg'atuvchining kuchi hamda davomiyligiga bog'liq holda o'zgarishi mumkin.

Sezgilar o'rtasida yuzaga keladigan farqni hosil qilish ikki qo'zg'atuvchi o'rtasidagi minimal farqni farq ajratish chegarasi deb ataladi. Nemis fiziolog olimi Veber odamning o'ng va chap qo'lidagi ikkita narsadan og'irrog'ini aniqlay olish qobiliyatini tekshirib, shunday xulosaga keladi: farq ajratish sezgirligi mutlaq xususiyatga ega bo'lmay, balki nisbiy xususiyatga egadir.

Masalan, 100 g. 13, 42 gramm

1000 g. 33, 3 gramm

Shunday qilib, dastlabki qo'zg'atuvchining me'yori qanchalik katta bo'lsa, demak, qo'shimcha qo'zg'atuvchining me'yori ham shunchalik ko'p bo'lishi lozim:

1) ko'rish analizatori uchun $1/100$;

2) eshitish analizatori uchun $1/10$;

3) taktil analizatori uchun $1/30$.

Mazkur qonunga binoan, asosiy qo'zg'atuvchi bilan qo'shimcha qo'zg'atuvchi o'rtasidagi farqni ajratish qonuni faqat o'rtacha kuchlanishdagi qo'zg'atuvchilar uchungina to'g'ridir.

Veber tadqiqotiga asoslanib Fexner sezgilar intensivligining qo'zg'atuvchi kuchiga bog'liqligini quyidagi formula bilan ifodalab bergan:

$S = K \lg J + C$, bu yerda S — sezgi intensivligi, J — qo'zg'atuvchining kuchi, K va C konstantalardir. Ushbu qonun, asosiy psixofizik qonunga muvofiq, sezgilarning intensivligi qo'zg'atuvchi kuchining logarmiga proporsionaldir. Qo'zg'atuvchining kuchi geometrik progressiya bo'yicha ortib borsa, sezgilarning intensivligi arifmetik progressiya bo'yicha ortib boradi (Veber — Fexner qonuni).

Farq ajratish sezgirligi ham farqlash chegarasining me'yorini teskari proporsionalidirki, demak, farqli ajratish sezgirligi shunchalik kichik bo'ladi.

Ajratish sezgirligi sezgirlik turlarining ayrim xususiyatlarini boshqa jihatdan tavsiflashda ham qo'llaniladi. Masalan, shakllarni, hajmlarni ko'rish vositasida idrok qilinadigan narsalarning ranglarini aks ettirish haqida mulohaza yuritish mumkin.

Psixologiya fanida sezgilarni o'lchashning, asosan, ikki metodi mavjud. Ulardan biri bevosita metod deb atalib, subyektiv ravishda baholashga asoslanadi. O'lchashning ikkinchi metodi esa alomatlarni obyektiv ravishda baholashga asoslangan bo'lib, sezgilarning bevosita mavjudligiga qaratilgandir.

Bevoista metod yoki qo'zg'atuvchining so'z bilan baholash metodi quyidagicha tuzilishga ega: sinaluvchiga teri, tovush, yorug'lik ta'sir qila oladigan qo'zg'atuvchi havola qilinadi, dastavval qo'zg'atuvchi minimal jadallikka ega bo'ladi, so'ng ularning kuchi orttirib boriladi. Mazkur tadbirlardan keyin sinaluvchidan „u“ qaysi bir sezgi qo'zg'atuvchisini dastlab sezganligi so'raladi.

Teri sezgirligini o'lchash uchun „esteziometr“ maxsus asbobi qo'llaniladi. Eshitish sezgirligini o'lchash audiometr

yordamida amalga oshirilib, tovushlarning turli darajada intinsivligi aniqlanadi. Ba'zan kichkina temir sharni har xil balandlikdan tashlab ko'rish orqali ham yuqoridagi maqsad amalga oshiriladi. Ko'rish sezgirligini aniqlash esa sinaluvchining ko'ziga yorug'likni turli intensivlikda yuborish orqali (goho qorong'ilikda), quyidan yuqoriga yorug'lik birligi — lyuks orttirib boriladi. Ta'm va hid bilish sezgirligi ham maxsus asboblarda yordamida o'lchanadi, goho kimyoviy usul ham qo'llaniladi.

Bevosita metodi tashqi alomatlarga asoslanib ish yuritishni taqozo etadi. Sobiq Ittifoq psixologlari va psixofiziologlari G.V.Gershui, E.N.Sokolov, O.S.Vinogradov va boshqalar mazkur metod yordamida uzoq yillar ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Ma'lumki, sezgilar hech mahal sust bilish jarayoni bo'lmagan. Ular vegetativ, elektrofiziologik, nafas olish jarayonlarida o'zgarib borganligi uchun o'z tabiati bilan reflektor jarayoni hisoblanadi. Sezgilardagi reflektor o'zgarishlar ularning obyektiv ravishda yuz berayotganligining ko'rsatkichi deyiladi. Masalan, sezgilarni hosil qiluvchi har qanday qo'zg'atuvchi reflektor jarayonlarini ham vujudga keltirishga qodir. Masalan, bunday qon tomirlarining torayishi, tekri galvanik refleksi, yani teri elektr qarshiligining kamayishi, miyaning elektr faolligi chastotasining (alfa, ritma, depressiya holatining) o'zgarishi qo'zg'atuvchiga qarab ko'zning yo'nalishi, bo'yin muskullarining taranglashuvi va boshqalar yuz beradi. Bu narsalarning barchasi sezgilarining paydo bo'lishini obyektiv ko'rsatkichi hisoblanadi.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning fikriga qaraganda, sinaluvchi subyektga kuchsiz qo'zg'atuvchi bilan ta'sir etilsa, u holda subyektida hech qanday sezgi hosil bo'lmaydi. Sanab o'tilgan reflektorlarda ham o'zgarish yuz bermaydi.

Qon tomir yoki elektrofiziologik reaksiyalar kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'sirida ham aniq namoyon bo'lishi mumkin, ammo sezish jarayoni esa amalga oshmaydi. Bu holatni elektroensefagrafik reaksiyalar tasdiqlaydi. Tovush qo'zg'atuvchi to'g'risida G.V.Gershuni inson subsensor

diapazonga ega degan ilmiy g'oyani olg'a suradi. Bu narsa anglashilmagan fiziologik reaksiyalarga, ya'ni sezib bo'lmas qo'zg'atuvchilarga asoslanadi.

Sezgilarning o'zgarishi adaptatsiya va sensibilizatsiya holatlarida o'z ifodasini topadi. Adaptatsiya (*lotincha* — *adpto* moslanmoq) demak bu sezgi a'zolarining taassurot kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o'zgarishidir. Adaptatsiya hodisasida sezgirlik ortishi yoki kamayishi mumkin. Kuchli ta'sirdan kuchsiz ta'sirotda o'tganda, sezgirlik asta-sekin ortib boradi, ta'sirotda kuchayganda esa sezgirlik kamayib boradi (ko'ruv, eshituv, hid bilish, terituyush va hakazo).

Odatda, genetik nuqtayi nazardan adaptatsiya uch xil xususiyatli manba ta'sirida vujudga keladi

1. Qo'zg'atuvchilarning davomli ta'siri jarayonida sezgilar to'la yo'qolishi mumkin. Masalan, ta'sir qilib turadigan qo'zg'atuvchi doimiy ta'sir o'tkazaversa, bunday holda sezgi so'nib qoladi. Masalan, teriga biror narsa doimiy tegib tursa, bora-bora u narsa sezilmay qoladi. Yoqimsiz hidli bir joyga kirib qolib, uzoq turib qolsak, birozdan so'ng bu hidni batamom sezmay qolamiz. Og'izda biron narsani ko'proq ushlab tursak, ta'm sezgisining intensivligi bo'shashadi.

Doimiy va harakatsiz qo'zg'atuvchining ta'sirida ko'rish analizatorlarida to'la adaptatsiya hodisasi yuz beradi. Bunday holatda qo'zg'atuvchining harakatsizligini ko'rish retseptorlari apparatining harakatchanligi bosib ketadi. Ko'zning har doim ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda harakatlanib turishi ko'rish sezgisining uzluksizligini ta'minlaydi. Qo'zg'atuvchi ta'siridan 2 — 3 soniya o'tgach ko'rish sezgisi yo'qoladi, ya'ni adaptatsiya hodisasi yuzaga keladi.

2. Kuchli qo'zg'atuvchining ta'sirida ham sezgilar zaiflashishi mumkin. Masalan, qo'l muzdek suvga tiqib turilganda doimiy sovuq qo'zg'atuvchi ta'sirida yuzaga kelgan sezgining intensivligi pasayadi. Qorong'iroq xonadan juda yorug' joyga kirib qolsak, bir kuchli yorug'likdan avvaliga „ko'r“ bo'lib qolib, atrofimizdagi narsalarni ajrata olmaymiz. Ma'lum fursat o'tgandan so'ng, ko'rish ana-

lizatorlarining sezgirligi keskin sur'atda pasayadi va biz mo'tadil ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Ko'rish sezgirligiga intensiv yorug'lik qo'zg'atuvchisi bilan ta'sir qilganda pasayishdan iborat hodisa yuz beradi va u yorug'lik adaptatsiyasi deb yuritiladi.

Ko'rib o'tilgan ikki turdagi adaptatsiyani ko'pincha psixologiya fanida negativ adaptatsiya deyiladi. Chunki har ikkala adaptatsiyada analizatorlarning sezgirligi keskin pasayadi.

3. Sezgirlikni kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida ortib borishini ham adaptatsiya deb atash an'anaga aylangan. Aksariyat sezgi turlariga xos bo'lgan adaptatsiyaning mazkur turi pozitiv adaptatsiya deyiladi.

Qorong'ilik adaptatsiyasida ko'rish sezgirligi ortadi. Sokinlikka nisbatan adaptatsiya eshitish adaptatsiyasi zamirida yuzaga keladi.

Tibbiyot psixologiyasida negativ og'riq adaptatsiyasining borligi to'g'risidagi gipoteza (ukolga, ignaga, issiq nurlanishga nisbatan) doimiy mavjudligi ta'kidlanib o'tildi.

Adaptatsiyani hosil bo'lish xususiyatlari to'g'risida quyidagilar ma'lum: a) taktil adaptatsiya juda tez hosil bo'ladi; b) ko'z adaptatsiyasi uchun bir necha daqiqa; v) hid va ta'm adaptatsiyalarining paydo bo'lishi uchun undan ham uzoq vaqt talab qilinadi.

Adaptatsiyaning muhim tomoni shundaki, u kuchsiz qo'zg'alishni payqashga yordam beradi va kuchli qo'zg'alish ta'siridan sezgi a'zosini saqlaydi.

Adaptatsiyani quyidagicha tushuntirib berish mumkin: 1) tayoqsimon hujayralarda joylashgan ko'rish purpuri aynib ketadi; 2) miyaning po'stloq qismida sezgirlikni pasaytiradigan tormozlanish bor; tormozlanish esa boshqa joylarda qo'zg'alishni kuchaytiradi, natijada sezgirlik ortadi, buning oqibatida izchil o'zaro induksiya hodisasi ro'y beradi.

Analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezgirlikning kuchayish hodisasi ro'y beradi, bu sensibilizatsiya deb ataladi. Sezgililar o'zaro munosabatining fiziologik mexanizmi analizatorlarning markaziy qismlarida joylashgan bosh miya po'stlog'idagi qo'zg'alish irradiatsiya

hamda konsentratsiya jarayonlari bo'lib hisoblanadi. I.P.Pavlovning ta'limotiga ko'ra, kuchsiz qo'zg'atuvchi bosh miya katta yarim sharlarining po'stlog'ida oson irradiatsiyalanadigan, ya'ni oson yoyilib ketadigan qo'zg'alish jarayonni yuzaga keltiradi. Qo'zalish jarayonining irradiatsiyasi natijasida boshqa analizatorlarning sezgirligi ortadi. Kuchli qo'zg'atuvchi ta'sir etganda, aksincha, konsentratsiyaga moyil bo'lgan qo'zg'alish jarayoni yuzaga keladi. O'zaro induksiya qonuniga ko'ra, bunday qo'zg'alish jarayoni boshqa analizatorlarning markaziy qismlarini tormozlanishga olib keladi va natijada ularning sezgirligi pasayadi.

Analizatorlar sezgirligining o'zgarishi shartli reflektor asosida, ya'ni ikkinchi signallar tizimiga kiruvchilar ta'siri bilan ham yuzaga kelishi mumkin. Sinaluvchilarga „limondan nordon“, „zahardan achchiq“ degan so'zlarni talaffuz qilish bilan ularning ko'zlari va tillarida elektr sezgirligi yuzasidan o'zgarishni maydonga keltiruvchi omillar qayd etilgan. Bunda haqiqiy limon va zahar bilan ta'sir qilinganda hosil bo'ladigan qo'zg'alishga o'xshash o'zgarish ma'lum bo'lgan.

Sezgi organlarining sezgirligini o'zgartirish qonuniyatlarini o'zlashtirib olganligimizga asoslanib, maxsus ravishda tanlangan qo'shimcha qo'zg'atuvchilarni qo'llash orqali ma'lum bir retseptorlarni sensibilizatsiyalash, ya'ni ularning sezgirligini oshirish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Qo'zg'atuvchining birin-ketin analizatorga ta'siri bilan analizatorlarga xos sezgining paydo bo'lishi sinesteziya deyiladi. Sinesteziya yunoncha birgalikda sezish degan ma'noni anglatadi. Sinesteziya hodisasini har xil turdagi sezgilarda kuzatish mumkin. Ko'rish va eshitish sinesteziyasi hammadan ko'ra ko'proq uchrab turadi, bunda tovush qo'zg'atuvchilarining ta'siri bilan odamda ko'rish obrazlari vujudga keladi. Bunday tabiatli sinesteziyalar har bir odamda o'ziga xos ravishda kechadi, lekin ular har qaysi shaxs uchun muayyan darajada doimiy bo'lishi kuzatiladi. Masalan, ayrim bastakorlar Rimskiy-Korsakov, Skryabin kabilar „rangni eshitish“ qobiliyatiga, rassom Chorlyonis, Behzod „rangli musiqa“ iste'dodiga ega bo'lganlar. Eshitish

va ta'm sinesteziya hodisasi ko'pincha „o'tkir ta'm“, „savlatli rang“; „shirin tovush“, „achchiq shamol“, „bahaybat ovoz“, „motamsaro osmon“, „qalb-o'rtar navo“ singari iboralarda o'z ifodasini topgan bo'ladi. Chunki ularning mohiyatida ikkilanganlik xususiyatlari maxsus kuchaytirgich sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Sezgirlikni mashq orqali rivojlantirib boriladi. Bunday o'zgarish kompensatsiya va faoliyat mazmunida o'z aksini topadi. Ayniqsa, ko'r (ko'r musiqachida), kar, soqov, haykaltaroshlarda, vibratsiya sezgisi bilan shug'ullanuvchilarda sezgirlik keskin ravishda oshishi mumkin. Psixolog Elen Killer hid sezgisiga nisbatan sezgirlikni maxsus ravishda tadqiq qilib, hid sezgisida o'ziga xos xususiyatlar mavjud ekanligini dalillab bergan. Mashq qilish natijasida insonda sezgirlik ortib borishi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular quyidagi ko'rsatkichlarda ifoda etiladi:

1) notekislik — 0, 0005 mm; 2) bo'yash (bo'yoqchi) — 180 — 40 gacha; 3) po'lat quyuvchi po'latning rangidan, qotishma miqdorini 1/60 aniqlikda belgilay oladi; 4) rassomlar narsa hajmini — 1/150 miqdorda o'zgarganini farqlay biladi; 5) uchuvchi (motor ovozining o'zgarishi) — 1300 dan 1340 gacha aylanishini farqlay oladi; 6) rim mozaika ustaxonasida 20000 rang turi mavjud; 7) ko'r-larda — taktil, sezgi — pachiniyev moddasi yuqori; 8) ko'zi ochiq odamlarning qo'l kafti va panja qismlarida 186 ta taktil retseptori tanachasi mavjud; 9) tug'ma ko'rlarda esa tanacha — 270 ta; 10) keyinchalik ko'r bo'lib qolganlarda bo'lsa, tanacha — 311 ta ekanligi aniqlangan.

Shunday qilib, sensibilizatsiya hodisasida sezgirlikning ortishi quyidagilarga bog'liqdir:

1) organizmdagi uzoq muddatli, muayyan o'zgarishlarga;
2) muvaqqat xususiyatli ekstra ta'sir yoki favquloddagi holat va vaziyatga;

3) yosh xususiyatlari, tipologik sharoitlar, endokrin harakati, organizmning umumiy holati, uning toliqishiga:
a) 30 yoshgacha yuqori darajaga erishish mumkin, undan keyin pasayish boshlanadi; b) nerv sistemasining dinamikasi (B.T.Teplov tadqiqoti bo'yicha); d) endokrin

balansi (homilador va boshqa odamlarda); e) organizmda funksional holatning buzilishi yoki insonning charchashiga;

4) farmologik ta'sirlar (adrenalin, fenamin, benchidrin — kuchayish; pilokarpin — pasayish)ga.

Sezgirlikning o'sishi ko'p jihatdan subyekt ustanovkasiga, nutqning ahamiyatliliigi va nutq yo'nalishiga bog'liqdir.

Sezgilarga bag'ishlangan eksperimental tadqiqotlar quyidagi yo'nalishlarda olib borilgan.

1. Veber va Fexnerlarning „psixofiziologik qonuni“ning ochilishida: qonunga muvofiq ravishda sezgilarning intensivligi qo'zg'atuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir; qo'zg'atuvchining kuchi geometrik progressiya bo'yicha ortib borsa, sezgilarning intensivligi arifmetik progressiya bilan ortib boradi.

2. G.Ebbingauzning xotira yuzasidan o'tkazgan tadqiqotlari negizida: eslab qolinadigan materialning katta yoki kichikligi, so'zlarning hid bilish, ta'm sezish sezgilari bilan bog'liqligi, mashq qilish tufayli odamda sezgirlikning ortishi omillari yotadi.

3. G.Gelmgolsning sezgi organlari to'g'risidagi psixologik ishlari va ishlanmalarida: ko'zni bosib, unga kuchsiz elektr toki yuborilsa, ko'zda yorug'lik sezgisi hosil bo'ladi; quloqqa elektr qo'zg'atuvchisi bilan ta'sir qilinsa, tovush sezgisi vujudga keladi; ultrabinafsha ranglarining odamga ta'sir etish xususiyatlari mujassamlashgan.

4. V.Vundtning psixofiziologiyadagi sezgilar va harakatlar bo'yicha olib borgan izlanishlarida: ayniqsa, uning „Muskul harakatlari to'g'risida ta'limot“, „Hissiy idrok nazariyasi materiallari“, „Tabiatshunoslik nuqtayi nazaridan psixologiya“, „Inson va hayvon ruhiyati to'g'risida ma'ruzalar“, „Fiziologik psixologiya asoslari“ asarlarida mazkur g'oyalar o'z ifodasini topgan.

5. P.P.Lazarov tomonidan yorug'lik toni muammosining o'rganilishida; qo'zg'alishning ioni nazariyasi, harakatli xarakterli mexanizmi tadqiqoti, harakatdagi harakatga nisbatan hissiy organlarning adaptatsiya qobiliyati, ta'limoti, ko'zni yorug'likka va qorong'ilikka ta'sir xususiyatlari, ko'zning to'r pardasi xossalari,

fiziologik organlarning sezgi psixologiyasi asosi ekanligi kabilar hal qilinadi.

6. E.N.Sokolov, S.V.Krovkov kabi tadqiqotchilarning o'tkazgan tajribalaridan olingan qonuniyatlar talqinida: ko'rish analizatorining sezgirligi, eshitish qo'zg'atuvchisi ta'sirida o'zgarishi; ko'rish sezgirligining bunday o'zgarishi eshitish qo'zg'atuvchisining barqarorligiga bog'liqligi; kuchsiz tovush qo'zg'atuvchisi ko'rish analizatorining rangni aks ettirish sezgirligini oshirishi; eshitish qo'zg'atuvchisi sifatida motor shovqini yuborilsa, ko'zning farq ajratish sezgirligi zaiflashishi va hokazo ifodalanadi.

Sezginging neyrofiziologik asoslari

Bilish jarayonlarini, xususan, sezgilarni o'rganishdan avval shaxs psixikasining barcha tomonlari bilan uzviy bog'liqliklarni anglash, tushunish lozim. Chunki sezgilar idrok jarayonining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lsa, idrok insonning hayotiy tajribasi, uning xotirasi bilan bevosita bog'liqdir.

Psixologiya fanida va falsafada bilishning ikki bosqichi, ya'ni uning hissiy (sezgi, idrok, tasavvur) va aqliy pog'onalari mavjud bo'lib, bu mumtoz xususiyat sifatida ma'lum. Aqliy bosqich xotira, tafakkur, xayol jarayonlarini qamrab olgan bo'lib, o'zining mukammalligi, yuksakligi, mahsuldorligi, ijodiyligi bilan oldingi bosqichdan keskin ajralib turadi. Biroq bugungi kunda bilish bosqichlarining miqdori, tavsifi psixologiya fani oldida turgan zarur vazifalarni bajara olmay qoldi. Ong darajalari xususiyatlariga ko'ra bilishga oid qo'shimcha bosqichlarga kuchli ehtiyoj sezadi. Xuddi shu bois bilishning harakatli hissiy, aqliy, ijodiy, tarixiy bosqichlarga (*tabaqalashtirish*) ajratib tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir (E.G'oziyev). Harakatli hissiy bosqich nutqqacha davrda ustuvorlik qilish bilan boshqa bilish ko'rinishlaridan keskin farq qilib turadi. Hissiy va aqliy bosqichlar barcha insonlarga xos bo'lib, ular ontogenezning turli davrlarida hukm surishi mumkin va aks ettirish imkoniyati boshqalarga qaraganda samaraliroqdir.

Tarixiy bilish bosqichi yangilik yaratish, kashfiyot qilish, muayyan sifat o'zgarishlarini vujudga keltirish, u yoki bu xossalarni takomillashtirish bilan tavsiflanadi.

Jahon psixologiyasi fani ma'lumotlariga qaraganda, sezgilar biz uchun atrof-muhit to'g'risida va o'z haqimizda yagona bilish manbayi sifatida xizmat qiladi. Sezgilar shunday bir axborot kanalidirki, ular tashqi olamdan va ichki tana a'zolaridan keladigan barcha holatlar, taassurotlar aynan xuddi shu yo'llar orqali miya po'stlog'iga yetib boradi, insonga ta'sirlarga nisbatan to'g'ri javob reaksiyalari qaytarishga yordam beradi.

His etish yoki sezishning filogenetik taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, hayvonlarda ma'lum bir narsani sezish, his etish ularning biologik jihatdan zaruriyat, ehtiyoj ekanligi nuqtayi nazaridan rivojlangan.

Bu holatlar ko'pgina chet ellik olimlar tomonidan izchil ravishda o'rganilgan va o'ziga xos omillar, mexanizmlar mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Masalan, Frish asalari xatti-harakatlarini kuzatganda, u quyidagi ishni amalga oshirgan: gulga o'xshash murakkab geometrik shaklga nisbatan asalarining differensirovkasi (farqlashi) oson kechgan. Agarda shu murakkab geometrik shakl botanikaga oid bo'lmaganda, arida differensirovka juda qiyinlik bilan vujudga kelgan bo'lardi. Tadqiqotchi Botsning kuzatishicha, jonivorlar, qurt-qumursqalar, shu turdagi hasharotlar ham o'ziga xos bo'lgan tovushlarga befarq bo'lmaganlar. Mabodo tovushlar kuchaytirilsa yoki sur'ati tezlatilsa, unda ular hech qanday e'tibor bermaganlar. Ushbu vaziyatni o'zicha baholashga intilgan olim, biologik shartlanganlikdan kelib chiqib, tabiiy ehtiyojni instinkt bilan uzviy bog'lagan.

Tadqiqotchi Boytendayk o'z kuzatishlarida shu narsani ta'kidlaydiki, jumladan itlar organik kislotalarning hidini yaxshi his etsalar-da, ammo ular hayvonlarning tanasi, xushbo'y gullar, o'tlar hidini his etish imkoniyatiga ega emas ekanlar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qo'zg'atuvchilarning biologik jihatdan aynan mosligi ularning fiziologik

rivojlanishi uchun moddiy negiz, tabiiy ehtiyoj, zarurat bilan bog'liqlik ekanligi ta'kidlandi. Shu narsani ta'kidlash joizki, insondagi aniq sezgilarning shu darajada taraqqiy etishiga ijtimoiy muhit, jarayon muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Chunki ayrim individlarning sezuvchanligi ularning kundalik faoliyatidan kelib chiqqan holda, biologik shartlangan xususiyatlar bilan birgalikda rivojlanishi ham mumkin ekan. Tadqiqotchi Reussaning ma'lumotiga qaraganda tikuvchilar, bo'yoq sexida ishlovchilar qorarangning 40 xilini bir-biridan farqlash imkoniyatiga ega ekanlar, umuman, boshqa sohada faoliyat ko'rsatadigan odam esa bunday rangning ikki turinigina farqlay olar ekan, xolos. Bundan tashqari, degustatorlarda ta'm bilish sezgilari juda ham aniq va yaxshi rivojlangan bo'lar ekan. Chunki sezgining o'sishi qo'zg'atuvchilarning retseptorga ta'siri natijasida yuzaga keladi, ya'ni u retseptorlar rivojlanishi bilan bog'liq.

Retseptor — bu qo'zg'atkich yoki qo'zg'atuvchini qabul qilishga mo'ljallangan nerv tolalaridan tashkil topgan. Retseptorlarning asosiy xususiyatlaridan biri uning ixtisoslashgan biologik apparat ekanligidir. Xuddi shu bois u juda seziluvchan qo'zg'alishni qabul qiladi. Har bir retseptor muayyan bir xususiyatli qo'zg'atuvchinigina qabul qiladi, binobarin, retseptorlar o'sha „tanish“ qo'zg'atuvchilarning ta'sir etishi natijasida yuzaga keladi va rivojlanadi.

Ma'lumki, inson o'zining tana a'zolariga ta'sir ko'rsatayotgan rang, issiqlik yoki sovuqlikni, hidlarning o'ziga xosligini sezadi hamda aks ettiradi. Ana shu vaziyat oqibatida analizatorlarning periferik qismlarida javob reaksiya hosil bo'ladi. Misol uchun ko'z qorachig'i qisqaradi, kengayadi, qo'l esa issiqlikdan seskanadi va boshqalar. Harakatlarni qabul qiluvchi tana a'zolaridan bosh miya po'stlog'iga harakat to'g'risida signal keladi, qayta aloqa orqali ichki tana a'zolari va boshqa apparatlari ish bajaradi.

Ingliz psixologi Ch. Sherrington sezgilarni aks ettirishning xususiyati va retseptorlarning joylashishiga qarab uch katta guruhga ajratadi.

1. Tashqi olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi hamda tananing yuza qismida retseptorlari joylashgan eksterotseptiv sezgilar.

2. Tananing ichki a'zolarida (o'pka, yurak, jigar va hakoza) va to'qimalarida joylashgan hamda ichki tana a'zolarining holatini aks ettiruvchi retseptorlar bilan mujassamlashgan interotseptiv sezgilar.

3. Inson gavdasining harakati va holati haqida ma'lumot berib turuvchi, retseptorlar mushaklarida, paylarida propriotseptiv sezgilar.

Psixologiya fanida harakatni sezuvchan propriotseptiv sezgi turi kinesteziya deb atalib, unga tegishli retseptorlar esa kinestezik yoki kinestetik tushunchasi bilan nomlanadi. Ekstrotseptorlar o'z navbatida kontakt va distant retseptorlarga ajratiladi, goho sezgilar tushunchasi „his-tuyg'u“ atamasi deb ham yuritiladi. Odatda, distant retseptorlar muayyan masofadagi obyektдан keladigan qo'zg'atuvchilarni qabul qilib so'ng ularni nerv yo'llari orqali markazga uzatadi. Ko'rish, xid bilish sezgilari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Ekstrotseptiv, ya'ni tashqi sezgilar to'g'risidagi dastlabki ma'lumot qadimgi yunon olimi Arastu tomonidan tavsiflanib berilgan bo'lib, eramizdan oldingi 384 — 322-yillarda yashab o'tgan. U sezgilarni ko'rish, eshitish, hid bilish, maza, ta'm turlariga ajratgan edi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, sezgilar goho o'zaro bog'lanib, boshqa sezgi turlarini yuzaga keltirishi mumkin: masalan, paypaslab ko'rish natijasida sezish tarkibida taktil teri tuyush sezgilar bilan bir qatorda sezgilarning tamoman boshqa turi, ya'ni harorat sezgisi ham ishga tushadi. Xuddi shunga o'xshash voqelik, taktil va eshitish sezgilari oraliqda vibratsion sezgi yuzaga kelishi mumkin.

Muvozanat sezgisi murakkab vestibulyar apparati, vestibulyar nervlari hamda ko'z po'stosti qismlarini o'zida birlashtiradi. Turli analizatorlar uchun umumiy hisoblangan og'riq sezgilari qo'zg'atuvchilarning ta'sir kuchi haddan tashqari kuchli ekanligidan dalolat beradi. Shuni a'lohida ta'kidlash o'rinliki, insonning tana a'zolarida retsep-

torlarning joylashuv darajasi har xildir, jumladan, barmoq uchlarida retseptorlar zich, yelka qismida esa juda siyrak joylashgandir. Hozirgacha sezgilar ichki va tashqi turlarga qariyb ajratilmagan bolsa-da, ular harorat, og'riq, maza, vibratsion, statistik, dinamik sezgilar deb yuritiladi.

S. V. Kravkovning (1893 — 1951) ma'lumotlariga kora, bir sezgi a'zosi faoliyati ikkinchisining ta'siri tufayli o'zgaradi. Masalan, tovush sezgisi, asosan, ko'rish sezgisining yorug'lik sezuvchanligini orttiradi. Shunga o'xshash turli hidlar ham yorug'lik va hid bilishga nisbatan sezgirlikni oshirishi yoki kamaytirishi mumkin. Miya ustuning yuqori qismi va korish bo'rtiqlariga tegishli o'simtalarning yaqin joylashganligi tufayli bunday o'zaro ta'sir, ya'ni boshqasiga o'tish osonroq amalga oshadi.

Bundan tashqari, sezgilarning o'zaro qo'zg'alishi va tormozlanishini o'rganish ham alohida ahamiyatga ega. Chunki avtomatik boshqarilish tufayli ayrim hollarda, ya'ni tungi uchishda sun'iy sezgirlikning pasayish yoki ortishi yuzaga keladi. I. P. Pavlov tomonidan analizatorning murakkab o'zaro ta'sir shakllari mavjud ekanligi qayd etilgandir. Ular bevosita bosh miya po'stlog'ida namoyon bo'lib, bu bir vaqtning o'zida ko'rayotgan jismni, eshitilayotgan tovushni, kelayotgan hidni sezishimizda o'z ifodasini topadi. Bosh miya po'stlog'ida kechadigan bu fiziologik jarayonlarni bosib o'tishi zarur bo'lgan zonalar perikritik zonalar deb nomlanadi. Sezgilarning tasnifi ularning turli spetsifik tavsiflariga, ya'ni modalligiga qarab emas, balki tashkil etilishining har xil darajalariga qarab amalga oshiriladi.

Ingliz nevrologi Xed sezgilarni protopatik va epokritik nomlar ostida ikkita darajaga ajratadi. Protopatik sodda tuzilishga ega bo'lgani uchun unda mavjud haqiqiy holat bilan emotsional holatni ajratish qiyin deydi. Murakkab epokritik darajasida aqliy bosqich tarkiblari ishtirok etishi mumkin, jumladan, ko'rish sezgisi bunga yaqqol misoldir. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, dastlab protopatik sezgilar, keyinchalik epokritik sezgilar yuzaga keladi.

Sezgilarni obyektiv yo'nalishi bo'yicha Y.N.Sokolov, Vinogradovlar tekshirish ishlari olib borganlar, ular sezgilarni passiv jarayon emas, balki vegetativ elementlar fiziologik nafas olish tizimida o'zgarishga sabab bo'luvchilardir deb, tushuntirganlar. Ushbu vaqt reflektor o'zgarishlarini, ya'ni sezgining obyektiv ko'rsatkichi sifatida ishlashga imkoniyat yaratadi. Ma'lumki, sezgini paydo qiluvchi har bir qo'zg'atuvchi, ya'ni qo'zg'atgich, reflektor jihatdan yuzaga keluvchi jarayonlarni yuzaga chaqiradi, chunonchi bular tomirlarning torayishi, teri galvanik reflektorlarning paydo bo'lishi (teri qarshiligining o'zgarishi), miyaning elektr faolligining o'zgarishi, ko'zlarning qo'zg'atgich tomon burilishi kabilar. Bularning barchasi sezgi jarayoni paydo bo'layotgandagina ishga tushadi, shu sababli ular sezgilarning obyektiv ko'rsatkichlari sifatida xizmat qila oladi.

Tajribalardan ko'rinib turibdiki, qo'zg'atuvchilar intensivligi oshgan sari javob reaksiyasi ham jadallashib borar ekan. Bu esa sezgilarning intensivligiga asos sifatida qarashga muhim negiz hozirlaydi. Tomir va elektrofiziologik reaksiyalar chegaralarda odatdagi qo'zg'atuvchilarga qaraganda keskinroq bo'ladi.

Avval I.P.Pavlov, keyinroq uning shogirdlari analizatorlarning o'zaro bog'liqligini konvergensiya asosida tadqiq qilganlar. P.P.Lazerev esa (1878 — 1942) teri ultrabinafsha nurlar bilan nurlanishi natijasida ko'rish sezuvchanligining susayishini aniqlagan. Bu holat agar boshqa analizatorlarga quyi chegarada qo'zg'atuvchilar ta'sir ko'rsatish orqali ham biron analizatorning sezuvchanligini o'zgarish mumkin degan umumiy xulosa chiqarishga olib keladi.

E.N.Sokolovning tajribalarida qo'zg'atuvchiga nisbatan muvofiqlashuvchi reaksiyaning susayishi mumkinligi haqida dalillar to'plangan edi. Nerv sistemasi sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatganda ularning xususiyatlari nafisroq namoyon bo'ladi. Bunda nerv modellari tanlab ta'sir qiluvchi filtr vazifasini bajaradi. Muayyan paytda retseptorga ta'sir qiluvchi qo'zg'atuvchi ilgari tarkib topgan nerv modeli bilan muvofiq kelmaganda taxminiy ta'sirotni hosil qiluvchi

muvoqilashtirish signallari vujudga kelishi mumkin. Va aksincha, ilgari tajribalarda qo'llanilgan qo'zg'atuvchi taxminiy ta'sirotni yo'qotib qo'yishi ehtimoli ham bor.

Chet ellik psixolog va fiziologlar sezgirlikni Mendelning qonuniyatiga asoslanib nasl bilan bog'liq holda tadqiq qilganlar. Speyder ta'm bilish naslga bog'liq degan xulosa chiqaradi va 100 oilada buni sinab ko'radi. Ma'lumotlarga qaraganda, ota-onalar bilmagan ta'mni bolalari ham payqamaganligi namoyon bo'lgan.

I.P.Pavlovning shogirdi P.K.Anoxin o'zining qirq yillik faoliyati davomida organizm intengrativ faoliyatining nozik mexanizmlarini o'rgangan. Muallif o'zining bir qator asarlarida funksional sistema nazariyasi mohiyatini bayon qiladi, ya'ni organizmda faoliyat sistemasi mavjud bo'lib, u yopiq takrorlanuvchi fiziologik siklik tuzilmadan iborat. Muallifning fikricha, organizmning funksional sistemasi organizm xatti-harakati reaksiyalarining fiziologik mexanizmining prinsipial sxemasidan iboratdir. Organizmning barcha jarayonlari, xatti-harakatlari, vegetativ aktivlar agarda foydali samara bilan tugallansa, u holda uch bosqich orqali bajariladi. Mazkur bosqichlar afferent, sintez, qaror qabul qilinib bajarilishi uchun zarur bo'lgan harakatlar natijasi, ya'ni model hosil qilish yo'li bilan oldindan aks ettirishdan iborat. Afferent, sintez bosqichi har qanday xatti-harakat aktining rivojlanish boshlang'ich pog'onasidir. Ushbu bosqich tugagach, muayyan xatti-harakat akti shakllanishining navbatdagi bosqichi boshlanadi. Aynan shu bosqichda organizm xatti-harakatining uch asosiy masalasi, ya'ni nima? qanday? va qachon? bajarilishi hal qilinadi.

Afferent sintez bosqich, asosan to'rtta komponent negizida sodir bo'lishi tajribalarda sinab ko'rilgan. Uning asosiy jabhalari, eng avvalo dominant motivatsiya (o'ta xohish) va unga hamroq hisoblangan emotsiyaning kuchliligi hamda barqarorligida namoyon bo'ladi:

1. Organizmga qo'zg'atuvchilarning ma'lum bir ta'siri.
2. Yo'naltiruvchi afferentatsiyaning mavjudligi.
3. Afferentatsiyaning muayyan shart-sharoitlari.
4. Xotira apparatlari va mexanizmlari.

5. Bularning o'zaro ta'siri quyidagi uchta neyrodinamik omil orqali bajariladi: a) yo'nalganligi; b) neyronlarda qo'zg'alishning konvergentsiyasi (to'yinishi); d) qo'zg'alishning po'stloq va po'stloqosti tuzilmalarida qayta hosil bo'lishi va tiklanishi.

6. Bu mexanizmlar nerv sistemasida turli qo'zg'alishlarni to'plashga, birlashtirishga, solishtirishga va mazkur muhitda eng qulay xatti-harakat aktini bajarish uchun qaror qabul qilishga olib keladi.

7. Miya po'stlog'i hujayralarida qo'zg'alishning konvergentsiyasi va ularni solishtirish jarayoni butun miya bo'ylab bu o'zaro ta'sir natijalarining integratsiyasi harakat maqsadining shakllanishiga hamda uni unumliroq qaror tanlash sari yetaklaydi.

Katta yarim sharlarning murakkab integrativ faoliyatining boshlang'ich bosqichini turli qo'zg'atuvchilar bir neyronidagina konvergentsiyasi deb qarash mumkin.

Katta yarim sharlarda maxsus neyronlar guruhi borligi sababli ular turli-tuman qo'zg'alishlarni qayta qabul qilish bilan cheklanmay, balki miya po'stlog'ining piramida hujayralaridan akson orqali keluvchi efferent qo'zg'alishlarni ham qabul qiladi. Bu esa orqa miya po'stloqosti va po'stloqdagi ko'plab aksonlar neyronlarning vazifasi, ya'ni siklik qo'zg'alishni ko'pincha saqlab turish, o'ziga xos „kutish“ to'plamini saqlaydi. Shu bilan bir vaqtda periferik ishchi a'zolariga yuboriladigan buyruq nusxasini butun miyaga tarqalishini ta'minlaydi. Bir neyronning o'zidagi efferent qo'zg'alish konvergentsiyasi periferik retseptorlardan keluvchi afferent qo'zg'alish bilan aksonga uzatilgan buyruq nusxasi olingan natijalarni baholash uchun shart-sharoitlar yaratadi. Evolyutsiya jarayonida hosil bo'ladigan bilishning neyrodinamik mexanizmlarining kashf etilishi har qanday bo'lajak hodisalarni tahlil qilish va oldindan bilishga asos bo'ladi.

Ko'rish analizatori o'zaro bir-biri bilan alohida bo'lgan o'tkazuvchan periferik qismdan, po'stloqosti va bosh miya yarim sharlaridagi ko'rish markazlaridan iboratdir. Eshitish

analizatori havo to'liqlarining tebranishini qabul qiladi, ularning mexanik energiyasini nerv hujayrasining qo'zg'alishiga aylantiradi.

Ko'rib o'tganimizdek sezgilarning neyrofiziologik asosi juda murakkab bo'lganligi tufayli uni ancha vaqt o'rganish lozim bo'lar ekan.

Sezgi turlarining psixologik tavsifi

Psixologiya fanida sezgilar uchta katta guruhga ajratilgan (eksteroretseptiv, prioretseptiv, interoretseptiv) bular o'z navbatida yana quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ko'rish sezgilari.
2. Eshitish sezgilari.
3. Hid bilish sezgilari (eksteroretseptiv).
4. Ta'm bilish sezgilari.
5. Teri sezgilari.
6. Muskul-harakat (kinestetik).
7. Statik sezgilar (proprioretseptiv).
8. Organik sezgilar (interoretseptiv).

Ko'rish sezgilari

Insonning rang va yorug'likni sezishi, ko'rish sezgilari tarkibiga kiradi va seziladigan ranglar xromatik, axromatik turlarga bo'linadi.

Psixofiziologik qonuniyatga ko'ra, yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib singanda hosil bo'ladigan ranglar xromatik ranglar deb ataladi. Ular kamalak ranglar hisoblanadi va tarkibiga qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havorang, ko'k, binafsha tuslarini qamrab oladi. Biroq mazkur ranglarning turlari, ko'rinishlari tabiatda xilma-xil va nihoyatda ko'pdir. Odatda, oq rang, qorarang, kulrang va ularning turlicha ko'rinishlari axromatik ranglar deb nomlanadi.

Ko'rish sezgilari organi ko'z hisoblanib, u ko'z soqqasi va undan kelib chiqadigan ko'ruv nervlaridan tashkil topadi. Ko'z soqqasini tashqi tomirlar va to'r pardalari o'rab turadi.

Tashqi pardaning tiniq bo'lmagan oq qismi sklera yoki qotgan, qattiq parda deb nomlanadi. Uning old tomoniga joylashgan birmuncha qavariq qismi tiniq muguzparda bo'lib, uning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi. Mazkur pardaning rangiga binoan, uning tovlanishiga qarab, odamlarda ko'z ko'k, qora, sariq jilo beradi va ularni biz ko'kko'z, qo'yko'z, qorako'z va hokazo deb ataymiz. Rangdor pardaning o'rta qismida yumaloq teshik mavjud bo'lib, biz uni qorachig' deb ataymiz. Xuddi shu teshik orqali ko'z ichiga yorug'lik nurlari kiradi. Kelayotgan yorug'likning ozligi yoki ko'pligiga qarab, qorachig'ning kengayish yoki torayish jarayonlari yuzaga keladi.

Ko'zlarning uchinchi pardasi to'r parda deb nomlanib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachig' bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq jism — ko'z gavhari joylashgan bo'ladi, yorug'lik nurlari unda to'planib, so'ng sinadi va to'r pardaga narsa yoki jismning surati tushadi. Halqa shakldagi kipriksimon muskulning uzayishi yoki qisqarishi tufayli gavhar yo yassilanadi yoki qavariq holga keladi (jism ko'zdan uzoqlashtirilganda gavhar yassilanadi, ko'zga yaqinlashtirilganda esa u shar shakliga kiradi). Ko'z gavharining mazkur xossasi tufayli narsa xoh uzoqda, xoh yaqinda bo'lsin, narsalarning aksi gavhardan o'tib, so'ng to'r pardaga tushaveradi.

Ko'z soqqasining gavhar bilan to'r parda o'rtasidagi butun ichki yuzasi shishasimon jism deb nomlanuvchi maxsus tiniq suyuqlik bilan qoplangan bo'ladi. Bu to'r parda rang va yorug'likni sezish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda ko'ruv nervining tarmoqlari joylashgandir. Ushbu tarmoqlarning uchlarida tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv hujayralari mavjuddir. Inson ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor deb taxmin qilinadi. Kolbachalar yordami bilan xromatik (kunduzgi) ranglar ko'riladi. Tayoqchalar yorug'likni yaxshi sezuvchan bo'lib, xira va qorong'i paytlarda ham o'z funksiyasini bajaradi, axromatik ranglarni aks ettiradi.

To'ʻr pardaning eng sezgir joyi — sariq dogʻning asosan kolbachalar bilan toʻlgan markaziy chuqurchasi hisoblanib, unga qaysi narsaning aksi tushsa, xuddi shuni hammadan ravshanroq koʻramiz. Obyektga tik qarash natijasida, koʻz muskullari unga qaratiladi va aks ettiriluvchining surati sariq dogʻga tushadi, bunday tarzda koʻrish toʻgʻridan koʻrish deyiladi. Agarda narsalarning surati sariq dogʻdan tashqarida boʻlsa, yaʼni toʻr pardaning bu joyida rang va yorugʻlikni sezadigan tayoqchalar, kolbachalar mavjud emas, bu koʻruv nervining koʻz soqqasidan chiqish joyi boʻlib, u yorugʻlikdan taʼsirlanmaganligi uchun koʻr dogʻ deb ataladi.

Odam koʻzi ranglarni taxminan 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi toʻlqinlar taʼsirida sezadi: 1) 780 — 610 qizilrangni; 2) 610 — 590 zargʻaldoqni; 3) 590 — 575 sariqni; 4) 560 — 510 yashilni; 5) 480 — 470 havorangni; 6) 470 — 450 koʻkrangni; 7) 450 — 380 binafsha rangni sezadi.

A) Koʻrish sezgilarining xossalari.

1. Rangning toni (150 ga yaqin tuslari).
2. Ochiqlik (qora bilan oq rangda 200 gacha tus ajratiladi).
3. Rangning ravshanligi (600 ga yaqin).
4. Rangning quyugʻligi (tonining yaqqolligi).
5. Ranglarni aralashib ketishi (turli uzunliklardagi yorugʻlik nuri).

B) Koʻrish sezgisi jarayoni.

Uch rangli nazariyasi:

1. 1756- yilda M.V.Lomonosov asosiy qoidalarini bayon qilib bergan.

2. 100 yildan keyin nemis fizigi G.Gelmgols uni toʻla isbotlab bergan.

3. Ushbu nazariyaga binoan, toʻr pardaning kolbachalarida uchta asosiy element mavjuddir, ulardan birining qoʻzgʻalishi qizilrang sezgisini, ikkinchi birining qoʻzgʻalishi yashilrang sezgisi va uchunchi birining qoʻzgʻalishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Nazariyaga koʻra, yorugʻlik toʻlqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda qoʻzgʻatsa, oq rang sezgisi vujudga keladi. Lekin yorugʻlik toʻlqinlari ikki yoki uch elementga taʼsir qilsa-yu, ammo bu taʼsir bir

tekis kechmasa, u holda sezuvchi elementlar har birining qanchalik qo'zg'alganligiga qarab, rang sezgilari har xil namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida ranglarni sezish yolg'iz to'r pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki miya po'stlog'ida yuzaga keladigan boshqa jarayonlar bilan ham bog'liq ekanligi aniqlangan. Zamonaviy ma'lumotlarga binoan, tayoqchalarda ko'rish purpuri degan maxsus modda borligi isbotlangan. Ko'zga yorug'lik ta'sir etganda ko'rish purpuri kimyoviy yo'l bilan parchalanib, tarkibiy qismlarga bo'linadi va mazkur jarayon ko'rish nervini qo'zg'atib, yorug'lik sezgisi hosil qiladi, qorong'ilikda esa purpur o'z funksional holatini qayta tiklaydi.

D) Ko'rish sezgilarida yuz beradigan maxsus hodisalar:

1. Rang kontrast (kuchsizlanish tufayli).
2. Shapko'rlik.
3. Rang ajrata olmaslik (traxoma) — kunduzi va tunda yuradigan hayvonlar shular jumlasidandir.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilarining vazifasi tovushlarni eshitishdan iborat. Bular musiqa va turli-tuman shovqinlar bo'lishi mumkin. Odatda, tovushlar oddiy va murakkab turlarga ajratiladi, ularning birinchisi tonlar, ikkinchisi esa bir necha tondan tashkil topganlaridir. Tonlardan biri asosiy ton hisoblanadi va tovush balandligini, kuchini belgilaydi, boshqalari qo'shiluvchi tovushlar sanalib, ular obertonlar deyiladi. Musiqa asboblaridan taralayotgan tovushlarning o'ziga xosligi fan tilida *tembr* deb ataladi. Hatto nutq tovushlari ham ohangli tovushlar (unli tovushlar) yoki shovqin tovushlardan (undosh tovushlar) tashkil topgan bo'ladi.

Eshitish sezgilari organi quloq bo'lib, tashqi quloq (quloq suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat), o'rta quloq (nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg'acha, sandon va uzangidan tashkil topgan), ichki quloq (quloq labirinti o'zaro birlashgan uchta bo'lakdan tuzilgan). Tashqi

quloq havo to'liqlarini yig'uvchi karnay vazifasini bajaradi. Nog'ora parda va unga yopishgan suyakchalar havo to'liqlarini ichki quloqqa uzatadi. O'rta quloq maxsus yo'l orqali og'iz va burun bo'shlig'i bilan tutashgan bo'ladi. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim doira kanaldan, o'rta qismi kameradan va pastki qismi chig'anoqdan tashkil topgandir.

Ichki quloqning uchala bo'limi endolimfa nomli maxsus suyuqlikdan iboratdir. Ichki quloqning asosiy qismi chig'anoqdan iborat bo'lib, uning ichida kortiy organi mavjud, u gumbaz shakliga ega, asosida esa membrana joylashgan. Membrana uzunligi qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat bo'lib, ular tarang tortilgan turlarga o'xshaydi, uning yuqori qismida maxsus tayoqchasimon hujayralar mavjud va ular kortiy dugalari deb yuritiladi. Membrananing tolalari endolimfaga ingichka qillari bor maxsus hujayralar yordamida kortiy dugalari orqali miya katta yarim sharlari po'stlog'ining bo'lagiga joylashgandir.

Eshitish sezgilarining fizik sabablari. Havo to'liqlarining harakati tufayli tovush chiqaruvchi jismlar tebranganida eshitish sezgilari hosil bo'ladi. Agarda musiqaviy tovushlar havo to'liqlarining tekis ritmik harakatlari natijasida vujudga kelsa, shovqinlar ularning notekis harakatlaridan tug'iladi.

Hid bilish sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi va ularning organi burun kovagining yuqori tomoni hisoblanib, bu yerda hid bilish hujayralari hamda sezuvchi nerv tarmoqlari joylashgan, ular shilliq pardalarda botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi, hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida mavjud deb taxmin qilinadi. Hidli moddalar hid bilish hujayralariga gaz holatida ta'sir etib, kimyoviy reaksiyalar yo'li bilan ularni qo'zg'atadi (ularning barchasi bug'lanadi va eriydi). Odatda, gaz holatidagi hidli moddalar havo bilan nafas olish jarayonida burun kovagiga kirib keladi, natijada aks ettirish holati hosil bo'ladi.

Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilari shirin, achchiq, nordon, sho'r singari mazalarni his qilish bilan tavsiflanadi. Ular muayyan turkumga kiritilgan va kiritilmagan xilma-xil turlarga ega bo'lib, narsa va moddalarning nomlari bilan yuritiladi: nonning mazasi, qovunning mazasi kabilar.

Ta'm bilish sezgilari tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismida tashkil topgan. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari mavjud bo'lib, ularning tarkibida tayoqsimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish „kurtaklari“ („so'g'onlari“) bo'ladi. O'ziga xos xususiyatlari, sifatlari bilan tafovutlanuvchi ta'm bilish so'g'onlari til yuzasida bir tekis taqsimlanmaganligi uchun uning orqa qismi achchiq mazani, uchi shirin mazani, chetlari esa nordon mazani aniq sezadi, lekin uning o'rtasi ta'm mazasini to'liq seza olmaydi. Ta'm bilish so'g'onlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchan nervlarning chekka uchlari joylashgan, ular ta'm bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga uzatib turadi, uning markazlari hid bilish markazlariga yaqin joydadir.

Ta'm bilish sezgilari moddalarning kimyoviy xossalari ta'sirida hosil bo'ladi va so'g'onlar erigan moddalar ta'siri ostida qo'zg'aladi.

Hid va ta'm bilish sezgilari o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, kimyoviy moddalarning ta'sir etishi natijasida yuzaga keladi. Ammo ularning bittasi kontakt, ikkinchisi distant sezgilar toifasiga kiradi.

Teri sezgilari

Teri sezgilari tarkibi tuyush va harorat turlaridan iborat bo'lib, ularning bunday nomlanishining sababi — retseptorlarning teri va organizmning tashqi shilliq pardalarida joylashganligidir.

Tuyush sezgilari ikki xil axborotni qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, ularning birinchisi tegish va tarqalishni tuyush, ikkinchisi esa silliq yoki g'adir-budurni tuyush bilan ifodalanadi. Odatda, tana a'zosiga narsalarning tegishini

sezish tashqi qo'zg'alish kuchayganda siqiqni sezishga aylanadi, u yanada kuchayganda siqiq og'riq sezgisiga aylanadi.

Tuyush sezgilari organi — teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyush tanachalari deb nomlanuvchi tanachalardan iborat. Tanachalarning ichida, qisman tashqarisida (epiteliyda) tuyush nervining chekka tarmoqlari mavjud, ular terida va shilliq pardalarda bir tekis taqsimlangan. Ular barmoqlarning uchlarida, til uchida, labda zich joylashgan bo'ladi, shu bois sezgirlik darajasi boshqalardan yuksakroqdir. Qaysi yerda tanachalar siyrak bo'lsa, demak shu joylarda sezish ko'rsatkichi shunchalik pastdir.

Psixologiyada tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari zichligi esteziometr asbobi yordami bilan o'lchanadi. Asbob keriladigan ikki oyoqli sirkulga o'xshash bo'lib, uning o'zagidagi darajalar oyoqlarning uchlari o'rtasidagi masofani o'lchaydi.

Tuyushning aniqlik darajalari: a) barmoq uchlarida 1 mmdan — 2 mimgacha, b) qo'l kaftida 10 mm, d) orqada 60 — 70 mm masofada bir yo'la ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin (masofa kamaysa, sezgirlik pasayadi).

Tuyush sezgilarining markazi bosh miya po'stlog'ining orqadagi markaziy pushtasida joylashgan deb taxmin qilinadi.

Tuyush sezgilarining tashqi, ya'ni fizik sababi — bu biron-bir narsalarning teriga bevosita tegishidir.

Harorat sezgilari issiq yoki sovuqni sezish bilan ifodalanadi. Maxsus tanachalarning ichida issiqni yoki sovuqni sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari joylashgan bo'ladi.

Ularning tashqi sababi — biron-bir haroratga ega bo'lgan qattiq, suyuq va gazsimon jismlarning tanaga tegib turishidir. Issiqni yoki sovuqni farqlash qo'zg'atuvchi harorati bilan badan harorati o'rtasidagi nisbatga ko'ra belgilanadi. Masalan, qo'zg'atuvchining harorati badan haroratidan past bo'lsa — sovuqni, agarda yuqori bo'lsa — issiqni sezamiz, his qilamiz.

Farqlash: jismlarning issiqlik o'tkazuvchanligi — temir va yung.

Harorat sezgilari: a) tashqi qo'zg'atuvchilar; b) organizm ichida qo'rqishdan — qon tomiri torayadi, uyalishdan — qon tomiri kengayadi.

Muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari motor sezgilari, goho kinesetik sezgilar deb nomlanib, ularga og'irlikni, qarshilikni, organlar harakatini bilish sezgilari kiradi. Ularning organlari — gavda muskullari, paylar, bo'g'imlardan iboratdir. Organlarning tarkibida sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari mavjud bo'lib, ularning ta'sirida harakat va statik sezgilar vujudga keladi.

Muskul-harakat sezgilarining fizik sababi muskullarga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tayziqi va gavda harakatlaridir.

Statik sezgilar gavdaning fazodagi holatini sezish va muvozanat saqlash sezgilaridir.

Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini bajaradi. Vestibulyar apparat quloq dahlizi va yarim doira kanallardan tashkil topgan bo'ladi. Sezuvchi nerv tarmoqlari esa gavdaning fazodagi harakatini va holatini boshqaradi. Gavda muvozanatini saqlashda otolitlar alohida ahamiyat kasb etib, ular endolimfada suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallaridan tashkil topgandir.

Odatda, organizm avtomatik ravishda refleks yo'li bilan muvozanat saqlaydi.

Organik sezgilar

Organik sezgilarning retseptorlari ichki organlarda: qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda joylashgan bo'ladi.

Ichki organlardagi jarayonlar organik sezgi retseptorlarining qo'zg'atuvchilaridir. Ular quyidagilardan iboratdir:

- a) og'riq sezgilari;
- b) xush tuyg'ular;
- d) noxush tuyg'ular.

Tekshirish uchun savollar

1. Sezgi deganda Siz nimani tushunasiz?
2. Sezgi xususiyatlariga ta'rif bera olasizmi?
3. Sezgi turlarini sanab bering.
4. Ranglar to'g'risida tasavvuringiz qanday?
5. Adaptatsiya va sezgirlikning mohiyati haqida so'zlab bering.
6. Sezgilarning rivojlanishi to'g'risida tasavvuringiz bormi?

XIII bob

IDROK

Idrok to'g'risida umumiy tushuncha

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi va aks ettirishda ishtirok qiladi.

Idrok tushunchasi lotin tilida „perceptio“ qabul qilish, idrok deb nomlanadi, uning yuqori bosqichi esa „appersepsiya“ deyiladi. Appersepsiya — idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman, ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'z idroklarining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada farqlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'z bilim saviyasi, maslagi, pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan, „ildiz“ tushunchasini biologlar o'simliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonlarning ildiz ostidagi ko'rinishida, ijtimoiy nuqtayi nazardan qarindosh-urug'chilik shaklini ko'z o'nglariga keltiradi. Mazkur tushuncha ba'zi hollarda idrokning aniqlik, to'liqlik, ravshanlik, predmetlik, tanlovchanlik kabi

sifati ma'nosida qo'llanadi. Psixologiya nazariyalariga ko'ra apparsepsiya hodisasi barqaror va vaqtincha deb yurituvchi ikki ko'rinishga ajratiladi. Barqaror apparsepsiya hodisasi shaxsning dunyoqarashi, qat'iy maslagi, ideali, pozitsiya motivatsiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulq-atvori, ma'naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bog'liq bo'lib, u o'ta murakkab tuzilishga egadir. Muvaqqat appersepsiya turi esa shaxsning faqat idrok qilish jarayonidagi emotsional holatiga, ya'ni uning kayfiyati, ruhlanishi, stress, affektiv ko'rinishdagi his-tuyg'ularida, ularning sur'ati, davomiyligi, tezligida o'z ifodasini topadi. Psixologiya fanida idrok muayyan shakllarga ajratilib tadqiq qilinadi, Vaqt, harakat, fazo yordami bilan atrof-muhitning, biosferaning, ijtimoiy turmushning mohiyati yuzasidan axborotlar, ma'lumotlar, xususiyatlar to'planadi. Borliqdagi narsa va hodisalarning yashash shakli, uzluksiz ravishda harakatda bo'lishi, muayyan obyektiv vaqt birligida mavjud bo'lishi inson ongida bevosita in'ikos qilinadi. Odatda, insonning vaqtni idrok qilishi, asosan, ruhiy hodisalar, holatlar, vaziyatlar, xususiyatlarning o'zaro o'rin almashinuvi tufayli namoyon bo'ladi va o'ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtni idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining haqqoniy mazmuniga, shaxsning unga nisbatan munosabatiga bog'liq bo'lib, xuddi shu mezon orqali uning mahsuldorligi o'lchanadi. Masalan, shaxsning ehtiyoji, motivatsiyasi, qiziqishlari va intilishiga mos, mutanosib vaqt birligini idrok qilgandagina vaqt obyektiv jihatdan (kechinmalar, his-tuyg'ularga nisbatan shaxsning ijobiy haqqoniy munosabatlari) tez o'tganday idrok qilinadi. Odatda, yoqtirmaslik, idrok qamroviga nomutanosiblik esa shaxsda zerikish vaqt „sekin“ o'tish tuyg'usini uyg'otadi.

Biosfera va nosferadagi harakatlarni idrok qilish jismlarning nisbatan (ijtimoiy, siyosiy, tabiiy holatlarining) fazodagi (ijtimoiy hayotdagi) o'rin almashinuvini bevosita (bavosita) in'ikos ettirishdan iboratdir. Shu sababdan harakat nisbatan taqqoslanib, ba'zida nisbat berilmasdan, taqqoslanmay idrok qilinishi ilmiy psixologik manbalarda

qayd qilib o'tiladi. Mabodo harakatdagi jism uni qurshab turgan harakatsiz boshqa jismlarga taqqoslangan holda idrok qilinsa, bunday toifadagi harakat *nisbatan idrok qilish* deb ataladi. Agarda harakatlanayotgan jism hech qanday narsa bilan taqqoslanmasdan idrok qilinsa, bu ko'rinishdagi harakat *nisbat berilmay idrok qilish* deyiladi. Fazoni idrok qilish — voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda egallagan o'rnini, shaklini, miqdorini va bir-biriga nisbatan munosabatlarini bilish jarayonining shaklidir. Voqelikni idrok qilish orqali inson borliq to'g'risida, uning xususiyatlari, hajmi, masofasi (ich tomoni, chuqurligi) yuzasidan muayyan ma'lumotlar, xossalar, axborotlar to'plash, ularni farqlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Idrokning har uchala shakli yordamida dunyoni bilish jarayoni amalga oshadi, verbal va noverbal holatlar bilan bevosita va bilvosita yo'l bilan muayyan obrazlar (timsollar, tavsiyalar) mujassamlashadi, natijada yaxlit in'ikos etish holati yuzaga keladi, bilishga oid mahsullar to'planadi.

Idrok jarayonida uning fenomenlari (yunoncha „*phainomenon*“ — *noyob, g'ayriodatiy holat* degan ma'noni anglatadi) muayyan hodisalarni aks ettirishda ishtirok etadi, in'ikosning turlicha aniqlikda namoyon bo'lishi mumkinligi to'g'risida ma'lumot beradi. Ular jahon psixologiyasi fanida gallyutsinatsiya (lotincha „*hallucinatio*“ — *alashlash, bosinqirash, valdirlashi, ya'ni yo'q narsalarning ko'rinishi, eshutilishi, sezilishi degan ma'nolarni anglatadi*), illyuziya (lotincha „*illusio*“ — *xato, adashish, yanglishish* degan ma'noni bildiradi), attraksiya (fransuzcha „*attraction*“ — *o'ziga tortish, mahliyo etish, jalb qilish* ma'nosini beradi), ruschada „*yasnovideniye*“ — *yaqqol oldindan ko'rish, yaqqol g'oyibdan xabar olish* demakdir tushunchalari orqali ifodalanadi.

Yaqqol, voqelikdagi narsa va hodisalarning tana a'zolarining qabul qilish analizatorlariga bevosita ta'siri bo'lmasdan inson ongida turli obrazlarning (ovozlarning eshutilishi, paydo bo'lishi, sharpalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo'lishidan iborat idrokning psixopatologik (ruhiy xastalik) hodisasiga gallyutsinatsiya deyiladi.

Gallyutsinatsiya hodisasi muvaqqat ruhiy xastalikning alomati bo'lib, ba'zan qo'rqinch hissi mahsuli hisoblanadi. Ba'zida bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'idagi qo'zg'alish jarayonlarining nuqsonli, sust harakati natijasida, goho asab tizimining zaharlanishi, zaiflashuvi, haddan tashqari toliqishi tufayli yuzaga kelish mumkin. Bizningcha, gallyutsinatsiya hodisasi bir necha ko'rinishga ega. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat: a) yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi; b) u yoki bu ovozlari, tovushlar, kuylar eshitilishi; d) yo'q sharpalar, hidlar sezilishi kabilar.

Illyuziya hissiy a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning noto'g'ri (noadekvat), yanglish idrok qilishdan iborat jarayonining noyob hodisasidir. Ba'zan psixologiya fanida noto'g'ri (noadekvat) idrok qilishga olib keluvchi qo'zg'atuvchilar konfiguratsiyasining (lotincha „*configuratio*“ — *tashqi tuzilishida o'xshashlik, o'zaro o'xshashlik, joylashuvda yondashuvlik* degan ma'nolarni anglatadi) o'zi ham illyuziya deb ataladi. „Adekvat“ tushunchasi (lotincha — „*adae gguatus*“, *ya'ni tepa-teng, mutloqo mos, ayni to'g'ri* demakdir). Hozirgi davrda ko'rish idrokini kuzatishning eng samarali yo'li — bu tasvirlarni ikki o'lchovda ifodalashdir. Illyuziyalarning bir turkumi optik geometrik illyuziyalar deb nomlanib, ular asosiy tasvir va uni qurshab turgan fazoviy joylashuv bilan farq qiluvchi boshqa shakllar o'rtasida o'lchov munosabatining buzilishida namoyon bo'ladi. Tasvirlar yorug' fonda qora fonga nisbatan qoraroq tuyuladi, ya'ni holat mahsuli deyiladi. Kontrast (fransuzcha „*Contraste*“ — *keskin qarama-qarshilik*) demakdir yorug'lik bilan fon o'rtasidagi munosabat ifodasidir. „Fon“ fransuzcha so'z bo'lib, u „*fond*“ — *asos, negiz, tag* ma'nosini bildiradi.

Aksariyat illyuziyalar ko'rinadigan harakatlar bilan bog'liq bo'ladi, chunonchi: a) qorong'ilikda harakatsiz yorug'lik manbayidan nurlarning tartibsiz tarqalishi (avtokinetik harakat); b) fazoviy jihatdan yaqin joylashgan ikki harakatsiz stimulning tez sur'atlar bilan namoyon etib turishi harakat taassurotini vujudga keltiradi (stroboskopik harakat); d) harakatsiz obyektini uni qurshab

turgan fonga qarama-qarshi yo'nalishga qo'yish harakat tuyg'usini paydo qiladi (induksion harakat) kabilar.

Attraksiya insonning o'zi bilan o'zga o'rtasidagi munosabatida namoyon bo'lib, o'ziga mahliyo qilish, qalbni „jiz“ ettirishdan iborat, ongsizlikka taalluqli insonning inson tomonidan idrok qilish hodisasidir. Bu hodisa bir qancha manbalar, qo'zg'atuvchilar, motivlar ta'sirida vujudga keladi, jumladan: 1) dastlabki tashqi ko'rinish, istarasining issiqligi; 2) subyektga nisbatan rishtasiz bog'lanib qolishlik, ongsizlik darajasidagi anglashilmagan ichki noaniq moyillik; 3) shaxslarning xarakteridagi o'xshashlikning mavjudligi; 4) sheriklarning muomala maromidagi yaqinlik va boshqalar.

Psixologiya fanida kam tadqiq qilingan idrok fenomenlaridan bittasi — bu yaqqol ko'rinish (yasnovideniye) deb atalib, voqealik, holat, hodisa va tasodifni yaqqol oldindan ko'rish, g'oyibdan yaqqol xabar kelish singari parapsixologik muammodir. Faqat ayrim hollardagina yaqqol ko'rinishining aniq ilmiy hisoblashlarga asoslangan mahsuli namoyon bo'lishi mumkin, xolos. Aksariyat vaziyatlarda yaqqol ko'rishlik bilan subyektining shaxsiy xayoloti, o'zgalarning diqqatini tortishga, jalb qilishga aloqador hissiy kechinmalardan boshqa narsa bo'lmasdan, uning yaqqollilik ehtimoli darajasi juda pastdir. Biroq shu narsani rad etmaslik kerakki, ayrim allomalarning bashoratlari, yaqqol oldindan ko'rish imkonining yuksakligi, aniqligi kishini hanuzgacha hayajonga soladi.

Idrokning muhim tomoni — bu uning xususiyatlarining turli jabhalar, vaziyatlar, sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyati bu faol ravishda, bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda, insonning idrok qilish faoliyati uning o'zlashtirgan bilimlari, to'plagan tajribalari, shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zamirida yuzaga keladi. Bu holat idrok qilinishi zarur bo'lgan o'quv fani mohiyatiga bog'liq ilmiy faraz yaratish, uni amalga oshirish borasida qaror qabul qilish, yaqqol voqelik bilan tasavvur qilinayotganning o'zaro mosligini aniqlash singari bosqichma-bosqich, o'zaro bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy qismlardir.

Idrokning yana bir muhim xususiyati — bu umumlashgan holda narsa va hodisalarni aks ettirishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'pqirrali alomatlar idrok qilish bilan cheklanib qolmay, balki o'sha majmua aniq jism yoki hodisa sifatida baholanadi. Jismlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash bilan qanoat hosil qilmay, balki mazkur narsalarni ma'lum ma'noviy qismlarga ajratadi. Jumladan, „soat“, „bino“, „hayvonot“ va hokazo.

Idrokning yana bir xususiyati — bu uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan, toshko'mir yorug'likda yog'du sochadi, oq qog'ozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni „qora“ va „oq“ deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita subyektiv taassurotlarga o'zgartishlar, tuzatishlar kiritadi. Chunki idrok jarayoni inson oldida turgan maqsadga va maqsad qo'ya olishga, unga berilgan ustanovkaga (ongli, ixtiyoriy ko'rsatmaga) uzviy bog'liq holda irodaviy boshqarilish xususiyatiga egadir. Shuning uchun insonni idrok qilish faoliyatida ongli boshqariluv imkoniyati mavjud bo'lib, analitik-sintetik harakatlar negizida verbal orqali amalga oshiriladi.

Idrokning boshqa bilish jarayonlaridan, jumladan, sezgidan farqli tomoni shuki, u narsa va hodisalarni yaxlit holda aks ettiradi. Shu yaxlitlik belgisi alohida namoyon bo'luvchi ayrim alomatlarda ifodalanuvchi narsalarni buyum yoki jism sifatida in'ikos qilish qobiliyatiga ega. Chunki jismlarning aniqligi, ravonligi buyum yoki jism sifatida ko'zga tashlanishida o'z ifodasini topib, muayyan tuzilishni vujudga keltiradi. Idrok mazmuniga, tarkibiga kiruvchi har qanday hodisa, xoh verbal, xoh noverbal tarzda ifodalanishidan qat'iy nazar u buyum yoki jism sifatida gavdalanadi va unga nisbatan berilgan yaxlitligini namoyish etadi.

Psixologiya fanida idrok etilayotgan narsalarning fizik holati o'zgarsa ham, lekin uning ko'z to'r pardasidagi obrazining o'zgarmasligi, nisbiy turg'unlik ko'rsatuvchi qonun, ya'ni eng muhim xususiyati konstantlik deyiladi. Doimiylik, o'zgarmaslik uning asosiy belgilari hisoblanadi.

Narsa va hodisalar idrok obyektiga tushishi bilan ular ketma-ket aks ettiriladi, degan xulosa g'ayritabiiy holatdir.

Chunki idrok maydoniga kirib kelayotgan va idrok qilinadigan narsalar qo'zg'atuvchisining ildamligi, kuchli ehtiyojlarga mos tushadigani qabul qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, qo'zg'atuvchining kuchi, yangiligi, qandaydir ahamiyat kasb etishi, yo'nalishi harakatchanligi analitik-sintetik harakatlar majmuasida saralanadi. Shu bois har qanday narsa va hodisalar inson tomonidan idrok qilinmaydi. Chunki u tabiiy va sun'iy shart-sharoitlar, obyektiv va subyektiv omillar tekshiriluvidan o'tkaziladi, ya'ni saralov jarayoni amalga oshiriladi, natijada nomutanosibi yoki me'yoridan ortig'i aks ettirish doirasidan chetda qolaveradi.

Idrok qilinishi zarur bo'lgan narsa va hodisalar muayyan tuzilishga ega bo'lgandagina ularning tarkibiy qismlari, alomatlari to'g'risida mulohaza yuritish mumkin bo'ladi. Shu sababdan ularning hajmi, fazoda egallagan o'rni, rangi, ichki mohiyati, ko'rinishi, vazni to'g'risida muayyan tushunchaga ega bo'lishi uchun idrok qilinadigan narsa aniq tuzilishga, ya'ni strukturaga ega bo'lish lozim. Bilish jarayonini taqozo etuvchi idrokning muhim xususiyatlaridan yana biri, uning tuzilishga ega ekanligi, ya'ni struktura-viyligidir. Ushbu xususiyatsiz idrokning mag'zi hisoblanmish yaxlitlik haqida jonli mushohada bo'lishi mumkin emas, chunki struktura qismlardan vujudga kelsa, alohidaliklar birikmadan yaxlit tuzilmaga keladi.

Yuqoridagi xususiyatlarning barchasi insonning yosh xususiyatlariga, aqliy kamolotiga, tajribasiga, bilim saviyasiga bog'liq. Lekin to'g'ri idrok qilish uchun quyidagi shart-sharoitlar: 1) subyektning aks ettirishi zarur bo'lgan narsalar haqida oldingi uquvi, tasavvurlarining ko'lami, ularning kengligi, chuqurligi; 2) mazkur jism, fan, voqelik, muammo o'rganilishi bilan bog'liq bo'lgan maqsad, maqsad qo'ya olish; 3) perseptiv faoliyatning faolligi, izchilligi va tanqidiy xususiyati; 4) idrok qilish faoliyati tarkibiga kiruvchi faol xatti-harakatlarning saqlanishi, ularning o'zaro uyg'unligi muhayyo bo'lmog'i lozim.

Muayyan sharoitda shaxs idrok qiladigan narsa yoki jism idrokning obykti deb ataladi. Idrok qilinadigan narsa uni o'rab turgan boshqa narsa, jism yoki hodisalarga

nisbatan obyekt hisoblanib, obyektning atrofidagilar esa fon deyiladi. Idrokning sifati obyektни fondan tez, to'liq va aniq ajratib olish bilan belgilanadi.

Idrok qo'zg'atuvchilarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsani butunligicha, uning hamma xususiyatlari bilan yaxlitligicha aks ettiradi. Shuning uchun idrok ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidan iborat, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatdan yangi, yuksak bosqichidir.

Idrokning predmetliliği, yaxlitligi, ma'lum tartibda tuzilishi, konstantligi, anglanganligi, tanlovchanligi uning eng muhim xususiyatlaridandir.

Tekshirish uchun savollar

1. Idrok jarayoni to'g'risida qanday tasavvurga egasiz?
2. Idrokning tuzilishini qanday tushuntirasiz?
3. Idrokning xususiyatlarini qanday izohlaysiz?
4. Idrokning mohiyatini yoritib bering.
5. Fazo, vaqt va harakatni idrok qilishning farqini aytib bering.
6. Kuzatuvchanlik nima?

XIV bob

XOTIRA

Xotira haqida umumiy tushuncha

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, psixikaning eng muhim xususiyati, inson tashqi ta'sirotlaridan o'zining keyingi faoliyati va xatti-harakatlarida doimo foydalanishi hamda ijodiy yondashuvi orqali unga ba'zi o'zgarishlar kiritishidir. Insonda shaxsiy tajriba, ko'nikma, malaka va bilimlar ko'lami orta borgan sari faoliyati hamda xulq-atvori tobora murakkablashib, yangi mazmun, yangi sifat kasb eta boshlaydi. Ma'lumki, agar tashqi olamning bosh miya katta yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari, timsollari va ularning izlari yo'qolib ketaversa, tajribaning

saqlanishi, bilimlarning boyishi, murakkablashishi, muayyan tartibga kelishi, qaytadan jonlanishi mutlaqo ro'y bermas edi. Modomiki, shunday ekan, mazkur obrazlar bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'lanib, asta-sekin mustahkamlanib, miya qobig'ida puxta saqlanib qoladi, shu bilan birga, hayot va faoliyatning muayyan talablariga muvofiq ravishda qaytadan jonlanadi, avvalgi holatini takroran namoyon qiladi.

Hozirgi davrda qo'llanib kelinayotgan adabiyotlarda xotiraga mana bunday ta'rif berib kelinmoqda: „Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi *xotira* deb ataladi“. Lekin bu ta'rifda xotiraga taalluqli bo'lgan juda ko'p sifatlar, xossalalar va xususiyatlar o'z aksini topmagan, shuning uchun uni mukammal, ixcham, pishiq ifodalangan deyishga haqqimiz yo'q. Ushbu qiyin holatdan chiqishning birdan bir yo'li, bizningcha, unga mana bunday ta'rif berishdir: „Xotira atrof-muhitdagi voqelik (narsa)ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv (faol) holda reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytadan esga tushirish; unutish hamda eslashdan iborat psixik jarayon; alohida va umumiylik namoyon qiluvchi ijtimoiy hodisa, barcha taassurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik (yunoncha mnema — xotira degan ma'noni bildiradi) faoliyatdir“. Shuni qat'iy aytish mumkinki, berilgan ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarini to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega. Lekin bu mutlaq mukammallikni da'vo qilish degani emas, chunki unda muayyan darajada obyektiv va subyektiv ma'lumot aks ettirilmagan, albatta. Umuman qaraganda, bu narsaga hojat ham, ehtiyoj ham, hatto imkoniyat ham yo'qdir.

Ta'rifda xotiraning esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unutish, tanish, eslash kabi asosiy jarayonlari alohida ajratib ko'rsatilgan bo'lsa-da, lekin ularning har biri mustaqil holat va jarayon hisoblanmaydi. Chunki ular muayyan faoliyat davomida, xoh bilish, xoh mnemik

faoliyat bo'lishidan qat'iy nazar shakllanadi va o'sha faoliyat tuzilishi, mohiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Shuning uchun insonning muayyan bir materialni esda olib qolishi, esda saqlashi, esga tushirishi uning individual tajriba ko'lami bilan saviyasi hamda aql-zakovati darajasiga bog'liqdir. Chunki esda olib qolingana narsa va hodisalarni keyinchalik qo'llash uchun esga tushirish lozim bo'ladi; bu mnemik faoliyatni talab qiladi. O'zlashtirilgan materiallarning ushbu faoliyat doirasidan chiqib ketishi esa uning unutilishiga olib keladi. Materialni esda saqlash bu uning shaxs faoliyatida qanday aks etishiga bog'liq. Shuning uchun odamning bilish faoliyati, har xil holatlarda: xulq-atvori, hayotiy tajribasi va madaniy malakasiga ko'ra belgilanadi. Lekin, bu to'g'rida qarama-qarshi nuqtayi nazarlar ham mavjud, ular o'zaro mezonlari hamda sharhlari bilan farqlanadi.

Demak, xotira shaxs psixik faoliyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xotiraning bosh o'rni o'tmishda yuz bergan narsa va hodisalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmay, balki ham hozirgi, ham kelgusida amalga oshirish rejalashtirilgan voqelikning ro'yobga chiqishini ham ta'minlaydi. Tabiatda va jamiyatda namoyon bo'ladigan har qanday toifadagi psixik hodisa o'zining tarkibiga kiruvchi har bir qismni muayyan tartibda o'zaro bog'langan tarzda saqlab qolinishini talab etadi. Turli ko'rinishga ega bo'lgan „bog'lanish“ga imkoniyat yoki shart-sharoit vujudga kelmasa, u holda rivojlanish to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas, chunki, I.M. Sechenov iborasi bilan aytganda, kishi „chaqaloqlik holatida“ mangu qolib ketgan bo'lur edi.

Psixologik ilmiy adabiyotlarda ko'p marotaba ta'kidlanishicha, xotira barcha psixik jarayonlarning eng muhim tasnifi bo'lishidan tashqari, u inson shaxsining birligi va yaxlitligi, biologik va ijtimoiylik nisbatini hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari, xossalari, mexanizmlari to'g'risida muayyan tartibda ma'lumot berish imkoniyatini ta'minlab turadi.

Xotira psixologiya fanining chuqur tadqiq qilingan jarayonlaridan biri bo'lib hisoblansa-da, lekin fan va

texnikaning taraqqiyoti hali ham ko'p jihatdan xotira muammolarini o'rganilishini taqozo etadi. Uning qonuniyatlarini yanada chuqurroq ochish, „aqli“ va „sun'iy intellekt“li mashinalarning mahsuldorligini oshirish, sifat darajasini ko'tarishga xizmat qiladi. Hozirgi davrda olib borilayotgan ilmiy-tekshirish ishlarida esda olib qolish, esga tushirish mexanizmlari va kognitivistik nazariyalarga yanada ko'proq e'tibor berilyapti. Lekin jahon psixologiya fanida assotsianizm, geshtaltizm, bixeviorizm, freydizm kabi ko'plab yo'nalishlar mavjud bo'lishiga qaramay, bugungacha xotiraning yagona va tugallangan nazariyasi ishlab chiqilmagan. Bu ilmiy-nazariy xususiyatlarga ega bo'lgan gipotetik faraz tarzidagi nazariya va qarashlarning haddan tashqari ko'pligi kibernetika, tajriba va genetik biologiya, biokimyoy, fiziologiya, tibbiyot nuqtayi nazaridan yondashganligi bilan izohlanadi. Bularning barchasi xotirani o'rganishning psixologik, neyrofiziologik va biokimyoviy bosqichlari mavjudligidan dalolatdir.

Xotirani o'rganishning har uchala darajasi ichida uning psixologik darajasi tadqiq qilinishi o'zining boy materiallari bilan boshqalaridan sezilarli darajada ustunlikka egadir. Hozirda psixologiya fanida xilma-xil yo'nalishlar va nazariyalar ishlab chiqilganligi hamda boshqalarga o'xshamaydigan yangi, dolzarb g'oyalar ilgari surilayotganligi ma'lum. Endi bu nazariyalar negizida xotira jarayonlarining shakllanishiga insonning faolligi qanday ahamiyatga egaligi va bunday faollikning mexanizmi qanday ro'yobga chiqishi to'g'risidagi muammolarni tasniflash va baholash yotadi.

Xotiraning fiziologik asoslari

Asab tizimida izlarning saqlanishi

Qo'zg'atuvchi ta'siri ostida hosil qilingan izlarning uzoq muddat saqlanish hodisasini hayvonot olamining taraqqiyoti jarayonida namoyon bo'lish xususiyati tadqiqotchilar tomonidan tekshirilgan va muayyan darajada ma'lumotlar to'plangan.

Tajribada aniqlanishicha polioplarning (meduzaga o'xshash jonivorlar) asab tizimiga bir marotaba elektr toki bilan ta'sir qilish orqali qo'zg'atishni vujudga keltirish bir necha soat davomida saqlanib qoluvchi ritmik elektr impulslarini hosil qiladi. Hayvonot olami yirik namoyandalarining markaziy asab tizimini tadqiqot qilish davomida xuddi shunga o'xshash hodisa qayd qilingan. Masalan, elektr lampochkasini bir marotaba birdaniga yoqish bilan qo'zg'atish hosil qilish orqali uy quyonining yuqori ikki do'nligida uzoq muddat qayd qilish mumkin bo'lgan ritmik elektr razryadlari hosil qilingan.

Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, ko'p vaqt bir xil signalni takrorlab turish natijasida insonning unga moslashishi ro'y berar, natijada oriyentir refleksining so'nishiga olib borar ekan (E.N.Boyko, E.N.Sokolov va boshqalar). Psixolog E.N.Sokolovning fikricha, bunga odatlanish, ko'nikish hodisasini alohida olingan neyronning ko'p marotaba ta'sir etgan qo'zg'atuvchiga berayotgan javobini tekshirish davomida kuzatish mumkin bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, qo'zg'atuvchining xarakteri yoki intensivligini biroz o'zgartirish oriyentir refleksini qayta vujudga keltirar ekan.

E.N.Sokolov olib borgan tekshirishlar ilgari so'ngan oriyentir refleksining qayta tiklanishi faqat qo'zg'atuvchining xarakterini o'zgartirilgan zahoti emas, balki ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ham kuzatish mumkinligini ko'rsatgan. Agar tekshiruvchilarda alohida bir qo'zg'atuvchiga nisbatan moslashish paydo qildirilsa, so'ngra salgina qo'zg'atuvchining jadalligini, ta'sir etish vaqti yoki xarakteri o'zgartirilsa, u holda oriyentir refleksining vegetativ yoki elektrofiziologik simptomlari qayta tiklanishi aytiladi. Bu oriyentir refleksining qayta tiklanishi uning so'nganidan uzoq muddat o'tgandan keyin ham takrorlanishi kuzatilgan.

Nerv sistemasi ilgarigi qo'zg'atuvchilarning izlarini aniq saqlay oladi. Buni to'laroq dalillash maqsadida misollarga murojaat qilamiz.

Ma'lumki, agar bir xil signal qanchalik ko'p uchrasa, sinaluvchi unga shunchalik tez moslashadi va shu tariqa

tezkor (reaksiyaning latent vaqti juda qisqa bo'lishiga qaramay) javob qaytaradi.

Turli metodikalar bilan atroflicha tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, bu qonun eng oddiy sharoitlarda ham saqlanib qolar ekan.

Keyingi tekshirishlarning ko'rsatishicha, insonning nerv sistemasi alohida signal izlarini o'ta aniqlik bilan uzoq muddat saqlash imkoniyatiga ega ekan. Bunga E.N.Sokolov tajribalari yaqqol misol bo'la oladi.

Sinaluvchilarga bir marotaba ma'lum bir balandlikda, y'ani 500 gs va jadalligi 20 db bo'lgan eshitish signali berilgan, unga javoban qo'lni qisish kerak bo'lgan. Ular faqat shu signalgagina javob berib, boshqa signalga qo'l harakatlarini bajarmasliklari zarur edi. Tajribaning navbatdagi bosqichida sinaluvchilarga shu balandlikdagi, lekin intensivligi 5 db dan 30 db gacha bo'lgan turli tovushlar berilgan va bir yo'la elektroensefalogramma, elektromiogramma, terigalvanik reaksiyalar qayd qilib borilgan.

Tajriba natijalarining ko'rsatishicha, bir marotaba ko'rsatilgan etalon sinaluvchilarda uzoq vaqt davomida saqlanib qolgan va undan so'ng ham ular etalonga mos signallarga aniq elektrofiziologik va harakat reaksiyalarini bildirganlar.

Keltirilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, inson miyasi bir marta berilgan qo'zg'atuvchining izini uzoq vaqt aniq saqlashi mumkin ekan. Shunisi ajablanarliki, izlarning aniqligi vaqt o'tishi bilan yo'qolmaydi, balki u borgan sari kuchayib borar ekan.

Izlarning „konsolidatsiyalanish“ jarayoni

Yuqorida biz inson miyasiga ta'sir ko'rsatgan qo'zg'atuvchilarning izi esda olib qolinishini ko'rib o'tdik. Navbatdagi vazifa izlarning mustahkamlanish jarayoni qanday kechadi, degan savolga javob berishdir. Izlar tezda mustahkamlanadimi yoki ma'lum vaqt talab qiladimi, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Bu savollarni o'rganish ko'pgina tadqiqotchilarning predmeti bo'lib xizmat qilgan. Ko'pgina psixologlarning

kuzatishlariga qaraganda, agar insonning bosh miyasi jarohatlansa, jarohatgacha bo'lgan qisqa vaqt ichidagi va jarohatdan keyin ma'lum vaqt oralig'ida ta'sir ko'rsatilgan qo'zg'atuvchilarning izi saqlanmaydi. Bosh suyagi og'ir jarohatlanib, odam hushidan ketsa, shikastlanishgacha qanday hodisa ro'y bergan va undan so'ng qanday voqea ro'y berganligini sira eslay olmaydi. Bu hol anteregrad, retrograd va anteroretrograd amneziyasi degan nom olgan. Bu holat shuni ko'rsatadiki, nerv sistemasida ro'y bergan kuchli shok (ruhiy og'ir, favquloddagi xastalanish) miyani ma'lum muddatga unga yetib kelgan qo'zg'atuvchilarning izlarini saqlashga qobiliyatsiz qilib qo'yar ekan.

Anteregrad, retrograd va anteroretrograd amneziya miya izlarini esda olib qolishga qobiliyatsiz bo'lib qolgan vaqt oralig'ini o'lchash imkonini berdi. Masalan, 78-km da halokatga uchragan mototsiklchi 64-km dan boshlab ko'rgan barcha narsalarni esdan chiqargan. U soatiga 60 km tezlik bilan ketayotganligi sababli halokatdan 10 — 15 daqiqa oldin ro'y bergan taassurotlarning izlarini mustahkam saqlab qola olmagan. Demak, izlarning xotirada mustahkamlanishi yoki psixologiyada aytilganidek, „konsolidatsiya“lanish uchun 10 — 15 daqiqa kifoya qilar ekan.

Shunga o'xshash maxsus tajribalar o'tkazilib, bunda sinaluvchilar sun'iy kuchsiz shok holatiga tushiriladi va qanday muddat oralig'i xotiradan tushib qolishi kuzatiladi.

Psixolog Fyodor Dmitriyevich Gorbovning tajribalari bunga misol bo'la oladi: unda sinaluvchilar kichik ko'zgu oldiga o'tqiziladi. Ko'zgu dan oddiy arifmetik belgilar (4, 1, —8, 5) o'tib turadi. Sinaluvchilar berilgan sonni ilgarigi natijaga qo'shib yoki undan ayirib, arifmetik operatsiyalarni bajarishlari zarur edi. Albatta, misollarni yechish davomida sinaluvchi xotirasida ilgarigi natijalar saqlanishi kerak edi. Favqulodda sinaluvchiga keskin yorug'lik chaqnashi ko'rinishida „shok“ beriladi.

Tajribaning ko'rsatishicha, bunday hollarda tekshiriluvchilar hozirgina olingan natijani eslaridan chiqarib, hisobni oxirgisidan emas, balki oldingisidan davom ettirganlar. Demak, kuchsiz shok ungacha bo'lgan izlarni

o'chirar va izlarning „konsolidatsiya“ lanishi uchun zarur bo'lgan sharoitga to'sqinlik qilar ekan.

Yuqoridagi kuzatishlar shunday fikrga olib keladiki, izlarning mustahkamlanishi uchun muayyan vaqt talab qilinadi. Ushbu dalilni tekshirish uchun psixologiyada qator tadqiqotlar o'tkazila boshlandi.

Ko'pgina amerikalik mualliflar tomonidan tadqiqotlar quyidagicha amalga oshirilgan. Hayvonlarda ko'nikma hosil qilinayotgandan biroz vaqt o'tkazib, hayvonga elektr toki beriladi. Agar shok ko'nikma hosil qilinganidan 10 — 15 daqiqa o'tgach tok berilsa, u holda mazkur ko'nikma yo'qolar ekan. Agar ko'nikma hosil qilinganidan keyin 45 — 60 daqiqa orasida berilsa, ko'nikma saqlanadi. Shu sababdan izlarning mustahkamlanishi uchun 10 — 15 daqiqa ajratilishi kifoya qilmas ekan. Jahon psixologlari olib borgan keyingi tajribalar shuni ko'rsatdiki, shokdan so'ng hosil qilinadigan ko'nikmaga ham shok salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin ekan. Demak, shok izlarning „konsolidatsiya“lanishigagina ta'sir qilib qolmay, balki miyani shunday holatga solib qo'yar ekanki, bunda ko'nikma hosil bo'lishi reallikdan uzoqlashadi.

Hozirda shu narsa ma'lum bo'ldiki, yuqoridagi samara faqat elektr shoki yordamida emas, balki farmakologik elementlar ta'siri ostida ham kuzatilar ekan. Masalan, barbituralar bosh miya po'stlog'ini tormozlanish holatiga olib keladi; metrazol po'stloqda kuchli qo'zg'alishni yuzaga keltiradi. To'plangan ma'lumotlarga qaraganda, odamda ko'nikma hosil qilinib, so'ng bir daqiqa o'tgach yana barbituratlarni qabul qilish ko'nikma izining yo'qolishiga olib kelar ekan; aynan shu dozadagi barbituratli ko'nikma hosil qilingandan so'ng yana 30 daqiqa o'tgach qabul qilinsa, ko'nikmaning buzilishi mumkin ekan. Shunga o'xshash natijalar metrazol bilan o'tkazilgan tajribalarda ham kuzatilgan; ko'nikma hosil qilingandan so'ng 10 soniya o'tgach, yana metrazol qabul qilinishi izlarning qo'pol ravishda buzilishiga olib kelar, 10 daqiqa o'tgach qabul qilinsa, u holda izlarning kuchsiz saqlanishi namoyon bo'lar, 20 daqiqa o'tgandan keyin esa ko'nikma butunlay saqlanib qolar ekan.

Miyaning qo'zg'alishiga ta'sir qiluvchi turli moddalar, izlarning saqlanishiga ham turlicha „chuqurlikda“ ta'sir qilarkan. Ba'zi ta'sir ko'rsatuvchilar 3 — 4 kun oldin hosil qilingan ko'nikmalarni yo'qotsa, boshqalari izlarning hosil bo'lishigagina ta'sir ko'rsatar ekan.

Ma'lum bo'lishicha, izlarning „konsolidatsiya“ lanishini tezlashtiruvchi moddalar ham bo'lar ekan. Bunday preparatlarning biri — o'trixnindir. Bunday in'eksiya qilinsa, „konsolidatsiya“ni tezlashtirish bilan birga, unga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi moddalarga nisbatan „yashovchanlikni“ oshirar ekan.

Yuqoridagi tajribalardan ko'rinib turibdiki, izlarning mustahkamlanishi ma'lum vaqt talab qiladi va ushbu jarayonda turli kuch bilan ta'sir qiluvchi holatlar asosiy o'rin tutadi. Lekin har turli hayvonlarda izlarning „konsolidatsiya“si turlicha tezlikda ro'y beradi. Amerikalik psixolog Mak Gouning ko'rsatishicha, ko'nikma tez hosil bo'ladigan kalamushlarga ko'nikma hosil qilinganidan so'ng 45 sek. o'tgach shok berilsa, izlar yo'qoladi; 30 daqiqadan keyin shok berilsa, u holda izlar saqlanadi; ko'pincha ko'nikma asta-sekin hosil bo'luvchi kalamushlarda (individual — tipologik xususiyatlarga ko'ra) 45 soniya va 30 daqiqadan keyin berilgan shok izlarni bir xilda yo'qotadi. Bu shuni ko'rsatadiki, kalamushlarning „tez“ guruhlarida izlar 15 — 20 daqiqa ichida „konsolidatsiya“ (uzoq vaqtgacha) bo'lishga ulguradi va ular „sekin“ guruhlarida esa izlar „konsolidatsiya“ bo'lishiga ulgurmaydi hamda uzoq vaqtgacha yaxshi mustahkamlana olmaydi.

Insonning muayyan izlarni o'zlashtirishi degan gap hali izlar mustahkamlanganligi emas, chunki ularning mustahkamlanishi uchun muayyan vaqt zarurdir. Bu vaqt ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib, jumladan, bularga individual xususiyatlar va ularning imkonini kiritish mumkin.

Xotiraning fizik va neyron iz qolish nazariyalari

Fizik iz qolish nazariyasida neyronlardan nerv impuls-larining o'tishi oqibatida, o'zidan keyin fizik iz qoldiradi, deb taxmin qilinadi. Bu nazariya tarafdorlarining fikriga

qaraganda, izlarning fizik aks etish sinapslarda yuzaga keladigan elektrik va mexanik o'zgarishlarda o'z aksini topadi.

Izlarning neyrofiziologik asoslari to'g'risida fikr yuritilganda Lorente, Makselein kabi olimlarning reverberlashtirish hodisasini (reverberlashtirish — aylanma aks ettirish demakdir) tatbiq qilganlarini aytib o'tish maqsadga muvofiqdir. Ularning ko'rsatishlaricha, nerv hujayralaridan chiqqan aksonlar boshqa hujayralardagi dendritlar bilan qo'shilishi natijasida reverberlashtirish hodisasi vujudga keladi.

Proteinlar hosil bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan holatlar biokimyoviy reaksiyalar deyiladi. Bu hodisani jahon psixologlari uzoq muddatli xotiraning psixofiziologik mexanizmi deb ataydilar. Mak Konnel (AQSH) yomg'ir chuvalchanglarida tajriba o'tkazgan. U shartli reflekslarni hosil qilish boshqa reaksiyalardan farqli o'laroq, biokimyoviy reaksiyalarda (yorug'dan qochishni mashq qilish) ikki-uch marta kamayib ketishini ko'rsatgan.

Yuqorida bayon qilingan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xotira sababiy bog'lanish, ya'ni determinator holati natijasida vujudga keladi.

Xotiraning turlari

Psixikaning eng muhim xususiyatlaridan biri — borliq to'g'risidagi tashqi taassurotlarni, insonning individual-tipologik xususiyatlarini aks ettirishdan, shaxsning xulq-atvorida, xatti-harakatlarida mujassamlashuvidan iboratdir. Inson xatti-harakatlarining asta-sekin murakkablashuvi, yangicha mazmun va shakl kasb etishi, sifatiiy o'zgarishlarning yuz berishi, shaxsiy tajribaning kengayishi, ortishi bilan ro'y beradi. Borliqning, turmush tarzining bosh miya katta yarim sharlarining po'stlog'ida hosil bo'ladigan tasvirlari, xossalari tubdan yo'qolib ketmaydi. Voqelik va tashqi olamning timsollari, tizimlari o'zaro turli yo'sinda bog'lanib mustahkamlanadi, tartibga keladi, guruhga birlashadi, hayot va faoliyatning talablariga mos ravishda esda olib qolinadi, esda saqlanadi, muayyan izlarning jonlanishi natijasida ularning barchasi tiklanadi.

Xotira insonning hayoti va faoliyatining barcha sohalarida qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari, holatlari, shart-sharoitlari, omillari ham xilma-xil ko'rinishga egadir. Odatda xotirani muayyan turlarga ajratishda asos qilib uning xarakteristikasini, ya'ni esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, eslash, tanish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatning xususiyatlari bilan bog'liq holda olinadi. Umumiy psixologiyada xotira 5 ta muhim mezonga (*bizningcha*), shunga muvofiq ravishda turlarga, ko'rinishlarga ajratiladi:

I. Ruhii faoliyatning faolligiga ko'ra xotira quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) harakat yoki motor harakat xotirasi;
- b) obrazli xotira;
- d) his-tuyg'u yoki hissiyot xotirasi;
- e) so'z-mantiq xotira.

II. Ruhii faoliyatning maqsadiga binoan:

- a) ixtiyorsiz; b) ixtiyoriy; d) mexanik.

III. Ruhii faoliyatning davomiyligiga ko'ra:

- a) qisqa muddatli xotira;
- b) uzoq muddatli;
- d) operativ (tezkor) xotira.

IV. Ruhii faoliyat qo'zg'atuvchisining sifatiga ko'ra:

- a) musiqiy; b) eshitish xotirasi.

V. Ruhii faoliyatning inson kasbiy yo'nalishiga qarab:

- a) fenomenal; b) kasbiy.

Harakat xotirasi. Inson faoliyatining har bir turida ruhiy faollikning u yoki bu ko'rinishlari ustunlik qilishi kuzatiladi. Masalan, harakat, hissiyot, idrok, aql-zakovat kabi ruhiy faoliyatning ko'rinishlari mavjuddir. Ana shu ruhiy faollik turlarining har biri tegishli harakatlarda va ularning mahsulida o'z ifodasini topib, harakatlarda, hissiy kechinmalarda, tuyg'ularda, obrazlarda, timsollarda, fikr va mulohazalarda aks etadi.

Bularning barchasiga xizmat qiluvchi xotiraning o'ziga xos turlariga psixologiya fanida ilmiy tushunchalar sifatida nom berilgan: harakat, hissiyot, obrazli va so'z-mantiq xotira.

Turli harakatlar va ularni bajarilish tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqalarni esda qoldirish, mustahkamlash, esga tushirishdan iborat xotira turi harakat xotirasi deb ataladi.

Xotiraning boshqa turlariga qaraganda, harakat xotirasi ba'zi odamlarda aniq, ravshan ustunligini ko'rish mumkin. Psixologiya fanida mumtoz misolga aylanib qolgan ushbu holatni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir. Bir musiqa ishqibozi musiqiy asarni xotirasida mutlaqo qayta tiklay olmas ekan, lekin u yaqindagina eshitgan operaning faqat pantomima tarzidagina qayta tiklash imkoniyatiga ega bo'libdi, xolos. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular o'zlarida harakat xotirasining borligini umuman payqamaydilar. Mazkur xotira turining ahamiyati shundaki, u yurish, yozish, ifodali harakat malakalari bilan bir qatorda, har xil amaliy mehnat malakalari tarkib topishining asosini tashkil qiladi. Agar insonda harakat xotirasi bo'lmaganda edi, u bironta harakatni amalga oshirish uchun o'sha harakatning aynan o'zini har gal boshidan boshlab o'rganar edi. Figurali uchish, langar bilan sakrash, gimnastika, chopishdagi xatti-harakatlar, badiiy gimnastika bilan shug'ullanish harakat xotirasini taqozo etadi. Jismoniy chaqqonlik, mehnatdagi mahorat, ziyrak ko'zlar, egiluvchanlik va kuzatuvchanlikka ega bo'lish yuksak, barqaror harakat xotirasi mavjudligining alomati bo'lib hisoblanadi.

His-tuyg'u yoki hissiy xotira. Bu xotira his-tuyg'ular, ruhiy kechinmalar, hissiyotlar bizning ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va hodisalarning xususiyatiga munosabatlarimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib turish imkoniyatiga ega. Shuning uchun har bir kishining hayoti va faoliyatida hissiy xotira turi juda katta ahamiyat kasb etadi.

Voqelikdagi narsa va hodisalarda, o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish, esda saqlash, esga tushirishdan iborat xotira turi, hissiy xotira deb ataladi. Ular ruhiyatimizda kechirgan, ma'naviyatimizga ta'sir qiluvchi, xotiramizda saqlanib qolgan his-tuyg'u, ehtiros, alam, armon kabilar jonlanishida harakatga undovchi yoki o'tmishda salbiy kechinmalarga ega bo'lgan harakatlardan

saqlab turuvchi signal tarzida namoyon bo'ladi. O'zga kishilarning ruhiy holatiga hamdard bo'lish, bevosita voqelik mohiyatiga oshnolik, kitob, san'at, kino, teatr qahramonlari bilan birgalikda qayg'urish singari inson tuyg'ulari hissiy yoki his-tuyg'u xotirasiga asoslanadi.

Hissiy xotira o'zining vujudga kelish xususiyati, tezligi—dinamikasi, davomiyligi bilan xotiraning boshqa turlaridan muayyan darajada ajralib turadi. Har qaysi odamga turmush tajribasidan ma'lumki, qachonlardir o'qigan kitoblaridan, tomosha qilgan kinofilmlaridan, spektakllaridan faqat „taassurotlar“gina bog'lanishlar zanjirini yechishning dastlabki tuguni sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun hissiy xotira ijtimoiy ahamiyat kasb etib, umumiylik, alohida olingan odamlar kayfiyatlari bir-birlariga o'xshashligi, iliq ruhiy muhitni vujudga keltirish yoki noxush kechinmalar to'qlinini vujudga keltirish ehtimoli to'g'risida mulohaza yuritilayotganligi belgisi sifatida ijtimoiy, guruh, jamoaviy barqaror yoki beqaror kayfiyatni vujudga keltiradi. Ommaviy kayfiyat (shodlik, g'am-g'ussa, bezovtalanish kabilar) shu tarzda ehtiros, affekt, stress, shijoat singari kechinmalarni keltirib chiqaradi hamda ularni xotirada saqlanishga yordam beradi, zaruriyat tug'ilganda jonlanishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Obrazli xotira. Obrazli xotira tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta'mlar, ranglar, shakllar bilan bog'liq bo'lgan xotira turidir. Obrazli xotira deb, yaqqol mazmunni, binobarin, narsa va hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyat va bog'lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug'ilganda esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

Psixologiya fanida obrazli xotiraning bir nechta turi bor. Biz ularning ayrimlariga to'xtalamiz.

Izchil obrazlar. Sensor xotiraning eng sodda ko'rinishi yoki shakli izchil obrazlar bo'lib hisoblanadi. Izchil obrazlarning namoyon bo'lish hodisasi quyidagicha kechadi: agar shaxsga bir necha daqiqa oddiy qo'zg'atuvchi yuborilsa, jumladan, 10 — 15 soniya va yorqin qizil to'rtburchakka qarab turish taklif etilsa, so'ngra tekshiriluvchining oldidan

to'rtburchak olib qo'yilsa, u qizil to'rtburchak o'rnida xuddi shunday geometrik shakl izini ko'rishda davom etadi. Asosan, bu shakl ko'k-yashil rangda tovlanadi. Mazkur iz o'sha zahoti, ba'zan bir necha soniyadan keyin paydo bo'lib, 15 soniyadan to 45 — 60 soniyagacha o'sha obyektida saqlanib turadi, shundan so'ng u asta-sekin oqara boshlaydi; natijada o'zining aniq konturini yo'qotadi, keyinchalik mutlaqo yo'qolib ketadi. Goho butunlay yo'qolish uchun qaytadan paydo bo'lishi ham mumkin. Odamlarning individual-tipologik xususiyatlariga qarab, izchil obrazlarning aniqligi va davomiyligi turlicha bo'lishi mumkin.

O'zining kelib chiqishi, kuchliligi jihatdan izchil obrazlar salbiy va ijobiy turlarga bo'linadi. Agar odam izchil ravishda qizil rangga qarab turib, so'ngra nigohini oq qog'ozga ko'chirsa, u holda obyektida ko'k-yashil rang paydo bo'lganday tuyuladi. Izchil obrazlarning ushbu turi salbiy izchil obrazlar deb ataladi. Bu holatni yana bir misol orqali tushuntirilsa quyidagi ketma-ketlik hodisasi namoyon bo'ladi. Qorong'i xonada ko'z oldiga bir narsa, masalan, qo'l yaqinlashtirilsa, so'ngra qisqa muddatli (0,5 soniya) elektr chirog'i yoqilsa, bu holda chiroq o'chgandan keyin odam bir necha daqiqada davomida narsalarning aniq obrazlarini ko'rishda davom etadi. Mazkur obraz o'z rangida bir qancha muddat saqlanib, so'ng ko'zdan yo'qoladi.

Izchil obrazlar xotira jarayonining sodda izlariga misol bo'la oladi. Ushbu ruhiy holatni ong bilan boshqarib bo'lmaydi, chunonchi xohishlarga qarab uzaytirish, ixtiyoriy ravishda qayta tiklash mumkin emas. Binobarin, izchil obrazlar ushbu xotiraning murakkabroq turlaridan ana shu jihati bilan farqlanadi.

Izchil obrazlarni eshitish, teri orqali sezishda kuzatish mumkin, lekin bu vaziyatda izchil obrazlar kuchliroq namoyon bo'lishi va qisqa muddat davom etishi kuzatiladi.

Eydetik obrazlar. Umumiy psixologiyada izchil obrazlardan eydetik obrazlarni farqlash an'ana tusiga kirgan (yunoncha — „eydos“ — „obraz“ degan ma'noni anglatadi). Xotiraning bu turi, ya'ni eydetik obrazlar o'z vaqtida nemis psixologiya maktabining namoyandalari aka-uka Yenishlar

tomonidan ta'riflab berilgan. Ba'zi odamlarda, ayniqsa, bolalik va o'smirlik, o'spirinlik davrlarida kuzatilgan narsa yoki suratlar ko'z o'ngidan olib qo'yilsa ham surat yoki siymo uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ega.

Mazkur narsa va jismlarning aniq obrazlari, tasvirlarini kuzatish mumkin. Bu hodisa jahon psixologiya fanida tajribada tekshirib ko'rilgan. Tajribada tekshiriluvchiga 3 — 4 daqiqa davomida rasm ko'rsatilgan, so'ngra tasvir olib qo'yilib qatnashchilarga uning tarkibiy qismlari, tuzilishi haqida savollar berilgan. Bu jarayonda ayrim tekshiriluvchilar birona ham savolga javob bera olmagan bo'lsalar, aniq eydetik obrazga ega bo'lgan ishtirokchilar rasmni ko'rishda davom etayotganday har bir savolga aniq javob berishga erishganlar.

Tajribalarga qaraganda, eydetik obrazlar uzoq vaqt inson ongida saqlanishi mumkin. Mabodo ularning izlari yo'qolib ketgan bo'lsa ham hech qiyinchiliksiz uning siymosi qayta tiklanishi mumkin.

Sobiq Ittifoq psixologiyasi fanida eydetik obrazlarning namoyon bo'lish hodisasi (yorqin eydetik xotiraga ega bo'lgan kishining psixologik xususiyatlari) A.R.Luriya tomonidan uzoq yillar davomida o'rganilgan. Eydetik xotiraning individual-tipologik xususiyatlari batafsil ta'riflab berilgan. Eydetik obrazlar harakatchanlik xususiyatiga ega bo'lib, subyektning oldiga qo'yilgan vazifa va uning tasavvurlari ta'siri ostida bu obrazni o'zgartirish mumkin.

Aka-uka Yenishlar tomonidan o'tkazilgan oddiy tajribada eydetik xotiraga ega bo'lgan tekshiriluvchiga olma va undan sal uzoqroqda joylashgan ilmoq tasvirlangan rasm ko'rsatilgan. Rasm o'rtadan bo'lib qo'yilgandan keyin tekshiriluvchidan olmani olish istagi kuchayib borayotganligi eshutilgan. Muayyan yo'l-yo'riq berilgandan keyin tekshiriluvchi mana bunday holatni tasvirlab beradi: ilmoq olmaga yaqinlashib, uni iladi va ixtiyorsiz ravishda qatnashchi tomon tortadi. Xullas, eydetik obraz harakatchan bo'lib, subyektning ruhiy ko'rsatmasi ta'siri ostida sifat va miqdor o'zgarishi yuz berishi mumkin. Ilmiy tekshirishlarga qaraganda, eydetik obrazlar bolalik va o'spirinlik yoshi davrlarida muayyan muddat saqlanishi va vaqt o'tishi bilan uning izlari asta-sekin so'nishi mumkin ekan.

Psixofarmokologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eydetik obrazlarni kuchaytiruvchi kaliy ionlari, shuningdek, uni kuchsizlantiruvchi kalsiy ionlari mavjud ekan. Ilmiy izlanishlardan olingan miqdoriy materiallar eydetik obrazlar paydo bo'lishining psixologik ildizlarini chuqurroq ochishga xizmat qiladi.

Tasavvur obrazlari. Tasavvur obrazlari xotiraning yanada murakkabroq turi bo'lib, ularning xususiyatlari haqida biroz tasavvurga egamiz. Inson daraxt, meva, gul to'g'risida tasavvurga ega ekanligi shuni ko'rsatadiki, subyektning ilgari tajribalari uning ongida shu obrazlarning izlarini qoldirar ekan. Ilmiy tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, tasavvur obrazlari eydetik obrazlarga juda yaqin turadi. Lekin eydetik obrazlar haqidagi psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, tasavvur obrazlari unga qaraganda ancha boy bo'lib, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan farqi — tasavvur obrazlarining polimodallik xususiyatidir. Buning asosiy mohiyati tasavvur obrazlari ko'rish, eshitish, teri orqali sezish izlarining tarkibiy qismlarini birlashtiradi. Masalan, meva to'g'risidagi tasavvur obrazi uning tashqi ko'rinishi (shakli, rangi), mazasi, og'irligi, vaznini o'zaro birlashtirib aks ettiradi.

Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan asosiy farqi shundaki, u o'z tarkibiga narsa haqidagi tasavvurlarni aqliy jihatdan qayta ishlashni kiritadi va jismlarning asosiy xususiyatlarini ajratib, ma'lum bir kategoriyaga birlashtiradi. Inson gul obrazini faqatgina esga tushirmaydi, balki uni muayyan bir so'z yoki tushuncha bilan ataydi, nomlaydi xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi, aniq bir kategoriyaga kiritadi.

Demak, tasavvur obrazlarida odamning xotirasi idrok qilingan narsaning izini sust ravishda saqlab qoladi, ammo bir qator taassurotlar bilan boyitadi, narsaning mazmuni va mohiyatini tahlil qilib, u haqidagi bilimlarni, tushunchalarni tajriba bilan bog'lovchi ijodiy sermahsul faoliyatni amalga oshiradi. Bularning barchasi irodaviy sifatlar, aqliy zo'riqish, asabiy taranglashuv natijasida ro'yobga chiqadi.

Xullas, tasavvur obrazlari xotiraning murakkab faoliyat mahsuli hisoblanib, ular izchil yoki eydetik obrazlarga nisbatan murakkab psixologik hodisadir. Tasavvur obrazlari xotira izlarining murakkab turi bo'lib, uning aqliy jarayon bilan yaqinligi inson bilish faoliyatining muhim tarkibiy qismidan biri ekanligini ko'rsatadi.

So'z — mantiq xotirasi. So'z — mantiq xotirasi mazmunini fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli, ularni bayon etish faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanishini aynan so'zlab berishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatdan qayta ishlanmasa, u holda materialni so'zma-so'z o'zlashtirish mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, aksincha, mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

So'z-mantiq xotirasining vujudga kelishida birinchi signal bilan bir qatorda ikkinchi signallar tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki so'z-mantiq xotirasi faqat insongagina xos bo'lgan xotiraning maxsus turi hisoblanib, bu xotira turi hayvonlarnikidan his-tuyg'u va obrazlilik bilan ham sifat, ham miqdor jihatidan keskin farq qiladi. Shu bois so'z-mantiq xotirasi bir tomondan, xotiraning ba'zi turlarining taraqqiyotiga asoslansa, ikkinchi tomondan ularning ba'zilariga yetakchilik qiladi. Shuningdek, boshqa barcha turlarning rivojlanishi ham so'z-mantiq xotiraning takomillashuviga uzviy bog'liq bo'ladi va ayni paytda so'z-mantiq xotiraning o'sishi qolgan xotira turlarining barqarorlashuvini belgilaydi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira. Xotira turlariga ba'zan boshqacha yondashish hollari ham uchrab turadi. Shu boisdan xotira faollik xususiyatlariga ko'ra quyidagilarga ajratiladi. Masalan, faoliyat maqsadiga ko'ra xotira ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi.

Ixtiyoriy xotira deganda ma'lum maqsadni ro'yobga chiqarish uchun muayyan davrlarda aqliy harakatlarga suyanib amalga oshirishdan iborat xotira jarayoni tushuniladi.

Bu faoliyatni odatda, ong bevosita boshqaradi. Psixologiya fanida ko'pincha ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Agar bu jarayon ma'lum topshiriq yoki vazifa qo'yadigan bo'lsa, esda olib qolishga yetaklovchi faoliyat biron-bir maqsadni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan tarzda yuzaga keladi. Biz matematikadan topshiriqlar yechayotganimizda masaladagi sonlarni esda olib qolishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymaymiz. Mazkur so'z-mantiq holatda asosiy maqsad faqat masala yechishga qaratiladi, natijada sonlarni (ikkinchi darajali belgi sifatida) esda saqlashga hojat qolmaydi. Shunga qaramay, biz ularni qisqa muddatga bo'lsa-da, esda saqlashga intilamiz, bu holat faoliyat yakunlanganga qadar davom etadi.

Esda olib qolishni maqsad qilib qo'yish esda olib qolishning asosiy sharti hisoblanadi. Serb psixologi Radosavlevich o'z tadqiqotida quyidagi hodisani bayon etadi. Tajribada tekshiriluvchilardan biri tilni tushunmaganligi sababli, uning oldiga qo'yilgan vazifani tushunmagan. Oqibatda uncha katta bo'lmagan tadqiqot materiali 46 marta o'qib berilganiga qaramay esda olib qolinmagan. Tajribaning keyingi bosqichida vazifa tekshiriluvchiga tushuntirib berilgach, u materialni olti marta o'qib tanishgan, uni takrorlab, qismga ajratib, esga qayta tushirishga erishgan.

Xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlari ikkita ketma-ket bosqichlarni tashkil etadi. Ixtiyorsiz xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi, albatta. Ixtiyorsiz xotiraning muhim xususiyatlaridan biri — maxsus mnemik maqsadsiz, aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, taassurotlarning ko'pchilik qismini aks ettirishidir. Shunga qaramay, inson faoliyatining turli jabhalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tug'ilib qolishi mumkin. Shunday sharoitda, holatlarda, vaziyatlarda, favqulodda kerakli narsalar ixtiyoriy ravishda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur katta ahamiyatga ega ekanligi shubhasiz.

Qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira.

So'nggi paytlarda sobiq Ittifoq va chet el psixologiyasida xotira tadqiqotchilarining e'tiborini esda olib qolishning dastlabki, boshlang'ich daqiqalarida vujudga keladigan holatlar, jumladan, tashqi taassurot izlarining mustahkamlanishigacha bo'lgan jarayonlar, holatlar mexanizmlari shuningdek, ularning mustahkamlanish muddatlari o'ziga jalb qilib kelmoqda. Masalan, biror material (shakli, mohiyatidan qat'iy nazar) xotirada mustahkam joy olishi uchun uning subyekti tegishli ravishda qayta ishlab chiqishi, zarur materiallarini ishlab chiqish uchun ma'lum muddat talab etishi tabiiydir. Ana shu muddat oralig'ida xotirada qayta tiklanayotgan izlar „konsolidatsiya“lash, ya'ni mustahkamlash deb qabul qilingan. Mazkur jarayonni inson yaqinida bo'lib o'tgan hodisalarni aks sadosiday kechinma sifatida boshdan kechiradi va takomillashtiradi. Inson bunday lahzalarda bevosita idrok qilinayotgan narsalarni go'yo ko'rishda, eshitishda davom etayotgandek tuyuladi. Ushbu jarayon kelib chiqishi jihatidan beqaror, hatto o'zgaruvchan bo'ladi, ammo ular tajriba orttirish mexanizmlarining faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ularning o'rni shu qadar ahamiyatliki, bu jarayonlarga esda olib qolish, esda saqlash, axborotlar, ma'lumotlar, xabarlarini qayta esga tushirishning alohida turi sifatida qaraladi. Ushbu jarayon odatda psixologiya fanida qisqa muddatli xotira deb ataladi.

Juda ko'p qaytarilish va qayta tiklashlar natijasida materialni uzoq muddat davomida esda saqlab qolish xarakterli bo'lgan *uzoq muddatli xotiradan* farqli o'laroq, qisqa muddatli xotira bir marta juda qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish va qayta tiklab, so'ngra qisqa muddatli esda olib qolish bilan xarakterlanadi.

Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida qisqa muddatli xotiraning quyidagi: bir lahzalik, zudlik, dastlabki, qisqa muddatli va boshqa atamaları mavjud.

Operativ xotira. Inson bevosita amalga oshirayotgan faol, tezkor harakatlar, usullar uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi mnemik holat operativ xotira deb ataladi. Hozirgi

zamon psixologiyasida ushbu holatni namoyish qilish uchun ushbu misol keltiriladi: matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni muayyan bo'laklarga ajratib hal qilishni maqsad qilib qo'yamiz. Shu bois, oraliq natijalarini yodda saqlashga intilamiz, oxiriga yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqa boshlaydi.

Mazkur holat matnni o'quvchi o'qishida, uni ko'chirib yozishida, ijodiy fikr yuritishida, aqliy faoliyatni amalga oshirishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Mazkur faoliyatda xotiraning operativ birliklari deb nomlanadigan qismlar hajmi, ko'lami u yoki bu faoliyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Xotirada omilkor, tezkor birliklarni tarkib topishida ana shu qismlarning aniqlovchilik ahamiyati kattadir. Qismning hajmi, ko'lami, aniqligi, labilligi, taktik va strategik xususiyatga ega ekanligi muhim ahamiyatga ega (misol uchun: pochta qutisi). Ramziy ma'noda yuqorida mulohaza yuritilgan xotira turlari quyidagi tarzda: operativ — qisqa muddatli va uzoq muddatli uzviy bog'liqlikka egadir.

Tekshirish uchun savollar

1. Xotiraga ta'rif bera olasizmi?
2. Borliqni bilishda xotiraning o'rni qanday ekan?
3. Xotira qanday jarayonlardan tuzilgan?
4. Xotiraning turlari yuzasidan nimalar deya olasiz?
5. Xotiraning individual farqlarini aytib bering.
6. Inson xotirasini o'rganish mumkinmi?

XV bob

TAFAKKUR

Tafakkur psixologiyasining predmeti

Hozirgi davrda, tafakkur psixologiyasi predmeti nima va u nimadan bahs etadi, degan savol ko'pchilikni qiziq-tirmoqda. Ma'lumki, psixologiya fani tafakkurni o'rganadigan yagona fan emas, chunki uning ayrim jihatlarini logika,

filosofiya, hatto kibernetika tadqiq qilmoqda. Shu bois tafakkur psixologiyasi predmetini aniqlash juda muhim masalalardan biri bo'lib, qolmoqda.

Umumiy psixologiya darsliklarida tafakkurga berilgan ta'rif turlicha bo'lib, bunda uning ikkita yoki uchta muhim xususiyati ta'kidlab o'tiladi. Jumladan, P.I.Ivanovning darsligida „tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq, to'g'ri, to'liq, chuqur va umumiyashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi“ deb ta'riflanadi. Ushbu ta'rifda tafakkurning to'la, aniq va umumlashtirilgan holda aks ettirishi ta'kidlanadi, ammo uning xarakterli xususiyatlaridan bivosita, so'z yordami bilan ifodalanishi muallifning diqqat markazidan chetda qolgan.

M.V.Gamezo o'z fikrini „tafakkur voqelikning umumlashgan holda va so'z hamda o'tmish tajriba vositalarida aks ettirilishi“dir deya bayon qiladi. Bizningcha, tafakkurga berilgan ushbu ta'rif uning predmetini to'la ochib berish uchun yetarli emas. Shu bois boshqa manbalarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

A.V.Petrovskiy tahriri ostida chop etilgan darslikda tafakkurga ushbu shaklda ta'rif beriladi: „Tafakkur — ijtimoiy-sababiy, nutq bilan chambarchas bog'liq muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafakkur voqelikni analiz va sintez qilishda uni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir“. Bu ta'rif tafakkur xususiyatlarini yuqoridagilardan ko'ra birmuncha kengroq ochib berish uchun xizmat qila oladi, biroq bu ta'rifni ham unchalik mukammal, deb bo'lmaydi.

V.V.Bogoslovskiy tahriri ostida chiqqan darslikda ham tafakkurga berilgan ta'rifda uning umumlashgan va bilvosita aks ettirish xususiyatlari yoritilgan, xolos. Xuddi shunga o'xshash tariflar F.N.Gonobolin, K.K.Platonov darsliklarida ham uchraydi.

Bizningcha, O.K.Tixomirovning darsligida tafakkurning predmeti haqida to'laroq ta'rif berilgan. Darslikda tafakkur

predmetiga kiruvchi tarkibiy qismlar quyidagicha ifodalanadi: „Tafakkur — bu o‘z mahsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bivosita aks ettirishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadigan vositalariga hamda o‘sha umumlashmalar yangiligiga bog‘liq ravishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir“. O.K.Tixomirov mazkur ta‘rifda tafakkurning aksariyat jihatlari va xususiyatlarini yaxshi ochib bergan, ammo tafakkur muammosiga yangicha yondashishlarning paydo bo‘lishi ta‘rifni yanada mukammallashtirishni taqozo qilmoqda.

Psixologiyada hozirgi davrda tafakkurning predmeti to‘g‘risida yana yangi qarash va ta‘riflar yuzaga kelmoqda. Ularning ayrimlari haqida gapirib o‘tamiz. S.L.Rubinshteynning nazariyasiga ko‘ra, tafakkurni psixologik jihatdan o‘rganishning asosiy predmeti — jarayon faoliyat sifatida namoyon bo‘lishdir. Muallif tafakkur operatsiyalari, shakllarini tarkib toptirishda — jarayon muammoli vaziyatni, faoliyat fikr yuritishni hal qilish sifatida vujudga kelishini chuqur tahlil qilib bergan. S.L.Rubinshteyn tafakkur to‘g‘risidagi g‘oyani rivojlantirib, uni subyekt faolligining paydo bo‘lishidir, deb aytadi.

A.N.Leontyev tafakkur psixologiyasi predmeti haqida mulohaza yuritib, tafakkurni turli ko‘rinishlarga ajratadi va fikr yuritish faoliyati ekanligini tan oladi, lekin uni predmetli-amaliy faoliyat ham deb nomlaydi. Shuningdek, tafakkur strukturasi hamda fikr yuritish motivatsiyasi to‘g‘risida nazariy-metodologik muammolarni o‘rtaga tashlaydi.

P.Y.Galperinning fikriga ko‘ra, tafakkur bu oriyentirovka — jarayon, oriyentirovka faoliyatidir, deydi. Muallif psixologiya fani bu intellektual masalalarni yechishda subyektning tafakkurga oriyentirovka qilish jarayonini o‘rganishdir, deb tushuntiradi. P.Y.Galperin tafakkurning boshqa jihatlarini o‘zining aqliy harakatlarini bosqichli shakllantirish nazariyasidan kelib chiqqan holda yoritishga intiladi.

A.V.Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkur — bu muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqashdir deydi. Ta‘kidlash

joizki, yuqoridagi mualliflardan farqli o'laroq, A.V. Brushlinskiy tafakkurning umumlashtirib, bilvosita aks ettirishdan tashqari, muhim yangilikni izlash va ochish, oldindan bashorat qilish xususiyatlari mavjudligini dalillab ko'rsatadi.

„Tafakkur psixologiyasi“ning predmeti haqida sobiq Ittifoq psixologlari bildirilgan fikrlarga yakun yasab, umumiy ta'rif berishning mavridi keldi. Psixologiyada tafakkurga berilgan qator tushunchalar mavjud. Jumladan, jarayon, fikr yuritish faoliyati, bashorat qilish, anglashilgan bilimlar, aql mezon, fahmlilik va boshqalar. Shularga suyangan holda, tafakkurga quyidagi shartli ta'rifni berish mumkin: tafakkur bu atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bivosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon hamda ijtimoiy sababiy bog'lanishlarni anglangan, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir.

Demak, tafakkur predmetini belgilash mashaqqati uning murakkab bilish jarayoni ekanligini yana bir karra tasdiqlab turibdi. Quyida tafakkur strukturasi ilova qilamiz.

Tafakkur operatsiyalari

Analiz va sintez operatsiyasi. *Analiz* — shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, uning yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran yoki ularning xususiyatlarini amaliy tahlil qilamiz. Allomalarning aytishicha, maymunning yong'oqni chaqishining o'ziyoq boshlang'ich oddiy analizdir. O'quvchi yoshlar turmushda va dars jarayonida analiz yordami bilan ko'pgina ishlarni amalga oshiradilar, topshiriqlar, misol va masalalarni yechadilar. Demak, tabiat va jamiyatdagi bilim va tajribalarni insonning o'zlashtirib olishi analizdan boshlanar ekan. Darsda biz kimyoviy birikmalarni (H_2SO_4 — vodorod, kislorod va oltingugurtga) parchalaymiz. Gaplarni grammatik tahlil qilish asosida ularni gap bo'laklariga, morfema va fonemalarga ajratiladi. Agarda insonning oldiga avtomashina motorining tuzilishini bilish vazifa qilib qo'yilsa, u holda bu topshiriqni hal qilish uchun u motorni ayrim qismlarga ajratib, har bir qismni o'z navbatida alohida olib tekshirishi lozim bo'ladi.

Ma'ruza va dars jarayonlarida tafakkurning analiz qilish operatsiyasi juda muhim o'rin tutadi. Insonga savod o'rgatish bolaning nutqini analiz qilishdan boshlanadi. So'ng bu holat matnni gaplarga, gaplarni so'zlarga, so'zlarni, o'z navbatida, bo'g'inlarga, fonemalarga, ularni esa tovushlarga ajratish singari aqliy faoliyatga o'tiladi. Arifmetika, algebra, geometriya, trigonometriya, fizika yoki O'zbekiston tarixi, falsafa, iqtisod, psixologiya va boshqa fan asoslarini o'rganish muammoli topshiriq va masalalarni yechish ham analiz qilishdan boshlanadi.

Yuqorida aytib o'tilgan motor yoki boshqalarning tutgan o'rmini chuqur tushunishda yolg'iz analizning o'zi kifoya qilmaydi. Chunki tarkibiy qismlarni birlashtirgan va bir-biriga ta'sir ko'rsatib turgan motor va mashinani butunligicha olib tekshirgandagina, uning motor yoki mashina ekanligini anglash mumkin.

Sintez — shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, biz narsa va hodisalarning analizda bo'lingan, ajratilgan ayrim qismlarini, bo'laklarini sintez yordami bilan fikran yoki amaliy ravishda birlashtirib, butun holiga keltiramiz. Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlari va bo'laklarini bir butun holga keltirishdan il-tirib aqliy faoliyat ekanligi ta'rifdan ham ko'rinib turibdi. Analiz amaliy bo'lgani kabi, sintez ham amaliy xarakter kasb etadi. Masalan, motor yoki dvigatelning qismlarini, detallarini yig'ishtirib, o'ringa joylashtirilganda, ya'ni sintez qilinganda motor yoki dvigatel hosil bo'ladi. Avtomashinaning kuzovini, kabinasini, motor va hokazo qismlari sintez qilingandagina bir butun avtomashinani bunyod etish mumkin. Turli psixologik mavzularni o'rganish orqali psixologiya fani to'g'risida yaxlit tushuncha paydo bo'ladi. Kimyoviy elementni reaksiyaga kiritish yo'li bilangina istalgan birikma hosil qilish imkoniyati tug'iladi. Rassomlar ko'z, qosh, burun va kishining boshqa organlarini mutanosib ravishda chiziq orqali bir butun inson shaklini yasash, yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar va hokazo.

Birinchi sinf bolasi o'z harf xaltasidagi kesilgan harflardan foydalanib bo'g'in, bo'g'inlardan so'z, so'zlar-

dan gap, undan esa hikoya tuzadi. O'quvchilar O'zbekiston tarixi fanidan xalqimiz, davlatchiligimiz, madaniyatimiz, san'atimiz hamda bugungi kunimiz to'g'risida ma'lumot oladi.

Ish-harakatlarni yaxlitlash tufayli bir butun moddiy narsa hosil bo'ladi. Demak, ish-harakatlarda ham sintez operatsiyasini qo'llasa bo'lar ekan. Tarixiy qahramonlar, buyuk sarkardalar, arboblarning to'g'risida ham xuddi shunday fikr va mulohazalar yuritish mumkin.

Xalq orasida Afandi, Aldar ko'sa, Rustambek, Alpomish, Iskandar Zulqarnayn, suv parisi, Ajarholar, jinlar, alvastilar, devlar, semurg', oltin baliq va boshqalarni ayrim hayvon a'zolari va inson tuzilishini, his va hayajonlarini, xarakter va irodani birlashtiribgina, yagona afsonaviy obrazlar yaratishga muvaffaq bo'lingan.

Analiz va sintez bevosita o'zaro mustahkam bog'langan yagona jarayonning ikki tomonidir. Agar narsa va hodisalar analiz qilinmagan bo'lsa, uni sintez qilib bo'lmaydi, har qanday analiz predmetlarni, narsalarni bir butun holda bilish asosida amalga oshiriladi.

Analiz va sintez qilishga o'quvchilarni o'rgatishda fikrlarni muayyan obyektlarga yo'naltirish asosiy o'rin tutadi. Bunda ular, albatta, qanday va qay yo'sinda ish bajarishlari kerakligini bilib olishlari zarur. Masalan, ona tili darslarida o'smirlarni analiz va sintez faoliyatiga o'rgatish uchun istalgan jumlaning, chunonchi „It bo'ynini burmasdan g'alatiroq bukildi, och ko'zlari bilan menga bir qarash qildi-da, dumini qisib o'zini o'rmonga urdi“ gapini mustaqil holda tahlil etish vazifasini qo'yish (agar sinaluvchilar bu vazifani bajarishga qiynalsalar, eksperimentatorning o'zi yordam berishi) mumkin. Ular bunda predmetning nomini anglatadigan so'zlarni alohida ko'chirib yozishlari va so'zlar qanday so'roqqa javob bo'lishini aniqlashlari, ot va so'z turkumlariga ta'rif berishlari lozim. Shundan so'ng so'z turkumiga xos belgilarni (predmetni bildirib kim? va nima? so'roqlarga javob bo'lishini) alohida ifodalashlari kerak.

Mazkur vazifani o'quvchilardan biri qanday bajarishini ko'zdan kechiraylik: „gapda predmetni bildirgan so'zlar mavjud. Masalan, it, bo'ynini, ko'zlari, dumini.

Bular nima? so'rog'iga javob bo'ladi. Ana shu so'roqlarga javob bo'lgan va predmetlarning nomini bildirgan so'zlar **ot** deb ataladi. Otning muhim va boshqa so'zlardan ajratib turuvchi belgisi — bu predmetni bildirishi va unga tegishli savollardir. Predmetni anglatuvchi so'zlar turli xil qo'shimchalar bilan kelishi mumkin. Sinaluvchi o'quvchilarning ana shu mulohazalari asosida shuni aytish mumkinki, analiz va sintez operatsiyasi quyidagicha aqliy faoliyat tizimidan, tarkibiy qismlaridan iborat ekan: a) berilgan topshiriqni diqqat bilan o'qish; b) matndagi so'zlarni fikran bo'laklarga bo'lish; d) o'xshash so'zlarni ajratish, ya'ni mayda bo'laklarga bo'lish; g) o'xshash so'zlarni yaxlit holga keltirish; e) matndagi so'zlarni fikran yig'ish; f) gapning strukturasi tiklash va boshqalar.

O'quvchi mustaqil bilim olish faoliyatlarida, jumladan, konspekt tuzish, referat tayyorlash, seminarga hozirlik ko'rish, kurs ishi va diplom yozish kabi aqliy faoliyatning turli shakllarida avval analiz, so'ng sintez operatsiyalaridan foydalanadilar.

Taqqoslash. Insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o'zlashtirishida, voqelikni to'laroq aks ettirishda bir-biriga o'xshash jihatlarining farqini, shuningdek, bir-biridan ajralib turadigan, ammo ular o'rtasidagi o'xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi katta ahamiyatga ega. Taqqoslash — shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya vositasida obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi.

XIX — XX asrlarda yashab o'tgan allomalardan biri taqqoslashning psixologik mexanizmi to'g'risida juda ilg'or fikrlarni ilgari surib, quyidagilarni bildiradi: „Agar siz tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashligini topingiz. Ana shunda siz shu narsaning eng muhim, hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz“.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, inson, ko'pincha, jamiyatning formatsiyalarini o'rganishda, ularning avvalgi mohiyati va keyingisini o'rganish orqali yanada chuqurroq va puxtaroq egallab oladi.

Mazkur jarayon to'g'risida fikr yuritilganda, so'zning negizini o'zlashtirishda o'zakning muhim belgilarini to'laroq tushunib olish kabi aqliy harakatlarni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Bilish obykti hisoblangan narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni yoki farqni, tenglik yoki tengsizliklarni, ayniyat yoki ziddiyatlarni aniqlashdan iborat bo'lgan fikr yuritish operatsiyasi bilishning dastlabki va zarur vositasi bo'lib hisoblanadi. Ajdodlarimiz taqqoslashning ta'limdagi o'rni to'g'risida shunday fikrlarni bildirdilar: taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bila olmasak, boshqa yo'l bilan bila olmaymiz. Agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron-bir narsaga duch kelganimizda edi, u holda biz shu narsa to'g'risida hech qanday fikr hosil qila olmagan bo'lar edik.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, taqqoslab fikr yuritish operatsiyasi sezgilarimiz va idroklarimizda hali gavdalanmagan o'xshashlik va tafovutni topish zaruriyati vujudga kelgan paytda namoyon bo'ladi. Psixologiyada yana shu narsa ma'lumki, sezgi va idrokimizda dastavval narsalarning va hodisalarning o'xshash va farqlanuvchi tomoni ko'zga yaqqol tashlanadi.

Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo'l bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (konkret narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlar va narsalarni ongda fikran taqqoslash). Agar inson ikkita qo'lida yuk ko'tarib turib bir necha xil taom mazasini qiyoslasa, ikki paykal paxtazor hosildorligini taqqoslasa — bu amaliy taqqoslash bo'ladi. Shuningdek, o'quvchilar qalamni sterjenga, chizg'ichni yog'ochga yoki qog'ozga solishtirsalar, u analogik holatdagi misol bo'ladi. Bundan tashqari, metr bilan masofani (gazlamani), tarozi bilan og'irlikni,

termometr bilan haroratni, teleskop bilan osmon jismlarini o'lchash paytida ham taqqoslash jarayoni vujudga keladi.

Inson tevrak-atrofdagi barcha narsa va hodisalarni bevosita aks ettirish, qo'l bilan paypaslash imkoniyatiga ega emas. Shu bois, to'planadigan bilimlarning aksariyati qo'l bilan ushlab, ko'z bilan kuzatish evaziga emas, balki fikr yuritish orqali, mantiq yordamida ham anglashiladi. Ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar nazariy taqqoslash asosida ajratiladi. Demak, inson olayotgan keng ko'lamdagi axborotlarning farqini fikran taqqoslash yordamida anglab yetadi. Jumladan, o'quvchilar dilda o'ylayotgan narsalarini fikran solishtirib ko'radilar. Ba'zan turli yoshdagi kishilar o'z tengdoshlari xarakterida, qiziqishida, yurish-turishida, muomalasida va boshqa xususiyatlarida o'xshashlik va tafovut borligini topadilar.

Kishilar narsa va hodisalarni biron belgiga asoslanib taqqoslashda qiyinchiliklarga uchraydilar. Shuning uchun berilayotgan informatsiyalar mohiyatiga diqqat-e'tibor qilish shart. Kishilar uchun taqqoslash prinsipi tushunarli va aniq bo'lsa, mavjud qiyinchiliklarni bartaraf qilish oson bo'ladi. Inson oldiga aniq maqsad qo'yilsa, yoinki o'rganilayotgan obyekt mohiyatiga kirib borish uchun yo'l-yo'riq berilsa, fikran taqqoslashda xatolar miqdori keskin kamayadi.

Shaxsiy kuzatishlarimizga qaraganda, taqqoslash operatsiyasida katta yoshdagi kishi va o'quvchilarda uchraydigan asosiy kamchilik, bu jarayonni noto'g'ri tasavvur qilish yoki xato tushunishdir. Taqqoslash deganda, ikki va undan ortiq narsalarni yonma-yon qo'yishni faraz qilishlikdir. Inson shaxsiy faoliyatida, ta'lim jarayonida taqqoslash ustida qanchalik ko'p mashq qilsa va unda taqqoslash ko'nikmasi qanchalik mukammal paydo bo'lsa, unda fikr yuritish shunchalik samarali bo'ladi.

Abstraksiya. Bu narsa va hodisalarning, qonun va qonuniyatlarning ayrim belgisi, sifati, alomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib, mustaqil fikr obyektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir.

Masalan, bilish jarayonida tabiat, jamiyat va ayrim insonlarga xos bo'lgan „go'zallik“ belgisini ayirib olib, ularning go'zalligi to'g'risida emas, balki umuman go'zallik, ya'ni estetik kategoriya mazmunidagi tushuncha yuzasidan mulohaza yuritiladi.

Abstraksiyalash shunday fikr, tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya yordamida avval moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olamiz, so'ngra ulardagi muhim bo'lmagan, ikkinchi darajali xususiyatlarni fikran ajratib olamiz.

Abstraksiya jarayonida obyektidan ajratib olingan belgining o'zi tafakkurning mustaqil obyekti bo'lib qoladi. Abstraksiya operatsiyasi analiz natijasida vujudga keladi. Masalan, sinf devorini analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini, ya'ni oqligini ajratib olish mumkin va oq devor to'g'risida emas, balki devorning oqligi to'g'risida, keyin esa umuman oqlik haqida fikr yuritish mumkin. Kishilar quyosh, oy, yulduz, elektr, olov, ba'zi planetalar, ayrim tosh va hokazolarning yoritishini ko'z o'nglarida kuzata turib, ularning bitta umumiy belgisini, ya'ni yoritishini fikran ajratib olib, umuman yoritish to'g'risida mulohaza yuritishlari ayni haqiqatdir. Turli geometrik shakllarni — uchburchak, to'rtburchak, kesik konus, kesik piramida, parallelogramm, ko'pburchak, parallelepiped va hokazolarni kuzata turib, ular uchun umumiy bo'lgan belgini, ya'ni burchakni fikran ajratishlari, so'ngra umuman „burchak“ tushunchasi to'g'risida fikr yuritishlari lozim bo'ladi.

Fan va texnika rivoji avj olgan hozirgi davrda kishilarga uzatilayotgan axborotlarning ma'lum qismi abstrakt holda inson ma'naviy mulkiga aylanmoqda. Insonda mazkur bilimlarni hissiy bilish apparati yordami bilan o'zlashtirish imkoniyati yo'q, shuning uchun ularni abstrakt yo'l bilan o'zlashtirib olish talab qilinadi. Lekin abstraksiya holatidagi axborotni insonlar qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar. Yaqqol ko'rgazmalilikka asoslanmagan bilimlar qiyinchilik bilan qabul qilinadi. Shunga qaramay, abstrakt holatidagi bilimlar ko'lamini kundan kun ortib bormoqda. Chunki yangi

kashfiyotlar, ixtirolar zamiridan kelib chiquvchi qonuniyatlar, ichki murakkab bog'lanishlarning barchasi abstrakt atamasida o'z ifodasini topmoqda. Shu bois kishilarni mazkur jarayonga tayyorlash, o'ng'aysiz shart-sharoitga moslasha olishga ko'nikishga o'rgatish lozim.

Ta'lim tizimidagi bilimlarning aksariyati bilishning oqilona yo'li bilan egallashga qaratilgan bo'lib, abstraksiyadan keng ko'lamda foydalanishni taqozo etadi. Shuning uchun o'quvchilarni abstraksiyani amalga oshirish yo'l va usullari bilan uzluksiz tanishtirib borish kerak.

Yuqorida aytilganlardan tashqari, o'quvchilarda abstraksiyalash jarayoni yordamida qiymat, son, kenglik, tenglik, uzunlik, kattalik, qattqlik, zichlik, balandlik, geometrik shakl, tanqidiy realizm, bosim, solishtirma og'irlik, geografik tushunchalar tizimi kabi abstrakt tushunchalarni vujudga keltirish zarur.

Insonni abstraksiya operatsiyasi bilan qurollantirish — uning intellektual jihatdan intensiv rivojlanishiga olib kelinadi, shuningdek, mustaqil bilim olish faoliyati takomillashtiriladi.

Umumlashtirish. Psixologiyada umumlashtirish muammosiga doir yagona yo'nalishdagi nazariya yo'q. Shuning uchun psixologlar bu jarayonni turlicha talqin qiladilar, goho uni guruhlarga bo'lib o'rganadilar. Shuningdek, maktab ta'limini qaysi umumlashtirish usuli asosida amalga oshirish to'g'risida ham olimlar turlicha fikrdadirlar. Ba'zi psixologlar ta'limda „umumlashtirish“ usulini nazariy jihatdan qo'llab-quvvatlasalar (S.L.Rubinshteyn, V.V.Davidov va boshqalar), ayrimlari umumlashtirishni ham nazariy, ham amaliy usulini qo'llashni tavsiya etmoqdalar (N.A.Menchinskaya, D.N.Bogoyavlenskiy). Ammo o'quv faoliyatining turli-tumanligi, bizningcha, dars jarayonida har xil umumlashtirish usullaridan foydalanish kerakligini taqozo qiladi.

Psixologiyada umumlashtirishning keng qo'llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va hissiy-konkret umumlashtirish yuzasidan ko'proq fikr yuritiladi. Tushun-

chali umumlashtirishda predmetlar obyektiv muhim belgi asosida umumlashtiriladi. Hissiy-konkret umumlashtirishda esa predmetlar topshiriq talabiga ko'ra tashqi belgi bilan umumlashtiriladi. Psixologlar noto'g'ri umumlashtirishning (N.A.Menchinskaya, E.N.Kabanova — Meller) hissiy-konkret umumlashtirishdan farqi borligini hamisha ta'kidlab kelmoqdalar. O'quvchi ba'zan predmetlarni muhim bo'lmagan belgisiga asoslanib noto'g'ri umumlashtiradilar, vaholanki topshiriq shartida bu talab ular oldiga mutlaqo qo'yilmaydi. Ammo bu nazariyaning himoyachilari noto'g'ri umumlashtirishni alohida tur deb hisoblamaydilar ham.

Umumlashtirish deganda, psixologiyada narsa va hodisalardagi xossa, belgi, xususiyat, alomatlarni topish va shu umumiylik asosida ularni birlashtirish tushuniladi.

Masalan, temir, po'lat, latun, oltin va boshqalarda mavjud bo'lgan o'xshashlik va umumiy belgilarni yagona tushuncha ostida to'plab, uni „metall“ degan ibora bilan nomlashimiz; shuningdek, qish, bahor, yoz va kuzni „fasl“ degan tushuncha orqali ifodalash mumkin. Insonning yosh davri xususiyatidagi umumiy belgilar hisobga olinib, „o'smir“, „o'spirin“, „yetuk kishi“, „keksa“ singari atamalar ishlatiladi.

Umumlashtirish abstraksiyalash operatsiyasidan ajralgan holda sodir bo'lmaydi, har qanday umumlashtirish asosida abstraksiyalash jarayoni yotadi. Ammo, umumlashtirish jarayoni abstraksiyasiz mavjud bo'lishi mumkin. Agar abstraksiyalash faoliyatida narsa va hodisalarning o'xshash hamda muhim belgilari tasodif belgilaridan fikran ajratib olinsa, umumlashtirishda ajratib olingan o'xshash, umumiy va muhim belgilarga suyangan holda narsa va hodisalar birlashtiriladi.

Boshqa fikr yuritish operatsiyalari kabi umumlashtirish ham so'z, nutq yordamida ro'yobga chiqadi. Ta'kidlab o'tilganidek, har qanday so'z o'z o'rniga qarab umumlashtiriladi. Jumladan, „daraxt“ degan so'z qo'llanildi, deb faraz qilaylik, unda biz turli daraxtlarga bevosita aloqador bo'lgan iborani aks ettirgan bo'lamiz. Yoinki „talaba“ degan atamani

ishlatish bilan turli kurs, har xil fakultet va barcha oliy o'quv yurtida tahsil olayotgan yoshlarni birlashtirib ifodalagan bo'lamiz.

Umumlashtirish jarayoni so'z ta'sirida vujudga kelgan ikkinchi signallar tizimiga asoslanadi. Akademik I.P.Pavlov fikricha, nutq signallari tufayli nerv faoliyatining yangi prinsipi — abstraksiyalash va bu bilan birga, oldingi tizimning behisob signallarini umumlashtirish vujudga keladi. Shundan so'ng, ana shu umumlashtirilgan yangi signallar tag'in analiz va sintez qilinaveradi.

Fikr yuritishning umumlashtirish operatsiyasi har xil asoslarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi.

Umumlashtirishni mazmuniga ko'ra tushunchali umumlashtirish va yaqqol-ko'rgazmali yoki elementar umumlashtirish turiga ajratish qabul qilingan. Tushunchali umumlashtirish orqali obyektiv qonuniyatlarning muhim belgilariga qarab birlashtirish amalga oshiriladi. Bunda muhim belgilar umumlashtirilib, obyektiv qonuniyatlarni ochish mumkin bo'ladi. Yaqqol ko'rgazmali umumlashtirishda narsa va hodisalar tashqi hamda yaqqol belgilari bo'yicha umumlashtiriladi.

Konkretlashtirish. Umumiy, mavhum belgi va xususiyatlarni yakka, yolg'iz obyektlarga tatbiq qilish bilan ifodalanadigan fikr yuritish operatsiyasi insonning barcha yumushlarida faol ishtirok etadi. Voqelik qanchalik konkret (yaqqol) shaklda ifodalansa, inson uni shunchalik oson anglab yetadi. O'zining genetik kelib chiqishiga qaraganda, kishilar dastavval tevarak-atrofnı aniq belgilariga asoslanib, konkret holda aks ettirganlar, yaqqol obrazlarga suyanib tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Shu bois, hozirgi kunga qadar konkretlik belgisi har qanday inson zoti uchun eng yaqin belgi bo'lib hisoblanadi. Chunki aniq voqelik kishini aqliy zo'r berishlikdan, irodaviy tanglikdan va stress holatdan forig' qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, odam eng murakkab qonun hamda tushunchalarni konkretlik darajasiga aylantirishga harakat qiladi. Masalan, inson „qiymat“ tushunchasini „odamning qadr-qimmati“, „tovarning qiymati“ shaklida konkretlashtiradi va hokazo.

Psixologiya fanida mazkur fikr yuritish operatsiyasiga quydagicha ta'rif beriladi: Konkretlashtirish hodisalarning ichki bog'lanishi va munosabatlaridan qat'iy nazar, bir tomonlama ta'kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir.

Psixologlarning tadqiqotlari ko'rsatishicha, konkretlashtirish odatda ikki xil vazifani bajaradi. Dastlabki vazifasiga taalluqli misollar keltirib, uning psixologik mexanizmini ko'rsatishiga harakat qilamiz. Masalan, o'quvchilar „qora“ degan so'zni ishlatgan paytlarida ko'z o'ngida bitum, ko'mir, asfalt kabi qora rangdagi narsa va hayvonlarni gavdalantirishlari mumkin. Shuningdek, ular „harakat“ degan iborani ishlatganlarida, odamni, mashinani, hayvonlarni,

suv va samolyot kabilarni tasavvur qila oladilar. Keyinchalik esa harakat tushunchasining ko'lamini kengaytib boradi va biologik, ijtimoiy va hokazo harakatlarni ko'z oldiga keltiriladigan bo'ladi.

Konkretlashtirishning ikkinchi vazifasi quyidagi misollarda o'zining yorqin ifodasini topadi. Masalan, kishilar ketmon, belkurak, panshaxani *dehqonchilik* asboblari; igna, bigiz, angishvona va tikuv mashinasini *tikuv* asboblari; lola, atirgul, binafsha, buldanejni *gulga*; daftar, ruchka, chizg'ichni *o'quv* qurollariga kiritadilar. Demak, bu misollarda konkretlashtirish operatsiyasi umumiy va yakka belgilari kam bo'lgan umumiylikni ochishda namoyon bo'ladi. Umuman konkretlashtirish abstraksiyalashning kontrast holati bo'lib, inson bilish faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tasniflash. Insonning bilish faoliyatida muhim o'rin tutuvchi fikr yuritish operatsiyalaridan biri tasniflash hisoblanadi. Bir turkum narsalar ichida bir-biriga o'xshashlarini boshqa turkumdagilaridan farq qilishiga qarab, narsalarni turkumlarga ajratish tizimi tasniflash deb ataladi. Bunga D.I. Mendeleevning „Elementlarning davriy tizimi“ jadvali tasniflash uchun yorqin misoldir. Olim elementlarni atom og'irligi ortib borishiga, kimyoviy sifatlarning bir tipdaligiga va boshqa belgilariga qarab tartib bilan joylashtirib chiqqan.

Fanda narsa va hodisalarning tabiatini ifodalovchi muayyan belgini tasniflash deb atash qabul qilingan. Tabiiy tasniflashga zoologiya fanidagi hayvonlar tasnifiga (sudralib yuruvchilar, sutemizuvchilar, suvda va quruqlikda yashovchilar, parrandalar, qushlar), botanikadagi o'simliklar tasnifiga (bir yillik, ko'p yillik, butalar, daraxtlar, o'tlar, ildizdan ko'payuvchilar, ignabarglilar, tikanli o'simliklar, dukkaklilar, poliz o'simliklari va boshqalar) ni keltirib o'tish mumkin. Mabodo tasnifga asos qilib olingan belgi narsa va hodisalarning tabiatini ifodalamas, bunday tasnif sun'iy tasnif deb ataladi. Ijtimoiy hayotimizda tasniflashning mazkur turi doimo qo'llanib turadi. Masalan, kutubxonadagi kitoblar mazmuniga, shakliga, noyobligi va shunga

o'xshash belgilarga qarab tokchalar va peshtoqchalarga teriladi. O'quvchilarning alifbe tartibi bilan tuzilgan ro'yxati yoki xususiyatlari, jinsiy belgilari, ulgurishlari va qiziqishlarini nazarda tutib turkumlarga ajratish ham sun'iy tasniflashga misol bo'la oladi.

Lekin turmushda va fan olamida oddiy tasniflash holatidan tez-tez foydalaniladi. Jumladan: gumanitar fanlari: falsafa, iqtisod, huquq, pedagogika, tarix; ijtimoiy fanlar bo'yicha: fizika, biologiya; tabiiy fanlar bo'yicha: kimyo, matematika. Xuddi shu asosda psixologiya sohalari ham tasniflanadi: injenerlik, aviatsiya, kosmos psixologiyasi, mehnat psixologiyasi, patopsixologiya, oligofrenopsixologiya, surdopsixologiya, tiflopsixologiya; maxsus psixologiya bolalar, o'smirlar, o'spirinlar, katta yoshdagilar psixologiyasi; gerantopsixologiya: yosh davrlari psixologiyasi; sud ishi psixologiyasi: kriminal psixologiya, penitensiar psixologiyasi, yuridik psixologiya va boshqalar. Psixologiya fanida psixik holatlar, bilish jarayonlari, shaxsning individual-tipologik xususiyatlari ham tasniflanadi. Aks ettirish xarakteri va retseptorlarning o'rniga qarab sezgilar uch guruhga bo'linadi: eksterotseptiv sezgilar, interotseptiv sezgilar, propriotseptiv sezgilar.

Ta'lim tizimida murakkab bilimlarni qulayroq yo'l bilan o'zlashtirish uchun tasnif operatsiyasidan keng ko'lamda foydalaniladi. Masalan, ot, sifat, fe'l, son — so'z turkumlari; ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm, kapitalizm ijtimoiy formatsiyalar, proza, poeziya, drama, komediya, tragediya — adabiy janrlar; briz, musson, passat — shamollar va boshqalar.

Shunday qilib, tasnif biz tekshiradigan obyektlarning muayyan tartibini topishda, o'rganishimizda zarur bo'lgan narsa va hodisalarni yaxlit holda tekshirishimizda, o'zlashtirmoqchi bo'lgan materiallarni puxta esda qoldirishimizda muhim o'rin tutadi.

Sistemashtirish. Fikr obyektiv hisoblangan narsa va hodisalarni zamon (vaqt), makon (fazo) va mantiqiy jihatdan ma'lum tartibda joylashtirishdan iborat fikr

yuritish operatsiyasidir. U bilimlarni o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni tartibga solishda muhim o'rin tutadi. Odatda, sistemalashtirish operatsiyasi yordamida narsa va hodisalar, faktlar, fikrlar va obyektlar makonda, vaqtda egallagan o'rniga qarab mantiqiy joylashtiriladi.

Shuning uchun tizimga solish makon va fazoviy, xronologik tartib bilan mantiqiy belgisiga asosan uch turga ajratiladi. Ko'chatlarning boqqa olib chiqib o'tqizilishi, sinf xonasidagi mebellarning bir tekis joylashtirilishi makoniy tizim uchun misol bo'la oladi. Tarixiy voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi, kutubxonadagi kitoblarning xronologik jihatdan terib qo'yilishini voqealarni zamonga qarab tizimga solishning namunasi deb atash mumkin. Matematika, falsafa, psixologiya va mantiqqa doir asarlarda ilmiy maqolalarning (ya'ni punkt, paragraf nazarda tutilmoqda) joylashuvi mantiqiy tizimga solishning namunasi.

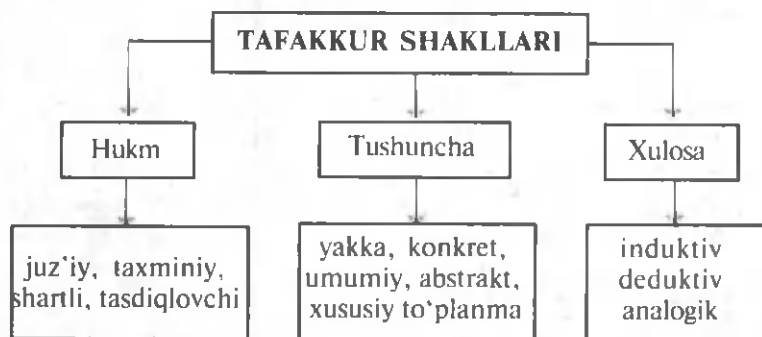
O'quv ta'limida o'zlashtirilgan bilimlarni tizimga solish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu ish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Bilimlar dastlab predmetning boblari, qismlari bo'yicha, so'ng yaxlit holda o'quvchi ongida tizimlashtiriladi. Tizimlashtirishning ikkinchi bosqichida bir-biriga o'xshash predmetlarga oid bilimlar fikran tartibga solinadi. Uchinchi bosqichda bir necha predmetlar yuzasidan to'plangan bilimlar ma'lum tartibga tushadi, ularning o'xshash va farqli tomonlari ajratiladi. Tizimga solishning to'rtinchi bosqichida darsdan va o'qishdan tashqari mashg'ulotlarda egallangan bilimlarni tizimlashtirish nazarda tutiladi.

O'qituvchi darsda o'tilgan mavzularni o'quvchilardan so'rash, ularning to'garak ishlarida, olimpiada va konkurslarda qatnashuvini kuzatish, devoriy gazetaga yozgan maqolalarini tahlil qilish, ijodiy va yozma ishlarni tekshirish orqali ulardagi bilimlarning qanday tizimlashayotganini aniqlab olishi mumkin.

Demak, insonning bilish faoliyatida „mavzulararo“, „predmetlararo“ bilimlarni tizimlashtirish yuzaga keladi. Binobarin, bilimlarning tizimga solinishi aqliy rivojlanishning dastlabki pog'onasi hisoblanadi.

Tafakkur shakllari

Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi deb yuritiladi. Odatda, nutq tafakkur jarayonida hukmlar, xulosa chiqarish va tushunchalar shaklida ifodalab kelinadi. Shuning uchun hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar tafakkurning o'ziga xos shakllari deb ataladi.

Hukmlar. Narsa va hodisalarda, voqelikda haqiqatdan o'zaro bog'liq bo'lgan belgilar, alomatlar, hukmlarda bog'liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsa (tomon) hukmlarda ajratib ko'rsatilsa — bu chin hukm deb ataladi. Masalan, „Metallar — elektr tokini o'tkazuvchidir“, „Metallar qizdirilgandan kengayadi“ degan chin hukmlardir. Chunki elektr tokini o'tkazish, qizdirilganda kengayish metallarga xos xususiyatlardir, bu hukmda u yoki bu holat faqat tasdiqlanib aytilayotir.

Narsa va hodisalarning belgi va xususiyatlari haqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr *hukm* deb ataladi.

Moddiy olamda haqiqatdan bog'liq bo'lmagan narsa hukmda bog'liq qilib ko'rsatilsa, bunday hukm *xato (yolg'on) hukm* deyiladi. Chunki bu hukmda aks ettirilgan sifatlar (belgi va alomatlar) bu narsalarga aslo muvofiq kelmaydi. Masalan, „Atom — moddaning bo'linmas zarrachasidir“, degan hukm noto'g'ri hukmdir. Atom murakkab moddiy tizimga ega bo'lib, u yadro va elektronlarga bo'linadi. Atomning yadrosi ham bo'linadi, bu yadro proton va neytronlardan iboratdir, degan hukmlardir. „Yer Quyosh

atrofida aylanmaydi“, degan misol ham chin bo‘lmagan hukmlar doirasiga kiradi. Allaqachonlar inson tomonidan kashf qilingan geliotsentr nazariyasi mavjud bo‘lib, ana shu nazariyaga asoslangan holda mazkur qonun amalda mavjuddir. Demak, hukmning chinligi, ya‘ni voqelikni to‘g‘ri aks ettirishi — uning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

Borliqdagi narsalar, hodisalar va voqelikning miqdoriga, ularning biror hukmda aks ettirilgan aloqa va munosabatlariga qarab hukm quyidagi turlarga bo‘linishi mumkin:

1) tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm. Hukmlarning ushbu asoslarga tayanib bo‘linishi sifatga qarab bo‘linishi deb ataladi;

2) yakka, juz‘iy, xususiy va umumiy hukmga ajratilishi mumkin. Hukmlarning bunday belgilarga ko‘ra bo‘linishi miqdorga qarab bo‘linishi deyiladi;

3) shartli, ayiruvchi va qat‘iy hukm singari ko‘rinishlar mavjud bo‘lib, u hukmlarning munosabatga qarab bo‘linishi deb ataladi;

4) hukm taxminiy ko‘rinishga ega bo‘lishi ham mumkin. Bu hukmda aks ettiriladigan narsa va hodisalar belgisining nechog‘liq muhim bo‘linishiga yoki voqelikka mos kelish-kelmasligiga bog‘liq. Masalan, „Ertaga yomg‘ir yog‘ishi mumkin“, „Paxta rejasi to‘lib qolsa kerak“.

Hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar, hodisalar, alomatlar hukmning mazmunini tashkil qiladi.

Narsa bilan belgining aloqasi (bog‘liqligi) aks ettirilgan hukm *tasdiqlovchi hukm* deb ataladi. Masalan, „Alisher Navoiy buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiridir“, „O‘zbekiston qorako‘li bilan jahonga mashhurdir“, „1977- yil Toshkent metrosi ishga tushgan sanadir“ va hokazo.

Narsa bilan belgi o‘rtasidagi biror bog‘lanish yo‘qligini aks ettiruvchi hukm *inkor hukm* deb ataladi. Masalan: „O‘zbekistonda paxta ekilmaydi“, „Samarqandda oliy maktablar qurilmagan“ va boshqalar.

Voqelikda ajratilgan narsa inkor qiluvchi hukmda fikran ajratilishi mumkin. Yakka (yolg‘iz) narsa va hodisa to‘g‘risidagi hukm *yakka hukm* deb ataladi. Misol uchun: „Alisher Navoiy nomli katta opera va balet teatri respublika

faxridir“, „Hamza Hakimzoda Niyoziy buyuk o‘zbek shoiri, yozuvchisi va dramaturgidir“, „Toshkent — O‘zbekiston Respublikasining poytaxtidir“, „Amudaryo sersuv daryo-lardan biridir“.

Belgining biror turkumigagina taalluqli tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm *juz‘iy hukm* deb ataladi. Masalan: „Ba‘zi metallar elektr tokini o‘tkazmaydi“, „Jamoaning ayrim brigadalari majburiyatga yarasha mehnat qilmadilar“. Bir turkumdagi narsa va hodisalarning hammasi to‘g‘risida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan hukm *umumiy hukm* deb ataladi.

Hukmda narsa va hodisa belgisining borligini muayyan sharoitlarda tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan hukm *shartli hukm* deb ataladi. Masalan: „Agar quyosh nuri uch burchakli prizmadan o‘tkazilsa, ekranda spektr hosil bo‘ladi“, „Agar o‘quvchi imtihonga qunt bilan puxta tayyorlansa, u „yaxshi“ va „a‘lo“ baholar oladi“, „Agar o‘quvchi diqqat qilmasa, yangi materialni o‘zlashtira olmaydi“, „Agar dehqon bahorda yerga yaxshi ishlov bermasa, kuzda hosil cho‘g‘i kam bo‘ladi“.

Hukmda narsa va hodisalarga bir necha belgi nisbat berilib, shu belgilardan faqat bittasi unga tegishli bo‘lsa, bunday hukm *ayiruvchi hukm* deb ataladi. Misol uchun: „Jismlar yo qattiq yoki suyuq, yo gazzimon holda bo‘ladi“, „Yer yuzasi fasllarning o‘zgarishiga qarab goh qattiq isib ketadi, goh ilib qoladi, goho keskin soviydi“. Narsa bilan belgi o‘rtasidagi aloqaning bor yoki yo‘qligi qat‘iy shaklda aks ettirilsa, *qat‘iy hukm* deb ataladi. Masalan: „Yonish kimyoviy jarayondir“, „Yozgi ta‘til davrida o‘quvchi mehnat otryadlari tuziladi“, „Bahorda barcha joylarda ko‘kalamzorlashtirish ishlari olib boriladi“ va hokazo.

Narsa va hodisalar bilan ularning xususiyatlari o‘rtasida aloqa bo‘lishi ehtimoli faqat faraz qilinsa, u holda inson o‘z fikrini quyidagi shaklda ifoda qilishi mumkin: „Ehtimol, Marsda organik hayot bordir“, „Yigirma birinchi asr boshlarida fan va texnika rivoji hozirgi davrdagidan taxminan uch baravar ortishi mumkin“, „Jahondagi foydali qazilmalar zaxirasi yana bir yuz ellik — ikki yuz yilga yetsa kerak“

va boshqalar. Bunday hukmlar *ehtimollik hukmlari* deb ataladi. Narsa bilan xususiyat o'rtasidagi aloqani taxminan emas, balki haqiqatda aniq bilganimizda biz o'z fikrimizni mana bunday shaklda ifoda qilamiz: „Bizning Milliy universitet O'rta Osiyoda eng keksa oliy o'quv yurtidir“, „Maktabimizda fizika kabineti juda yaxshi uskunalar bilan jihozlangan“, „Istiqlol“ jamoasi paxta topshirishda oldinda“, „Maktab kutubxonasida yangi kitoblar ko'p“. Bunday hukmlar *voqelik (asseptorik) hukmlari* deb ataladi.

Hukmning shunday yuqori shakli borki, unda faqat haqiqatdan bo'lib o'tgan voqea qayd qilinmasdan, balki narsa bilan xususiyatning aloqasi qonuniy ekanligi aniqlab beriladi. Masalan, „Butun dunyoda, tinchlik g'alaba qozonishi muqarrar“, „Bazisning o'zgarishi va tugatilishi ustqurmaning o'zgarishi va tugatilishiga sabab bo'ladi“, „Sezgi chegarasining me'yori qanchalik kichik bo'lsa, mazkur analizatorning sezgirligi shunchalik yuksak bo'ladi“, „Sezgilarning intensivligi qo'zg'atuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir“. Bunday hukmlar *zarurlik (apodiktik) hukmlari* deb ataladi. Bunday hukmlarda inson narsa, hodisa bilan uning xususiyati o'rtasida mahkam bog'lanish borligini va bu bog'lanishga zid keladigan boshqa bir holning bo'lishi aslo mumkin emasligini aks ettiradi.

Psixologiyada hukmlar ikkita asosiy yo'l bilan hosil qilinishi ta'kidlab o'tiladi. Birinchi yo'l bilan hukm hosil qilinganda, idrok qilish zarur bo'lgan narsalarning bevosita o'zi ifodalanadi. Ikkinchi yo'l bilan esa bivosita mulohaza yuritish yordami bilan hukm amalga oshiriladi. Masalan: „Bu avtomobilning yangi modeli“, mazkur misolda hukm chiqarishning birinchi yo'li aks ettirilgan. Olimlar dastavval kashfiyot yoki ijodiy jarayonda nazariy jihatdan mulohaza yuritish yordamida hukm chiqaradilar. Ular chiqargan hukmning to'g'riligi amaliyotda keyinchalik tasdiqlanadi, bu ikkinchi yo'l bilan hukm chiqarishga misoldir.

Xulosa chiqarish. Bir qancha hukmlarning mantiqiy bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan yangi hukm insonning bilish faoliyatida alohida ahamiyatga ega. Psixologiyada xulosa chiqarish jarayonida foydalanilgan tayyor hukmlar *asoslar*

deyiladi, ularni tahlil qilib chiqarilgan yangi hukmni esa *xulosa* deb atash qabul qilingan. Xulosa chiqarish shunday tafakkur shaklidirki, bu shakl vositasi bilan biz ikki yoki undan ortiq hukmlardan yangi hukm hosil qilamiz. Masalan: „Har qanday harakat materiya harakatidir“, „Issiqlik harakat shaklidir degan“ ikkita hukmni olaylik. Bu ikki hukmdan: „Demak, issiqlik materiya harakatidir“ degan yangi hukm chiqariladi; yoinki, ushbu misolni olib qaraylik: „Barcha sayyoralar harakatlanadi“, oy — sayyora. Demak, Oy harakatlanadi. Bunda har qanday harakat materiya harakatidir (umumiy yoki katta asos). Issiqlik harakat shaklidir (juz'iy yoki kichik asos) deb yuritiladi. Ikkinchi misolda esa: „Barcha sayyoralar harakatlanadi“ (umumiy yoki katta asos), oy — sayyora (juz'iy yoki kichik asos) deyiladi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, mulohaza yuritish ham, xulosa chiqarish ham voqelikni bavo-sita bilishning asosiy shakli sifatida namoyon bo'lgan. Oldingi ikki hukmga asoslanib uchunchi hukm chiqariladi. Mazkur xulosani bevosita tekshirib ko'rishga hech qanday ehtiyoj qolmaydi. Shu sababdan xulosa chiqarish fikr o'rtasidagi shunday bog'lanishdirki, mazkur bog'lanish natijasida bir yoki undan ortiq hukmlardan uchunchi hukm keltirib chiqariladi. Bunda yangi hukm asosiy hukmning mohiyatidan keltirib chiqariladi.

Xulosa chiqarish *uch* turga bo'linadi: *induktiv*, *deduktiv* va *analogik*.

Induktiv xulosa chiqarish — bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usulidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan umumiy hukmga o'tiladi yoki ayrim fakt va hodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi. Masalan: „Temir elektr tokini o'tkazadi“, „Mis elektr tokini o'tkazadi“, „Kumushda ham elektr tokini o'tkazuvchanlik xususiyati bor“ va hokazo. Inson yuqoridagi hukmlardan yangi umumiy xulosa chiqarib, demak, „Metallarning hammasi elektr tokini o'tkazadi“ degan yangi xulosa chiqaradi. Shuningdek, „Toshkent davlat madaniyat instituti talabalari qishki sessiyaga puxta hozirlik ko'rmoqdalar. Shahardagi boshqa oliy

o'quv yurti talabalari ham qishki sessiyaga tayyorgarlikni kuchaytirmoqdalar". Demak, „Toshkent shahrining barcha oliy o'quv yurti talabalari qishki sessiyaga qunt bilan tayyorlanmoqdalar“, degan yangi xulosa chiqariladi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Deduktiv xulosa chiqarishda — umumiy va yakka xulosalardan yakka yoki juz'iy xulosa keltirib chiqariladi. Misol uchun: „Har qanday metall — element“. „Vismut — metall“. Demak, vismut — element. Hamma planetalar maxsus shakldadir. Kamolot O'zbekiston yoshlar ijtimoiy harakati a'zolari shijoatli yoshlardir. Toshkent Davlat pedagogika universitetining ko'pgina talabalari kamolot a'zodirlar. Demak, ular ham shijoatlidirlar.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar umumiy qoida va qonunlarni yakka yoki juz'iy hollarga tatbiq etish orqali hamma vaqt deduktiv yo'l bilan fikr yuritadilar. Masalan, O'quvchilar umumiy grammatik qoidalarni bilganliklari sabali o'zbek tili darslarida qaratqich, tushum kelishiklarini differentsiyalay oladilar. Shuning uchun yozgan paytlarida grammatik xatolarga aslo yo'l qo'ymaydilar. Yoinki o'quvchilar „ko'pburchaklar ichki burchaklarning yig'indisi $2d (n - 2)$ ga teng“ degan umumiy qoidani, teoremani o'zlashtirib olgan bo'lsalar, uni sira qiynalmasdan istalgan ko'pburchakka tatbiq eta olishlari mumkin.

Demak, o'qish jarayonida kollej o'qituvchilari bayon qilib, izohlab bergan teorema, qonun va qoidalarni, murakkab xossalarni ayrim, juz'iy hollarga ko'chirish paytida o'quvchilar hamma vaqt deduksiya usulidan foydalanib fikrlaydilar va mulohaza yuritadilar. O'qitishning aksariyat metod va shakllarida yuboriladigan inshaklsiyalar deduktiv yo'l bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun umumiy xulosalardan yangi yakka bir xulosa keltirib chiqarishdan iborat mantiqiy tafakkur shakli muhim ahamiyatga ega.

Analogik xulosa, bu xulosa chiqarishning shunday shaklidirki, bunda biz ikki predmetning ba'zi bir belgilari o'xshashligiga qarab, bu predmetlarning boshqa belgilari ham o'xshashligi to'g'risida xulosa chiqaramiz. Analogiya deb,

narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshash bo'lgan ba'zi belgilariga qarabgina xulosa yuritishdan iborat xulosa chiqarish shakliga aytamiz. Analogik usulda chiqarilgan xulosa chin, taxminiy hamda yolg'on bo'lishi mumkin. Fikr yuritishning bunday shakli ko'pincha yosh bolalarga xos xususiyatdir. Demak, juz'iy ikki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqaramiz. Bog'cha yoshidagi bola mana bunday mulohaza yuritadi: „Adamlar darvozadan ismimni aytib chaqirib keldilar. Ular sovg'a olib kelgan bo'lsalar kerak“. Bu bolaning fikrini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishi mana bunday tarzda taraqqiy etganligini shohidi bo'lamiz. „O'tgan galda adam ismimni aytib chaqirib kelgan edilar. O'shanda ular menga sovg'a olib kelgan edilar. Yana chaqirayotirlar. Albatta, adam menga sovg'a olib kelganlar“, deb xulosa chiqaradi.

Endi turli yoshdagi kishilarning turmush lavhalaridan namunalar keltiramiz:

O'smir yoshidagi o'quvchi mulohazasidan parcha: „O'tgan yili noyabrning o'rtalarida qalin qor yoqqan edi. Noyabrning o'rtasi yaqinlashmoqda. Demak, yana qalin qor yog'ishi ehtimol“.

O'spirin shunday xulosa chiqardi: „Shu yil yoz oyida pul-buyum lotoreyasiga soat yutib olgan edim. Kioskada lotoreya bileti sotilmoqda. Yana sotib olay, biror narsa yutib qolarman“.

O'quvchi analogiyasidan „O'tgan imtihonda biletni eng tagidan tortib olib „a'lo“ olgan edim. Imtihonlar yaqinlashib qoldi. Yana tagidan tortib olsam omadim yurishib ketar“.

Yetuk yosh davridagi kishi shunday xulosa chiqardi: „Bolalarning zo'r-zo'ri bilan yakshanba kuni parkka chiqsam, yigirma yillik qadrdonim kelib ketildi. Bugun yakshanba, yana bolalar xarhasha qilishyapti, yaxshisi uyda hordiq chiqarganim ma'qul, chunki yana kimdir mehmonga kelib qolar“.

Keksa odam chiqargan xulosasidan namuna: „O'tgan hafta zag'izg'on sayraganda, qadrdon do'stim keldi. Yana zag'izg'on sayrayapti. Bu gal sevikli nabiram Akobir mehmonga kelishi mumkin“ va hokazo.

Shunday qilib, analogik yo'l bilan xulosa chiqarganda, murakkab qonuniyatlar to'g'risidagi bilimlar o'zlashtirilmasa-da, lekin turmushning turli jabhalarida undan foydalanib turiladi.

Tushunchalar. Inson voqelikni bilish jarayonida narsalarni bir-biri bilan taqqoslab ko'radi va ularning o'xshashligi hamda farqini aniqlaydi: analiz va sintez yo'li bilan narsa, hodisalarning mohiyatini ochadi, fikran ularning belgilarini ajratadi, bu belgilarni abstraksiyalashtiradi va umumlashtiradi. Natijada odam voqelikdagi narsa, hodisalar to'g'risida tushuncha hosil qiladi.

Narsa va hodisalarning muhim belgilarini, bog'lanishlarini, mohiyatini hukmlar orqali fikran keng va chuqur aks ettirishdan iborat fikr yuritish shakli va psixik mahsuli bo'lgan tushuncha bilishning muhim jihatidir. Boshqa psixik mahsullar kabi tushunchalarning manbayi ham moddiy dunyodir.

Narsa va hodisalarning umumiy hamda muhim belgilarini aks ettiruvchi tushuncha bu fikrdir. Odatda, tushunchalar mohiyati jihatidan konkret va abstraktga ajratiladi. Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha konkret tushuncha deb ataladi. Masalan: stol, divan, qayrag'och, traktor, holva va hokazo. Moddiy borliqdagi narsalardan fikran ajratib olingan ba'zi xususiyat, sifat holatlarga, shuningdek, narsalar o'rtasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan: oqlik, uzunlik, balandlik, kenglik, harakat, yorug'lik, qiymat haqidagi tushunchalar va hokazo.

Tushunchalar ko'lami jihatidan uch turga bo'linadi: yakka tushunchalar, umumiy tushunchalar va to'planma tushunchalar. Yakka tushunchalar, yakka narsa va hodisa haqidagi tushunchadir. Bunday tushunchalarga Alisher Navoiy, general Sobir Rahimov, Toshkent, Amudaryo, Himolay, Tinch okeani to'g'risidagi tushunchalarni misol qilib keltirsa bo'ladi.

Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha aniq obraz mavjud bo'ladi. Umumiy

tushunchalarda bir jinsda bo'lgan ko'p narsa va hodisalar gavalantiriladi. Masalan: kitob, maktab, yulduz, talaba, o'spirin, hosil, tog' va yer.

To'planma tushunchalar bir jinsda bo'lgan narsa va hodisalar to'plami haqida yaxlit fikr yuritishdir. Masalan: paxtazor, kutubxona, yig'ilish va hokazolar. To'planma tushunchalarning bir qanchasi birdaniga tatbiq qilinganda umumiy to'planma tushunchalar hosil bo'ladi. Masalan: Alisher Navoiy nomidagi Respublika davlat kutubxonasi tushunchasini yakka to'planma tushunchaga oid desa bo'ladi. Guruh, sinf, jamoa, polk, xalq, olomon va boshqalar umumiy to'planma tushunchaga misoldir. Yetti og'ayni yulduzlar to'plami, Bolgariya ishchilar sinfi, Toshkent pochta xizmatchilari jamoasi kabilar yakka to'planma tushunchalar jumlasiga kiradi.

„Abstrakt“ tushunchalarning yuqorida qayd qilib o'tilgan tushunchalardan farqi shuki, ular idrok yoki tasavvurga bevosita asoslanmaydi. „Abstrakt“ tushunchaga misol tariqasida „qiymat“ tushunchasini keltirib o'tamiz: siz ayrim tovarni ushlab har birini qo'lingizda aylantirib ko'rishingiz, uni xohlaganingizcha ishlatishingiz mumkin, ammo shu tovarni qiymat tariqasida olib qaraganimizda uni aslo ushlab bo'lmaydi.

Tushuncha bilan so'z munosabati bir tekis bo'lmaydi, ayrim paytlar so'z bilan tushuncha aynan mos tushadi (olma — so'z, olma — tushuncha), qolgan paytlarda tushuncha o'z ko'lami jihatidan kengdir.

Fikr yuritishda tushuncha bilan so'z o'zaro bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Bir tomondan, so'z yordamisiz tushuncha vujudga kelmaydi, ikkinchi tomondan, so'z tushunchaning moddiy asosi va funksiyasini bajaradi. Tushunchalar bir yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topishi mumkin. Masalan, „xalq“ degan tushuncha bir so'zdan, „O'zbek xalqi ikki so'zdan, qahramon o'zbek xalqi uch so'zdan, ozodlik uchun kurashayotgan xalqlar“ degan tushuncha to'rt so'zdan tashkil topgan.

Psixologiyada ba'zi tushunchalar shartli belgi — simvollar yordami bilan ham ifodalanadi. Bular qatoriga

matematik simvollar + (plyus), - (minus), > (kattalik belgisi), < (kichiklik belgisi), = (tenglik belgisi), : (bo'lish), ' (ko'paytirish) va boshqa belgilar qo'llaniladi: harflar ham tushunchalarni vujudga keltirishi mumkin: a, b, c, d va hokazo; yo'l qoidalari belgisi, geografik shartli belgilar ham tushuncha o'rnida ishlatilishi mumkin.

Tushunchalar fikr yuritishning asosiy jarayonlari bo'lib, ya'ni ular tasniflash, umumlashtirish va abstraksiyalashlar yordami bilan vujudga keladi. So'zlar, belgilar, simvollar, atamalar tafakkur jarayonida tushunchalarning mazmunini aks ettiradi. I.P.Pavlovning fikricha, so'z signallar tizimidagi barcha signallarning signalidir. Binobarin, u signallarning barchasini ifodalaydi va ularning hammasini umumlashtiradi.

Talaffuzdagi har bir so'z muayyan mazmuni va muayyan ko'lamdagi tushunchalarni aks ettiradi. So'zlar aloqa quroli vazifasini bajarib, tushunchalar mohiyatini anglashga yordam beradi. Tushuncha so'zlar yordami va vositasi bilan shaxslararo munosabatlar o'rnatishda faol ishtirok etadi.

Inson tushunchalarning aksariyatini o'zidan avvalgi avloddan meros sifatida tayyor holda olgan. Avlodlar estafetasi natijasida bir avlod yaratgan tushunchalarni ikkinchi avlod egallab oladi, ularga yangi mazmun va shakl beradi. Oldingi avlodning boy merosiga asoslanib, ularni o'rganib ulgurmagan voqelik xususiyatini ochishga intiladi, shu kashfiyot o'laroq, yangi tushunchalar ijod qiladi. Binobarin, tushunchalarning shunday yo'l bilan avloddan avlodga o'tib borishi va egallanishi mazkur tushunchalarning yanada ravnaq topishiga olib keladi.

Moddiy borliq to'g'risidagi tushunchalar filo va ontogenetik taraqqiyot bosqichini bosib o'tadi. Mazkur taraqqiyot bosqichi tushunchalarning takomillashuviga, mazmunan chuqurlashuviga, ko'lam jihatdan kengayishiga sababchi bo'ladi. Masalan: 1) yarim asr muqaddam kishilarning Quyosh tizimiga kirgan planetalar to'g'risidagi tasavvurlari; 2) maktabgacha yoshdagi bolalarning

o'simliklar va hayvonot dunyosi to'g'risidagi tushunchalari ko'lam va maktabni tamomlash davridagi o'spirin tushunchalari miqdori; 3) o'tgan asrdagi odamlarning kimyo faniga oid tushunchalari va hozirgi kundagi inson tushunchalari va hokazo.

Shunday qilib, tushunchalarning mohiyati hukmlarda yoritiladi, mavjud hukmlar asosida xulosa chiqariladi. Yangi hukm hosil qilinadi, topilgan yangi belgilar, alomatlar tushunchalarni yanada boyitadi. Tafakkur yordamida inson yaratish, kashf qilish, ixtiro qilishda davom etishi mumkin. Demak, yangi tushunchalar, atamalar ijod qilinaveradi, iste'moldagilari esa yangi sifat va yangi mazmun kasb etadi. Determinizm prinsipiga binoan, so'zlar yangi tushunchalar yaratilishiga vosita bo'lib xizmat qilaveradi, shuning bilan birga, tushunchalar zahirida yangi so'zlar va iboralar vujudga keladi, yoki yangicha talqin qilinishga ko'chadi. So'z bilan tushunchalarning chambarchas bog'lanishi va munosabati filogenezda ham, ontogenezda ham operatsional va funksional xususiyatlarni yo'qotmaydi.

Tafakkur sifatlari

Tafakkur boshqa bilish jarayonlari kabi o'zining individual xususiyatlariga ega bo'lib, fikr yuritish faoliyatining shakllari, vositalari va operatsiyalarining kishilarda turlicha namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Odatda, tafakkurning individual xususiyatlariga (sifatlariga) bilish faoliyatining mazmundorlik, mustaqillik, epchillik, samaradorlik, fikrning kengligi, tezligi, chuqurligi va boshqa sifatlari kiritiladi.

Tafakkurning mazmundorligi deganda, insonning ongida tevarak-atrofdagi moddiy voqelik to'g'risidagi (ko'lamda) mulohazalar, muhokamalar, fikrlar, muammolar, tushunchalar qanday miqdorda (ko'lamda) joy olganligi nazarda tutiladi. Insonda aytib o'tilgan xarakterdagi g'oyalar qanchalik to'lib tohsa, tafakkur shunchalik mazmundor bo'ladi. Kishilar bir-birlaridan tafakkurning mazmundorligi bilan farq qiladilar.

Tafakkurning chuqurligi deganda, moddiy dunyodagi narsa-hodisalarning asosiy qonunlari, qonuniyatlari,

xossalari, sifatlari, ularning o'zaro bog'lanishlari, munosabatlari tafakkurimizda to'liq aks etganligini tushunishimiz kerak. Tafakkur arsenalida joylashgan narsalarning qay yo'sinda sistemalashganligiga qarab (to'g'ri va ratsional yo'l nazarda tutiladi), u yoki bu shaxsning tafakkuri chuqurligi to'g'risida qat'iy bir qarorga kelish mumkin.

Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi, chuqurligi kabi sifatlari bilan muntazam aloqada bo'ladi. Insondagi narsa va hodisalarning eng muhim belgi va xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan, o'tmish haqida, hozirgi davr haqida, shuningdek, kelajak to'g'risidagi mulohazalar, muammolar va tushunchalarni qamrab olgan tafakkur keng tafakkur deyiladi. Fikr doirasi keng, bilim saviyasi yuqori, serg'oya, ijodiy izlanishdagi kishilarni aql-zakovatli, bilimdon yoki tafakkuri keng kishilar deb atash mumkin. Demak, insonning aql-zakovati, bilimdonligi, mulohazakorligi uning tafakkuri kengligidan dalolat berar ekan.

Inson tafakkuri o'zining mustaqilligi jihatidan mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratiladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, yangi vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi mulohazalar yuritishi, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz, o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatni tushunish kerak.

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqligi va tanqidiyligida namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda, insonning o'z oldiga yangi muammo, aniq maqsad va konkret vazifalar qo'yishini, ana shularning barchasini amalga oshirishda, nihoyasiga yetkazishda, yechimini qidirishda usul va vositalarni shaxsan o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va alomatlarini kiritishdan iborat bosqichlarning namoyon bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqligi vazifalarni tez yechishda, yechish paytida yangi

usul va vositalarni tez izlab topishda, ularni saralashda, ana shu usullar va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda, andozaga aylangan, eski yo'l hamda usullardan forig' bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi.

O'zining va o'zgalarning mulohazalarini, bu mulohazalarning chin yoki chin emasligini tekshirishda yuzaga kelgan mulohazalarga, muhokamalarga, muammoli vaziyatga baho hera bilishda aql bilan tanqidiy yondoshish muhim rol o'ynaydi. Tafakkurning tanqidiyligi obyektiv va subyektiv ravishda ifodalanishi mumkin. Mazkur sifat insonning baholash, o'z-o'zini baholash kabi tafakkurning individual xususiyatlariga bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Agar tanqidiylik oqilona, muhim belgilarga, muammo mohiyatining to'g'ri ochilishiga asoslanib amalga ohsa, bunday tanqidiylik obyektiv tanqidiylik deb ataladi. Mabodo tafakkurning tanqidiyligi subyektiv xatolarga, umuman subyektivizmga og'ib ketsa, bunday holda subyektiv tanqidiylik deyiladi. Subyektiv tanqidiylik salbiy oqibatga olib keladi, shuningdek, insonlar o'rtasida „anglashilmovchilik g'ovi“ ni vujudga keltiradi, ikki shaxs o'rtasida kutilmaganda ziddiyat paydo bo'ladi. Insonda tafakkurning tanqidiyligi oqilona, ratsional tarzda vujudga kelsa, unda shaxs muhim sifat bilan boyiydi, deb aytish mumkin.

Maqsad, muammo va vazifalar o'zga shaxslar tomonidan qo'yilib, tayyor usul va vositalarga tayangan holda o'zga kishilarning bevosita yordami bilan amalga oshirilishi jarayonida biroz ishtirok etgan tafakkur nomustaqil tafakkur deb ataladi. Mustaqil tafakkurga ega bo'lmagan kishilar (tayyor mahsulotlar quli“ga aylanadilar, ularda o'sishdan orqada qolish xavfi tug'iladi. Natijada aqlzakovatli inson bo'lish o'rniga kaltabin, erinchoq, behafsala odam bo'lib voyaga yetadi. Demak, tafakkurning nomustaqillik illati jahon progressiga to'siq bo'lsa, yakka shaxs uchun esa fojiaadir.

Fikrning mustaqilligi uning samaradorligi bilan uzviy bog'langan. Agar inson muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli va yangi fikrlar, g'oyalar, tavsiyanomalar yaratsa hamda nazariy va amaliy vazifalarni hal qilsa, bunday

kishining tafakkuri sermahsul tafakkur deb ataladi. Demak, vaqt oralig'ida bajarilgan ish ko'lami va sifatiga oqilona baho berish — tafakkur mahsuldorligini o'lchash mezoni sifatida xizmat qiladi.

Tafakkurning ixchamligi deganda, muammoni hal qilishning dastlabki rejasi mazkur jarayonda uni yechish shartini qanoatlantirmay qolib, natijada nomutanosiblik hosil bo'lsa, hech ikkilanmay o'zgartishlar kiritishdan iborat fikr yuritish faoliyatini tasavvur qilmoq joiz. Fikrni operativ jihatdan, tezkorlik bilan o'zgartishdan va to'g'ri yo'nalishiga *yo'llab yuborish*dan iborat tafakkur sifati uning ixchamligi deyiladi. Masalan, „O'quvchi imtihonda avval g'oyani noto'g'ri yoritayotib, o'z xatosini „birdaniga“ anglab, to'g'ri javob bera boshlashi“ kabilar. Demak, tafakkurning mazkur sifati fikrlarni tinglovchilarga xato va kamchiliksiz yetkazib berish garovidir.

Tafakkurning tezligi xususiyati qo'yilgan savolga va muammoga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Uning tezligi qator omillarga jumladan, fikrlash uchun zarur materialni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog'lanishlarning tezligi, turli hislarning mavjudligiga, insonning diqqatiga, qiziqishiga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, tafakkurning tezligi boshqa shartlarga: insonning bilim saviyasiga, fikrlash qobiliyatiga, ko'nikma va malakalariga ham bog'liq ekanligi isbotlangan. Xulosa qilib aytganda, tafakkur jarayonlarining tezligi ularning ma'lum fursat ichida qanchalik samara berganligi bilan baholanadi.

Fikrlarning tezligi o'quvchilarga juda zarur psixologik qurol bo'lib xizmat qiladi. Imtihon paytida, seminar mashg'ulotlarida faol ishtirok qilgan talaba hayajonlanib, egallagan bilimlarini vaqtincha unutib, o'zini yo'qotib qo'yadi. O'rinsiz, salbiy emotsiyalar (his-tuyg'ular) uning tafakkurini tormozlab, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi, ya'ni fikrni bayon qilishda chalkashish paydo bo'lib, keyinchalik butunlay tormozlanib qolishi mumkin. Ba'zi o'quvchilar, aksincha, imtihonda hayajonlanib, fikrlari ravonlashadi. Qattiq hayajonlanish, qattiq tashqi ta'sir natijasida uyqudagi ayrim neyronlar uyg'onib funksiyasi

jadallashib ketadi va fikr „birdaniga“ ravshanlanishi mumkin. Shuning uchun o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning aqliy faoliyatini to‘g‘ri baholashda ularning individual topologik xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Jahon psixologlarining ko‘rsatishicha, tafakkurning asosiy va eng muhim belgisi, xususiyati — bu moddiy voqelikdagi muhim jihatlarni ajratib, mustaqil ravishda yangi mazmundagi umumlashmalarni keltirib chiqarishdir. Inson oddiy narsalar to‘g‘risida fikr yuritganda ham ularning tashqi belgilari bilan chegaralanib qolmaydi, balki hodisa mohiyatini ochishga intiladi, oddiy turmush haqiqatidan umumiy qonuniyat yaratishga harakat qiladi. Shubhasiz, inson tafakkuri hali izlanmagan, to‘la foydalanilmagan imkoniyatlarga ega. Tafakkur psixologiyasining endigi vazifasi ana shu hayotga joriy qilishdan to‘la ochish, fan va texnika progressini intensivlashdan iborat. Chunki har qanday kashfiyot, yangilik, progress — inson aql-akovatining mahsulidir. Shu bois fan va texnika progressi „insonshunoslik“ fanining rivojiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

Tafakkur turlari

Muayyan ijtimoiy muhitda turmush kechirayotgan odamlarning ehtiyojlari, xatti-harakat motivlari, narsalarga qiziqishlari, intilishlari, mayllari, aqliy qobiliyatlari, hatto faoliyatlari ham turli-tumandir. Ana shu bois, ularning tafakkuri ham har xil holatlarda, vaziyatlarda turlicha tarzda vujudga keladi, namoyon bo‘ladi. Bundan oldingi boblarda ta‘kidlab o‘tganimizdek, bilish jarayonida, amaliy va nazariy vazifalarni hal etishda, o‘zga kishilarning fikrlarini uqib olishda ular bilan muomalaga kirishishda inson fikr yuritadi.

Tarixiy taraqqiyot bosqichida odamlar ijtimoiy turmushda voqe bo‘lgan muammolarning aksariyati amaliy yo‘l bilan hal qilingan, shuningdek, ularga nisbatan munosabat ham amaliy faoliyatidan kelib chiqqan holda amalga oshirilgan. Narsa va hodisalar yuzasidan nazariy fikr bildirish esa tarixiy taraqqiyotning birmuncha keyingi davriga to‘g‘ri keladi. Yer yuzasida fanlarning kelib chiqishi haqi-

dagi bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar mazkur mulohazamizga dalil bo'la oladi. Qadimgi avlod va ajdodlarimizda yer maydonini qadam bilan o'lchash, ko'z bilan chamalash bo'yicha amaliy bilimlarning to'planishi natijasida geometriya fani kashf qilingan. Kishilarning barmoq bilan hisoblash turmush talabini qondira olmagandan so'ng — matematika, narsa va hodisalarning tasviri, shartli belgilarni toshlarda, qoyalarda qoldirilishi natijasida tarix fani vujudga kelgan. Yer yuzasida amaliy bilimlar to'planishi asosida asta-sekin nazariy umumlashmalar paydo bo'la boshlagan, turli sohaga taalluqli informatsiyalarning tizimlashishi natijasida fanlar hosil bo'lgan. Shuning uchun insonning amaliy va nazariy faoliyati o'zaro uzviy aloqada bo'lib, hamisha biri ikkinchisini taqozo etadi. Genetik kelib chiqishi nuqtayi nazaridan amaliy faoliyat birlamchi hisoblanib, obrazlar, tasavvurlar va fikrlarni aks ettiruvchi nazariy faoliyat esa ikkilamchi bo'lib, amaliy faoliyatning ma'lum taraqqiyot cho'qqisiga chiqqandan so'ng ajralib chiqqan. Mazkur jarayon bir necha o'n ming yillar davomida yuzaga kelgan.

Agarda insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti muammosidan chetlashib, ushbu masalani olib qarajak, u holda amaliy faoliyat birlamchi ekanligiga qanoat hosil qilamiz. Buning uchun insonning ontogenetik taraqqiyotini dastlabki fazasiga murojaat qilamiz. Bola tug'ilishidan tortib, to uning bog'cha yoshigacha davrini amaliy faoliyatda ko'rgazmali-harakat tafakkur o'sishining asosiy pallasi deb atash mumkin. Mazkur yoshdagi inson bolalari shu amaliy faoliyat qobig'ida aqliy harakatlarni amalga oshiradi, amaliy bilimlarni o'zlashtiradi, natijada ko'rgazmali-harakat tafakkur o'sa boradi. Ushbu yoshdagi kichkintoylar o'zlari o'ynayotgan narsalar, o'yinchoqlarni qo'llari bilan bevosita ushlab ko'rish orqali ular bilan tanishadilar, shuning bilan birga ularni idrok qilishga intiladilar. Idrok qilgan predmetlar va o'yinchoqlarni o'zaro solishtiradilar, qismlarga ajratadilar, analiz va sintez qiladilar, bo'laklarga ajratilganlarni yaxlit holga keltirib birlashtiradilar. Kattalar tushuntirishiga ishonch hosil qilmasdan, ayni choqda ularni obyektlarni sindirib yoki buzib bo'lsa ham, ularning ichki tuzilishi

bilan tanishishga mayli kuchli bo'ladi. Shu hoisdan amaliy xarakterdagi muammolarni hal qilishda ko'pincha „buzib-tuzatish“ yo'li bilan harakat qiladilar. Ko'rgazmali-harakat tafakkur bog'cha yoshiga yetgandan so'ng bolalarda o'z qiymatini yo'qota boshlaydi.

Inson tomonidan bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli tafakkur deb ataladi. Tafakkurning mazkur ko'rinishi 4 — 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda namoyon bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-harakat tafakkurning amaliy elementlari ko'rgazmali-obrazli tafakkur bosqichiga o'tgandan so'ng ham saqlanib qoladi, lekin u o'zining yetakchi rolini yo'qota boshlaydi. Ushbu yoshdagi kichikintoylar jism va predmetlar bilan tanishayotganda analitik-sintetik faoliyatdan foydalanib ish ko'rayotganda ularni qo'l bilan ushlab ko'rishga, ichki tuzilishi bilan amalda tanishishga intilmaydilar. Chunki ko'p hollarda ulardan amaliy harakat talab qilinmaydi. Lekin bu ular jism va predmetlarni, obyektlarni aniq va to'liq idrok qilish, yaqqol tasavvur etish imkoniyatidan mahrum qilinadi, degan so'z emas, albatta. Bog'cha yoshidagi bolalar ilmiy tushunchalarga ega bo'lmaganliklari uchun bilish faoliyatida asosan ko'rgazmali-obrazlarga suyanib fikr yuritadilar, mulohaza qiladilar, hukm chiqaradilar. Yuqoridagi fikrimizni tasdiqlash uchun shveysariyalik psixolog Jan Piaje tajribalariga murojaat qilamiz. U 6 — 7 yoshdagi bolalarga xamirdan bab-baravar qilib yasalgan ikkita zuvalachani ko'rsatadi, shu zahotiy oq tekshiruvchilar ularning bir-biriga teng ekanligiga ishonch hosil qiladilar. Tajribaning ikkinchi bosqichida zuvalachaning bittasi non shakliga keltiriladi, bu holatni o'z ko'zlari bilan kuzatib turgan bolalardan so'ralganda, ular zuvalacha hajmining o'zgarishiga qarab tenglik buzilgan deb javob berganlar. Ushbu holat bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-obrazli tafakkur bevosita va batamom ularning idrok jarayonlariga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ular narsa va hodisalarning, jism va predmetlarning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi

alomatiga, xususiyatiga, tashqi belgisiga e'tibor beradilar. Lekin ularning ichki bog'lanishlari, o'zaro munosabatlarini bildiradigan muhim, asosiy sifatlariga ahamiyat bermaydilar. Obyektlarni fazoda joylashgan o'rni, tashqi nomuhim belgisi ularning ko'rgazmali-obrazli tafakkurini vujudga keltiradi. Masalan, ularning nazarida odamlar bo'yining baland va pastligi ularning yoshini (ulug'ligini) belgilaydi.

Tafakkur faolligiga qarab ixtiyorsiz (intuitiv) va ixtiyoriy (analitik) tafakkur turlariga ajratiladi. Uzoq vaqt davomida hal qilinmay kelayotgan aqliy vazifalarning mantiqiy tafakkur yordamida to'satdan, kutilmaganda hal qilish jarayoni intuitsiya deb ataladi.

Ko'pincha ixtiyoriy tafakkur jarayoni mulohaza, muhokama, isbotlash, gipoteza qilish kabi shakllarda namoyon bo'ladi. Matematika, fizika, kimyo, psixologiya va boshqa fanlardagi muammo va masalalarni yechish jarayonlari bunga yorqin misol bo'la oladi. Bundan tashqari ixtiyoriy tafakkurga tanqidiy yoki nazorat (kontrol) tafakkuri ham kiradi. Moddiy borliqni adekvat aks ettirish fikr yuritishni tanqidiy va sinchkov bo'lishini taqozo etadi. Binobarin, narsa va hodisalarni atroflicha bilish uchun obyektiv baho berish zaruriyati tug'iladi, bu esa o'z navbatida, kishilardan fikr yuritish ko'lamini keng, analitik-sintetik faoliyat doirasi mustahkam bo'lishini talab qiladi.

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz yuz berishi ham mumkin. Lekin bu holda ular ixtiyoriy tafakkurga suyangan tarzda vujudga keladi. Jumladan, odamning amaliy, maishiy va hokazo faoliyatlarida ixtiyorsiz ravishda qator savollar paydo bo'lishi va ularga beixtiyor javoblar axtarish hollari uchrab turadi. Bunday paytlarda inson fikr yurityaptimi yoki yo'qmi, buni bilish juda qiyin, vaholanki, u o'zicha go'yo savollarga javob topganday, shirin his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganday bo'ladi. Ba'zan amalga oshirilishi maqsad qilib qo'yilgan topshiriqni ixtiyoriy ravishda bajarish jarayonida bu rejaga kiritilmagan (favqulodda vujudga kelgan) ayrim vazifalarni ham bajaramiz, bu jarayon biz uchun ixtiyorsiz ravishda o'tadi.

Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti tarixidan shu narsalar ma'lumki, yirik ilmiy kashfiyotlar ham ko'pincha xuddi shunday beixtiyor fikr qilib turgan mahalda to'satdan ochilgan. Jumladan, yunon olimi Arximed solishtirma og'irlik qonunini zo'r berib aqliy mehnat qilish paytida emas, balki hech kutilmagan jarayonda, vannada cho'milib turgan paytida kashf etgan. Ulug' rus olimi D.I. Mendeleevning hikoya qilishicha, u elementlar davriy sistemasi jadvalini tuzish vaqtida uch kecha-yu uch kunduz betinim mehnat qilgan, ammo bu vazifani nihoyasiga yetkaza olmagan. Undan so'ng charchagan olim ish' stoli ustida uyquga ketgan va tushida bu elementlar tartibli joylashtirilgan jadvalni ko'rgan. Shunda D.I. Mendeleev uyqudan uyg'onib, bir parcha qog'ozga tushida ayon bo'lgan jadvalni ko'chirib qo'ygan.

Ko'pincha psixolog va fiziologlar muammoning bunday oson ravishda yechilishi, hech kutilmagan holatda beixtiyor hal qilinishini shu kashfiyotlar olam yuzini ko'rganicha bo'lgan davr ichida oylab, yillab qilingan mehnatning yakuni, ya'ni tugallanmay qolgan tafakkur jarayonini nihoyasiga yetishi, deb baholamoqdalar.

Yirik fiziolog hamda psixolog V.M. Bexterevning izohicha, bunday kutilmagan jarayonlarning ro'y berishiga asosiy sabab — o'rganilayotgan masala to'g'risida uxlashdan oldin zo'r berib bosh qotirish, o'ylash va butun diqqat-e'tiborini tortilishi kashf qilinishi zarur masalaga to'la-to'kis yo'naltirishdan iborat murakkab, barqaror psixik holatning hukm surishidir. Mazkur holat aniq obyektga qaratilgan aqliy zo'r berishning intensiv tarzda davom etishi natijasida vujudga kelgan mahsuldir.

Fikr yuritilishi lozim bo'lgan narsa va hodisalarni idrok yoki tasavvur qilish mumkin bo'lsa, bunday tafakkur konkret tafakkur deb ataladi. U o'z navbatida yaqqol-predmetli tafakkur va yaqqol-obrazli tafakkur nomi bilan ikki turga ajratiladi. Agar fikr yuritish obyektini bevosita idrok qilinsa, bunday tafakkur yaqqol-predmetli tafakkur deyiladi. Fikr yuritilayotgan narsa va hodisalar faqat tasavvur qilinsa, bunday tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur deb

ataladi. Tafakkurning bir turi xotira yoki xayol tasavvuriga asoslangan holda namoyon bo'ladi.

Abstrakt tafakkur narsalarning mohiyatini aks ettiruvchi va so'zlarda ifodalanuvchi tushunchalarga tayanib, fikr yuritishdir. Algebra, trigonometriya, fizika, chizma geometriya, oliy matematika masalalarini yechish mahalida fikr yuritish, mulohaza bildirish abstrakt tafakkurga xos misollardir. Algebraik miqdorlarni konkret narsalarga taqqoslab, nisbat berib konkretlashtirsa bo'ladi, lekin bu yerda bizning maqsadimiz konkret miqdor to'g'risida fikr yuritish emas, balki shu narsalar o'rtasida mavjud umumiy miqdor aloqalari ustida mulohaza yuritishdir. Chunonchi, bu holda biz faqat umumlashgan tushunchalarga tayanib fikr yuritamiz.

Abstrakt tafakkur konkret tafakkurdan g'oyat keng ma'no anglatishi bilan voqelikni chuqurroq bilishga olib borishi bilan farq qiladi. Shuning uchun biz yakka hukm vositasi bilan qator narsa va hodisalarga taalluqli ichki qonuniyatlar to'g'risida fikr yurita olamiz. Idrok va tasavvur qilish mumkin bo'lmagan narsa va hodisalar to'g'risida abstrakt tafakkur yordamida mulohaza yuritsa bo'ladi. Shu sababli jamiyat va tabiat qonunlari haqida, borliq to'g'risida, cheksizlik, sifat, miqdor, tenglik to'g'risida, go'zallik haqida mavhum abstrakt mulohaza yuritish mumkin, xolos.

Biroq konkret tafakkur bilan abstrakt tafakkur o'zaro uzviy bog'langandagina bir butun inson tafakkurini vujudga keltiradi. Abstrakt tafakkur konkret tafakkur zamirida vujudga kelgan, uning poydevori ustida o'sgan va rivojlangan. Chunki tafakkurning kelib chiqishini genetik jihatdan analiz qilsak, konkret tafakkur amaliy tafakkur bilan parallel ravishda namoyon bo'la boshlagan, abstrakt tafakkur esa tarixiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida hosil bo'lgan. Shunga qaramasdan, hamma vaqt har qanday konkret fikr, mulohaza abstrakt fikr, muhokama ichiga ma'lum darajada singib ketgan bo'ladi.

Hodisalarni izohlashga, faraz qilishga qaratilgan tafakkur nazariy tafakkur deb ataladi. Tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni, munosabatlarni, ichki bog'lanishlarni

yoritib borish va shu bog'lanishlarni nazariy jihatdan fikr yuritish yo'li bilan izohlash kabi jarayonlarni nazariy tafakkur yordamida amalga oshirish mumkin. Izohlash paytida izohlanayotgan narsa va hodisalar, xossa va xususiyatlar, jism va predmetlar, umuman butun voqelik ma'lum turkumdagi tushunchalar qatoriga kiritiladi va ularning farq qiladigan belgi va alomatlari fikran ajratib ko'rsatiladi. Bundan tashqari muayyan obyektlarning mohiyati, mazmuni, mavjud bo'lishlik sabablari, kelib chiqishi, taraqqiyoti, o'zgarishi, shuningdek, ularning ahamiyati hamda vazifalari izohlab beriladi.

Nazariy tafakkur jarayonlarida „Nega?“ „Nima uchun?“, „Nima sababdan?“, „Buning o'zi nima?“, „Bu hodisa yoki holatlar, yoxud tushunchalar o'rtasida qanday o'xshashlik va tafovutlar mavjud?“ kabi qator savollar vujudga keladi. Berilgan savollarga atroflicha o'ylab, mantiqan oqilona tuzilgan javoblar ham topiladi. Jumladan, „Quyosh botdi — qorong'i tushdi“, „Sovuq tushdi — suvlar muzladi“, „Olmaxon hayvondir“, „Kit sut emizuvchidir“, „15+2 va 20 – 3 miqdorlari — o'zaro teng“, „TAT mavzutik appersepsiya ochib berish apparatidir“, „Xarakter — ijtimoiy turmush mahsulidir“ va boshqalar. Keltirilgan bu misollarda o'quvchi va talabalar narsa va hodisalardagi bog'lanishlarni, ichki qonuniyatlar va xossalarni, o'zaro muntazam munosabatlarni ta'kidlab o'tadilar, izohlaydilar va tushuntirib berishga harakat qiladilar.

Nazariy tafakkurni ayni bir paytda abstrakt tafakkur deb atashlik an'ana tusiga kirib qolgan. Bunday nom bilan atashga asosiy sabab nazariy tafakkurning umumiy hukmlarda ifodalanishidir. Misol uchun, metallar elektr tokini yaxshi o'tkazadi, Jismlar ishqalanishdan qiziydi, Hamma hayvonlar o'zi yashayotgan muhitga moslashadi, Narsa va predmet nomini bildirib kelgan so'zlar ot deb ataladi. Diqqat barcha psixik jarayon va holatlarning muvaffaqiyatli amalga oshirish garovidir, o'tish (o'smirlik) davri ham jismoniy, ham jinsiy jihatdan intensiv o'sish davridir, shaxs taraqqiyoti nasliy (irsiy) belgi, ijtimoiy muhit va ta'lim-tarbiyaga bog'liqdir, qiziqish va ehtiyoj inson shaxsining muhim jihatidir va hokazo.

Abstrakt tafakkur maktab o'quvchilarida dastavval elementar shakldagi abstrakt tushunchalarga suyangan holda rivojlanadi, so'ngra murakkab tabiiy-matematik fan asoslarini egallash jarayonida ma'lum sistemadagi abstrakt tushunchalarni o'zlashtirish evaziga yuqoriroq bosqichga ko'tariladi. Oliy maktablarda tahsil olish davomida abstrakt tafakkur o'zining eng yuqori ilmiy-dialektik bosqichiga ko'tariladi. Bunda ijtimoiy fanlar alohida ahamiyat kasb etadi, jumladan, falsafa, psixologiya va boshqalar. O'quvchilar ham ko'lam, ham daraja jihatidan murakkab bo'lgan tushunchalar bilan tanishadilar. Masalan: materiya, ong, xususiyat, umumiylik, reallik, makon, zamon, harakat, psixika, sifat, krizis, bosqich va hokazo.

Abstrakt tafakkur muammosi qator sobiq sovet psixologlari tomonidan izchillik bilan tadqiq etilgan. Sobiq sho'ro psixologiyasining dastlabki rivojlanish pallasida ush-bu masala bilan L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiylar, keyinchalik S.L.Rubinshteyn, B.G.Ananyev, A.N.Leontyev, N.A.Menchinskaya, G.S.Kostyuk, P.Y.Galperin, R.G.Natadze, D.B.Elkonin, V.V.Davidov, A.M.Matyushkin va boshqalar shug'ullanganlar. Hozir mazkur muammo yuzasidan yetarli darajada empirik va nazariy bilimlar to'plangan. Fan va texnikaning taraqqiyoti abstrakt tafakkurni yanada rivojlantirishni taqozo etmoqda.

Nazariy tafakkur tufayli voqelikdagi umumiy va muhim bog'lanishlarni, xossalarni, qonuniyatlarni anglab olamiz. Shuning uchun Quyosh va oy tutilishini, yulduzlar sistemasining harakatini, ob-havo ma'lumotlarini, yer qimir-lash o'choqlarini, voqea sodir bo'lishini ancha ilgari aytib berishimiz mumkin. Shu sababdan nazariy tafakkurni oldindan ko'rish imkoniyatini yaratadigan umumlashgan tafakkur deb ham ataydilar.

Shunday qilib, abstrakt tafakkur orqali narsa va hodisalarning bevosita idrok qilish mumkin bo'lmagan xususiyatlari, o'zaro munosabatlari aniqlanadi, u yoki bu sohaga oid qonuniyatlari ochiladi, sabab-oqibat bog'lanishlari bilib olinadi.

Voqelikni o'zgartirishga yoki inson ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan real narsalar yaratishga qaratilgan tafakkur turi konstruktiv, texnikaviy, tasviriy san'at kabi sohalarni tadqiq etadi. Voqelikni o'zlashtirish vositasi bilan real narsa va hodisalarni yaratishga yo'naltirilgan fikr yuritish *amaliy tafakkur* deb ataladi. U qo'yilgan amaliy va nazariy vazifalarni yangi usullar bilan hal etish, ongimizda yangi tasavvur, tushuncha va hukmlar hosil qilish, muayyan yangi narsalar yaratish bilan bog'liq murakkab tafakkur jarayonidir. Amaliy tafakkur jarayonida ham nazariy tafakkurga o'xshash savollar tug'iladi. Amaliy tafakkur jarayonining davomi ish-harakatlarni, aqliy harakatlarni tasavvur qilishda, fikrlashda namoyon bo'ladi. Maktab hayotidan o'quvchilarning diktant, bayon yoki insho yozish jarayonini bunga misol qilib keltirish mumkin. Talabalar faoliyatidan konspekt yozish, referat tayyorlash, kurs va diplom ishi ustida ishlash, seminarga hozirlik ko'rish, laboratoriya mashg'ulotlarida amaliy vazifalarni bajarish kabilar amaliy tafakkurga yorqin misoldir.

Psixologiyada tafakkurning o'ndan ortiq turlariga ta'rif berib o'tilgan. Psixologiya tarixidan bizga ma'lum bo'lgan muallifitar tafakkur turi ham o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqalardan keskin ajralib turadi. Muayyan fikrning chin yoki yolg'onligini obyektiv dalillar bilan isbotlash o'rniga inson shaxsning ijobiy yoki salbiy sifatleri bilangina cheklanib qolishdan iborat tafakkur turi muallifitar tafakkur deb ataladi. U ko'pincha odamlarning muayyan soha bo'yicha bilim saviyasining, darajasining cheklanganligidan va mustaqil fikr yuritish qobiliyatining yetarli darajada o'smaganligidan dalolat beradi. Shuningdek, psixologiyada bir-birlari bilan uzviy ravishda bog'langan mulohaza yuritishdan iborat mantiqiy tafakkur jarayonini diskursiv tafakkur deb atash qabul qilingan. O'quvchilar tomonidan mantiqiy yo'l bilan hukm va xulosa chiqarish ushbu tafakkur turi yordamida amalga oshadi. Odamlar o'rtasidagi o'zaro bahslar, ijodiy fikrlash diskussiv tafakkur natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ijodiy tafakkur murakkab bilish faoliyatidan biri bo'lib, tadrijiy ravishda, izchil o'zaro bog'langan jarayonlardan tashkil topadi: dastavval savollar tug'iladi, vazifa aniqlanadi, masalani yechish yoki savollarga javob qidirish jarayoni vujudga keladi. Inson oldida turgan aniq vazifa yoki masala — bajarilishi yoki hal qilinishi zarur bo'lgan savolning ifodasidir. Namoyon bo'lgan vazifa (masala) ko'pincha ifodalanishi shart bo'lgan maqsadni ham o'zida aks ettirib keladi. Maqsad esa insonning izlanayotgan noma'lum voqelikni topishga gumon va hayajon, shubha hislardan qutulishga qaratilgan maylidir.

Tafakkurning izlanish bosqichlarida vujudga kelgan masala har xil darajada ifodalanishi mumkin. Jumladan, voqelikning nimalari ma'lum-u, nimalari noma'lum, ularni qanday aniqlash, qanday holatda va qaysi yo'l bilan yechish mumkin, ularning turmush uchun qanday ahamiyati bor, singari masalalarni aniqlashga to'g'ri keladi.

Ijodiy tafakkurning navbatdagi komponentlari quyidagicha aks ettiriladi: qo'yilgan savollarga javob izlash, masalani yechishga yordam beradigan yo'llar, usullar, vositalar, qoidalarni qidirish, ularni tanlash hamda mazkur faoliyatda ularni tatbiq qilish va boshqalar. Odam ushbu konkret holdagi vazifani bajarish uchun qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ayrim paytlarda tevarak-muhitdagi obyektlardan topishga harakat qiladi. Mazkur holatning samaradorligi ko'p jihatdan uning kuzatuvchanligi va sinchkovlik sifatlariga bog'liq. Ayrim hollarda berilgan savollarga javoblarni to'plangan tajriba va yig'ilgan bilim fondidan topiladi. Masalan, sessiya topshirayotgan talabaning fikr yuritishi, mulohazasi va xulosa chiqarishi xuddi ana shunday tarzda namoyon bo'ladi.

Ijodiy tafakkur ijodiy xayol bilan uzviy aloqada bo'ladi. Shuning uchun inson amaliy faoliyatida bir talay savollarga javoblarni xayol yordami bilan topadi. Jumladan, har xil taxminlar, farazlar, ilmiy gipotezalar yaratiladi, kashfiyotlar, texnika sohasidagi ixtirolar shu yo'sinda amalga oshiriladi, ya'ni xayol yordami bilan zarur natijalarga erishiladi. Shuningdek, ijodiy tafakkur jarayonida ba'zi bir

vazifalarni hal qilish, bajarish, muhokama yuritish, mulo-haza qilish, fikrlash, faraz qilish singari jarayonlar mantiqiy fikr yuritish usullari va vositalarini qo'llash yo'li bilan nihoyasiga yetkaziladi. Masalan, matematika, fizika kabi fan asoslarini o'zlashtirishda xuddi shunday holat ro'y beradi.

Ijodiy fikr yuritish jarayonida goho kamchilik va xatolarga yo'l qo'yiladi. Natijada olingan javoblar yoki qo'llanilgan vositalarda shubhalanish hissi paydo bo'ladi. Oqibatda natijalarni tanqidiy tekshirish masalani hal qilish bilan parallel ravishda namoyon bo'lishi mumkin. Odatda, shunday paytlarda fikr yuritishning mantiqiy jihatlari hukm va xulosa chiqarish, isbotlash, dalillash, asoslash, rad qilish, inkor etish kabilar ijodiy tafakkur yadrosini tashkil qiladi.

Ijodiy tafakkur jarayonida inson masalani hal qilishda o'zgalarning yordamiga tayanib ish ko'radi. Ayrim hollarda masala yoki topshiriqni hal qilish, yechish paytida ijodiy tafakkur shaxslararo munosabatda, muloqotda voqe bo'ladi. Muloqot esa fikr almashish, suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish, isbotlash, dalillash kabi mantiqiy usullardan tashkil topadi. Fan va texnika taraqqiyoti tarixining ko'rsatishiga qaraganda, yirik ilmiy kashfiyotlar, falsafiy mushohadalar, ilmiy nazariyalar, konstruktiv ijodlarning aksariyati ulug' kishilar tomonidan ijtimoiy tafakkurning mahsuli sifatida, jamoa tafakkuri natijasi tariqasida dunyo yuzini ko'rgan. Demak, ijodiy tafakkur avlodlar aql-zakovatining durdonalarini sistemalashtirishi tufayli psixologik voqelikni yangilik elementi bilan boyitadi, xolos.

Ijodiy tafakkur bilan masala yechish o'zaro uzviy bog'langan bilish jarayonidir. Lekin ijodiy tafakkurni masala vositasiga aylantirib yuborish mumkin emas. Shuning uchun ularning nozik jihatlarni farqlab olish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, masalani hal qilish, yechish faqat tafakkur yordami bilan amalga oshiriladi, chunki bunda hech qanday o'zgacha yo'l bo'lishi mumkin emas va bo'lmaydi ham. O'z navbatida tafakkur masala yechish vaqtidagina vujudga keladi. Shu boisdan u (ya'ni tafakkur) yangi masala qo'yishda, yangi muammolarni keltirib chiqarishda, ularning inson (o'zgalar) tomonidan anglab yetishida va boshqa hollarda

asosiy rol o'ynaydi. Binobarin, ijodiy tafakkur faqat masala (muammo)ni hal qilish bilangina bog'liq bo'lmay, balki bilimlarni egallash, tekstlarni tushunish, narsa hamda hodisalarni tanqidiy jihatdan analiz qilish va hokazolarda ham juda zarurdir.

Xo'sh, muammoli vaziyat bilan masala yechishning o'zaro tafovuti bormi? Odatda muammoli vaziyat vujudga kelganda odam favqulodda hech kutilmagan, notanish, tushunilishi murakkab bo'lgan, noma'lum narsa va hodisalarga duch keladi. Aqliy zo'r berish natijasida iroda sifatlarini ishga solish orqali muammoli vaziyat anglashilgan masalaga aylanadi. Binobarin, masala muammoli vaziyatdan kelib chiqib, uning bilan mahkam aloqa qilib hukm suradi. Tafakkur muammoli vaziyatni analiz qilish natijasida uni ravshanlashtirib, yechish mumkin bo'lgan masalaga aylantiradi. Demak, bu yerda o'zaro mustahkam bog'langan fikr yuritishning berk zanjiri vujudga keladi: tafakkur, muammo, masala. Zanjirning har bir zvenosi hamisha va beto'xtov bir-birini taqozo etadi.

Masalaning yuzaga kelishi muammoli vaziyatdan o'zining spetsifik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Odatda, masala ifodalanganda, garchi oldindan bo'lsa ham, ma'lum ma'lumotlar va noma'lumlar (qidirilishi zarur bo'lgan narsalar) alohida mantiqiy bo'laklarga, qismlarga ajratilgan bo'ladi. Masala nutq bilan bayon qilingan qismdan va shartli belgilar yoki abstrakt tushunchalardan tashkil topadi. Masalaning verbal bo'lagida ma'lum ma'lumotlar va noma'lum narsalarga bo'lish aks ettirilgan bo'ladi. Har qanday predmetlarga oid o'quv masalasida uning asosiy shartlari yechuvchilar ongiga borib yetadigan darajada yaqqol shaklda bayon qilingan bo'ladi, shuningdek, uning oldiga qo'yilgan talablar va savollar ham turli yoshdagi odamlarning yoshiga, saviyasiga mos ravishda tuziladi. Qattiq izlanish, muhokama yuritish, vositalar tanlash va ularni tatbiq etish natijasida qidirilgan noma'lum narsa topiladi.

Ijodiy tafakkur jarayoni mavjud bilimlarga, yangi bilimlarni egallash esa tafakkurga mustahkam bog'liqdir. Hozirgi zamon ta'lim jarayoni oldida turgan asosiy maqsad,

o'quvchi shaxsini bilimlar bilan qurollantirish emas, balki ularni mustaqil hamda mantiqiy fikr yuritish faoliyatiga o'rgatishdan iboratdir.

Xo'sh, ijodiy fikr yuritish jarayoni qanday amalga oshiriladi?

1. Fikr yuritish faoliyatida eng avval hal qilinishi zarur bo'lgan masala aniqlab olinishi kerak. Agarda inson oldida hech qanday masala yoki muammo vujudga keltirilmagan bo'lsa, u holda u biron-bir narsa to'g'risida fikr ham yuritmaydi, demakki, uning qarshisida hech qanday muammo mavjud emas. Mabodo odam hal qilishi shart bo'lgan masala yuzasidan qanchalik aniq va to'laroq ma'lumotga ega bo'lsa, uni oqilona yechish yo'l va vositalarini shunchalik osonlik bilan topadi. Buning uchun muammoni hal qiluvchilar qo'yilgan masala (topshiriqning) mazmunini avvalo tushunib olishlari, uning shartini tekshirib chiqishlari, nima ma'lum va nimalar noma'lum ekanligini aniqlashlari zarur.

2. Muammo hal qilish yoki masalani yechish uchun zarur bo'lgan barcha bilimlarni (qoidalar, faktlar, qonuniyatlar, xossalalar, muhim belgilar, munosabatlar, bog'lanishlar va h.) tatbiq qilishga intiladilar. Buning uchun esa shaxsiy tajribada uchragan vositalardan, holatlardan, usullardan unumli foydalanib, ularni fikran yangi sharoitga ko'chirishni amalga oshiradilar.

3. Masala yoki muammoga taalluqli faraz ilgari suriladi, bosqichlar taxmin qilinadi, yechish to'g'risida yo'l-yo'riqlaar ishlab chiqiladi, turli variant hamda variatsiyalar haqida mulohaza yuritiladi, o'zaro xayolan solishtirib, eng samarali alomatlar ajratiladi.

4. Muammoni hal qilish uchun mo'ljallangan gipotezani tekshirish zaruriyati tug'iladi. Uni tekshirish uchun o'xshash holatlar o'zaro taqqoslanadi. Bu o'rinda ijodiy xayol materiallaridan atroflicha foydalaniladi. Uning haqqoniy ekanligiga ishonch hosil qilish uchun tafakkur harakatlari tizimi tatbiq qilib ko'riladi. Gipoteza mantiqiy usullar yordamida fikran analiz va sintez qilinadi, uning chinligiga doir operativ tarzda hukm va xulosalar chiqariladi.

5. Muammoni nazariy jihatdan hal qilish uchun ilgari surilgan gipoteza to'g'ri ekanligi yoki noto'g'ri ekanligi aniqlansa, u fikr yuritishdan siqib chiqariladi va yangi farazlar, o'ylar, taxminlar qabul qilinadi yoki o'ylab topiladi. Yangi amaliy gipoteza fikran bir necha marta tekshiriladi, undan so'ng amaliyotga joriy qilish uchun sinashga tavsiya qilinadi.

6. Muammo yoki masalani hal qilish, yechim, topish olingan natijalarni to'g'riligiga qanoat hosil qilish uchun muammoni hal qiluvchi, uni tekshirish bilan aqliy harakatlarni yakunlaydi.

Shunday qilib, ijodiy tafakkur turi o'zining samaradorligi va dolzarbligi, universalligi bilan boshqa fikr yuritish jarayonlaridan farq qiladi, yangi-yangi muammolarni o'ylab chiqishda, masalani hal qilishda zarur jarayon bo'lib, insonning bilish faoliyatida yetakchi o'rin tutadi.

Tekshirish uchun savollar

1. Tafakkur mohiyatini tushuntiring.
2. Tafakkur qanday tuzilishga ega?
3. Tafakkur operatsiyalari to'g'risida so'zlang.
4. Tafakkur shakllarini ta'riflab bering.
5. Tafakkur sifatleri nimalardan iborat?
6. Tafakkurning qanday turlari bor?

XVI bob

NUTQ TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Insoniyat taraqqiyoti tarixida til tufayli aks ettirish imkoniyatlari qayta quriladi, olam odam miyasida yanada aniq, ravshan aks ettirildi. Tilning paydo bo'lishi munosabati bilan har bir alohida shaxs jamiyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida to'plagan tajribalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi. Til yordami bilan har bir inson shaxsan o'zi hech qachon duch kelmagan notanish hodisalar,

holatlar, vaziyatlar, sharoitlar yuzasidan bilim olishga erishdi. Xuddi shu boisdan til odamga ko'pchilik hissiy va intellektual ta'sirlar hamda taassurotlar to'g'risida o'ziga-o'zi hisobot berish imkoniyatini yaratdi. Endi esa inson til yordami bilan boshqa odamlarga o'tmish, hozirgi zamon va kelajakka oid narsalar, voqelik yuzasidan axborot, xabar, ma'lumot berishi, ularga ijtimoiy tajribalarga doir ko'nikma hamda malakalarni o'tkazishi, uzatishi mumkin.

Ma'lumki, hayvonlar, jonivorlar o'zlarining individual tajribalarini o'z turkumidagi boshqa namoyandalarga o'tkazishga yoki berishga mutlaqo qobil emaslar. Ular, ayniqsa, o'z turkumlaridagi avlodning ilgarigi tajribalarini o'zlashtirish qobiliyatiga ega emaslar, chunki mavjudotlar tug'ma irsiy belgilarga, instinktlarga va shartsiz reflekslarga asoslanadilar, xolos.

Biosfera va neosfera to'g'risidagi ma'lumotlar, qonuniyatlar, harakatlantiruvchi kuchlarni bilish va egallashda qisqa ijtimoiy-tarixiy davr oralig'ida g'oyat ulkan yutuqlarga erishuvchi insonning hayvonot olamidani muhim farqi shundan iboratki, birinchidan, odamning shaxsiy tajribasi umuminsoniy tajriba bilan uzviy uyg'unlikka ega, ikkinchidan, tajribalar muayyan darajada saqlanadi, uchinchidan, mazkur tajribalar takomillashib, modifikatsiyalashib boradi, to'rtinchidan, ularning mohiyati, tuzilishi qo'lyozmalarda o'z aksini topadi.

Odamdagi shaxsiy tajribaning umuminsoniy tajriba bilan bog'liqligi kishilarda tilning mavjudligi bilan izohlanadi. Til oddiy qilib tushuntirilganda so'z va belgilar sistemasi hamda majmuasidan iboratdir. Inson tomonidan u yoki bu faoliyatning bajarilishi belgilar, alomatlar xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, uning mahsuldorligi, muvaffaqiyati til tarkiblarining ahamiyatiga bevosita aloqadordir. Masalan, haydovchi uchun ko'cha qoidalari, matematik uchun formulalar, operator uchun signallar, belgilar, simvollar faoliyat uchun regulyator sifatida xizmat qiladi.

Shuning uchun belgilar va ularning ahamiyati insonning yuksak psixik funksiyalari (ya'ni idrok, xotira, tafak-

kur, xayol)ning vositasidir. Odatda belgilar turli-tuman bo'lishidan qat'iy nazar, ularning eng muhimi so'zdir. Har bir so'z ma'lumot, xabar, axborot vazifasini bajaradi va muayyan mazmunni o'zida aks ettiradi (masalan, mashg'ulot, daftar, yomg'ir va boshqalar).

Tilning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

a) til yashash vositasi, ijtimoiy tajribani avloddan avlodga uzatish, berish va o'zlashtirish quroli tarzida vujudga keladi (avlodlar, ota-onalar, o'qituvchilar va murabbiylar);

b) til vosita yoki kommunikatsiya usuli, hatto odamlarning xatti-harakatlarini boshqaruvchi qurol sifatida namoyon bo'ladi (masalan, „Leksiya bo'lmaydi“, „Bugun bayram“ — ta'sir qilishdan, ta'sir o'tkazishdan iboratdir);

d) tilning muhim funksiyalaridan yana bittasi — intellektual faoliyatning quroli sifatida xizmat qilishdir (muammoli vaziyat mohiyatini tushunish, yechishni rejalashtirish, ijro etish, maqsad bilan solishtirish).

Odam hayvonot olamidan farqli o'laroq o'zi xoh amaliy, xoh aqliy harakat bo'lishdan qat'iy nazar uni rejalashtira oladi. Faoliyatni bunday rejalashtirish yechimi uchun vosita qidirishning va umumiy fikriy masalalarini hal qilishning asosiy quroli tildir. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, tilning eng asosiy funksiyasi — bu kommunikatsiyadir.

Nutq faoliyati — odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish, avlodlarga berish (uzatish) yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z shaxsiy harakatlarini rejalashtirish va amalga oshirish maqsadida tildan foydalanish jarayonidir.

Nutq axborot, xabar, ma'lumot va yangi bilim berish kabi aqliy topshiriqlarni yechish faoliyatidan iboratdir. Agar til aloqa vositasi (quroli) bo'lsa, nutq esa aynan o'sha jarayonning o'zidir.

Nutq faoliyatining fiziologik mexanizmlari

1. Nutq oddiy reflektor faoliyat qonunlari asosida idrok qilinadi. Chunki uni yuzaga keltiruvchi stimullar birinchi signallar (masalan, „Marsh“, „Salom“) ti pidagi qo'zg'atuvchilardan iboratdir.

2. I.P.Pavlovning nutqning yuzaga kelishi va idrok qilinishida inson „signallar — signali“ tarzidagi soʻzlaridan foydalaniladi. Mazkur jarayon bosh miya katta yarim sharlarining poʻstida amalga oshadi.

3. P.Broka (1861- y.) miya poʻstining maʼlum qismi (miya chap yarim shari peshana qismining pastki tomonidagi burmalarning orqa qismi) shikastlansa, bemorlarda nutq artikulatsiyasi buzilishini kashf etgan va „soʻz obrazlarini harakatlantiruvchi markaz“ deb atagan.

4. K.Vernike (1874 y.) bosh miya yarim sharlari peshana qismining tepa tomonida „soʻzlarning sensor obrazlari“ joylashgan deb isbotlashga harakat qildi.

5. P.K.Anoxin — nutq jarayonini taʼminlashda juda ham sodda elementar „stimul — reaksiya“ tipidagi fiziologik mexanizm ham, nutq faoliyatining yuksak shakllari hamda nutq vositasi bilan fikr bayon qilishning ichdan programmashtirish mexanizmlari uchun xarakterli va iyerarxik tuzilishiga ega boʻlgan maxsus mexanizmlar ham qatnashadilar, — deb taʼkidladi.

Rus psixologi N.I.Jinkin nutq mexanizmlari quyidagi bosqichlardan iborat ekanligini bayon qiladi.

1. Biron fikrni nutq vositasi yordami bilan bayon qilishdan oldin, maxsus kod orqali bu fikrning asosini tuzamiz — u programmashtirish mexanizmidir.

2. Undan keyin rejalashtirishdan gapning grammatik tuzilishiga oʻtish bilan bir guruh mexanizmlar harakatga keladi.

3. Esda olib qolish soʻzlarning grammatik xususiyatlarini amalda qoʻllashni taʼminlovchi mexanizmdir.

4. Bir xil tipdagi tuzilishdan boshqa tipdagi tuzilishga oʻtish mexanizmi.

5. Programma elementlarini grammatik tuzilishiga yoyish mexanizmi.

6. Soʻzni maʼnosiga qarab qidirishni taʼminlovchi mexanizmlar.

7. Sintagmalarni harakat jihatidan programmashtiruvchi mexanizmlar.

8. Nutq tovushlarini tanlash va harakat programma-sidan tovushlarni to'ldirishga o'tish mexanizmlari.

9. Nutqni amalga oshirishni ta'minlovchi mexanizm.

Tadqiqotchi A. R. Luriya nutqning afaziyasini tekshirib, ular quyidagi turlardan iborat ekanligini tavsiflab beradi:

1) dinamik afaziya — gaplar yordami bilan so'zlash qobiliyatining buzilishi;

2) efferent motor afaziyasi — gapning grammatik tuzilishining buzilishi;

3) afferent motor afaziyasi — nutq artikulyatsiyasining buzilishi;

4) semantik afaziya — gaplar o'rtasidagi bog'liqlikning buzilishi;

5) sensor afaziya — so'zlarni idrok qilishning buzilishi.

Nutqning rivojlanishi uch davrga bo'linadi:

1-davr — 2 oydan 11 oygacha;

2-davr — 11 oydan 19 oygacha;

3-davr — 19 oydan 3 yoshgacha.

Nutqning rivojlanishi quyidagi xususiyatlarga ega:

a) gugulash;

b) g'udurlanish (soxta so'zlar);

d) paradigmatik fonetika (1,3 — 1,5 yoshgacha) — buvi, buva, o'tir, o'tirdi, o'tiradi;

e) nutqning vaziyatbopligi (J. Piaje — situativ nutq);

f) nutq egotsentrizmi (J. Piaje — egotsentrik nutq).

Nutqning vujudga kelish nazariyalari

Psixologiya, psixofiziologiya, psixolingvistika fan sohalarida to'plangan nazariy va amaliy materiallar tahliliga ko'ra, akustik nutq signallari murakkab muvofiqlashgan harakatlarning natijasida namoyon bo'luvchi majmuaviy holatlarning birlashuvi nutq apparati deb ataladi.

Odatda o'pka va nafas olish tana a'zolarining muskul harakatlari bosimining oshishini va havo oqimlarining (ichki va tashqi) nutq aktida artikulyatorlar qatnashishini uzluksiz ravishda ta'minlab turadi.

Nutqni vujudga keltiruvchi umumiy apparat sxemasi sakkiz jihatni o'zida aks ettiradi.

I. Nutqning anatomik tasviri:

1. Ko'krak qafasi.
2. O'pka.
3. Traxeya.
4. Ovoz paychalari (aloqalari).
5. Tomoq trubkasi.
6. Halqum bo'shlig'i.
7. Tanglay pardasi.
8. Og'iz bo'shlig'i.
9. Burun bo'shlig'i.

II. Nutqning funksional elementlari:

1. Nafas olish tomirlari, muskullarning kuchi.
2. O'pka sig'imi.
3. Traxeya harakati.
4. Ovoz paychalari tebranishi yoki harakati.
5. Tomoq trubkasining funksiyasi.
6. Halqum bo'shlig'ining organik vazifasi.
7. Tanglay pardasining holati (torayishi, kengayishi, shilimshiqiligi).
8. Og'iz bo'shlig'i (uning tarkiblari, a'zolari: tish, havo harakati, kuchaytirgich, susaytirgichlar va hokazo).
9. Burun bo'shlig'i va uning tarkibiy a'zolari (katakklari, tuklari, namligi, quruqligi).
10. Og'izdan nur (yorug'lik)ning kirib kelishi, ya'ni nurlanish.
11. Burundan nurning kirib kelishi.
12. Og'iz va burundan havo oqimining kirishi.
13. Ichki tana a'zolaridan havo oqimining chiqib ketishi.

III. Nutqning ekvivalent blok sxemasi:

- 1,2,3 — o'pka va traxeya sig'imi;
- 4 — ovoz (tovush) tebranishining manbayi;
- 5,6 — hiqildoq va tomoq a'zolarining sig'imi;
- 7 — tanglay pardasi mexanizmi;
- 8 — og'iz bo'shlig'i sig'imi;
- 9 — burun bo'shlig'i sig'imi;
- 10 — og'iz traktidan chiqish signali;
- 11 — burun traktidan chiqish signali;
- 12 — shovqin manbayi.

IV. Nutqning xususiyatlari:

1. Matn — ma'no — fikr bildirish.
2. Ma'lumot (xabar, axborot) bayoni.
3. Og'zaki nutqda axborotning muayyan darajada yo'qolishi.

V. Nutqning fonetik elementi.

VI. Nutqni idrok qilish nazariyasi:

1. Shkalalashtirish.
2. Unutish.
3. Xalaqit beruvchi vaziyat va sharoitda idrok qilish:
a) akustik, b) vizual, d) taktil.

VII. Dinamik spektrogramma:

- a) undosh,
- b) unli.

VIII. Nutq faoliyati:

1. Anglash.
2. Anglash (tushunish).
3. Qayd qilish (fiksatsiya):
a) nazariy va amaliy axborotlar;
b) takroriy fikrlar;
d) diqqatni yo'naltirish (soxta diqqat);
e) inson shaxsiyati (shaxs, motiv, motivatsiya, emotsiya, hissiyot, iroda: emotsional — motivatsion, shaxsiy, irodaviy, kognitiv, regulativ va boshqalar).

Nutq turlarining psixologik tavsifi

Psixologiya fanida nutqqa va nutq faoliyatiga bag'ishlangan bir qancha ilmiy-tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, lekin bu borada umumiylik, ta'riflar birligi, uning evolutsion va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotiga oid qarashlarda mohiyat hamda shakl jihatdan o'xshashlik yo'q. Nutqning neyropsixologik asoslari, mexanizmlari, artikulatsion va fonetik apparatlari, psixolingvistik tuzilishi (fonema, fleksiya) to'g'risida ilmiy-amaliy umumlashmalar ishlab chiqilmagan. Xuddi shuningdek nutqning genezisi, uning filogenetik va ontogenetik xususiyatlari, paydo bo'lishi, o'sishi, o'ziga xos tavsiflanishi

rivojlanish bosqichlari, fazalari, patologiyasi bo'yicha xilma-xil yondashuvlar mavjuddir.

Psixologlar tomonidan nutqning psixologik muammo sifatida o'rganilishida ham o'ziga xoslik, uning shakliy tuzilishi, mantiqan izchilligi, tasniflanishi mavjud bo'lib, ular ilmiy talqinning tub mohiyati, hayoniyliigi bilan o'zaro farqlanadi. Yondashuvlar tahliliga to'xtalishdan oldin, nutqning psixologik tavsiflarini qarab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Bizningcha, nutqning muayyan asoslariga suyangan holda noan'anaviy tasnifini berish uning qiymatini yanada oshiradi. (Odatda nutq og'zaki va yozma (*verbal va nonverbal*) turkumga ajratildi):

Genetik kelib chiqish jihatidan nonverbal nutq birlamchi hisoblanadi, chunki insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrida dastavval **tovushsiz, so'zsiz** nutq turi paydo bo'lgan bo'lib, u shaxs kamolotining katta davrini qamrab olgandir. Insonda nutqning hozirgi zamon avlodiga xos artikulyatsion apparati paydo bo'lgunga qadar, u imo-ishora negiziga qurilgan. Ma'lumki, qadimgi ajdodlarimizning nutqi va nutq faoliyati hozirgi zamon kishilarida qanday funksiyani bajarayotgan bo'lsa, o'sha davrda ham xuddi shunday vazifani bajargan. U davrlarda axborotlar, ma'lumotlar ko'lamini tor bo'lganligi tufayli insonlar nonverbal nutqdan ko'p davrlar muvaffaqiyatli foydalanib kelganlar. Avlodlar tarbiyasi, ma'lumotlar uzatish nonverbal nutq orqali amalga oshirilgan.

Nonverbal nutq turini shartli ravishda quyidagi ko'rinishlarga ajratish mumkin:

- imo-ishora;
- mimika;
- pantomimika;
- exologik, ya'ni aks-sado;
- signifikatsiya;
- daktiologik (barmoq nutqi).

Inson hayot va faoliyatining dastlabki pallalarida imo-ishora asosiy nutq turi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan.

Etnik stereotiplar asosida muayyan kechinmalarni, ma'lum axborotlarni shaxslararo munosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalanuvchi tovushsiz, lekin ma'noli, mazmunli nutq turi imo-ishorali nutq deyiladi. Masalan, o'zbeklarda fikrni tasdiqlash old tomonga bosh siltash bilan ifodalansa, xuddi shu ma'noni bulg'orlarda boshni sarak-sarak qilish orqali anglatiladi. Bir xalqda sanash boshmaldoqdan boshlansa, boshqasida jimjiloqdan, birisida barmoqlar bukilsa, ikkinchisida unday qilinmaydi. Aksariyat hollarda imo-ishora his-tuyg'usiz namoyon bo'lgan va shaxslararo munosabatning tub ma'nodagi ham quroli, ham vositasi funksiyasini bajarib kelgan. Lekin uni his-tuyg'usiz deb nomlash ham nutqning ilmiy-amaliy qiymatini pasayishiga olib keladi, bu holat uning ijtimoiy funksiyasini o'zida aks ettiradi.

Yuz harakatlari yordamida insonning inson tomonidan idrok qilinishida, o'zgarar fikriga javob qaytarishda, tana a'zolarining o'zgarishi hisobiga shaxslararo munosabatga kirishishda namoyon bo'luvchi noverbal nutq turi mimika deyiladi. Tabassum, jilmayish, miyig'ida kulish, labni qisish va cho'chaytirish, til chiqazish, qosh uchirish, xullas, turli psixologik holatlarni, ayniqsa, hissiy kechinmalarni aks ettiruvchi kommjunikativ, interaktiv, perseptiv xususiyatli nutq turi mimika hisoblanadi. Mimika yordami bilan haqgo'ylik, quvlik, yoqtirish va yoqtirmaslik, samimiylik va ikkiyuzlamachilik, hasad: quvonch, qayg'u, baxtiyorlik, singari yuksak tuyg'ular namoyish etiladi. Xush yoki noxush kechinmalar aks etilayotganligidan kelib chiqqan holda muomala jarayoni yoki qisqa muddatli, yo uzoq muddatli vaqt mezonini namoyon qiladi, ayanch, baxt hislarini ifodalab keladi. U mono vaziyatni, diada, triada, poliada ko'rinishidagi shaxslararo munosabat shakllarini yaqqol aks ettiradi, fikrni uzatish, qabul qilish, ta'sirlanish, ruhlanish kabi funksiyani bajaradi.

Yuz harakatlari, tana a'zolari, qaddi qomat yordami bilan fikrlarni uzatishga, sujetli, qoidali, ma'noli, dramatik kechinmali noverbal nutq turiga pantomimika deb ataladi. O'z mohiyati ko'lam bilan mimikadan ustivor xususiyatga

ega bo'lib, axborotlar, intim holatlar, murakkab kechinmalar yuzasidan o'zgalarga ma'lumot uzatish tarzida hukm suradi. Insonda turmush tajribasi ortib borishi, kasbiy faoliyat mazmunini rollarga va sujetga asoslangan holda ssenariysini yaratish, vaziyatga qarab qisqa va uzoq muddatli informativ funktsiya bajaradi. Pantomimika yumor hissini, qo'rqinch tuyg'usini, zahmat obrazini, dahshat kechinmasini o'zida aks ettirib, ko'pincha kommunikativ funktsiyani bajaradi, hissiy aloqa o'rnatish orqali taassurotlar mukammalligi ta'minlanadi.

Tashqi ta'sirlanish va uning teskari aloqasi kulgida, ko'z yoshlarida (xoh quvonchli, xoh qayg'uli bo'lishidan qat'iy nazar) ifodalanib, assotsiatsiyalarni jonlantiradi va ko'lamini kengaytiradi. pantomimika sahna harakatiga nisbatan qobil, iste'dodli, iqtidorli, salohiyat namunasini namoyish etib, maxsus qobiliyatli shaxslar tomonidan maqsadga muvofiq ravishda ijro qilinadi, lekin istisno tariqasida o'qituvchilik faoliyatida ham unumli foydalaniladi. Yaqqol ruhiy hodisalar, holatlar, xususiyatlar, shaxsning fazilatlarini pantomimika ijrosi davomida faoliyat subyekti tomonidan bajariladi.

Ayrim his-hayajonli shartli tovushlarda mujassamlashgan axborot uzatish va qabul qilish maqsadini amalga oshiruvchi, tabiiy to'siqlarga urilib qaytuvchi aloqa vositasiga exologik yoki sado nutqi deyiladi. Exologik yoki aks sado nutq turi bir tomonlama aloqa (tog' — inson, inson — jism) negizida vujudga keladi, ko'pincha individual tovush harakati javob, masofa funksiyasini ijro etadi. Lekin aks sado orqali tog'larda, qalin o'rmonlarda ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasida aloqa quroli sifatida muayyan ahamiyat qozonadi. Fazoviy tasavvur qonuniyati asosida shaxslararo munosabat o'rnatiladi, ma'lum shartli belgilari o'zaro bilvosita muloqot vositasi rolini bajaradi. Ekstremal favquloddagi hodisalar yuz berishi jarayonida shartli tovushlardan tuzilgan aloqa usulidan foydalaniladi. Tovushlarning qaytishi fazoviy chamalash, muayyan mo'ljal olish uchun xizmat qiladi, qo'rqinch, hayajon, umid, ishonch tuyg'ularining aloqaga kirituvchi shaxslar ruhiy dunyosida mujassamlashishini ta'minlaydi.

Noverbal turkumga kiruvchi signifikatsiya boshqalardan o'z tuzilishi, mazmuni, shakli bilan keskin ajralib turadi. Shartli alomatlar orqali muayyan mantiqiy mulohazani o'zida aks ettiruvchi kommunikativ xususiyatli noverbal nutq turi signifikatsiya deyiladi. U shartli belgilar, signallar, modellar shaklida ifodalanishi mumkin. Uzoq masofalarga xabar yoki ma'lumot uzatish va qabul qilish vositasi sifatida Morze alifbosi va shunga o'xshash „sun'iy til“ nomi bilan mashhur kommunikativ manbalari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Har bir „signal“ o'z ko'lami, takrorlanish sur'ati, temбри, chastotasi bilan muayyan ma'lumot uzatish yoki qabul qilish imkoniyatiga ega. Morze alifbosi va shunga o'xshash hozirgi zamon aloqa qurilmalari qo'l yordami bilan (asbobni bosish orqali) xabar uzatishga yoki qabul qilishga mo'ljallangan. Hozirgi zamon ratsiyalari ham xuddi shunga o'xshash kommunikatsiya quroli vazifasini bajaradi.

Noverbal nutqning yana bir turi daktiologik nutq (barmoq nutqi)dir. Insonning tana a'zolari, imo-ishoralar, mimika, xullas, hissiyot yordami bilan muomala o'rnatishga qaratilgan aloqa vositasi daktiologik nutq deyiladi. So'z orqali ifodalanuvchi nutq mazmuni ma'noli qo'l, yuz harakatlariga, ayrim hayajonli sadoga, qahr-g'azab, iliq tabassum, qahqahaga ko'chiriladi. Harakatning takrorlanishi axborot mazmunini boyitadi, kuchaytiradi, ma'lumotlar uzluksizligini ta'minlab turadi. Umumbashariy xususiyatli nutq vositasi daktiologiya fani nomi bilan yuritiladi va maxsus o'qitish, o'rgatish orqali undan foydalanish ko'nikma va malakasi, soqov yoki kar-soqov odamlarda shakllantiriladi. Hatto ularda savol chiqarish ham xuddi shu tamoyil negizida quriladi. Tabiat va jamiyatga nisbatan munosabat, shaxslararo muomala, ma'lumot almashish shu nutq yordami bilan amalga oshiriladi.

Noverbal nutqni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) tovushsiz: a) imo-ishora, b) mimika, d) pantomimika, e) daktiologik; 2) tovushli: a) exologik (aks sado), b) signifikatsiya (shartli belgilar, signallar, modellar).

Verbal nutq turkumini shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) og'zaki, 2) yozma, 3) monologik, 5) poliologik, 6) tashqi, 7) ichki, 8) ekspressiv, 9) impressiv, 10) lakonik (qatra, yig'iq), 11) epik (yoyiq), 12) afferektiv (jahl holatidagi).

Noverbal nutq o'zining asosiy funksiyasini bajarib bo'lganidan so'ng (uning ma'lum tarkiblari faoliyat ko'rsatishda davom etib kelmoqda) axborot uzatish, tajribalarni egallash, insonni kamol toptirish va shunga o'xshash vazifalar tabiiy ravishda og'zaki nutq zimmasiga yuklangan. Jarangli, jarangsiz, faol, sust, his-hayajonli, monoton, yuksak sur'atli, shivirlash ko'rinishidagi og'zaki nutq xususiyatlari aloqa quroli, vositasi tariqasida muomala jarayonlarini aks ettiradi. Kommunikativ xususiyatli axborotlar oddiy xabar, so'roq-undov ma'nosini anglatuvchi ma'lumotlar og'zaki nutqning murakkab hamda rang-barang tuzilishiga ega ekanligidan dalolat beradi. Og'zaki nutq shaxslararo munosabatning puxta negizini tashkil etib, maqsadga yo'naltirilgan yoki tasodifiy vaziyatlar mohiyatidan kelib chiqib, uzoq ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida o'z ustuvorligini saqlab kelmoqda. Tilning takomillashuvi bevosita og'zaki nutqda (jonli tilda) namoyon bo'ladi, iste'molda eskirgan (arxaik so'zlar esa eski tushunchalar, atamalarga aylanib boradi. Shu bois millatga xoslik mavjud bo'lsa-da, lekin shaxslarni o'zaro katta tarixiy davr ajratib tursa, ularning bir-birlarini to'la tushunishi qiyinlashadi. Ammo axborotlarni idrok qilish va tushunishdagi bunday qiyinchiliklarni adabiy til birligi bartaraf qiladi.

Og'zaki nutqning jarangdorligi, ta'sirchanligi, axborotlarni qabul qilishda qulayligi, uzatilishda ixchamligi, toliqishning oldini olish imkoniyati mavjudligi uning keng qirrali ekanligini bildiradi.

Og'zaki nutqning dastlabki turidan biri — bu monologik nutqdir. Yakka shaxsning ichki kechinmalarini til mexanizmlariga asoslangan holda aks ettiruvchi, uning o'ziga qaratilgan (egotsentrik), ta'sirlanishini ifodalashga va axborot uzatishga mo'ljallangan nutq turi monologik nutq deb ataladi. Unda shaxsiy his-tuyg'ularining ichki va tashqi

shakllari uyg'unlashadi, shuningdek, o'zgalar fikrini ifodali o'qishda ham o'z aksini topadi. Odatda monologik nutqda fikrlar qisqartirilmaydi, mabodo bu qoida buzilsa, axborot ma'nosini tushunish qiyinlashadi. His-hayajonning tashqi va ichki kechinmalari hamda ularning mexanizmlari aniq, ravon, izchil aks ettiriladi.

Diada shakldagi munosabatlar negiziga quriluvchi, ikki shaxs o'rtasida namoyon bo'luvchi, axborot uzatishga va qabul qilishga mo'ljallangan nutq turi dialogik nutq deb ataladi. Uning monologik turidan farqli tomoni fikr mohiyati nutq faoliyati qatnashchilarida anglangandan keyin u yoki bu shaklda qisqartirish imkoniyatiga egaligidir. Uning interaktiv tomoni ko'pincha ustuvorlik qiladi, axborotlar qabul qilish va uzatish o'zaro tushuncha asosiga quriladi, aks holda muomala maromi buziladi, o'zaro fikr almashuv muddatdan oldin yakunlanadi.

Bir nechta kishilar bilan amalga oshirishga mo'ljallangan, triada va poliada negiziga quriluvchi, axborot uzatish va qabul qilishga yo'naltirilgan, bahs tarkiblari ishtirok etuvchi og'zaki nutq turiga polilogik nutq deyiladi. Muomalada muammo mohiyati har qaysi qatnashchi tomonidan anglashilgandan so'ng uning tarkiblari qisqartirilishi mumkin, bu esa o'zaro tushunuvni osonlashtiradi. Mazkur nutq turi-da ham dialogik nutqqa xos bo'lgan mexanizmlar, ta'sir o'tkazuvchi vositalar ishtirok etib, uning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi, shaxslararo munosabat ko'lamini kengaytiradi.

Artikulatsion apparat orqali vujudga keluvchi, verbal holatlarda aks etuvchi, o'zgalarga yo'naltirilgan, har xil xususiyatli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi nutq turiga tashqi nutq deb ataladi. Tilning barcha qoidalari va qonuniyatlari unda mujassamlashgan bo'lib, fikrlarni uzatish va qabul qilish, idrok etish va tushunishdan iborat muomala quroli, vositasi vazifasini bajaradi. Nutq tempi, tembri, ritmikasi va chastotasi mavjudligi uchun axborotlarni tinglash va idrok qilish yengilroq kechadi.

Muayyan axborotlarni tartibga keltirish, g'oyalarni yaratish, fikriy dasturni ishlab chiqishga mo'ljallangan,

lekin latent davridagi ma'lumotlar majmuasidan tuziluvchi nutq turi ichki nutq deyiladi. Ichki nutqning muhim xususiyatlaridan biri — ko'lami jihatdan tashqi nutqdan kengroq ekanligidir. Ikkinchi bir xususiyati esa tafakkur mexanizmi funksiyasini bajarishidir.

Axborotlar ichki mohiyatini tashqi his-hayajon bilan kuchaytiruvchi, shaxslararo munosabatni yaqqol ifodalinishini aks ettiruvchi, ovozli, til vositalariga asoslanuvchi nutq turiga ekspressiv nutq deyiladi. U o'zining tezkorligi va vaziyatbopligi bilan boshqa nutq turlaridan ajralib turadi.

Ichki kechinmalar shaxsiy fikrlash bilan uyg'unlashishi tufayli fikriy bog'lanishni vujudga keltiruvchi holatlar, hodisalar mohiyatini ichki va tashqi omillarga asoslanib aks ettiruvchi nutq turiga impressiv nutq deyiladi. Mulohazalar mohiyati shaxs kechinmalari bilan munosabatga kirishishi natijasida o'ziga xos voqelikni namoyish qiladi.

Millat va elatlarning til boyligi aforizmlar, maqollar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo'lgan yig'iq nutq turi lakonik, ya'ni yig'iq, qatra nutq deyiladi. Masalan, yetti o'lchab — bir kes, sabrning tagi — oltin.

Qatra nutq ba'zi o'rinlarda juda katta ma'no anglatadi, xulq, faoliyat va muomala uchun manba rolini bajaradi: „Salut!, Marsh!“ va boshqalar.

Turli omillar ta'sirida birdaniga vujudga keluvchi, jahlning mahsuli hisoblanmish, qisqa muddatli nutq turiga affektiv nutq deyiladi. Birdaniga suhbatdosh, raqib tomonga uzatiluvchi, o'ta ta'sirchan, xavfli, ruhiy nishon vazifasini bajaruvchi qisqa muddatli nutq affektiv deb nomlanib, zarbasi jihatidan alternativi yo'qligi bilan boshqa nutq turlaridan keskin ajralib turadi. Jahl, qasos, alam, tajovuz kechinmalarini o'zida aks ettirib, o'ta tanglik, zo'riqish (stress) mahsuli bo'lib hisoblanadi (jahl kelganda — aql ketadi: hissiyot bilan emas, balki aql bilan ish tut).

Insoniyat tarixining sivilizatsiya bosqichiga o'sib o'tishi davrida yozma nutq paydo bo'la boshlagan va hozirgacha u o'z rivojlanishida davom etmoqda. Tilning barcha qoidalariga (orfografik, morfologik, sintaktik, leksik, orfoepik, ling-

vistik, fonematik, fleksiv va hokazo), qonuniyatlariga, mexanizmlariga (jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyan shartli alomatlar (grafiklar) yordamida shakli tuzilishi, ma'no, mazmun va mohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutq turi yozma nutq deyiladi.

Har bir tilning to'la mohiyati yozma nutq orqali ifodalanadi, uzoq va yaqin masofalar uchun axborot (kommunikatsiya) vositasi (quroli) vazifasini bajaradi. Millat madaniyati, ma'naviyati, fan va texnikasi, san'ati va adabiyoti yozma nutq orqali uzatilib, millatlararo aloqa vazifasini ado etadi.

Yozma nutq o'z navbatida quyidagi tarkiblardan tashkil topadi: a) monologik (drama), b) dialogik (badiiy asar janrlarida), d) ichki, e) lakonik (yig'iq, qatra), f) epik (yoyiq, yirik roman, qissa va boshqalar).

Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, og'zaki nutqdagidan farqli o'laroq til boylıklariga bevosita asoslanadi. Yangiliklar yaratish, ijod qilish so'zlar orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shaklda tartibga keltiriladi. Lakonik (yig'iq, qatra) nutq ham og'zaki nutqdagiday ma'no kasb etadi. Epik (yoyiq) nutq yirik asarlar, monografiyalar mohiyatini to'laqonli aks ettirish bilan boshqa nutq turlaridan farqlanadi. Til mexanizmlaridan tashqari badiiy vositalar orqali inson ruhiyati tavsiflanadi.

Bizningcha, his-hayajonlar orqali ifodalanuvchi, muayyan axborotlarni o'zida mujassamlashtiruvchi nutq turlarini quyidagi tiplarga shartli ravishda ajratish mumkin: a) ekspressiv, b) impressiv, d) affektiv, e) daktiologik va boshqalar.

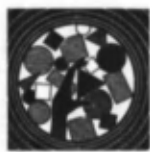
Ularning psixologik mazmuni, mohiyati, xususiyatlari to'g'risida yuqorida fikr bildirilganligi uchun qaytatdan tahlil qilish, tavsiflashga hech qanday hojat yo'qdir. Lekin mazkur nutq turlari boshqa turkumlardan ham joy olishi mumkin. Biroq ilmiy jihatdan hech qanday qarama-qarshiliklar vujudga kelmaydi, aksincha, bir-birini to'ldirishga xizmat qiladi, xolos.

Nutq va nutq faoliyati yuzasidan bildirilgan mulohazalar, ilgari surilgan ayrim g'oyalar mutlaqlikka da'vo emas, albatta, chunki ularning ko'pgina jihatlari, qirralari, mexanizmlari, qonuniyatlari, tavsiflari chuqurroq izlanishni talab qiladi. Ayrim o'rinlarda ularning har biri eksperimental tadqiq etishni taqozo qiladi, yangi metodikalar, testlar, treninglar ishlab chiqishni izlanish predmetiga olib kiradi, amaliy va nazariy muammolar yechimini tezroq hal qilishga safarbar etadi. Nutqni tavsiflashga muomala jarayonida qanday ishtirok etishidan kelib chiqib yondashish bilan qimmatli materiallar to'plash mumkin. Shu bilan birga uning negizida har qaysi psixolog mutaxassisni notiqlik san'atiga o'rgatish kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga muhim hissa bo'lib qo'shiladi.

Tekshirish uchun savollar:

1. Siz nutq deganda nimani tushunasiz?
2. Nutq qanday vazifalarni bajaradi?
3. Til bilan nutqning qanday o'xshashlik tomonlari bor?
4. Nutq qanday turlarga ajratiladi?
5. Nutq hayot va faoliyatda qanday ahamiyatga ega?

XVII bob

XAYOL

Xayol to'g'risida umumiy tushuncha

Xayol tafakkur singari bilish jarayonlaridan biri bo'lib, u insonning ichki va tashqi xususiyatli va izlanishli faoliyatida, muayyan darajaga ega bo'lgan muammoli vaziyatning vujudga kelishi va uning hal qilinishida ishtirok etadi. Agar xayolning kelib chiqishi genetik jihatdan tahlil qilinadigan bo'lsa, u albatta insonning mehnati mahsulini obrazlar, timsollar yordami bilan aks ettirmasdan turib, bevosita faoliyatga kirishishi mumkin emas, chunki fikr-mulohazalar tasavvur qilish tufayli tafakkur predmetiga uzatiladi.

Shu boisdan xayol yordami bilan inson kutilayotgan natijani, ya'ni kutilmagan tasavvur obrazlarini yaratadi, go'yoki bu jarayonda ijodiy faoliyatning modeli ishlab chiqiladi, fantastik timsollar tizimi yangiliklar tarkiblari bilan boyib boradi, ichki faollik esa uning mexanizmiga aylanadi. Odamning har qanday faoliyati xayoliy jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi, kashfiyotning dastlabki obrazlari, tarkiblari aniq voqelikdan uzoq bo'lishidan qat'iy nazar taraqqiyot (rivojlanish), turkisi vazifasini bajaradi. Odatda xayol inson faoliyatining zaruriy tarkibi, muhim sharti sifatida uning faoliyat turi atamasi nomlari bilan ifodalanadi, chunonchi badiiy, adabiy, ilmiy, musiqaviy, konstruktorlik, evristik ijodiy faoliyat kabilar shaxs tomonidan bajarilishi, amalga oshirilishi lozim bo'lgan har qanday faoliyatning mahsuli oldindan tasavvur qilinishi, yaxlit timsol shaklda ko'z oldiga keltirilishi shart.

Psixologiyada xayol insonning ijodiy faoliyatining tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi, u xatti-harakatning oraliq va yakuniy mahsullari orqali aks etadi, muammoli vaziyatda noaniqlik, noma'lumlik alomatlarini vujudga kelsa, u holda faoliyat rejasini qayta ko'rib chiqishni ta'minlaydi. Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, hech qachon xayol ijodiy faoliyat dasturining yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lmaydi, balki uning ayrim o'rinlarini to'ldirish va almashtirish timsollarini yaratadi, xolos.

Xayolning bilish jarayoni sifatidagi asosiy vazifasi shundan iboratki, u amaliy faoliyat boshlanmasdan turib, uning mahsulini oldindan tasavvur qilish va ularni timsollar tariqasida vujudga keltirishdan iboratdir. Insonning shaxsiy faoliyatida ayrim qiyinchiliklar vujudga kelsa, ularni bartaraf qilish uchun odam o'ylanadi, fikriy obrazlarni yaratadi, ularga yangi qo'shimchalar kiritadi, xullas mahsulotning sifatli chiqishini, uning buyum tariqasida namoyon bo'lishini xayol uzluksiz ravishda ta'minlab turadi. Aytaylik, inson stul yasamoqchi bo'lsa, u eng avval unga oid qismlarni tayyorlaydi, shaxs xayolan uning sifatiga e'tibor beradi, keyin ularni yaxlitlaydi, o'zaro birlashtiradi hamda buyum

shaklida gavdalantiradi. Binobarin, xayol ishning har bir bosqichida bevosita ishtirok etadi, yo'l-yo'lakay unga qo'shimchalar kiritib boradi.

Xayol bilish jarayonlari bilan uzviy aloqada hukm suradi, ularni aks ettirish imkoniyatining to'laroq ro'yobga chiqishiga yordam beradi. Ayniqsa, u tafakkur bilan bevosita aloqada bo'ladi, xuddi shu boisdan ularning har ikkalasi ham bashorat qilish, oldindan payqash, sezish, istiqbol rejasini tuzish imkoniyatiga ega. Shuning uchun ular o'rtasida bir qator o'xshashliklar va ayrim farqlar mavjuddir. Bu holat quyidagilarda o'z ifodasini topadi: 1) xayol tafakkur singari muammoli vaziyatda, masala va topshiriqlar yechish jarayonida tug'iladi; 2) yangi yechim, usul, vosita qidirishda va ularni saralashda umumiylik mavjud; 3) xayolning ham, tafakkurning ham paydo bo'lishi shaxsning ehtiyojlariga bevosita bog'liq; 4) ehtiyojlarni qondirishning dastlab xayoliy obrazlari yaratiladi, uning natijasida vaziyatni yorqin tasavvur qilish imkoni tug'iladi; 5) xayolda oldindan aks ettirish jonli tasavvurlar tarzida, yaqqol timsollar shaklida vujudga kelsa, tafakkurda ular umumlashmalar, tushunchalar, bilvositalik xususiyati orqali ro'yobga chiqadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, muammoli vaziyatda aqliy faoliyat natijalari ong nazoratidagi obrazlar, tasavvurlar hamda tushunchalar tizimida ifodalanadi. Obrazlar va tasvirlar tanlash (sarlash) xayolning funksiyasi orqali, tushunchalar va ularning yangilik alomatleri esa tafakkur yordamida ro'yobga chiqadi. Tasavvurlar bilan tushunchalarning o'zaro uyg'unlashuvi ikkita ijodiy xususiyatli bilish jarayonlarining hamkorlikdagi ijodiy faoliyatida bir davrning o'zida qatnashishni bildiradi.

Xayol jarayoni tafakkurdan farqli o'laroq muammoli vaziyatning ma'lumotlari qanchalik noaniq bo'lsa, shunchalik tasavvur obrazlari yaralishi uchun qulay imkoniyat tug'iladi, uning mexanizmlari tezkorlikda ishga tushadi. Masalan, yozuvchining xayoli asar qahramonlarining taqdiri bilan uzviy bog'liq bo'lib, konstruktor, muhandis, me'mor kabi mutaxassislariga qaraganda nihoyat darajada katta noaniqliklarga ega, voqelikdan tubdan uzoq

fantaziya olamida obrazlar, chizgilar, badiiy to'qimalar yaratadi. Ma'lumki, aniq dunyoviy fanlarning qonuniyatlariga qaraganda insonning psixikasi, uning xatti-harakatlari qonuniyatlari murakkab va yetarli darajada ma'lumotlarga ega emas. Xuddi shu boisdan bosh miya katta yarim sharlari funksiyasining qariyb uchdan bir qismini ilmiy dalillar asosida tushuntirib bera olishimiz mumkin, xolos.

Muammoli vaziyat o'zining xususiyatiga ko'ra bir davrning o'zida ham xayolning, ham tafakkurning ishtirok etishini taqozo qiladi. Agarda muammoning yechimi, masalaning sharti aniq bo'lsa, bu holda tafakkurning ishtiroki ustuvorlik qiladi, mabodo noma'lumliklarning miqdori ko'payib ketsa, u taqdirda xayol yoki fantaziya yetakchi rol o'ynay boshlaydi. Muammo yechimining turli usullari, ularning invariantlari, muayyan qonunlari, qoidalari, ta'riflari mavjud bo'lgan taqdirda faoliyat tafakkur yordami bilan amalga oshiriladi.

Xayolning eng ahamiyatli tomoni shundan iboratki, u tafakkur predmetiga taalluqli holatlardagi yetishmovchilikda ham muammoli vaziyatdan yengilroq chiqib ketishga muhim zamin hozirlaydi. Insonda mavjud narsalarning ichki tuzilishi, uning rivojlanishi, o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlarning yetishmasligi tufayli shaxs xayolga va fantaziyaga murojaat qiladi. Biosfera va neosferada insoniyat uchun noma'lum, o'rganilmagan sohalar mavjud ekan, demak, xayol uzluksiz ravishda o'z funksiyasini bajaraveradi, shuning uchun xayolning qaysi turi hukm surayotganligidan qat'iy nazar, u ijobiy hodisa sifatida baholanishi lozim. Chunki, xayol insonning aqliy zo'r berishda, stress, affekt holatlarida asab tizimini tanglikdan xalos etib, tana a'zolari funksiyasini tiklaydi, ishchanlik qobiliyatini barqarorlashtiradi.

Xayol turlari to'g'risida umumiy tushuncha

Xayol o'zining faolligi shaxs ijodiy faoliyatining muhim sharti sifatida xizmat qiladi. Ba'zi bir psixologik ma'lumotlarga qaraganda, goho xayol faoliyatning funksiyasini bajaradi,

bunda u xatti-harakatlarning sun'iy ravishdagi majmuasi vazifasini ijro etadi, xolos. Inson quyidagi holatlarda yaqqol tasavvurdan yiroq bo'lgan xayolot olamiga kirib borishi mumkin: 1) inson hech qanday yo'l bilan hal qilib bo'lmaydigan masalalar, muammolar iskanjasidan berkinish maqsadida; 2) turmushning og'ir sharoitlaridan, zahmatlaridan himoyalaniish niyatida; 3) shaxsiy nuqsanlar ta'qibidan qutulishda; 4) ushalgan armonda; 5) patologik holatga (ruhiy nuqsonga) uchraganda; 6) alkogolizm, narkomaniya va boshqa vaziyatlarda. Xayol (fantaziya) turmushda gavdalanishi mumkin bo'lmagan, amalga oshirish imkoniyati yo'q xatti-harakatlar dasturini namoyon etadi.

Yuqoridagi mulohazalar negizidan kelib chiquvchi xayolning bunday shakli psixologiya fanida passiv (sust) xayol deb nomlanadi. Psixologiyada aktiv (faol), ixtiyoriy, ixtiyorsiz, tiklovchi va ijodiy xayol turlari to'g'risida ham muayyan ma'lumotlar mavjuddir.

Inson passiv xayolni oldindan rejalashtirib yuzaga keltirishi ham mumkin. Xuddi shu bois iroda bilan bog'liq bo'lmagan, jo'rttaga „kashf“ qilingan, biroq hayotda gavdalantirishga yo'naltirilgan xayolning o'ziga xos obrazlari majmuasi „shirin xayol“ deyiladi. Odatda „shirin xayol“da fantaziyaning mahsullari bilan insonning ehtiyojlari o'rtasidagi aloqa yengillik bilan yuzaga kelganligi tufayli quvonchli, yoqimli, qiziqarli narsalar haqida odamlar xayol suradilar. Inson qanchalik shirin xayolga berilsa, u shunchalik darajada passiv shaxs sanaladi, bu holat uning nuqsoni hisoblanadi. Passivlik (sustkashlik) kishining qiyinchiliklarini yengishdan chetlashtiradi, yashash uchun kurashga chorlamaydi, demak, u reallikdan uzoqlashadi. Goho passiv xayol hech o'ylamaganda, ixtiyorsiz ravishda vujudga kelishi ham mumkin, bunda quyidagi holat yuz beradi; a) ong nazoratining kuchsizlanishi; b) ikkinchi signallar tizimining susayishi, d) insonning vaqtincha harakatsizlanishi, e) uyqusirash; f) affektiv vaziyat; g) tush ko'rish; h) gal-lutsinatsiya; i) patologik holatlar va hokazo.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, passiv xayol ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlarga ajratilganidek, aktiv xayol tiklovchi va ijodiy xayollarga bo'linadi.

O'zining mohiyati bilan tasavvurlarga muvofiq keladigan tasavvurlar, tasvirlar tizimini yaratuvchi xayol „tiklovchi xayol“ deb ataladi. Tabiatga, jamiyatga va shaxslararo munosabatga, bilimlarga oid ma'lumotlar o'rganilishida xayol bevosita ishtirok etadi hamda uning yordamida matnlarda, rasmlarda, xaritalarda aks ettirilgan narsalar xayolda qayta tiklanadi. Ijtimoiy tajribada, ta'lim-tarbiya jarayonida fazoviy xayol, vaqt va harakat birliklariga oid axborotlar, masofa, hajm to'g'risidagi xabarlariga sinchkovlik bilan qarash, tikilish jarayonida mazkur xayol turi rivojlanadi.

Ijodiy xayol tiklovchi xayoldan farqli o'laroq original va qimmatli moddiy, ijodiy mahsulotlarda gavdalanuvchi yangi obrazlarning yaratilishidan iborat xayol turidir.

Xayolning xususiyatlari

Xayolning muhim tomonlaridan biri — uning ijod va shaxs munosabatining yaxlit holda talqin qilish xususiyatidir. Ijod shaxsning ichki imkoniyatlari va zaxiralarining ro'yobga chiqishining asosiy shartlaridan biridir. Shu sababdan shaxs o'zining ijodiy faoliyati bilan, birinchidan, yaratuvchilik qudratini amaliyotda namoyish qiladi. Ikkinchidan, u ijod ta'sirida yangi fazilatlarni egallaydi, nafosat, badiiy ijod, texnik qobiliyat, kashfiyot, ijtimoiy muammolarni integratsiya qilib, differensiallashtiradi. Uchinchidan, jahon faniga o'z hissasini qo'shadi va sivilizatsiyaga o'z ta'sirini o'tkazadi, ijtimoiy taraqqiyotni harakatlantiruvchisiga aylanadi. Ijod davomida shaxs motivatsion, emotsional, irodaviy barqarorlik, xarakterning mustahkamligi va boshqa individual-tipologik xususiyatlari samaradorligiga, sifatiga munosib ravishda ijobiy ta'sir o'tkazadi. Ijod xususiyatlari bilan shaxsning xususiyatlari o'rtasidagi uyg'unlikning yuzaga kelishi ikki yoqlama ta'sir o'tkazish mexanizmi sifatida muhim rol o'ynaydi, ya'ni faoliyatda shaxs o'zining yangi qirralarini ochadi, uning fazilatlari esa ijodiy izlanishlarning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta'minlaydi.

Xayolning analitik-sintetik xususiyati

Xayolning analitik xususiyati (nemischa *tendens*, lotincha *tendere* degan soʻzdan kelib chiqqan) psixologiyaning tarixiy taraqqiyoti davomida har xil koʻrinishlarda hukm surib kelmoqda. Analitik holat xayolning mazmunini, mohiyatini, predmetini, asosan yangi mahsullar, yangicha obrazlar, timsollar, tasvirlar yaratilishini, atrof-muhitning ifodasi, yangi bezakli, jiloli ekanligini qayd qilishni tan olishdir. Yangilik elementlari, baʼzi jabhalarining qoʻshimcha alomatlar bilan boyitilishi, ijod qilinishi xayolning asosiy vazifasi ekanligini aks ettiruvchi tendensiya psixologiya fanida aksariyat ilmiy maktablar tomonidan tan olingan va taraqqiyot harakatlantiruvchisi sifatida qatʼiy ravishda himoya qilinib kelinmoqda. Ikkinchi tendensiya biosfera va neosfera toʻgʻrisidagi maʼlumotlar, tasavvurlar, taʼsirlanish, timsollar, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida qaytadan tiklanish orqali xayol mahsuli sifatida saqlanib keladi, degan gʻoyaga asoslanadi. Bu tendensiyada obrazlarning tiklanishi, saqlanishi, kuchayishi yoki oʻchmas iz tariqasida uzluksiz ravishda inson xotirasida, koʻz oʻngida namoyon boʻlishi, gavdalanishi hayot va faoliyat uchun birlamchi ekanligi isbotlashga harakat qilinadi. Har ikkala tendensiya ham xayol holatining analitik vazifasini bajarish imkoniyatiga ega boʻlib, oʻzaro bir-birini inkor etish darajasiga olib bormasligini taqozo qiladi. Shuning uchun ijodiy xayol yangi obrazlarning vujudga keltirish bilan taraqqiyotga ulush qoʻshadi, yaqqol voqelik va ularning timsollar haqidagi maʼlumotlar, chizgilar tasviri hamda tasavvurlarini qayta tiklash orqali insoniyat bilimi, tajribasini boyitadi.

Tiklovchi xayol insoniyat tomonidan oldin yaratilgan narsalar va hodisalar toʻgʻrisidagi obrazlar, axborotlar sifatida qaytadan joylanishiga muhim taʼsir etadi, oʻzining harakat tezligi bilan har qanday texnika moʻjizasini dogʻda qoldiradi. Har ikkala tendensiya uygʻunlashuvi orqali ijodiy va tiklovchi xayol turlari vazifasiga, ahamiyatiga, mahsuldorlik darajasiga oqilona baho berish mumkin.

Aks holda ikki tendensiya ikki xil talqin, turlicha yakun, o'zgacha mazmun, alohida yondashuv, ustuvorlikka da'vo keltirib chiqarishi ayni haqiqatdir.

Xayol analitik holatdan tashqari sintetik xususiyatga ham egadir. Xayolning sintetik holati ushbu fenomenlar orqali ifodalanadi: agglutinatsiya (lotincha *agglutinare* — *yopishtirmoq, yelimplamoq* degan ma'noni bildiradi) muayyan tasavvurlarni bir-biriga qo'shib yoki ulardan foydalanib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir; giperbolizatsiya (yunoncha *hyperbole bo'rttirish, kuchaytirish* ma'nosini anglatadi); sxematizatsiya (yunoncha „*schema*“ obraz, *shakl vujudga keltirish* demakdir); tipizatsiya (yunoncha „*tipos*“ iz, *chiziq* degan ma'noni bildiradi) yoki tipiklashtirish; o'xshatma — muayyan narsalarga nisbatan qiyoslash orqali muhim va nomuhim tomonlaridan umumiylikni tanlab olishdir.

Agglutinatsiya obrazlar (tasvirlar, timsollar) sintezlashuvi jarayonining soddaroq ko'rinishidan biri hisoblanib, insoniyatning kundalik hayoti va faoliyatida ro'y-rost yaxlitlashtirish imkoniyati yo'q xilma-xil xislatlar, fazilatlar, sifatlar va qismlarni „qorishiq“ tarzda (birlashtirilgan) shaklda aks ettiradi. Odatda agglutinatsiya yordami bilan xalq tomonidan yaratilgan ertak timsollari, afsona tasvirlari yaratiladi yoki xayoliy kompozitsiyasi to'qib chiqariladi. Masalan, odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor, suv parisi (rusalka) (bosh va gavdasi odamniki, dumi baliqniki, sochi yashil suv o'tlaridan iborat); kentavr (ot va odam); pegas (qanot va ot) — qanotli ot; tovuq oyoqli uycha; yetti boshli ilon, ajdaho (ilon, ot va qushdan iborat) va boshqalar.

Hozirgi zamonda agglutinatsiyadan texnik, badiiy, ijodiyotda keng ko'lamda foydalanilmoqda, chunki, samolyot amfibiya (yunoncha *amibios* — *ikkiyoqlama hayot kechirish* ma'nosini bildiradi), quruqlik va suvga moslashgan gidrosamolyot; aerosani (chana singari sirg'anuvchi samolyot), jangovar texnika amfibiya (tank, bronetransport, avtomobil); akkordeon — fortepyano bilan bayan

birlashmasi; avtokran — avtomobil bilan kran qorishig'i; avtokor (inglizcha „car“ — arava, o'ziyurar arava degan ma'noni bildiradi) va hokazo.

Giperbolizatsiya fenomeni xayol obrazlarini hamda tasavvur shakllarini o'zlashtirish jihatidan agglutinatsiyaga o'xshash psixik jarayondir. Giperbolizatsiya narsalar va jonivorlarni nafaqat haddan ziyod kattalashtirish yoki kichiklashtirish bilan tavsiflanibgina qolmasdan, balki tasavvur obrazlari (timsollar, tasvirlar) miqdorini ko'paytirish yoki ularning o'rniga almashtirish xususiyatlarini ham namoyon etadi. Masalan, yetti boshli ajdarlar, ko'p qo'lli va ikki boshli maxluqlar, olti oyoqli jonivorlar, quyosh nurini to'sgan afsonaviy qushlar shular jumlasidandir.

Sxematizatsiya fenomeni xayol (fantaziya) obrazlarini yaratish vositalaridan biri hisoblanib, u borliqdagi narsa va hodisalarning u yoki bu alomatlari hamda sifatlarini ta'kidlashdan, shuningdek, butun diqqat-e'tiborni ularga qaratishdan iborat psixik jarayondir. Shu usul, yo'l, visita yordami bilan muayyan yaqqol insonlarga mo'ljallangan o'rtoqlik hazillari va achchiq, ayanchli, kulgili tasvirlar yaratiladi. Mazkur jarayonda xayol tasvirlarida yuzaga keladigan tasavvurlar o'zaro birlashib ketishi natijasida tafovutlar qariyb yo'qoladi, o'xshashlik alomatlari esa birlamchi voqelikka aylanadi, qolaversa ushbu holat sxematizatsiyalashga qulay negiz hozirlaydi. Bunga konstruktorning qushlar olamidan andoza olib, yangi qurilmalar yaratishi, modeldan haqiqiy asbob ishlab chiqishi; rassomning tabiat mo'jizalarini matoga tushirishi yaqqol misoldir.

Tipizatsiya fenomeni yordami bilan xayolda tasavvurlar sintezi ro'yobga chiqishi mumkin. Odatda badiiy adabiyotda tipizatsiyat yoki tipiklashtirishdan keng ko'lamda foydalaniladi hamda uning yordamida ba'zi bir jabhalari bilan o'zaro o'xshash, hatto mutanosib narsa va hodisalarda aks etuvchi muhim belgilari ajratib olinadi hamda ular yaqqol obrazlarda mujassamlashtiriladi. Ijodiy jarayonlarning vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi bir

talay assotsiatsiyalar orqali paydo bo'ladi, lekin ularning qayta tiklanishi xotira jarayonlarida uchraydigan tiklanish yoki jonlanishdan farq qiladi.

Ijodiy xayol o'ziga xos muayyan xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan eng muhimi assotsiatsiyadir. U an'anaviy yo'l-yo'riqdan voz kechib, ijodkor ruhiyatida favquloddagi his-tuyg'ular, o'y-fikrlar, xohish-istaklarga tobe etishdir. Vaholanki, assotsiatsiyalarning o'xshashlik, yondoshlik, qarama-qarshilik (kontrastlik) ko'rinishlari saqlanib qolsada, lekin tasavvurlarni sababiy bog'lanish mexanizmi bilan tavsiflanadi. Ijodkor (shoir, yozuvchi, rassom) asarida assotsiatsiyalar chizgisi vujudga keladi, ularning vujudga kelishiga asosiy sabab tashqi taassurot hisoblanadi.

Xayol jarayonlarining fiziologik asoslari

Xayol jarayonlarining, shu jumladan, fantaziya obrazlarining vujudga kelishi inson miyasi faoliyatining mahsuli bo'lib, u bosh miya katta yarim sharlari po'stlog qismining funksiyasi orqali amalga oshadi. Xotira bilan xayolning fiziologik asoslari, mexanizmlari o'rtasida muayyan darajada o'xshashlik va ba'zi tafovutlar mavjud.

Xotiraning fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlarining o'zaro birikuvi hamda faollashuvi (qayta jonlanishi, tormozlanishi)dan iborat bo'lsa, xayol jarayonida inson ontogenezida yuzaga keltirilgan bog'lanishlar tizimi buzilishi (yemirilishi) oqibatida yangi tizim hosil qilinadi. Favquloddagi bunday holat (birlashishi, yangi tizim) ma'lum ehtiyoj yoki birorta tasodifiy taassurot (tashqi ta'sir) orqali miya po'stlog'ida kuchli qo'zg'olish o'chog'ining hosil bo'lishi tufayli vujudga kelishi mumkin. Xuddi shu boisdan xayol surayotgan shaxsning nerv hujayralarida o'zaro qayta bog'lanishlar fantaziya obrazlariga xos yangilik va o'xshashlik alomatlarini bilan aloqaga kirishadi.

Shunday qilib, xayol miya katta yarim sharlari po'stlog'ining funksiyasi hisoblanishiga qaramasdan, uning fiziologik mexanizmlari miyaning boshqa qismlari bilan bog'liq ekanligi to'g'risida faraz qilishga imkon tug'diradi.

Miyaning mana shunday chuqurroq qismlari gipotalam — limbik (yunoncha *hypothalamus*) yuksak markazlar majmuasidan iborat bo'lib, ular har xil funksiyalar moslashuvini ta'minlab turadi; (lotincha *limbus*—*chegara*, *chet*, hoshiya yunoncha *thalamus tepalik*, *tizim* degan ma'noni anglatadi) fantaziya obrazlarining shakllanishida, faoliyat jarayonlari bilan qo'shilishda miya yarim sharlari po'stlog'i bilan birga qatnashadi. Tizimning po'stloq bilan po'stloqosti qismlari bog'lanishi tufayli gipotalamus miya stvolining yarim sharlar bilan tutashuvida „limb“ (chegara) hosil qiladi.

Inson miyasi fantaziya obrazlariga hamda organizmning periferik (chet) qismlariga boshqaruvchanlik ta'sirini o'tkazib, ularning faoliyatini o'zgartirib turadi. Shaxs asabiylashganida biror narsa haqida qattiq o'ylasa, albatta tana a'zolarida ko'zga tashlanadigan o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin. Yuzaga kelgan bunday alomatlar (belgilar, izlar) „stigmat“lar deb nomlanadi (yunoncha *stigma*—*dog'* yoki *chandi*q degan ma'noni anglatadi). Qadimgi xalq afsonalari, rivoyatlariga qaraganda inson qattiq jismoniy kaltaklangan davrini eslasa, go'yoki o'sha azobning izlari yana favqulodda yuzaga kelishi ta'kidlanadi. Qo'rqinch holat to'g'risida xayol obrazlari yaratilsa, odamga uchuq chiqishi, lablarini yorilganday his etishi mumkin. Masalan, chekish va ichishni mutlaq tashlagan shaxs papiros yoki spirt ichimligi to'g'risida o'ylasa, uning og'iz bo'shlig'ida tamaki ta'mi, aroqning achchiqligi paydo bo'lishi mumkin. Inson juda suvga tashna bo'lsa yoki ochlik azobi qiynasa, ular to'g'risida o'ylasa, „shirin qoniqish“, „lazzatlanish“ hislari vujudga keladi.

Psixologiyada qo'rqinch holati to'g'risida muayyan materiallar to'plangan va tahlil qilingan. (Qo'rqinch yunoncha *phobos* — „*fobiya*“ deb nomlanadi). Fobiya muayyan sharoitlar va vaziyatlarda shaxsda vujudga keladigan kuchli asosga ega bo'lmagan qo'rqinch va tashvishlanishdan iborat, inson tomonidan yengishning imkoniyati yo'q muttasil psixopatologik holat. Mazkur patologik holatning ba'zi birlariga tushuncha berishga harakat qilamiz: 1) *agara-*

fobiya — shaxsning gavjum maydonlardan, shoh ko'chalardan o'tishga qo'rqishi; 2) *kaustrofobiya* — insonning eshikni qulflab yolg'iz o'tirishidan qo'rqishi; 3) *monofobiya* — shaxsning yolg'iz, hech kimsiz qolishdan qo'rqishi; 4) *atropofobiya* — insonning ko'pchilik davrasidan, xaloyiqdan qo'rqishi; 5) *nazofobiya* — odamning kasal bo'lib qolishdan qo'rqishi; 6) *eyrotrofobiya* — shaxsning ko'pchilik davrasida izza bo'lishdan, o'zini yo'qotib qo'yishdan qo'rqishi; 7) *didaktogen* — o'quvchi yoki talabaning o'qituvchidan qo'rqishi; 8) *yatrogen* — bemorning shifokordan qo'rqishi va hokazo.

Xayolning organik jarayonlari bilan uzviy bog'liqligi haqidagi ma'lumotlar yana ideomotor (yunoncha *idea* — *tushuncha*, *tasavvur*, lotincha *motor* — *harakatlantiruvchi* degan ma'noni bildiradi) aktlar (harakatlar) da mujassamlashgan bo'ladi. Inson u yoki bu harakatni tasavvur qilish bilanoq, xuddi shu narsaning tabiiy ravishda bajarilishi boshlanadi. Masalan, shaxs qaysidir ashulani dildan o'tkazsa, uning xirgoyisi amalga oshiriladi yoki rubob to'g'risida tasavvur qilinsa, undagi barmoq harakati tasadifiy ijroga kirishadi va hokazo.

Xayol shakllari to'g'risida tushuncha

Xayolning asosiy shakli xayolot yoki fantaziya deb nomlanadi, lekin chet el psixologiyasida xayolning sinonimi sifatida qo'llaniladi. Fantaziya inson ongida in'ikos etila boshlagandan e'tiboran borliqning qiyofasini o'zgartirishga yo'nalgan bo'ladi. Shuningdek, fantaziya insoniyat dunyosi uchun ma'lum bo'lgan omillarga nisbatan yangi nuqtayi nazar qaror topishiga imkon beradi hamda badiiy asarlarni, ilmiy bilish jarayonlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Odatda bolaning asosiy faoliyati o'yinga aylana borgan sari bog'cha va kichik maktab yoshi davrida u jadal rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Ma'lumki, ta'kidlangan yosh davridagi bolalar uchun fantaziya obrazlari ularning o'yin faoliyati uchun dastur tariqasida vujudga keladi: bola o'zini

kosmonavt sifatida his qiladi; konstruktor rolini bajaradi; o'zini personaj xulq-atvori bilan taqqoslaydi; rolli, sujetli o'yinlarda muayyan rollarga kirishadi va hokazo.

Xayolning o'zi faoliyatning har xil turlarida tarkib topadi va faoliyatni amalga oshirish va uyushtirish uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Bolaning xayoli tashqi tayanchlarga (o'yinchoqlarga) asoslanuvchi faoliyatdan so'zlar bilan sodda hamda badiiy ijodiyotni amalga oshirishga sharoit tug'diradigan ichki faoliyatga o'sib o'tadi. Bola nutqni egallash munosabati bilan shaxslararo muomalaga kirishgandan so'ng uning xayoli ham taraqqiy etadi. Nutq faoliyatining rivojlanishi tufayli bolada ko'rmagan, eshitmagan narsa va hodisalarni tasavvur qilish imkoni yaratiladi. Xuddi shu bois bola cho'plardan ot, stuldan harakatlanuvchi texnikani yaratish imkoniga ega bo'ladi. Bunda fantaziya ijtimoiy tajribaning biri sifatida gavdalanadi. Badiiy fantaziya obrazlari (Bilmasvoy, Buratino, No'xat polvon, Qorqiz, Qorbobo, Jodugar kampir va hokazolar) ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish va bilish vositasi ekanligi tadqiqotchi psixologlar tomonidan dalillab berilgan. Katta yoshli odamlar esa atrof-muhitni va shaxslararo munosabatlarni faol ijodiy izlanishlari tufayli o'zgartiradilar.

Orzu xayol shakllaridan biridir. U shaxsning o'zi uchun eng yoqimli istiqbol obrazlarini xayolida (tasavvurida) yaratishda gavdalanadi. Orzu insonning ehtiyojlari, xohish-istaklari, intilishlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, uni kelajakda faoliyatni amalga oshirishga undaydi.

Shaxsning ijodiy faoliyati mohiyatida fantaziya ishtirok etmasdan iloji yo'q, chunki hamisha ham uning amaliy xatti-harakatlarida xayol jarayonlari ro'yobga chiqavermaydi. Aksariyat hollarda xayol jarayonlari shaxs amalga oshirishni istaydigan obrazlar shaklida mujassamlashadi hamda ichki faoliyat turiga aylanadi. Shaxsni kelajakka undovchi, uning xohish-tilaklarini aks ettiruvchi obrazlar majmuasi orzu deyiladi. Orzu shaxsning atrof-muhitni, ijtimoiy voqelikni o'zgartirishga yo'naltirilgan ijodiy kuchlari va intilishlarini turmushga tatbiq etishning asosiy shartlaridan biridir. Shu

bilan birga, orzu shaxsiy va ijtimoiy hayotni ilmiy faraz qilish elementlaridan hisoblanadi. Mamlakatimizda taraqqiyotni oldindan ko'ra bilish, oldiga biror aniq maqsad qo'ysa va shu maqsad sari intilish g'oyat muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun orzu batamom tugallanishi ma'lum bir sabablarga ko'ra kechiktirilgan faoliyatga undovchi motiv (sabab) tariqasida yuzaga kelishi mumkin. O'zlari uchun zarur ehtiyoj his qilgan ajdodlarimizning orzulari: uchar gilamlar; oynayi jahon; elektr chirog'i; o'ziyurar arava va hokazolar ko'rinishida gavdalanganligini shohidi bo'lamiz.

Badiiy va ilmiy ijodda fantaziyaning o'rni to'g'risida muayyan darajada ishlar qilingan. Ma'lumki, rassom hamda yozuvchining ijodiy faoliyatida ishtirok etuvchi xayol obrazlarining muhim xususiyatlari – bu uning emotsional kechinmalar, his-tuyg'ular bilan mujassamlashganligidadir. Hozirgi davrda: badiiy ijodiyot, badiiy tarjima, ilmiy ijodiyot, adabiy qobiliyat va iste'dod singari maxsus xayoliy jarayonlarga asoslangan holda tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Hozirgi yoshlarimiz yangi texnika va texnologiyalarni yaratish; o'ziga xos kashfiyotlarni amalga oshirish, o'zlari yoqtirgan mashg'ulotlar bilan shug'ullanish, yuksak kasbiy mahoratga erishish to'g'risida orzu qiladilar. Fan va texnika rivojiga hissa qo'shish istagi, intilishi, ularning barkamol inson bo'lib voyaga yetishlariga puxta zamin hozirlaydi. Kasb-hunar egasining bugungi kundagi obro'-e'tiborining ortishi, milliy hunarmandchilikka shart-sharoitlar yaratilishi o'z sohasining mahoratli kishisiga aylanishiga imkon tug'diradi. Donishmandlarimizning insonni kasb ulug'laydi degan fikriga amal qilish kasbiy tayyorgarlik darajasining yuksalishiga xizmat qiladi.

Tekshirish uchun savollar

1. Xayol deganda nimani tushunasiz?
2. Xayol qanday turlarga ajratiladi?
3. Xayolning ijodiyotdagi roli nimalardan iborat?
4. Xayol fenomenlariga tavsif bering.
5. Orzuning mohiyatini tushuntiring.

XVIII bob

DIQQAT

Diqqat to'g'risida umumiy tushuncha

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish va ularning samaradorligini ta'minlashning muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzahmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatliligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashdilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga faol qaratilishga aytiladi (P.I.Ivanov). P.I.Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

N.F.Dobrinin, N.V.Kuzmina, I.V.Straxov, M.V.Gamezo, F.N.Gonobolin va boshqalarning nuqtayi nazaricha, diqqatning vujudga kelishida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishini bildiradi, go'yoki ong doirasi birmuncha tig'izlanadi. Bunday torayish va tig'izlanish natijasida ong doirasi yanada yorqinlashadi. Ongning eng toraygan, tig'izlangan yorqin nuqtasi diqqatning markazi (fokusi) deb nomlanadi. Xuddi shu markaz (fokus)ga tushgan, idrok qilinayotgan jismlar, tasavvur obrazlari, o'y va fikrlar to'la, yorqin va aniq ifodalanadi. Jahon psixologlarining fikricha, diqqat uzluksiz ravishda, muayyan darajada aktivlik xususiyatini saqlab turadi. Bunday aktivlik, ongning biron-bir obyektida o'ynalishining kuchayishi va ma'lum vaqt davomida diqqat yo'naltirilgan

narsaga ongning faol qaratilishini yo'lga solib turadi hamda mazkur holatning saqlanishini ta'minlaydi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, diqqat sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq kabi alohida psixik jarayon emas. Shuing uchun u barcha psixik jarayonlarda qatnashadi, ularning mahsuldorligini oshirishga ta'sir etadi. Shu boisdan diqqat qaratilgan obyektlar ong to'plangan nuqtasida aniq, yaqqol aks ettiriladi. Demak, diqqat — aqliy jarayonlarning sifati, mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlovchi insonning ichki aktivligidan iboratdir. Shuningdek, u inson faoliyatining zaruriy shartidir.

Psixologiya tarixining sahifalarini varaqlasak, diqqatning kishi faoliyatidagi roliga berilgan qimmatli mulohazalar uchraydi. Jumladan, fransuz olimi Kyuve geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashi, Nyutonning kashfiyot fikrni doimo shu masalaga qaratilish jarayoni deyishi, Ushinskiyning diqqat psixik hayotimizning yagona eshigi deb baho berishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlovchanligi va yo'nalganligi bilan xarakterlanadi. Shu boisdan inson atrof-muhitning ko'plab qo'zg'atuvchilari, ta'sirlari orasidan alohida nimanidir idrok etadi, faraz qiladi, allaqaysi narsa to'g'risidagina mulohaza yuritadi, xolos. Ongning bu xossasi diqqat xususiyati bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Diqqat bilish jarayonlari singari o'zining alohida mazmuniga, muayyan mahsuliga ega emas, shuning uchun u barcha jarayonlarning jo'shqinligi, ildamligini ta'minlaydi. Demak, diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir. Berilgan ta'rifga binoan, ushbu yo'naltirilganlik subyektning ehtiyojlariga, uning faoliyati maqsadlari va vazifalariga mos keladigan obyektlarning tanlanganligida, ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy tanlashda va ajratishda vujudga keladi. Diqqatning muayyan obyektlarga to'planishi (konsentratsiyalanishi) ayni paytda boshqa jismlardan chalg'ishni yoki ularning vaqtincha inkor etilishini talab qiladi. Ana shu omillarga ko'ra aks ettirish

ravshanlanib boradi, tasavvurlar, mulohazalar faoliyat yakunlangunga qadar, qo'yilgan maqsadga erishguncha ongda saqlanadi. Ana shu yo'sinda diqqat faoliyatni nazorat qilib boradi va uni boshqaradi. Shuning uchun ko'pgina psixologlar (P.Y.Galperin va uning shogirdlari) diqqatning yuksak turi bilish jarayonlari, kishining xulq-atvori kechishini boshqarish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Biror obyektga yo'nalishiga ko'ra diqqatni sensor (perseptiv), aqliy (intellektual), harakatlantiruvchi (harakat) shakllarga ajratish mumkin.

Diqqatning muayyan obyektga to'planishi ko'p jihatdan insonning his-tuyg'usi, irodaviy sifati, qiziqishlariga bog'liqdir.

Insonning his-tuyg'ulari va emotsional holatlari diqqatning obyekt bilan uzviy bog'lansagina ijobiy ahamiyat kasb etadi. His-tuyg'ular, emotsional holatlar qanchalik kuchli va ko'tarinki tarzda namoyon bo'lsa, diqqat ham obyektga shunchalik mustahkam qaratiladi. Hislar, emotsiyalar diqqatning ham ixtiyorsiz, ham ixtiyoriy turlarini zo'raytiradi. Insonning amaliy va aqliy faoliyati jarayonida uning ongi muayyan darajada yangi bilimlar, ma'lumotlar bilan boyib borishi natijasida diqqat ham takomillashadi. Yangilikni payqash hissi odamning aqliy faoliyatini faollashtiradi, shu bilan birga, diqqatning obyektga uzoqroq to'planishini ta'minlaydi. Insonning barqarorlashgan kayfiyati diqqatning kuchi va ildamligini oshiradi, tanlovchanligiga ijobiy ta'sir etadi. Stress, affekt singari emotsional holatlar diqqatga salbiy ta'sir etib, uning tashqi ta'sirlariga beriluvchan, kuchsiz qilib qo'yadi. Ana shuning oqibatida diqqat chalg'iydi, bo'linadi, parishonlik namoyon bo'ladi, faoliyatdagi bir tekislik buziladi.

Psixologiyada diqqatning ixtiyoriy turi ko'pincha irodaviy deb nomlanadi. Bu, albatta, bejiz emas, chunki diqqatning muayyan obyektga yo'naltirilishi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Hatto ixtiyorsiz diqqat faoliyatda qatnashsa, u ham irodaning zo'ri bilan yo'naltirilgan obyektga to'planib turadi. Irodaning faoliyatni amalga oshirishda ishtirok qilishi ko'p jihatdan kishining maqsadga intilishi, ishchanlik qobiliyati, psixologik tayyorligiga bog'liq. Shu boisdan

diqqatning kuchi, barqarorligi, mustahkamligi, ildamligi odamning muayyan faoliyatni bajarishga moyilligi, shayligi bilan o'lanadi. Diqqatning yuksak darajada mujassamligini ta'minlab turishda odamning faoliyatni bajarishga muvofiqlashgani muhim rol o'ynaydi. Har qanday faoliyatni amalga oshirishning boshida qiyinchiliklar yuzaga keladi va ular kishidan irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Faoliyatni bajarishdagi nuqsonlarning namoyon bo'lishi diqqatni to'plashdagi qiyinchiliklarning natijasidir.

Diqqatning obyektga to'planishi, mustahkamlanishi odamning qiziqishlariga bog'liq. Hatto ixtiyorsiz diqqatning faoliyatda mujassamlashishida kishining ishtiyoqi va qiziqishi katta ahamiyatga ega. Odatda faoliyatga qiziqish bevosita va bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita qiziqish faoliyat jarayoniga, xatti-harakatlarning o'ziga, ish uslublariga qaratilgan qiziqishdan iboratdir. Bilvosita qiziqish esa faoliyatning maqsadi, uning natijasiga yo'naltirilgan qiziqishdir. Ixtiyoriy, irodaviy diqqat bilvosita qiziqish bilan aloqadordir. Psixologik ma'lumotlarning tahliliga ko'ra, diqqatning obyektga to'planishi va mustahkamlanishi ko'zlangan maqsadni, faoliyat mahsulining zarurligi hamda sifatining ahamiyatini inson tomonidan anglash orqali ta'minlab turiladi. Faoliyat maqsadini anglash o'z ish-harakatida kishi diqqatining yuksak darajada to'planishini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir.

Diqqatning ixtiyorsiz va ixtiyoriy ravishda vujudga kelishi o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Agar diqqatning manbayi ongimizdan tashqarida bo'lsa, tashqi diqqat deb ataladi. Masalan, shofyor, tikuvchi, muharrir kabilarning faoliyatida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatdir. Tashqi diqqat faqat idrok qilish jarayonidagina namoyon bo'lmasdan, balki fikr yuritilayotgan narsalarga ham qaratiladi. Jumladan, ixtirochining o'zi yaratgan narsasini tasavvur qilishi, rassomning obrazlarni kashf qilish jarayoni, muhandisning to'g'on qurilishini ko'z oldiga keltirish bilan bog'liq holatlar bunga misol bo'la oladi. Insonning o'zida sodir bo'layotgan o'z hissiyotlarini, fikrlarini, orzu-istaklarini va shu kabilarni kuzatishda ichki

diqqat yuzaga keladi. Diqqatning har ikkala ko'rinishi ham faoliyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga munosib hissa qo'shish imkoniyatiga egadir.

Diqqatning fiziologik asoslari

Diqqatning fiziologik asoslarini tushuntirib berishda buyuk rus fiziologlari I.P.Pavlov va A.A.Uxtomskiylarning ilmiy kashfiyotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy nerv faoliyatining alohida reaksiyalari bo'lmish oriyentir reflekslar to'g'risidagi I.P.Pavlov ilgari surgan ilmiy taxmin (gipoteza) psixologiya fani uchun muhim hissa bo'lib qo'shildi, chunki „bu nima?“ refleksisiz diqqatning tabiatini ochish mutlaqo mumkin bo'lmas edi. I.P.Pavlovning „bu nima?“ refleksi haqidagi g'oyasi ixtiyorsiz diqqatning g'ayritabiiy (reflektiv) xususiyatini ochib berish uchun xizmat qildi. I.P.Pavlovning fikricha, biz paydo bo'layotgan siymoga nigohimizni qaratamiz, eshitilgan tovushga quloq solamiz, dimog'imizga urilgan hidni yutamiz va hokazo. Lekin ushbu mulohazalar refleks mohiyatini ilmiy jihatdan ochib berish imkoniyatiga ega emas, vaholanki uning negizini asoslash uchun bir talay omillarni keltirish zarur. E.N.Sokolov, A.R.Luriya, P.Y.Galperin, E.I.Boyko va boshqalarning so'nggi vaqtdagi ma'lumotlariga suyanib mulohaza yuritilganda, I.P.Pavlovning oriyentir reflekslari juda murakkab jarayondir.

Aslini olib qaraganda, oriyentir kompleksiga tashqi xatti-harakatlar, ko'zlarning va boshning qo'zg'atuvchi tomonga burilishi, muayyan analizatorlarning sezuvchanligi, modda almashinuvi, nafas olish, yurak urish va qon aylanish harakati, teri-galvanik reaksiyalari, vegetativ nerv tizimi xususiyati va miyaning elektr faolligi o'zgarishi kabi son-sanoqsiz jarayonlar kiradi.

I.P.Pavlov va A.A.Uxtomskiylarning ta'limotlariga binoan diqqatning holatlari, sifatlari, xususiyatlari, birinchidan, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining o'zaro birgalikdagi harakati bilan, ikkinchidan, miya strukturasi hukm suruvchi qo'zg'aluvchanlik bilan uyg'unlikka egadir.

I.P.Pavlovning taxminiga ko'ra, vaqtning har bir lahzasida miya qobig'ida qo'zg'alish uchun ancha qulay (senzitiv) va maqbul sharoitga ega ekanligi bilan ajralib turuvchi u yoki bu qism hukm suradi. Alohida ajratib ko'rsatiladigan mazkur qism nerv jarayonlarining induksiyasi qonuniyatiga binoan vujudga keladi. Bosh miya qobig'ining biron-bir qismida to'plangan (markazlashgan) nerv jarayonlari induksiya qonuniga muvofiq boshqa uchastkalarni tormozlanishiga olib keladi. Qo'zg'alishning eng optimal markazida yangi shartli reflekslar vujudga keladi, differensiallash esa muvaffaqiyatli amalga oshadi. Qo'zg'alishning optimal o'chog'i o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega. Bu holatni chuqurroq dalillash uchun I.P.Pavlovning ushbu fikrini keltirib o'tish joizdir: „Agar bosh suyak kosasi orqali ko'rish mumkin bo'lganda edi va agar eng optimal qo'zg'aladigan katta yarim sharlar o'rni yoritilganda bormi, bu holda biz fikrlaydigan ongli odamda uning katta yarim sharlari bo'ylab doimo o'zgarib turadigan, shakli va kattaligi g'alati ko'rinishga ega bo'lgan hamda yarim sharlarning qolgan barcha bo'shlig'ida ko'proq yoki ozroq darajadagi soya bilan o'ralgan och rangli dog'ning u yoqdan bu yoqqa qay tarzda ko'chib yurishini ko'rgan bo'lardik“ (Двацатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. - Полн. собр. соч. М. -Л, Изд-во АН, 1951, III том, I- ая книга, 248- бет.) I.P.Pavlov ta'kidlab o'tgan och rangli „dog“ optimal qo'zg'alish o'chog'i markaziga mos keladi, uning harakati to'g'risidagi fikr esa diqqatning intensivligini ta'minlashning fiziologik omili hisblanadi. I.P.Pavlovning qo'zg'alish markazining bosh miya po'sti bo'ylab harakat qilishi yuzasidan ilgari surgan g'oyalari, gipotezalari va bashoratlari keyinchalik N.M. Livanovning eksperimental tadqiqot materiallari bilan to'la isbotlandi.

Diqqatning fiziologik asosini tushunishda A.A.Ux-tomskiyning ilmiy ishlari katta ahamiyatga ega. Muallif diqqatning fiziologik mexanizmlari to'g'risida tadqiqot o'tkazib, dominanta prinsipini kashf qildi. A.A.Ux-tomskiyning nuqtayi nazaricha, miya po'stida qo'z-

g'alistning ustun va hukmronlik qiluvchi markazi hukm suradi. Olimning dominantaga baho berishiga ko'ra, u yuksak darajadagi qo'zg'alist markazi „konstellyatsiya“si (muayyan holati)dir. Dominantaning hukmronlik xususiyati shundan iboratki, u qo'zg'alistning vujudga kelayotgan yangi markazlarining faoliyatini cheklash bilan qanoat hosil qilmasdan, balki zaif qo'zg'atuvchilarni o'ziga tortadi va ana shu yo'l bilan ularning hisobiga kuchayadi, muayyan darajada ustunlikka erishadi. A.A.Uxtomskiyning fikricha, dominanta qo'zg'alistning barqaror markazidir. Shuning uchun dominanta tushunchasi diqqatning harakatlantiruvchi mexanizmini ilmiy jihatdan dalillash uchun xizmat qiladi.

A.A.Uxtomskiyning ta'rifiga binoan, dominanta — bu bir davrning o'zida bosh miya markazida yuz beradigan reaksiyalar xususiyatini belgilab berishga qodir hukmron qo'zg'alist o'chog'idir. Uning fikricha, dominantalar vujudga kelgan paytda bosh qo'zg'alist o'choqlari, ya'ni „subdominantalari“, nisbatan kuchsiz qo'zg'alist o'choqlari mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki ular o'zaro qo'shib, dominanta bilan kurasha boshlaydilar. Mazkur qo'zg'alist o'choqlarining o'zaro kurashishi natijasida subdominantaga aylanishi yoki oldingi dominantaga subdominantaga bilan o'rin almashishi mumkin hukmron qo'zg'alist o'chog'i hisoblangan dominantaga diqqatining muayyan obyektga yo'naltirilishi, to'planishi, mustahkamlanishi barqarorlashning fiziologik asosidir.

Shunday qilib, diqqatning fiziologik asoslari to'g'risida mulohaza yuritilganda, fan olamida ikkita ta'limotning mohiyatiga to'xtalinadi. Ushbu ta'limotlarning birinchisi (I.P.Pavlov qalamiga mansub) diqqatning fiziologik asosi qo'zg'alist jarayonining bosh miya yarim sharlar qobig'ining ayrim uchastkalarida to'planishi natijasida optimal qo'zg'alist o'chog'ining hosil bo'lishi va ayni vaqtda manfiy induksiya qonuniga binoan miya qobig'idagi boshqa nerv markazlarining ma'lum darajada tormozlanishidir. Ikkinchisi esa A.A.Uxtomskiyning dominantaga nazariyasining talqinidan iboratdir. Chunki dominantaga muayyan nerv

uchastkasidagi kuchli qo'zg'aluvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan qo'zg'alish markazidir. Dominanta mavjudligida undan boshqa nerv markazlari tormozlangan bo'ladi. U markaziy nerv tizimiga kelgan har qanday qo'zg'alish, impulslarni qabul qilib, ularga tegishli javob qaytaradi-da, shu tariqa boshqa markazlarni tormozlash evaziga o'z faoliyatini yana kuchaytiradi.

Hozirgi zamon psixofiziologiya fanida miyaning spesifik tizimiga oid turli tuzilishdagi diqqat holatlarining retikulyar formatsiyasi, talamuz, gipotalamuz va gippokamplarga aloqasi haqida ma'lumotlar mavjuddir.

Tekshirish uchun savollar

1. Diqqat deganda qanday psixologik holat tushuniladi?
2. Diqqat inson faoliyatida qanday o'rin egallaydi?
3. Diqqatning qaysi turlari mavjud va ularning o'ziga xosligi nimada?
4. Diqqatning sifatlarini tavsiflab bering.
5. Diqqatni ta'lim jarayonida rivojlantirish mumkinmi?

XOTIMA

Psixologiya fani nimani o'rganadi va uning tarkiblari tuzilishi yuzasidan kasb-hunar kolleji o'quvchilarini muayyan bilimlar bilan qurollantirish, bu to'g'rida mulohaza yuritish tugallandi degan ma'no anglatmaydi.

Psixologiya fanining vujudga kelishi, uning tadqiqot metodlari, sohalari, ong va faoliyatning psixologik tavsifi haqidagi ma'lumotlar bilan qanoat qilmasdan, balki bu borada yangi izlanishlarni davom ettirish, mustaqil bilim olishga intilish shaxsiy hamda jismoniy yetuklikni ta'minlaydi. Kasbiy mahorat, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy moslashish psixologik bilimlarning yangi qirralari bilan tanishishni taqozo etadi. Ayniqsa, kasb psixologiyasi, kasb motivatsiyasi, professiogramma, psixogramma, ergonomika (mehnat asoslari) sohalaridan muayyan bilimlarni o'zlashtirish, kasb egasining ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Kasb tanlash motivlari (uning ichki turtkilari) yuzasidan yangi ma'lumotlarga ega bo'lish kasbiy mahorat sirlarini egallash muddatini qisqartiradi. Kasbiy layoqat, kasbga yaroqlilik haqida psixologik bilimlar bo'lg'usi mutaxassisni ixtisos bilimdoni degan yuksak nom bilan ulug'laydi. Kasbga oid testlar, kasbiy malakaga taalluqli treninglar (maxsus mashqlar) kasbiy nuqsonlarni bartaraf etish uchun xizmat qiladi.

Shaxs to'g'risidagi ma'lumotlar, uni shakllantirish bosqichlari, o'rganish testlari, unga aloqador psixologik materiallar, fazilatlarni egallash yo'llari, nuqsonlarning oldini olish imkoniyatlari mustaqil izlanishning mahsuli sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu borada shaxsning qiziqishi, e'tiqodi, ehtiyoji dunyoqarashi, qobiliyatiga yarasha yangi bilimlarni o'zlashtirishi kasb-hunar kolleji o'quvchisini mustaqil fikrlash sari yetaklaydi.

Diqqat mehnat, o'qish faoliyatida muhim o'rin egallaydi, xuddi shu bois uning sifatlari (kuchi, ko'lami, ko'chishi, barqarorligi va hokazo) yuzasidan mashq qilish — o'zlashtirish samaradorlikni keskin oshiradi.

Idrok, xotira, tafakkur, xayol nutq to'g'risida tasavvur doirasini kengaytirish — o'quvchilarda bilish qobiliyatlarini rivojlantiradi, muammoli, nostandart masalalarni yechish imkoniyatlarini tug'diradi.

Shaxsning hissiy-irodaviy jihatlarini barqarorlashtirish vatanparvarlik, fidoyilik yuksak tuyg'ularini, qat'iyatlilik, sabr-toqatlilik xislatlarini yuksaltiradi.

Shaxsni o'zini o'zi takomillashtirishiga o'rgatish o'quvchining ichki ruhiy zaxiralarini ro'yobga chiqarishiga yordam beradi. Inson o'zini o'zi boshqarishga ega bo'lsa, keyinchalik, u jamoa, hatto korxonani ham boshqarish salohiyatiga erishadi.

Psixologik bilimlar shaxsni noxush kechinmalardan saqlaydi, uni ezgu niyatlarni amalga oshirishga safarbar etadi, ijodiy izlanishlar, mustaqil fikrlash tufayli shaxs tub ma'nodagi barkamol avlodga aylanadi. O'ylaymizki, psixologik bilimlar bilan tanishish tabiatga, jamiyatga, fuqarolarga nisbatan o'zgacha iliq munosabatni vujudga keltiradi, asabingizni tinchlantiradi. Egallangan bilimlar o'quvchilarni o'zini o'zi baholashga, o'zini o'zi nazorat qilish va boshqarishga, o'zini o'zi tarbiyalashga o'rgatadi. Mustaqil fikrlash, insonni tanqidiy munosabat vositalari bilan qurollantiradi, maqsadga muvofiq xatti-harakatlarni amalga oshirish yo'l-yo'riqlari bilan ta'minlaydi.

MUNDARIJA

Muqaddima	3
<i>Birinchi bo'lim</i>	
PSIXOLOGIYAGA KIRISH	6
<i>I bob</i>	
Psixologiya fanining predmeti	6
Psixologiya haqida tushuncha	6
Psixologiya va uning moddiy asoslari	18
<i>II bob</i>	
Psixologiya fani sohalari va uning tadqiqot metodlari	21
Psixologiya fani sohalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari	21
Inson psixologiyasining ilmiy-tadqiqot metodlari	35
<i>III bob</i>	
Ongning psixologik tavsifi	41
Ongning paydo bo'lishi va uning ijtimoiy-tarixiy mohiyati	41
Ongning mohiyati	46
<i>IV bob</i>	
Faoliyatning psixologik talqini	51
Faoliyat to'g'risida umumiy tushuncha	51
Faoliyatning tuzilishi	53
Faoliyatni o'zlashtirish va malaka hosil qilish	57
<i>Ikkinchi bo'lim</i>	
SHAXS	65
<i>V bob</i>	
Shaxs to'g'risida umumiy tushuncha	65
Shaxs nima?	65
Chet el psixologiyasida shaxs nazariyalari	68
Sobiq Ittifoq psixologiyasida shaxs tarixi	72

Uchinchi bo'lim

SHAXSNING ICHKI REGULYATSIYASI	83
---	-----------

VI bob

Ichki regulyatsiyaning tarkiblari to'g'risida umumiy tushuncha	83
Ehtiyoj to'g'risida tushuncha	83
Ehtiyojlar faollikning manbai sifatida	83
Ehtiyojlarning turlari	86
Inson ehtiyojlarining rivojlanishi	90
Qiziqishning psixologik tavsifi	93
Shaxsning ustanovkasi yoki anglanmagan mayllari	100
O'quv faoliyati motivlari	104

To'rtinchi bo'lim

SHAXSNING HISSIY-IRODAVIY JABHALARI	109
--	------------

VII bob

Hissiyot	109
Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha	109
Hissiyot va emotsional holatlarning fiziologik asoslari	111
Odam va hayvon emotsiyalari	116
Hissiy kechinmalarning shakllari	118
Yuksak hislar	126

VIII bob

Iroda	130
Iroda to'g'risida tushuncha	130
Iroda aktining tuzilishi	138
Iroda nazariyasi va tadqiqoti to'g'risida tushuncha	148

IX bob

Temperament	154
Temperamentning psixologik tavsifi	154
Nerv sistemasi tiplarining kelib chiqishi	160

X bob

Xarakter	167
Xarakter haqida umumiy tushuncha	167
Xarakterning fiziologik asoslari	170

Xarakter tuzilishi va xususiyatlari	172
Xarakterning tarkib topishi	175
<i>XI bob</i>	
Qobiliyatlar	179
Qobiliyatlar to'g'risida tushuncha	179
Qobiliyatlarining sifat va miqdor tavsifi	182
Qobiliyatlarining tuzilishi	186
<i>Beshinchi bo'lim</i>	
BILISH JARAYONLARI	190
<i>XII bob</i>	
Sezgi	190
Sezgi to'g'risida umumiy tushuncha	190
Sezgilarning umumiy qonuniyatlari va sezgilari	195
Sezgining neyrofiziologik asoslari	207
Sezgi turlarining psixologik tavsifi	215
Ko'rish sezgilari	215
Eshitish sezgilari	218
Hid bilish sezgilari	219
Ta'm bilish (maza) sezgilari	220
Teri sezgilari	220
Muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar	222
Organik sezgilar	222
<i>XIII bob</i>	
Idrok	223
Idrok to'g'risida umumiy tushuncha	223
<i>XIV bob</i>	
Xotira	230
Xotira haqida umumiy tushuncha	230
Xotiraning fiziologik asoslari	233
Asab tizimida izlarning saqlanishi	233
Izlarning „Konsolidatsiyalanish“ jarayoni	235
Xotiraning fizik va neyron iz qolish nazariyalari	238
Xotiraning turlari	239

XV bob

Taffakkur	249
Taffakkur psixologiyasining predmeti	249
Taffakkur operatsiyalari	252
Taffakkur shakllari	266
Taffakkur sifatlari	276
Taffakkur turlari	280

XVI bob

Nutq to'g'risida umumiy tushuncha	293
Nutq turlarining psixologik tavsifi	299

XVII bob

Xayol	308
Xayol to'g'risida umumiy tushuncha	308
Xayol turlari to'g'risida umumiy tushuncha	311
Xayolning xususiyatlari	313
Xayolning analitik-sintetik xususiyatlari	314
Xayol jarayonlarining fiziologik asoslari	317
Xayol shakllari to'g'risida umumiy tushuncha	319

XVIII bob

Diqqat	322
Diqqat to'g'risida umumiy tushuncha	322
Diqqatning fiziologik asoslari	326
Xotima	330

G'oziyev E. G'

Psixologiya: Kasb-hunar kollejlari uchun darslik.—T.: „O'qituvchi“, 2003.—336 b.

Sarlavhada: O'z R Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish instituti.

BBK 88 YA 772

G'OZIYEV ERGASH G'OZIYEVICH

PSIXOLOGIYA

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

Toshkent „O'qituvchi“ 2003

Taxririyaat mudiri *S. Ochi*

Muharrir *B. Qodirov*

Badiiy muharrir *F. Nikqadamboyev*

Tex.muharrir *T. Greshnikova*

Kompyuterda sahifalovchi *F. Sodiqova*

Musahhih *M. Ibrohimova*

1B №8213

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 17. 06. 2003. Bichimi 84 x 108/32. Kegli 11 shponli. Tayms. gam. Ofset bosma usulida bosildi. Bosma t. 21.0 Shartli b.t. 17,64. Nashr. t. 16,5. 5000 nusxada bosildi. Buyurtma № 2011.

„O'qituvchi“ nashriyoti. Toshkent, 129. Navoiy ko'chasi, 30. Shartnoma №12—34—2003.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining 1-bosmaxonasi. Toshkent, Sag'bon ko'chasi, 1-berk ko'cha, 2-uy. 2003.